

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 76

Серія "Історичні науки"

№ 2

Ніжин
2014

УДК 80:008
ББК 81+83
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 10 від 26.06.2014 р.

Постановою ВАК України від 1 лютого 2010 р. № 1-05/5 збірник
включено до переліку наукових видань, публікації яких зарахо-
вуються до результатів дисертаційних робіт із літературознавства та
історії (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 7. – С. 8).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Г. В. Самойленком

Збірник з 2013 року виходить двома серіями:
"Історичні науки", "Філологічні науки"

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко

члени редакційної колегії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н.,
проф. А. О. Буравченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф.,
член-кор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов;
д. і. н., проф. С. А. Леп'явко; к. і. н., доц. Є. М. Луняк; к. і. н., доц.
О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран;
д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал

Література та культура Полісся. – Вип. 76. Серія "Історичні
Л64 науки". – № 2 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ
ім. М. Гоголя, 2014. – 442 с.

УДК 80:008
ББК 81+83

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2014
© НДУ ім. М. Гоголя, 2014

УДК 930.1:[94(477)08/09"]

Н. П. Босенко

Суспільно-політичний устрій Київської Русі (історіографічний нарис)

У статті розглядаються питання висвітлення суспільно-політичного устрою Київської Русі у вітчизняній історіографії. З економічним і політичним піднесенням значення місцевих, земельних династій зміцнювалася їх автономія, вивищувалась роль місцевих органів державного управління. Опіраючись на підтримку земства, правителі давньоруських земель-князівств проводили суверенну внутрішню політику. На підставі аналізу наукової літератури, зробленого автором статті, робиться висновок, що утвердження державно-політичної роздробленості на Русі було закономірним наслідком економічного та соціально-політичного розвитку країни.

Ключові слова: Київська Русь, суспільно-політичний устрій, історіографія.

В публикации рассматривается историография вопроса общественно-политического строя Киевской Руси. В связи с экономическим и политическим ростом роли местных, земельных династий укреплялась их автономия, поднималась роль местных органов государственного управления. Опираясь на поддержку земства, правители древнерусских земель-княжеств проводили независимую внутреннюю политику. Проанализировав научную литературу, автор статьи делает вывод, что удельная раздробленность на Руси была естественным явлением экономического и социально-политического развития страны.

Ключевые слова: Киевская Русь, общественно-политический строй, историография.

The article analyzes the coverage of social and political order of Kievan Rus in national historiography. The economic and political development of local land dynasties strengthened their autonomy and rose the role of local government. Supported by local councils (zemstvos) the lords of ancient Rus lands- principalities pursued a

sovereign domestic policy. Based on the author's analysis of scientific literature it is concluded that the establishment of state political disunity of Rus was a natural consequence of economic, social and political development.

Key words: Kievan Rus, social and political order, historiography.

Питання суспільно-політичного устрою Київської держави віддавна привертало увагу істориків. Дослідницька практика XIX ст. висунула так звану родову теорію, згідно з якою Київська Русь уявлялася у формі сімейно-родового володіння Рюриковичів. Ця, сформульована С. М. Соловйовим і розвинута К. Д. Кавелінім, концепція справила помітний вплив на подальший історіографічний розвиток у вивченні цієї проблеми.

На початку 1860-х рр. родова теорія була модернізована і доповнена М. І. Костомаровим, який вважав Київську Русь федерацією князівств. Історик стверджував, що розвиток державного ладу на Русі спливав двома шляхами: "... з одного боку, до складання всієї Руської Землі в єдинокорольове тіло, а з іншого – до утворення в ньому політичних спільнот, які, зберігаючи кожне свою самобутність, не втрачали б між собою зв'язку та єдності, того що виявляється їх сукупністю" [1]. В період удільно-вічового ладу окремі народності, що входили до складу Давньоруської держави, стали, на думку М. І. Костомарова, виявляти своє самостійне життя. Із кількох дрібних народностей утворились шість великих утворень: південноруська, сіверська, великоруська, білоруська, псковська та новгородська. Ці народності були поєднані між собою федеративним зв'язком. Так федералізувалась Русь, і федерація, стверджував історик, була політичною формою, яку вона почала прибирати.

К. М. Бестужев-Рюмін ставив під сумнів спробу М. І. Костомарова підвести під поділ Київської Русі на землі етнографічну основу. Вчений, зокрема, зауважував, що "федерацією наука називає такий устрій, при якому частини, користуючись значною самостійністю, поступаються частиною своєї самодержавності на користь однієї центральної влади, представленій якимось постійним представництвом або конгресом і президентом або сеймом. У Давній Русі не було таких установ: влада великого князя ґрунтувалася на звичаї" [2].

Федеративна теорія М. І. Костомарова, тим часом, здобула чимало прихильників не тільки у наукових колах, але й серед широкої громадськості. Причиною того було, як вказував М. С. Грушевський,

"що в тих часах в староруським устрою й відносінах залюбки шукали тих явищ і моментів, які інтересували суспільність в сучасності, і супроти актуальності федеративної теорії в тодішній суспільності, особливо українській, федеративне об'яснення староруського устрою було дуже привабливим і знаходило багато прихильників" [3]. Одним із них був засновник "київської школи" істориків – В. Б. Антонович.

У погляді на причини настання удільного поділу на Русі В. Б. Антонович послідовно продовжував ідейну лінію ролі "обласництва" в давньоруській історії. Вказуючи на відсутність етнічної гомогенності і як наслідок "тяготення племен врозь", єдино можливим варіантом збереження поліетнічного масиву в межах певного територіального об'єднання Антонович, йдучи за Костомаровим, вважав лише розбудову державної організації на засадах федеративного устрою [4], який більше відповідав характеру племінної градації старослов'янського суспільства. Слідом за М. І. Костомаровим В. Б. Антонович шукав і віднаходив приклади федеративного улаштування в історії Київської Русі. На його думку, "слов'янські волості утворювали між собою федеративні союзи", або племена, котрі у свою чергу, знаходячись у федеративному зв'язку, і являли собою Давньоруську державу" [5]. Зосереджуючи увагу головно на історії народу, В. Б. Антонович відсував на другий план роль держави. Він добачав у ній одну із вищих форм організації політичного життя спільноти.

Беззастережними прихильниками федеративних засад у суспільно-політичному устрої Київської Русі виступали такі представники київської історичної школи, як А. М. Андріяшев, П. В. Голубовський, М. П. Дашкевич, В. Є. Данилевич. Наприклад, М. П. Дашкевич доводив, що до другої половини XIII ст., впродовж майже двох віків Київська Русь являла собою федерацію усіх окремих земель-князівств, життя яких спливало однаково [6]. В. Г. Ляскоронський убачав федеративні зв'язки в організації племінних союзів племен. Лише за правління Володимира Святославича, стверджував учений, на зміну федерації приходить підкорення [7].

Натомість інший учень В. Б. Антоновича – І. Багалій – висловлював своє неприйняття терміна "федерація" стосовно до історії Київської Русі. Акцентуючи увагу на розвитку окремих земель-областей в Давній Русі та на вічовому характері їх внутрішнього устрою, вчений у *вічовому обласництві* убачав основу державно-політичного ладу Русі, через що й запропонував назвати цей період історії східного слов'янства *обласно-вічовим* [8].

На думку В. О. Ключевського, Давньоруська держава тільки на перший погляд видається земською федерацією, союзом самостійних областей, земель. "Однако их объединял политически только княжеский род, помимо которого между ними не было другой политической связи. Но и единство княжеского рода было не государственным установлением, а бытовым обычаем, к которому была равнодушна земля и которому подчас противодействовала. В этом заключались существенные отличия Руси XII в. как земского союза от федерации в привычном смысле этого слова". Тим часом основи федерації, зауважував історик, ґрунтуються на юридичних засадах політичної угоди. Окрім того, "в федерации должны быть союзные учреждения, простирающие свое действие на всю союзную территорию. Правда, и на Руси XII в. было два таких учреждения: власть великого князя киевского и княжеские съезды. Но власть великого князя киевского, вытекающая из генеалогического факта, а не из постоянного договора, не была точно определена и прочно обеспечена, не имела достаточных средств для действия и постепенно превратилась в почетное отличие, получила очень условное значение... съезды никогда не соединяли всех наличных князей и никогда не было точно определено значение их постановлений... ни власть великого князя, ни княжеские съезды не сообщали русской земле характера политической федерации, союзного государства в точном смысле слова. Русская земля представляла собою не союз князей или областей, а союз областей через князей. Это была федерация не политическая, а генеалогическая... федерация, построенная на факте родства правителей, союз невольный по происхождению и ни к чему не обязывающий по своему действию – один из тех средневековых общественных составов, в которых из частноправовой основы возникали политические отношения" [9].

М. С. Грушевський у системі давньоруських земель убачав групу автономних князівств, "зв'язаних одностією династії (до певної міри також й одностією дружини) й традицією давнішої приналежності до одної, Руської держави (що полишила не затерті сліди в правній устрою й культурі земель), під сеньйоратом, більше або менше реальним, київського князя, котрого сеньйорат в теорії мав відповідати родовому старійшинству династії... Ся автономність князівств при свідомості певного спільного зв'язку дає певну аналогію з федерацією, й се давало повід говорити про федеративний устрій, або бодай – федеративний

принцип в системі земель давньої Руської держави. В дійсності – більше моральний характер зв'язків сеї системи, брак органів федеративного устрою і якоїсь участі членів сеї системи в спільній управі не дозволяють говорити про федеративний устрій, а тільки про певні елементи, з котрих міг би виробитися федеративний устрій, одначе не виробився – як і взагалі вся політична система давньої Русі не виробила певних скристалізованих форм, не вийшовши з стану формування і боротьби різнородних чинників політичних відносин" [10].

Так само й О. Є. Пресняков, який називав безуспішними спроби визначити державно-правову форму "єдності Руської землі" в термінах державного права, вважав, що Київську Русь, не можна підвести під поняття федерації: "... юридическое понятие это требует наличности "федерального" правительства, а такого значения история права не может признать ни за властью великого князя киевского, ни за княжескими съездами" [1].

У радянській історіографії, з притаманною для неї універсалізацією формаційного підходу причини роздроблення структури політичної влади на Русі зазвичай добачали у появі великого феодального землеволодіння і пов'язували із прогресуючою соціально-економічною еволюцією давньоруського суспільства, що, мовляв і викликало появу нових форм його політичної організації. Наприклад, С. В. Юшков, боронячи думку про феодальний характер Давньоруської держави убачав її політичну форму у ранньофеодальній монархії. Вона, на думку історика, являла собою строкатий конгломерат великих феодальних сеньйорій, пов'язаних сюзеренітетом-васалітетом. Глава ранньофеодальної монархії "стає першим серед рівних (*primus inter pares*), установлюються різноманітні права і обов'язки на основі васалітету і, як то звичайно буває в добу розвинутого сюзеренітету-васалітету, розвивається типовий феодальний договір" [12]. Форми ранньофеодальної монархії дещо змінювались відповідно до змін виробничих відносин, але вони, наголошував історик, не мали ніяких встановлених установ чи органів [13].

Л. В. Черепнін, простежуючи еволюцію інститутів державної влади середньовічної Русі, доводив, що ранньофеодальна монархія була нестійкою формою організації державно-політичного ладу і з її розпадом Русь "представляет средневековую федерацию – союз князей, оформленный договорными отношениями на началах сюзеренитета-вассалитета" [14].

Наголошуючи на розвитку сеньйоральної земельної власності як на чиннику, що спричинив послаблення економічної та політичної могутності центральної влади, В. Т. Пашуто доводив, що після смерті Мономаха, якому вдалося на короткий час утримати централізуючий вплив Києва і протидіяти спробам місцевої земельної знаті відокремитися від влади київського центру, на Русі встановилася така загальноруська форма правління, за якої київський князь став об'єктом колективного сюзеренітету найсильніших князів [15]. Політична структура Київської Русі, на його думку, втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія феодальної роздробленості, суттєвими елементами якої були князь, собор, снем, ряд та князівські з'їзди. Як показав О. П. Толочко, нині ця гіпотеза не містить вагомих аргументів на користь свого існування [16]. Солідаризуючись з цією думкою, В. М. Ричка зауважує, що в період роздробленості Київської Русі не знайти жодного реального політичного інституту, хіба що крім церковної організації, який би міг претендувати на статус загальноруського. На думку вченого, регіоналізація князівської влади не зруйнувала складної системи васально-ієрархічних відносин, але й не скристалізувала їх остаточно в організовану форму політичного устрою, заснованого на федеративних принципах [17].

Внутрішнє життя удільних князівств не знаходилося у сфері прямої компетенції глави князівської "конфедерації". Ця сфера була значно вужчою від всевладдя візантійського василевса в будь-якій із провінцій імперії. На Русі, "наділений старійшинством, князь знаходив юридично визнане обмеження свого волевиявлення в традиційних правах боярства і дружини, в привілеях самоврядування міст, в необхідності дотримуватися міжкнязівських угод, в розвинутому імунітеті магнатів, в своїх зобов'язаннях сюзерена по відношенню до васалів" [18]. Управління окремими містами з прилеглими до них волостями у межах давньоруських земель-князівств, як правило, здійснювалося князівськими посадниками, якими зазвичай були місцеві бояри. Виконуючи судово-адміністративні функції, посадники сліdkували за збиранням данини і її розподіленням, стягували податки і штрафи на користь князя [19]. Все це сприяло збагаченню посадників і зростанню їхнього суспільного становища. Відтак посадництво поступово перетворюється на самостійний орган управління. У сфері місцевого управління функції князівських чиновників зводилися лише до діяльності судової і частково поліцейської. Разом із князівським продовжувало існувати також земське, общинне

управління. Діяльність останньої мала адміністративний, а не політичний характер, через що князівська влада не ставала на шлях боротьби з общиною.

Таким чином, здійснений нами аналіз історіографії дозволяє дійти висновку, що утвердження державно-політичної роздробленості на Русі було закономірним наслідком економічного та соціально-політичного розвитку країни. Порушення державної і територіальної єдності Київської Русі було зумовлено, насамперед, посиленням процесів зростання кількості волостей-вотчин, що об'єктивно впливало із "сімейної" природи взаємовідносин між представниками розгалуженого князівського роду [20]. Формування вотчинної системи відбувалося переважно за рахунок перерозподілу волостей між князями, кількість яких непомірно зростає. Володимир Мономах (1113–1125 рр.) і його син Мстислав (1113–1125 рр.) були останніми київськими князями, що зуміли утримати централізуючий вплив Києва і протидіяти спробам місцевої земельної знаті відокремитися від влади київського центру.

У працях сучасних авторів переконливо вмотивовується, що з економічним і політичним піднесенням значення місцевих, земельних династій зростає їх автономія, вивисувалась роль місцевих органів державного управління. Опираючись на підтримку земства, правителі давньоруських земель-князівств проводили суверенну внутрішню політику. Як відзначає М. Ф. Котляр, "боярство на місцях, великі й середні землеволодільці прагнули до замкненості своїх князівств і земель, як політичної, так і економічної, вбачаючи у ній засіб досягнення ширшої автономії, а то й незалежності від державного центру" [21]. Зростання політичної й економічної міці місцевих династій та олігархів увійшло у протиріччя з системою єдиновладдя (монархії). Утвердження нової політичної системи уділів усунуло це протиріччя, і політична надбудова увійшла у відповідність з новими соціально-економічними реаліями у житті суспільства – на зміну монархічній формі правління прийшла поліцентрична структура державно-політичного устрою. На думку В. М. Рички, з певними застереженнями можна стверджувати, що політична система Київської держави в цей період була організована на федеративних принципах. Хоча елементи федератизму й не скристалізувалися остаточно в організовану форму політичного устрою, доводить дослідник, тогочасна Русь, в той же час, і не була аморфним конгломератом земель-князівств, а залишалась відносно єдиним державним і політичним організмом.

Незважаючи на державну деструкцію Русі, її головним, загальнодержавним політичним і духовним центром залишався Київ. В період удільної роздробленості Київський стіл залишався об'єктом притягання для багатьох давньоруських князів, які розглядали його як спільну загальнодинастичну спадщину. *"И кто убо не возлюбить Киевскаго княжения, – зауважував середньовічний книжник – понеже вся честь, слава, и величество, и глава всем землям Русским Киев, и от всех далних многих царств стицахуся всякии человеци и купци, и всяких благих от всех стран бываше в нем"* [22].

Київщина ("Руська земля") в цей час виокремлюється в об'єкт колективного сюзеренітету Рюриковичів, які шукали в ній причастя. За право володіти Києвом і прилеглими до нього землями в різний час сперечалися, вступаючи у запеклу боротьбу між собою і князі ростово-суздальські, і галицькі, і смоленські, і переяславські, і волинські. Претендентів на київський стіл вабили не тільки і не стільки багаті володіння великокнязівського домену, скільки перспективи встановлення сюзеренітету над усією територією Давньоруської держави й визнання "старійшинства" з боку удільних князів. Політичне суперництво князівських кланів за участь в управлінні Київщиною нерідко призводило до того, що на київському столі стверджувалося відразу два князя. Такими співправителями у другій половині XII ст. у Києві були, наприклад, Рюрик Ростиславич і Святослав Всеволодович, Всеволод Юрійович і Рюрик Ростиславич, В'ячеслав Володимирович й Ізяслав Мстиславич. Постійне суперництво князівських кланів у їхній боротьбі за Київ об'єктивно урівнювало боротьбу відцентрових і доцентрових політичних сил у країні. Сама Київська земля впродовж всього давньоруського періоду історії України так і не перетворилася на спадкову вотчину якогось одного князівського роду й не виділилась в окреме незалежне князівство [23]. До ординського нашестя 40-х рр. XIII ст. київський стіл залишався об'єктом колективного сюзеренітету найбільш сильних руських князів, їхньою загальнодинастичною спадщиною.

Суттєвими елементами державної влади у Київській Русі періоду удільної роздробленості були такі політичні інститути, як князівська рада, віче, ряд, снем, собор [24]. Дума (рада) при князі в домонгольській Русі так і не стала станомо-представницьким органом князівської управи, установою постійною, що діяла щоденно. В цей період дума є лише "однією із назв ради, що складалася із довірених обраних осіб, яких князь скликає для

обговорення складних державних питань. Але рішення по них приймає сам князь як особа, наділена верховною владою" [25]. На принагідних нарадах князя з дружиною обговорювалися питання внутрішньої політики, взаємовідносин з іншими князівськими кланами, організації військових походів на половців та оборони торговельних шляхів, урегулювання законодавчих норм тощо.

Так само і віче не мало постійних спеціальних функцій. У давньоруських джерелах цим терміном називаються народні збори міського населення. Як засвідчують матеріали сучасних досліджень, віче було зібранням соціальної верхівки, а його склад зазвичай співпадав з дружинним оточенням князя [26]. Його політичні функції були ширшими у республіканському Новгороді, де князівська влада була відсунута на другий план.

На зламі XI–XII ст., як відзначають сучасні дослідники, зростає роль князівських з'їздів. На снємах, тобто з'їздах князів обговорювалися і вирішувалися питання, що мали актуальне значення для багатьох давньоруських земель і князівств. Там, зокрема, обговорювалися нові законодавчі акти, вироблялися норми міжкнязівських відносин, стратегія боротьби із зовнішнім ворогом (половцями) тощо. Так, про перерозподіл князівських волостей йшлося на з'їздах у Любечі (1097 р.), Вітачеві (1100 р.) і Києві (1195 р.). Обговорення законодавчих проектів відбувалось на снємах у Вишгороді (1072 р.) і Берестовім поблизу Києва (1113 р.). Найчастіше з'їзди скликалися з приводу урегулювання конфліктів з половцями. Питання війни і миру з ними обговорювалися, зокрема, на снємах 1101 р. (на р. Золотчі), 1103 р. (на Долобському озері) і в 1170, 1123 рр. (у Києві). Ці з'їзди князів скликалися, як правило, з ініціативи київського князя і проводились на території Київської землі. Снєми не перетворилися на постійну політичну інституцію з виробленою формою й компетенціями, тому було б помилково наділяти їх функцією вищого колективного органу середньовічної Русі.

Не укорінилася, за спостереженням вчених, у давньоруській політичній практиці й така інституція, як *сбор* – загальноруські збори представників різних прошарків (станів) населення Київської Русі. Вельми симптоматичною у цьому відношенні була спроба його скликання, ініційована на прикінці XI ст. найбільш впливовими князями Святополком Ізяславичем та Володимиром Всеволодовичем Мономахом. З метою вирішення нагальних питань загальнодержавної ваги вони з-поміж інших князів запросили до Києва у 1096 р. й Олега Святославича: "... *посласта къ*

Олгови, глаголюща сице: "Поиди Киеву, да порядъ положимъ о Русьскій земли пред епископы, и пред игумены, и пред мужи отець наших, и пред людми градьскими, да быхом оборонили Русьскую землю от поганых". На що Олег зарозуміло відповів: "Несть мене лепо судити епископу, ли игуменом, ли смердом". И не восхоте ити к братома своима, послушавъ злых советникъ" [27]. Вчені справедливо, на нашу думку, добачають у цьому літописному повідомленні вказівку на те, що у Києві чи не вперше мали зібратися загальноруські збори, склад яких не обмежувався представництвом одних лише князів. Олег не прислухався до цього заклику, можливо, не тільки через те, що легковажно довірився лихим порадам. Перед нами, за словами В. Я. Петрухіна, "характерне ставлення князя до своєї влади як до приватної справи, яка не може бути винесена на публічний суд, тобто він відносився до підданих як таких, що "вручили себе" князівській владі, але не уклали з нею угоду" [28]. Цей приклад засвідчує неготовність окремих представників провідної князівської верстви до системних змін форм володарювання та політичного устрою, що їх конче потребували держава і суспільство. Ця трансформація спливала, як демонструє наш історіографічний огляд, болісно і суперечливо.

Література

1. Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в Древней Руси / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1903.
Т. I. – Кн. I. – 1903. – С. 3–4.
2. Бестужев-Рюмин К. Н. Русская история / К. Н. Бестужев-Рюмин. – М., 2007. – С. 157–158.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1993.
Т. 3. – 1993. – С. 538.
4. Антонович В. Б. Лекции по русской истории / В. Б. Антонович // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 1, спр. 8101, арк. 144–145, 242 ; Антонович В. Б. История Руси до монголов. Курс лекций. Литография / В. Б. Антонович // Там само, ф. 1, спр. 1159, арк. 50–51
5. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики) / С. И. Михальченко. – М. ; Брянск, 1997. – С. 57.
6. Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам / Н. П. Дашкевич. – К., 1873. – С. 1.

7. Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли / В. Г. Ляскоронский. – К., 1897. – С. 227.
8. Багалеј Д. Удельный период и его изучение / Д. Багалеј // Киевская Старина. – 1883. – Т. V, февраль. – С. 316–317.
9. Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. / В. О. Ключевский. – Ч. 1. – М., 1987.
- Т. 1. Курс русской истории. – 1987. – С. 208–210.
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М., С. Грушевський. – К., 1993.
- Т. 3. – 1993. – С. 207.
11. Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь / А. Е. Пресняков. – М., 1993. – С. 388.
12. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі / С. В. Юшков. – К., 1992. – С. 231.
13. Там само. – С. 275.
14. Черепнин Л. В. Земские соборы Русского государства в XVI–XVII вв. / Л. В. Черепнин. – М., 1978. – С. 55 ; Черепнин Л. В. Пути и формы политического развития русских земель XII – начала XIII в. / Л. В. Черепнин // Польша и Русь. – М., 1974. – С. 23–50.
15. Пашуто В. Т. Особенности структуры Древнерусского государства / В. Т. Пашуто // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 75.
16. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – К., 1992. – С. 54–66.
17. Ричка В. М. Про федеративні засади державно-політичного устрою Київської Русі / В. М. Ричка // Археологія і давня історія України. – К., 2010. – Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 520.
18. Литаврин Г. Г. Византия и славяне / Г. Г. Литаврин. – СПб., 1999. – С. 474.
19. Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М. Б. Свердлов. – Л., 1983. – С. 219.
20. Tolochko Oleksij. "All the happy Families..." The Rurikids in the eleventh century / Oleksij Tolochko // Neighbours of Poland in the 11 th Century / ed. P. Urbańczyk. – Warsaw, 2002. – P. 155–168.
21. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності / М. Ф. Котляр. – К., 2002. – С. 228.
22. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 1965.
- Т. 9. – 1965. – С. 202.

23. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности / П. П. Толочко. – К., 1980. – С. 187.
24. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. – К., 1996. – С. 209–215.
25. Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. / М. Б. Свердлов. – СПб., 2003. – С. 587.
26. Вилкул Т. Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. / Т. Л. Вилкул. – М., 2009. – С. 226–233.
27. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Л., 1926.
Т. 1. – 1926. – 229–230.
28. Петрухин В. Я. Древняя Русь: Народ. Князь. Религия // Из истории русской культуры / В. Я. Петрухин. – М., 2000.
Т. 1. Древняя Русь. – 2000. – С. 197.

Перед Хотинською війною (1617–1620)

Стаття присвячена подіям, які відбувались напередодні Хотинської війни (1621) між Османською імперією і Річчю Посполитою. Багаторічні прикордонні конфлікти, взаємні татарські і козацькі напади, боротьба за Молдавію поступово привели дві великі країни до відкритої війни.

Ключові слова: татарські напади, турки, козаки, дипломатія, війна.

Статья посвящена событиям, которые происходили перед Хотинской войной (1621) между Османской империей и Речью Посполитой. Многолетние пограничные конфликты, взаимные татарские и казацкие рейды, борьба за Молдавию постепенно привели две страны к открытой войне.

Ключевые слова: татарские набеги, турки, казаки, дипломатия, война.

The article is dedicated to the events which took place before the Khotyn War (1621) between the Osman Empire and the Commonwealth. The long-term border conflicts, mutual Tatar and Cossack raids, the fight for Moldova brought these two countries to the open war.

Key words: Tatar raids, Turks, Cossacks, diplomacy and war.

Хотинська війна 1621 р. стала найбільшою подією в історії християнсько-мусульманського протистояння на сході Європи до середини XVII ст. Вона спалахнула внаслідок складного вузла суперечностей, які протягом кількох десятиріч накопичувались в стосунках між Річчю Посполитою і Османською імперією та залежними від неї Кримським ханством і Молдавією. З іншого боку кордону все більшого значення набувала діяльність українського козацтва, яке з кінця XVI ст. почало перетворюватись на впливового учасника регіональної політики. Залежно від кожного з цих чинників, і від хронологічної накладки різних подій, напруга в польсько-турецьких стосунках зростала чи послаблювалась, а у 1620–1621 рр. досягла свого апогею.

З 1605 р., після десятирічної перерви, відновились спустошливі татарські напади на українські землі, які набирали все

більших масштабів і яким Польща виявилась нездатною проти-стояти. В ті ж роки починається майже безперервна серія морських походів козаків, які досягали узбережжя Туреччини і навіть Константинополя [1, с. 344–356].

Загострюється і молдавська проблема. Молдавія перебувала у васальній залежності від Османської імперії, але одночасно під сильним впливом Польщі. Молдавський престол слугував об'єктом складної боротьби. Султани нерідко зміщували й заміняли правлячих господарів, залежно від випадкових уподобань, а ще частіше – від суми запропонованих хабарів. Суміжні з Молдавією країни намагались поставити на молдавський трон своїх ставлеників, щоб через них контролювати країну. Свою гру в Молдавії вела не лише місцева еліта, але й знать сусідніх країн, насамперед, Польщі. На початку XVII ст. польські та українські магнати були тісно пов'язані з родиною господарів Могил і після втратою ними престолу намагались повернути їх назад. У 1612 р. таку спробу зробив магнат Стефан Потоцький, але був розбитий. У 1615–1616 рр. інші родичі Могил – князі Михайло Вишневецький і Самійло Корецький – знову вибралися до Молдавії. Після кількох битв у справу втрутилось турецьке військо і прихильники Могил зазнали цілковитої поразки [8, с. 163–165].

Одночасно з молдавським конфліктом знову дали про себе знати козаки. Козацька флотилія на чолі з Петром Сагайдачним напала на Кафу і розбила турецький флот [1, с. 166–174]. Нібито у відповідь на це наприкінці 1616 р. татари напали на Поділля і Волинь. У січні 1617 р. напад повторився знову. На Чорному шляху дорогу татарам намагались перекрити козаки, але їх розбили. Державних же (так званих кварцяних) військ на кордоні майже не було. Татари спустошили частину Волині, Поділля і Київщини, не бачачи, як писав сучасник, витягнутої зброї. Польський король Сигізмунд III лише констатував факт наїзду і попереджав шляхту про нові небезпеки [3, с. 23].

На початку 1617 р. напруга на прикордонні настільки зростає, що в Польщі навіть очікували початку війни. Однак ситуація розрядилась, оскільки турки були зайняті війною в Персії. У квітні польські війська рушили на Москву добувати царський трон для королевича Владислава. В Московії вже багато років йшла війна, й основні збройні підрозділи країни були задіяні на сході. На кордоні залишився коронний гетьман Станіслав Жолкевський, який майже не мав війська, і тому намагався відвернути збройний наступ з півдня дипломатичними методами.

Однак це мало допомагало. У червні 1617 р. татари здійснили невеликий наїзд на Покуття, а в середині серпня на Прикарпаття вибрався особисто кримський хан. Нечисленні загопи місцевої шляхти не могли чинити належного опору, але наїзд був порівняно невеликим. У серпні турки лише зробили невдалу спробу карального рейду проти козаків на Запоріжжя [3, с. 24].

У вересні до польського кордону надійшли турецькі підрозділи на чолі з сілістрійським бейлербеєм Іскандер-пашею, молдавани, волохи, угорці і буджацькі татари войовничого мурзи Кантемира. Турецьке військо нібито сягало до 30 тис. чол. Знаючи про це, польська сторона доклала надзвичайних зусиль для мобілізації своїх сил. До нечисленних кварцянних рот приєдналися великі магнатські підрозділи. Зокрема, своє приватне військо чисельністю до 7 тис. чол. привели князі Збараські.

Турки спалили Рашків, а сам Іскандер зупинився понад Дністром в Яругах. Жолкевський став неподалік. Вони пішли на переговори і в Буші над Дністром підписали мирну угоду, яка базувалась на взаємних зобов'язаннях стримувати татарські та козацькі напади. Поряд з цим стандартним пунктом угода містила принципової ваги положення, що Польща визнає протекторат Туреччини над дунайськими князівствами і не буде втручатись у їхні справи. Одним з пунктів угоди була передача Хотина молдавському господарю Радулу [6, с. 46–47; 8, с. 165]. Це була поразка Польщі, оскільки політика спільного управління Молдавією, на якій довгий час базувались польсько-турецькі стосунки в регіоні, відходила в минуле.

Угода задовольнила Іскандер-пашу, і він відійшов. Однак татари ще під час проведення переговорів кинулись на Прикарпаття. Жолкевський залишився спостерігачем і виправдовувався тим, що важко гнать за татарами. 21 вересня вони напали на Галич, але місто відбилось, спустошили околиці Жидачева, Мартинова, Тисмениці [3, с. 25]. Не вміючи воювати проти татар, Жолкевський намагався виконати свої зобов'язання перед турками щодо козаків. У грудні 1617 р. він примусив козаків укласти угоду з урядом на Старій Ольшаниці. З козацького боку її підписав Петро Сагайдачний, і вона містила положення про заборону козакам ходити на море. Ця угода насправді не мала особливого значення, оскільки козаки були потрібними Польщі проти Москви.

1618 р. приніс важливі зміни в політичній ситуації на західному і південному кордонах Речі Посполитої. Молдавський

престол посів пропольський господар Граціані. В Чехії розпочалось повстання проти австрійських Габсбургів, яке переросло в Тридцятирічну війну. Християнський світ Європи розколовся на ворогуючі табори протестантів і католиків. Оскільки Габсбурги були давніми ворогами Османів, велика європейська війна була вигідна туркам, як і поглиблення розколу християнських народів. В цьому конфлікті Річ Посполита зберігала формальний нейтралітет. Водночас, польський король Сигізмунд III фактично підтримував Габсбургів, оскільки дозволив військовим формуванням польських лісовчиків піти на допомогу австрійцям до Чехії. Це викликало вкрай негативну реакцію турків.

У лютому 1618 р. турецький престол зайняв новий султан Осман II. Він мріяв про славу свого великого предка Сулеймана Пишного. Осман II був готовий втягнутись у війну в Європі і мав для цього можливості, оскільки турки уклали мир з Персією [8, с. 167–168].

Навесні 1618 р. татари дрібними загонами пробирались на Поділля. Боротьбу з ними вели так само нечисленні загони жовнірів, шляхти і козаків. У травні буджацькі татари прорвалися до Галича, звідки розійшлися чамбулами до Бережан, Рогатина і Стрия, де вибрали ясир. На початку червня Покуття пограбували загони молдаван і угорців. За ними на Поділля і прикарпатську Русь знову увірвалися буджацькі татари. Вони пограбували львівську, галицьку і перемишльську землі. Жолкевський же з кварцяними ротами стояв бездіяльним в Рогатині. Проти татар досить успішно діяло лише кілька хоругв, відбиваючи частину полону. Однак татар не лякали поодинокі спроби опору, і вони затримались на Прикарпатті майже на два місяці. Татари почувалися настільки впевнено, що стояли на одному місці по кілька тижнів, відводили полон за Дністер до Молдавії і повертались знову. Місцева шляхта і урядники намагались боронитися кожен поодиноці. В кривавих сутичках загинуло кілька знатних осіб, зокрема польський сенатор Ян Замойський. Наслідком цього наїзду стало значне спустошення Поділля, Покуття і частини Руського воеводства, загибель та взяття в полон багатьох жовнірів [3, с. 27–28].

У фактичному провалі оборони був винен особисто Жолкевський. Адже головною причиною цього, поряд з нестачею збройних сил, стала відсутність єдиного командування і координації сил розрізнених осередків оборони. Відчувши можливість безкарних грабунків, татари вирішили повернутися знову. Жолкев-

ський знав про це і нарешті спромігся на концентрацію порівняно значного війська, залучивши до нього козаків.

Близько 20 вересня 1618 р. татари Кантемира перейшли Дністер. За ними з Молдавії рушили і кримські татари калгисултана Дівлет-Гірея. Жолкевський зібрав досить велике військо в обозі під Оринином на Поділлі. Татари настільки осмілилися, що вирішили його розгромити. 28 червня вони напали на польський табір, але прорватись до нього не змогли. Наступного дня польське військо знову чекало штурму, але татари швидким маршем рушили вглиб українських земель. Жолкевський же нічого не зробив, щоб їх зупинити [3, с. 29].

Татари дійшли до Тернополя і розклали один з кошей біля Заславля, де побрали в полон багато шляхти. Татарські загони погромили околиці Ямполя, Острополя, Чорного Острова, Кременця, Збаража, Немирова, Костянтинова, Дубна, Меджибожа, Синяви, Городка, Чуднова, Чорторії, Кодні, Паволочі, Білої Церкви, Сатанова, Заславля, Лятичева і дійшли навіть до Берестечка і Белзу. Вибравши великий полон (хроніка Пясецького повідомляє про 30 тис. чол.), татари спокійно пішли назад. Белзька шляхта писала, що Річ Посполита винищена гірше, ніж будь-коли перед тим [3, с. 30].

Коли ж татари повертались з полоном назад, Жолкевський не наважився вийти з табору, фактично залишившись стороннім спостерігачем за трагічними подіями. У своїх листах він визнавав, що боявся відкритого бою з татарами. Поведінка Жолкевського і польського війська в таборі під Оринином викликала хвилю обурення в середовищі шляхти. Один зі шляхтичів, Самуель Маскевич, писав, що поляки поводили себе "не як лицарські люди, а як баби, або радше курви" [5, с. 127]. Польська шляхта переносила свій сором на особу гетьмана [4, с. 78]. Авторитет Жолкевського різко впав. На сеймі 1619 р. старий гетьман просив про відставку, але король не погодився.

У січні-лютому 1619 р. на польському сеймі прийняли рішення про збільшення чисельності кварцяного війська, залучення до оборони козаків і мобілізацію місцевих сил, включно з селянами. Жолкевський як гетьман прийняв також рішення про зміцнення оборони шляхом будівництва польового табору на Дністрі, між Дрогобичем і Львовом. Укріплення були призначені для втечі до нього людей з дрогобицького старства і прилеглих околиць [3, с. 31]. Це означало, що навіть у планах польське військо серйозно не збиралось обороняти українські землі аж до Львова.

Після успішних наїздів 1618 р. татари на якийсь час заспокоїлись. Протягом 1619 р. зафіксовано лише один невеликий наїзд у вересні десь під Умань, але він був успішно відбитий, а до полону потрапив знатний турок, про звільнення якого потім просив Іскандер-паша [3, с. 32]. Щоб заспокоїти турків, Жолкевський намагався приборкати козаків і в жовтні 1619 р. нав'язав їм Роставицьку угоду. З боку козацтва на неї погодився Сагайдачний, але за це його скинули з гетьманства і замінили на Якова Бородавку.

Однак це виявилось лише затишшям перед бурею. Молодий султан Осман II все більше прагнув війни з Польщею і його дратували будь-які порухи Польщі на міжнародній арені. А польський король надіслав військову допомогу Габсбургам, ворогам турків, а потім взяв під опіку молдавського господаря Граціані, якого султан зібрався замінити. В першій половині 1620 р. активувались козаки, здійснивши дві виправи на море. Польського посла, який прибув в Константинополь для укладення миру, зустріли вороже, так що він був змушений таємно тікати з Туреччини. Миру укладено не було.

У травні-червні 1620 р. король і гетьман неодноразово попереджали шляхту про підготовку татар до походу та можливість війни з турками. Під кінець липня татари дійсно вийшли з Криму [3, с. 33]. Гетьман закликав до війська всіх добровольців. Татари, хоч і знали про концентрацію польських сил, але це їх не зупинило. Кілька тисяч татар пройшли через Молдавію і напали на Поділля. Однак коли вони дізнались про наближення жовнірів, то відступили.

Станіслав Жолкевський постійно отримував від молдавського господаря Граціані тривожні звістки, що турки готуються до війни і хочуть його скинути як пропольського політика. Поступово стало зрозуміло, що султан поки що не збирається посилати на Польщу всі свої сили, але біля Молдавії збирається турецьке військо на чолі з Іскандер-пашею. З польського боку протягом літа відбувалась поступова концентрація підрозділів – жовнірів, добровольців і приватних підрозділів, а в серпні вони стояли понад Дністром біля Могильова.

Великий коронний гетьман Жолкевський був уже людиною похилого віку і проводив себе дуже невпевнено у справах оборони від турків і татар. Після татарських наїздів останніх років він втратив авторитет серед шляхти і тепер прагнув хоч би якось реабілітувати себе в очах суспільства. Утримавши Граціані на

престолі, він сподівався встановити контроль над Молдавією. Це було важливо і само по собі, і перед лицем можливої війни проти Туреччини. Жолкевському здавалося, що він зібрав достатньо війська, хоч до нього не прибуло кілька великих підрозділів. Він навіть відмовився від допомоги козаків, хоч ті були готові йти до Константинополя. Польське військо було впевнене в легкій перемозі над противником [7, с. 139]. Король і сенатори дозволили Жолкевському діяти на власний розсуд, і він вирішив йти в Молдавію.

1 вересня 1620 р. Жолкевський рушив до Молдавії. До його війська входило п'ять полків загальною чисельністю понад 7 тис. чол., не рахуючи обслугу. Військо мало 16 гармат і гаківниці [7, с. 141]. 3 вересня військо вбхід переправилось через Дністер нижче подільського Могильова. Сюди прийшла добра звістка, що на бік Польщі перейшли Хотин і кілька інших замків [7, с. 156]. В ці ж дні запорозькі козаки напали на Варну і дрібніші турецькі міста, зробивши цим добру диверсію в тилу ворога.

Граціані вирушив назустріч полякам, роблячи спочатку вигляд, що йде проти них, але потім заарештував турецьких посланців. Його ж люди побили в Ясах турків – за непевними свідченнями – до 2 тис. чол. Звільнили і турецьких бранців. Для Граціані це був розрив стосунків з османами. Однак у господаря здали нерви, і він втік до Чернівців. Очевидно, він знав, що не зможе виконати своєї обіцянки зібрати проти татар 15–25-тисячне військо і те, що молдаване навряд чи його підтримають. Зрештою Граціані привів до Жолкевського лише 600 молдаван і сербів. У польський табір на р. Кайнари прибув на допомогу і полк магната Януша Тишкевича чисельністю 600 чол.

8 вересня відбулась нарада, на якій Граціані пропонував йти на турків до Тягині (Бендер), де стояв Іскандер-паша, потім зайняти Килію і Білгород і зробити це якнайшвидше, поки не надійшла кримська орда. Подібну ідею висловлював ще напередодні поході польський король, однак вона не подобалась Жолкевському, і він прийняв рішення посадити Граціані в Ясах, а своє військо поставити на Цецорі [7, с. 161]. Граціані мав зібрати молдавські війська, і Жолкевський також сподівався на долучення до них волоського господаря. В такій ситуації Жолкевський міг робити вигляд, що лише допомагає молдаванам, а не воює сам. Однак своїм рішенням Жолкевський втрачав ініціативу і давав противнику можливість для збору сил.

9 вересня польське військо продовжило рух на південь і 12 вересня стало понад Прутом біля села Цецора. Ставши тут, Жолкевський перекривав дорогу з Туреччини до столиці Молдавії міста Яси, яке стояло неподалік, за 18 км. На цьому місці також збереглися залишки укріплень, споруджених ще у 1595 р. канцлером Яном Замойський, коли він з молодим тоді Жолкевським теж ходив у Молдавію. І взагалі, своїми діями Жолкевський намагався повторити вдалий військово-політичний маневр свого покровителя, який мав успіх 25 років тому.

Табір був зручним для оборони. З трьох боків він був прикритий річкою Прут, а з четвертого стояв старий вал завдовжки близько 2 км, який опирався на береги річки. Вал мав висоту до двох метрів, ворота і башти. Його площа становила 150–160 га, що було достатньо для обозу та випасу коней і худоби.

В таборі біля Цецори польське військо простояло бездіяльним аж до 17 вересня. Основним заняттям жовнірів у дні перебування в Молдавії був грабунок місцевого населення. У молдаван забирали насамперед їхнє головне багатство – худобу. Граціані виступав проти грабунків, однак гетьман нічого не міг з цим удіяти. Уже в цій ситуації було ясно, що його влада досить обмежена. Єдине, що він зміг зробити, щоб підтримати дисципліну, – ще понад Дністром прогнав з табору частину жінок легкої поведінки.

Грабунок жовнірів мали особливо негативне значення з огляду на політичну ситуацію в Молдавії. Граціані й раніше не користувався особливою популярністю в країні, і тепер його і Жолкевського спроби привернути на свій бік молдаван не мали успіху. Молдавські бояри воліли захищати своє майно [7, с. 168], а пасивність Жолкевського дала можливість туркам повернути під контроль значну частину Молдавії. Граціані навіть не наважився піти на столицю. Водночас, в таборі Жолкевського панувала дивна впевненість, що вони є переможцями. Жолкевський думав, що контролює Молдавію і навіть збирався повертатись додому, щоб встигнути на сейм до Варшави.

Іскандер-паша отримав час, щоб зібрати сили. Він мав під Тягинню лише близько тисячі турків, а потім до нього прибули татари Кантемира і кримського калги-султана та турецькі підрозділи з Кафи та Румелії. 15 вересня Іскандер-паша рушив до Цецори. Тепер стратегічна помилка Жолкевського, який віддав ініціативу противнику, стала очевидною. До нього в табір прибуло підкріплення на чолі зі Стефаном Хмелецьким і тисяча

молдаван. Однак ніяких заходів до зустрічі з противником не робилося. Не була налагоджена навіть елементарна розвідка і тому поява противника стала цілковитою несподіванкою.

На 17 вересня у війську Жолкевського налічувалось понад 10 тис. чол., з них – 2500 гусарів, 2600 легкої кінноти, 200 рейтарів, 3000 піхоти, а також трохи лісовчиків, татар і тисяча молдаван [7, с. 169]. Як на ті часи, військо було досить значним, якщо брати до уваги, що в ньому було також кілька тисяч челяді – обслуги табору, магнатів і шляхти. Як свідчили всі війни Польщі, вони нерідко брали активну участь у бойових діях, насамперед, у обороні таборів. З іншого боку, військо Іскандер-паші складало близько 10–13 тис. чол., серед яких до 2 тис. турків, а решта – татари [7, с. 178–179].

Уже 17 вересня вислані наперед ногайські татари напали на польську челядь, яка була поза табором, і взяли в полон близько тисячі чоловік [7, с. 180]. 18 вересня підійшло основне військо Іскандер-паші і тоді ж відбувся перший бій. З боку турків це була розвідка боєм. Поляки легко відбилися, що дало їм упевненість у власній перевазі. Тому Жолкевський вирішив дати битву наступного дня.

Зранку 19 вересня польське військо вийшло з табору. Жолкевський вишикував для атаки всі свої сили. Наступ мав відбуватись широкою колоною. Посередині рухалась важка кіннота (гусари), а з боків їх прикривали два рухомі табори, кожен з яких мав кілька рядів возів з піхотою. Разом все військо було схожим на витягнутий вперед до противника прямокутник розміром 1200 на 1000 м. Жолкевський залишив за собою загальне командування, віддавши правий фланг під команду Станіслава Конецького, а лівий – князя Самійла Корецького. В обозі за земляним валом залишили 1 тис. чол. Битва виявила основні недоліки такого строю. Перший – кавалерія була стиснута між возів і не мала простору для маневру. Другий – загони прикриття не могли повноцінно виконати поставлені завдання, бо у разі наступу війська не могли контролювати відведений їм простір. І третій – гетьман не мав ніякого резерву для можливих несподіванок. Це і призвело до фатальних наслідків.

Зі свого боку, Іскандер-паша розраховував насамперед на рухливість татар. Він став по центру з турецькою піхотою, а татар поставив на флангах. Коли поляки вийшли з укріплень, турки і татари дали зустрічний бій. Польське військо змогло їх відтіснити, вишикуватись і рушити вперед. Однак не встигло

польське військо відійти від укріплених валів навіть на кілометр, татари Девлет-Гірея почали тиснути на фланги. Прикриття правого рухомого табору виявилось небоєздатним і відразу розбіглося. Тому татари отримали можливість зайти в тил правому табору і всьому війську.

Татари вийшли в тил правого крила війська, зім'яли гусарів, яким не вистачало простору для маневру. Після загибелі кількох хоругв в особистому полку Жолкевського гусари кинулись тікати. Вистояло лише ліве крило війська під командуванням Корецького. Воно відбило всі атаки й організовано відступило до обозу. Боездатність цього полку пояснювалась тим, що воно складалось з українського прикордонного люду, звичного до боротьби проти татар. Однак правий табір-прикриття відступити не встиг і був оточений. Угорська піхота і вибранці добре тримали стрій, успішно боронились і намагались пробитись назад, але безуспішно.

Жолкевський і його командири умовляли гусар, які втекли до обозу, рушити на допомогу піхоті, але безуспішно. Тому після п'яти годин безперервного бою татарам вдалося знищити правий табір. З нього змогло вирватися лише кілька десятків чоловік. Останні загинули або потрапили в полон.

Надвечір битва закінчилась поразкою польського війська. Поляки втратили поле бою, понад тисячу чоловік загиблими і полоненими, а разом з пораненими і втікачами-молдаванами – до 3 тис. До цього призвели як недоліки початкового задуму, так і пасивна поведінка Жолкевського, про якого немає жодної згадки, що він робив на полі бою. З боку Іскандера загинуло і було поранено до тисячі чоловік, хоча ці цифри неможливо підрахувати [7, с. 183–195].

Ці втрати не були катастрофічними, і кампанію можна було продовжувати, адже сили противника залишалися співмірними. Однак моральний стан польського війська різко погіршився. Недовіра і неповага до Жолкевського зростали. Відбірна частина війська – шляхтичі-гусари – зневірилися в перемозі і просто боялись противника. Бажання воювати далі вони не мали.

20 вересня військо простояло в обозі. Зважаючи на такі настрії, Жолкевський вирішив відступати. Коли звістка про це поширилась у війську, раптом розпочалась паніка. Граціані раптом кинувся тікати через Прут, за ним – кілька магнатів (Калиновський, Тишкевич, Корецький, Потоцькі) і частина гусар. Вони вирішили покинути військо і самотужки тікати до Польщі.

Такі настрої підігривали чутки, що гетьмани (Жолкевський і Конецпольський) самі збираються таємно покинути військо і тікати. Цьому багато хто повірив. Пік втеч припав на північ, коли табір навіть не було кому обороняти. Крім того, лісовчики і челядь кинулись грабувати покинуте втікачами майно. Потім грабунки стали загальними. Постраждали навіть намети Жолкевського [7, с. 197].

Нічна паніка призвела до значних втрат серед втікачів. У швидких водах Прута втопилися Калиновський, Сенявський, Чарноцький і кілька сотень жовнірів. Інших били татари і молдавани, які чекали на протилежному березі. Вони вбили і Граціані та принесли його голову новому господарю Олександру Ілляшевичу, а той передав її Іскандер-паші.

Вздовж берега їздили ротмістри і умовляли людей повернутися. Ті почали вертатись. Жолкевський вийшов до жовнірів, заявив, що не збирався і не збирається тікати, і присягнув про це на Біблії. До ранку паніка припинилась, і хоругви стали на оборону валів. Під час паніки вночі з 20 на 21 вересня табір покинуло до 2 тис. жовнірів, а значить, залишилось від 5,5 до 6 тис. чол. Разом з тим сталося найгірше – цілковитий занепад бойового духу [7, с. 198].

Наступні три дні пішло на відновлення дисципліни. Іскандер-паша залякував противника, зокрема, перед очима у таборі посадив на палю одного з урядовців Граціані. 24 вересня відбулись переговори, але вони були потрібні обом сторонам для перегрупування сил. Військо Жолкевського тепер повністю підтримувало ідею, що треба пробиватись табором разом, оскільки вижити могли або всі, або ніхто.

Кілька днів тривала підготовка до походу. Формування табору доручили Самійлу Корецькому, адже український князь мав великий військовий досвід. Власне, за зразок слугували класичні "вагенбурги", відомі в Україні як козацькі табори, котрі довели свою ефективність у боротьбі з татарами.

Рухомий табір було сформовано наступним чином: вози поставили в шість колон по сто возів у кожній. На передніх возах поставили гармати і гаківниці. По боках йшла піхота з рушницями, а спішена кіннота йшла поміж возами. Вирішили також рухатись вночі, щоб уникнути татарських нападів, адже татарська кіннота не могла швидко рухатись у темряві [7, с. 202–206].

29 вересня увечері військо покинуло укріплення і рушило на північ. Розпочався останній етап цецорської кампанії. Три перші

ночі військо йшло майже без проблем. Зранку 2 жовтня надійшла турецька піхота. Татари почали палити траву, всю рослинність і села у напрямку руху, намагались не підпускати військо до води. Розпочався падіж коней, які не мали що їсти. Однак рух продовжувався, і табір зберігав добру організацію та дисципліну. Основний тягар сутичок з татарами припав на німецьку і польську піхоту, які відбивали всі атаки. Рятувала та обставина, що противник майже не мав вогнепальної зброї.

4 жовтня біля річки Реут Іскандер-паша дав бій польському війську, однак штурм відбили. Багато сил відбирали переправи через невеликі, але стрімкі річки. Загалом же з 29 вересня до 6 жовтня військо пройшло 165 км з середнім темпом руху 27 км. Зранку 6 жовтня воно перебувало вже за 15 км від Дністра і Могильова. Залишився один денний марш до кордонів Речі Посполитої. Незважаючи на втому, Жолкевський збирався продовжувати рух без зупинки. Однак серед шляхти панував інший настрій і довелось зупинитись на поганому, непристосованому до бою місці. Закінчився порох, і сил для останнього переходу вже не вистачало.

Наближення до Дністра несподівано знову призвело до дезорганізації і деморалізації війська. Частина жовнірів прагнула швидше втекти, шляхтичі вимагали знайти винних у грабунках в таборі та їх покарати. Жолкевський пообіцяв провести це розслідування після переправи через Дністер, про що відразу стало відомо всім. Така перспектива не радувала грабіжників, і психологічна напруга у війську вкрай загострилась.

З такими настроями увечері 6 жовтня військо рушило до кордону. Але невдовзі почалась паніка. Частина челяді і жовнірів кинулись забирати коней. Табір було розірвано, чим скористались татари Кантемира. Жолкевський прийняв рішення покинути вози і йти до кордону під прикриттям табуна коней. Це призвело до паніки і цілковитої ліквідації табору. Тепер кожен рятувався, як міг. Біля Жолкевського залишилось лише близько 300 чол. Він демонстративно зарубав свого коня, даючи цим знати, що залишиться разом з усіма до кінця. Через півтора кілометри руху на них напали татари. В бою частина людей загинула, а частина – втекла. Загинув і Жолкевський. Зранку турки знайшли його тіло за 5 км від Могильова з відрубаною рукою і раною на голові. Йому відрубали голову, яку надіслали до Константинополя, а тіло передали дружині [7, с. 217–218].

Врятувалося лише 1500 чол. кварцяного війська і приватних хоругв, 700 лісовчиків та частина челяді. Більшість з них залишилась без зброї та навіть одягу, знятого під час переправи через Дністер. Втрачений був весь обоз і всі коні. Серед командного складу втрати були надзвичайними. Великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський і півтора десятки командирів загинули. Польний гетьман Станіслав Конецпольський, Самійло Корецький і кілька десятків представників магнатських родин, урядників, ротмістрів і поручників потрапили в полон [6, с. 97]. У неволю потрапили колишній козацький старший Самійло Кішка і молодий Богдан Хмельницький. З командного складу врятувалося лише шість чоловік. Якщо навіть рахувати разом з тими, хто втік раніше, то загинуло або потрапило в полон 70 % війська. Це означає, що польське військо зазнало катастрофічної поразки.

Загибель польського війська в Молдавії мала для Речі Посполитої важкі військові й політичні наслідки. Вона стала останнім кроком до втягнення Османської імперії у війну проти Речі Посполитої.

Похід в Молдавію був таємницею для шляхетської спільноти. Про це знали лише король і верхівка країни. Тому, коли в Польщі дізнались про поразку під Цецорою, це стало несподіванкою. Король вжив певних заходів для допомоги Жолкевському. Адже значна частина військових сил Польщі не була задіяна в молдавському поході.

Коли ж 15 жовтня стало відомо про загибель Жолкевського, це викликало жах і таку паніку, що почалися втечі навіть з Кракова. Після розгрому польського війська частина татар рушила через Дністер до Галича, де пограбувала навколишні села. У відповідь козаки зробили напад на околиці турецьких фортець Бендери і Білгород. Стало очевидним, що наступного року турки підуть війною на Річ Посполиту. З листопада зібрався польський сейм, який прийняв першочергові заходи з підготовки до війни [7, с. 235].

Таким чином, протягом кількох років турецько-польські стосунки поступово погіршувались. Османська імперія і Річ Посполита мали понад півторасторічний досвід мирного (або відносно мирного) співіснування, у тому сенсі, що ніколи не мали між собою відкритих військових конфліктів. Однак невдалий похід у Молдавію порушив вже давно нестійкий мир і поставив обидві країни на межу великої війни.

Література

1. Брехуненко В. Похід українських козаків під Кафу 1616 р. / В. Брехуненко // Осягнення історії : зб. праць на пошану професора М. Ковальського. – Острого-Нью-Йорк, 1999. – С. 166–174.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996.
Т. 7. – 1996.
3. Horn M. Chronologia i zacieg najazdow tatarskich w latach 1600–1647 / M. Horn // Studia i materialy do historii wojskowosci. – 1964. – Т. 8. – Cz. 1.
4. Majewski R. Cecora. Rok 1620 / R. Majewski. – Warszawa, 1970.
5. Maskiewicz S. Pamiętniki Samuela i Bogusława Maskiewiczów / S. Maskiewicz. – Wrocław, 1961.
6. Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski (ok. 1592–1646) / L. Podhorodecki. – Warszawa, 1978.
7. Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie (1595–1623) / D. Skorupa. – Warszawa, 2004.
8. Spieralski Zd. Awantury moldawskie. Warszawa / Zd. Spieralski. – Warszawa, 1967.

**Політичні та соціально-економічні передумови
української національно-визвольної війни
в середині XVII ст.**

У статті розглядаються політичні та соціально-економічні передумови відновлення української державності в кінці 1640-х рр. Наголошується на особливій ролі Запорізької Січі, козацького (звичаєвого) права. Відзначається унікальність військово-адміністративної організації українського козацтва.

Ключові слова: національно-визвольна війна, Річ Посполита, козацтво, гетьман.

В статье рассматриваются политические и социально-экономические предпосылки восстановления украинской государственности в конце 1640-х гг. Акцентируется особая роль Запорожской Сечи, козацкого (обычного) права. Подчеркивается уникальность военно-административной организации украинского казачества.

Ключевые слова: национально-освободительная война, Річ Посполита, казачество, гетман.

Political and socio-economical precondition of reunion of Ukrainian state in the late of 1640-s has been researched. has been stressed on the special role of Zaporiz'ka Sich and Cossack's (customary) law. The uniqueness of Ukrainian Cossack's military and administrative organization has been noted.

Key words: National-liberation war, Rzeczpospolita, Cossacks, hetman.

З 1991 р. Україна – незалежна держава, повноправний суб'єкт міжнародного права. Актуальність наукового дослідження полягає у врахуванні історичного досвіду відновлення та розбудови української державності в середині XVII ст., врахування передумов, які активували здатність нашого волелюбного народу до самоствердження. Події листопада 2013 р. – березня 2014 р. в Україні (організація Євромайдану в Києві на підтримку підписання асоційованого членства в Європейському співтоваристві, а потім протестні настрої після непідписання Угоди з ЄС) наводять на думку, що державотворчі процеси в різний час мають свою певну аналогію в минулому.

Проблема створення української козацької державності стала предметом вивчення багатьох науковців. Серед останніх робіт, присвячених національно-визвольній боротьбі українського народу проти Речі Посполитої, варто назвати дослідження вітчизняних науковців В. Брехуненка, В. Смоля та В. Степанкова, Ю. Фігурного, І. Стороженка [3; 21; 23; 25] та російських істориків О. Євлахова і Т. Таїрової-Яковлевої [9; 24]. Питання стосунків Б. Хмельницького з різними верствами населення розглянуті істориками К. Гуслистим, Л. Прицак, С. Горошком [6; 8; 19]. Проте сам комплекс чинників і передумов відновлення української державності в середині XVII ст. вивчений науковцями недостатньо, що й зумовило нами вибір теми розвідки.

Метою даної статті є аналіз передумов створення козацької державності в середині XVII ст. Завданнями роботи є розкриття чинників, що сприяли відновленню української державності в середині XVII ст.; визначення суті традиційної військово-адміністративної організації та державного устрою Запорізької Січі; дослідження протестних настроїв шляхти, духовенства, міщан, козацтва, селян; встановлення ролі українських гетьманів та "еліти" в організаційних заходах щодо певної автономії у внутрішніх та зовнішніх відносинах у межах Речі Посполитої.

Панування Польщі почалося від Люблінської унії 1569 р., коли було укладено угоду про нову унію, за якою Литва зливалась з Польщею у федеративну польсько-литовську державу – Річ Посполиту. За Люблінською унією Сейм Великого Князівства злився з Сеймом Речі Посполитої, а Король Польщі одночасно став Великим князем Литви [10, с. 641].

Внаслідок Люблінської унії більша частина України перейшла до Польщі – Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя. Буковина з середини XIV ст. перебувала в складі Молдавії [10, с. 190]. Угорщина захопила Закарпаття, яке пізніше (у 1526 р.) поділили Австрія і Семигород [10, с. 717]. Під владою Москви опинилися верхів'я Псла, Ворскли і Дінця, а також все сточище Десни і Сейму до Остра і Гомеля [20, с. 128]. Як бачимо, основна частина України була скомсована у складі однієї держави – Речі Посполитої, що давало змогу національній інтеграції й усвідомлення себе як єдиного народу.

У межах цієї об'єднаної держави Литовське князівство зберігало свою автономію. Але українські землі Волинь, Брацлавщина і Кисвщина з частиною Лівобережжя та Підляшшя відійшли до

Польщі, яка раніше, ще у XIV ст., заgrabала Галичину, Західну Волинь і Західне Поділля. У складі Корони Польської українські землі поділялися на воеводства: Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське. На чолі воеводств стояли воеводи з широкою владою.

Збільшення панщини та інших феодалних повинностей супроводжувалося надмірним посиленням експлуатації селян. Покріпачений селянин був у цілковитій залежності від феодала, не мав жодних прав розпоряджатися самим собою. Влада феодала над кріпаком була необмеженою. Польська шляхта не вважала українських селян за людей, топтала їхню людську гідність. Таким чином, загарбання Польщею українських земель посилювало експлуатацію і покріпачення селян в Україні, надало кріпацтву в Україні тих особливо жорстоких й реакційних форм, які воно мало в Польщі.

Усе це дуже тяжко відбивалося на розвитку економіки України й української національної культури, а також загрожувало самому національному існуванню українського народу.

Значна кількість документів, які дають уявлення про ситуацію в соціально-економічній царині України напередодні визвольної війни 1648–1654 рр., не дійшла до нашого часу. А введені у науковий обіг, опубліковані в різних частинах і томах "Архива Юго-Западной России", зокрема в ч. VI, т. I, а також в актових книгах: XVI–XVII століть Центрального державного історичного архіву в Києві та Львові [15, с. 190–198].

У 1630-х рр. вибухає низка великих селянсько-козацьких повстань, в яких не лише вивірялася військова тактика, а й гартувалися досвідчені військові кадри. Найбільшим з цих повстань було повстання на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясиллом) 1630 р. на Переяславщині. Нове повстання на чолі з Іваном Сулимою вибухнуло у 1635 р. У 1537–1638 рр. підіймаються козаки і селяни під проводом Павлюка. У 1638 році прокотились хвилі повстань на чолі з Кизимом, Карпом Скиданом, Яковом Острияницею. Польський уряд розгромив усі ці повстання. Він видав низку законів, які забороняли чи обмежували права і привілеї козаків. Та ніякими законами не можна було знищити прагнення українців до незалежності. На короткий час після придушення повстань 30-х рр. XVII ст. знекровлений народ України ніби притих. Польська шляхта торжествувала, називала цей період "золотим спокоєм" [12, с. 42]. Але вона не знала, що в цім спокої – у глибинах українського суспільства – гуртували потужні сили, які готувалися до нової боротьби за незалежну і вільну Українську державу.

Прообразом майбутньої української державності була Запорізька Січ, що поділялася на військово-адміністративні одиниці – курені, які очолювали курінні отамани.

Козацькі ради відбувалися на січовому майдані, але під час воєн та походів вони могли відбуватися у будь-якому місці. загальна Військова Рада відбувалася на Січі зазвичай двічі-тричі на рік (1 січня, 1 жовтня та на другий-третій день після Великодня). Прикладом загальної Військової Ради може бути рада, що відбулася у Січі 30 січня 1648 р. На ній Б. Хмельницький був обраний Гетьманом. Вона ж прийняла рішення почати повстання, яке вилось у визвольну війну [9, с. 79–80].

Як уже було зазначено, вищим органом влади Запорізької Січі була січова Рада, яка обирала на рік уряд Січі – Військову Старшину. Місцеві органи влади – паланкова і курінна старшина теж обиралася. Збройними силами козацької республіки було Запорізьке Військо, ядро якого трималося у постійній бойовій готовності в куренях Січі [25, с. 107–108].

Козацька республіка виробила цілком завершений і послідовний республіканський устрій, що вигідно відрізняв її від інших державних утворень республіканського кшталу, відомих у європейському середньовіччі: лицарських орденів (зокрема, Тевтонського, що мав певний вплив на устрій Запорізької Січі), швейцарських кантонів, нідерландських штатів, північно-італійських республік, ганзійських міст, не кажучи вже про Річ Посполиту [13, с. 38–40].

Ця непересічна для середньовіччя особливість розвитку української державності, з одного боку, імпонує своїм послідовним і радикальним республіканізмом та потягом до демократичних настанов, а з іншого боку, ставила Україну в невідгдане становище, коли їй доводилося мати справи з великими імперіями, базованими на засадах авторитарного деспотизму – подібних до Османської імперії, Московської держави, на початку XVIII ст. перетвореної на Російську імперію, та й Речі Посполитої, аристократичний анархізм якої мав надто ілюзорний характер, а деспотизм самодержця підміняв ще страшнішим деспотизмом магнатської олігархії [13, с. 41–42].

Традиційна військово-адміністративна організація і порядок Запорізької Січі були відомі й зрозумілі народним масам. В умовах феодално-кріпосницького свавілля і магнатсько-шляхетської анархії Запорізька Січ була осередком свободи, до якої прагнули народні маси.

Варто зауважити, що козацтво збагатило суспільно-політичні традиції української державності ще одним елементом – організаційною структурою у формі полків, яку покладено в основу адміністративних структур, що виникли в роки визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.

Завоювання українських земель Польщею відбулося спершу по лінії колонізації, встановлення економічного панування польської шляхти. Згодом, із зміцненням становища польського панства, в Україні створювалася всеосяжна система поневолення, економічне, політичне, культурне закріпачення. Національно-політичне життя України вже не мало недержавних структур і змушене було шукати нові організаційні форми [8, с. 35–36].

Саме такою формою і стала козащина. Коли пасивні верстви українського народу почали підпадати під польський вплив, ініціатива в національному житті перейшла до низів. Спершу провідну роль почало відігравати міщанство, а пізніше селянські маси, які й стали засновниками козащини. Вільні поселенці, козаки, створювали на нових місцях і нову суспільну організацію – козацьку громаду.

У формуванні умов створення основ Української державності велике значення мали міста і містечка. Стаючи центрами сотень, полків, повітів, округів тощо, вони, як правило, виконували не лише адміністративні, а й економічні та оборонні функції. Крім того, саме через них нерідко проходили головні шляхи народних міграцій. Утворення міст і містечок у різних районах України мало свої особливості. Так, на Слобожанщині та Лівобережжі більшість з них вирости з колишніх сіл, хуторів чи слобід [19, с. 35–37].

Таким чином, козаки були проміжним станом між шляхтою і селянством. Як і шляхта, козаки були зобов'язані службою, були звільнені від кріпацтва та панщини. Козаків відокремлювала від селян воля, а від шляхти те, що вони не мали закріпаченого селянства. Вищі козацькі верстви прагнули здобути права рівні зі шляхтою, в тому числі володіти селянами. Про це свідчить поява залежних від козаків "підсусідків".

У XVI ст. козаки, об'єднавши свої сили, створили Запорізьку Січ, яка мала чітку організацію. Усе козацтво поділялося на полки по 500 чоловік у кожному, якими командували виборні полковники. Полки складалися з сотень, якими керували сотники. На чолі усього війська козацького стояв виборний гетьман. Безпосередньо Січчю відав Кошовий отаман. Вищою владою у Січі вважалася Військова рада, в якій формально брали участь усі козаки. Справи

вирішувала більшість, без формального голосування. Крім Січового козацтва, було і реєстрове. Реєстр у Речі Посполитій мав значення своєрідного соціального стану. Реєстрове військо розташовувалося на окремій території і мало самоврядування [21, с. 29].

Врешті-решт козацтво стає не лише основною силою у боротьбі проти турецько-татарської агресії, як того домагалася Польща, а й центром національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність і державну самостійність.

Гетьман Петро Сагайдачний (1614–1622 рр.) провів реформу козацтва, перетворивши його з тимчасових партизанських формувань на регулярне військо. Серед козаків було запроваджено порядок, ієрархію і дисципліну, їхнє число збільшилося до 40 тисяч. Із суто військової формації Сагайдачний трансформував козацтво у політичний чинник з державницькими цілями [16, с. 18].

Вже з початку XVII ст. козаки живуть під владою своєї старшини і повністю ігнорують польську владу. Король Польщі так представляв становище України в інструкції для сеймиків: "... ані магістратів по містах, ані старостів, ані гетьманів не слухають, самі собі права встановлюють, урядовців та інших старшин не визнають, в державі другу державу заводять" [20, с. 191]. Тож історія свідчить, що козаки фактично жили автономно в межах Речі Посполитої, мали можливість вільних зносин із сусідніми державами – Московщиною, Кримом, Туреччиною.

Природно, що козаки стали тією військовою силою, без участі якої не можна було вирішувати питання війни та миру в Східній Європі [11, с. 7]. І тому інший характер мають повстання XVII ст., бо в них беруть участь не селяни з вилами та сокирами, а козаки, ліпше військо Східної Європи.

Стрижень українського народу з часів XVI–XVII ст. становило козацтво – різновид європейського лицарства, яке відіграло помітну роль на середньовічному етапі розвитку європейської цивілізації, а Україна була країною козаків [1, с. 83]. Українців називали в Європі "козацькою нацією". Вільне козацьке землеволодіння в Україні мало специфічну збройну форму і було значною мірою спрямоване на товарне виробництво зерна для Європи. Розквіт гуртової торгівлі в Україні першої половини XVII ст. свідчить про розвиток ринкової економіки європейського типу, остаточне утвердження цих прогресивних тенденцій припадає на першу половину XVII ст.

У першій половині XVII ст. в Україні склалися соціально-економічні і політичні передумови створення національної державності. Підсумуємо їх.

По-перше: більша частина території України була зібрана в межах однієї держави – Речі Посполитої. Населення України, як селянство, так і міщани міст та містечок, зазнавало зростаючого гноблення з боку шляхти і магнатів Польщі, що консолідувало їхні зусилля в боротьбі проти спільного ворога. Єдності українського народу сприяла і православна релігія та ієрархія духовенства, яка протистояла в більшості своїй запровадженню унії та ідеологічно забезпечувала визвольний рух народу. Православ'я стало тим прапором, під яким об'єдналися різні верстви населення України в боротьбі проти Польщі.

По-друге: в процесі історичного розвитку український народ виділив зі свого середовища провідну лицарську верству – козаків, які, в свою чергу, утворили найбільш боєздатне в Східній Європі військо, в надрах якого, в свою чергу, виникли зародки державності – сотенно-полковий поділ та відповідна старшина, яка обиралася за демократичними принципами. Козацтво жило автономним життям, за своїми законами, які будувалися на звичаєвім праві та правових традиціях Давньоруської держави. Запоріжжя взагалі вело самостійну не тільки внутрішню, а й зовнішню політику, підтримуючи самостійні стосунки з іншими країнами. Серед козацької старшини з'явилися постаті таких провідників, як Петро Сагайдачний і Богдан Хмельницький, які не тільки усвідомлювали потребу створення власної держави, а й були здатні за своїми особистими якостями очолити боротьбу за таку державу. Система господарювання, яка склалася в козацькій середовищі, – вільне хліборобство була економічною основою складання загальнонаціонального ринку і розвитку України капіталістичним шляхом. Економічна основа існування Речі Посполитої – фільварочне господарство як інструмент феодалного гноблення – була глибоко ворожа населенню України.

По-третє: розгалужена інфраструктура міст і містечок являла собою не тільки систему взємопов'язаних центрів ремесла і торгівлі, а також адміністративного поділу майбутньої держави, була запорукою розвитку ремесла, промисловості і торгівлі в межах утворених капіталістичних відносин. Із 1620-х рр. Київ фактично відродився як релігійно-культурний центр України і мав всі історичні, економічні і політичні підстави стати столицею відродженої держави. Селянсько-козацькі повстання 30-х рр.

XVII ст. були придушені силами польського уряду, але вони мали велике значення в історії боротьби українського народу проти гніту шляхетської Польщі. Вони яскраво свідчили про наростання сил українських народних мас у боротьбі за визволення від іноземного поневолення. Низка перемог, одержаних селянами над польсько-шляхетським військом, надихала їх на подальшу боротьбу. Ці повстання були провісниками визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Цей досвід було використано великим сином українського народу Богданом Хмельницьким.

По-четверте: наявність можливих союзників України у визвольній війні проти ярма шляхетської Польщі – Криму, Туреччини, Московського царства, які були у ворожих стосунках із Польщею. Сприятливі міжнародні обставини. В Англії поширювалася буржуазна революція, яка мала антикатолицький характер. У Франції в цей же час розгорнулася внутрішня соціально-політична боротьба, відома під назвою фронди. У Німеччині закінчувалась Тридцятилітня війна 1618–1648 рр. У таких міжнародних умовах Польща не могла розраховувати на підтримку з боку сусідніх держав для придушення повстання.

Таким чином, за станом на 1648 рік були закладені всі підвалини, на яких будувалося майбутнє України – ствердження її як держави.

Література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К., 1991.
2. Брайчевський М. Приєднання чи воз'єднання? / М. Брайчевський. – Торонто, 1972.
3. Брехуненко В. Українська держава доби Богдана Хмельницького / В. Брехуненко. – К. : ПП Брехуненко Н., 2009. – 64 с.
4. Воссоединение Украины с Россией : документы и материалы : в 3 т. – М., 1954.
Т. 1. – 1954.
5. Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке : моногр. / Л. Гвоздик-Прицак. – К. : Обереги, 1999. – 216 с.
6. Горошко С. І. Богдан Хмельницький. Дискусійні питання. Проблемні судження : моногр. / С. Горошко. – Жашків : Вид. С. І. Горошко, 2008. – 216 с.
7. Губський Б. Богдан Хмельницький: від державної ідеї до Української козацької держави / Б. Губський // Хроніка 2000. – 2000. – № 45–46. – С. 33–46.

8. Гуслистий К. Розвиток феодально-кріпосницьких відносин і боротьба народних мас проти соціального і національного гніту в XV–XVI ст. / К. Гуслистий. – Історія Української РСР. – К., 1955.
9. Евлахов А. А. Хмельницький и Мазепа: мифы и факты воссоединения / А. А. Евлахов // Власть. – 2006. – № 10. – С. 78–87.
10. Енциклопедія українознавства : в 2 т. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1949.
11. Залізняк Л. Україна і Росія. Різні історичні долі / Л. Залізняк // Старожитності. – 1991. – Число 10.
12. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів, 1991.
13. Коваленко С. Геополітична доктрина Гетьмана Богдана Хмельницького / С. Коваленко // Персонал. – 2007. – № 7. – С. 38–43.
14. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках) / Д. Наливайко. – К., 1992.
15. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 : зб. за документами актових кн. / упоряд. та передм.: Л. А. Сухих, В. В. Страшко ; Держ. ком. арх. України, Центр. держ. іст. арх. України, м. Київ. – К. : Держ. ком. арх. України, 2008. – 1010 с.
16. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Богдан Хмельницький / І. Огієнко (Митрополит Іларіон) ; упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошок. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 448 с.
17. Оглоблин О. Думки про Хмельниччину / О. Оглоблин. – Нью-Йорк, 1957.
18. Освободительная война 1648–1654 гг. и воссоединение Украины с Россией. – К., 1954.
19. Прицак Л. Богдан Хмельницький і селянство / Л. Прицак // Пам'ять століть. – 2002. – № 1. – С. 34–47.
20. Холмський І. Історія України. – Мюнхен, 1948.
21. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Вид. дім "КМ акад.", 2009. – 447 с.
22. Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці / М. І. Бушин, В. І. Коваль, М. Г. Дмитренко та ін. ; ред. М. І. Бушин. – К. : Вища шк., 1998. – 271 с.
23. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. : у 2 кн. / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ : Андрій, 2007.
Кн. 2. Генезис, еволюція та реформування. – 2007. – 418 с.
24. Таирова-Яковлева Т. Г. Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве / Т. Г. Таирова-Яковлева. – М. : Центр-полиграф, 2011. – 470 с.

25. Фігурний Ю. Державотворча діяльність Богдана Хмельницького в українознавчому вимірі (до 350-річчя від дня смерті) / Ю. Фігурний // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 106–114.

26. Чубатий М. Огляд історії українського права / М. Чубатий. – Мюнхен, 1947.

27. Чуприна В. Хмельниччина 1648–1657 рр. Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького / В. Чуприна, З. Чуприна. – Львів : Світ, 2003. – 176 с.

28. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Д. Яворницький – К., 1990–1991.

Т. 2–3. – 1990–1991.

Стан пожежної безпеки в місті Ніжині у XVIII ст.

Стаття присвячена одній із найбільших проблем старих міст – пожежам. Основну увагу автор приділяє місту Ніжину XVIII ст. У роботі розглядається нормативно-правова база, на основі якої велася боротьба з пожежами, наведені свідчення з джерел про пожежі та боротьбу з ними, розкриваються проблеми, які існували в організації протипожежної безпеки міст.

Ключові слова: Ніжин, пожежа, Магдебурзьке право.

Работа посвященная одной из острых проблем старых городов – пожарам. Основное внимание автор уделяет городу Нежину XVIII в. В работе также рассматривается нормативно-правовая база, на основе которой производилась борьба с пожарами, приведены свидетельства из источников о пожарах и борьбе с ними, раскрываются проблемы, которые существовали в организации противопожарной безопасности города.

Ключевые слова: Нежин, пожар, Магдебургское право.

Work of dedicate one of sharp problems of old cities – to the fires. Basic attention an authors pares to the city to Nizhyn XVIII to the century. Inprocess a normatively-legal base is also examined on the basis of that a fight was produced against fires, certificates from sources over are brought about firesth at to the fight againstthem, problems that existed in organization of fire-prevention safety of city open up.

Key word: Nizhyn, fire, magdeburg law.

"Звук треска и гула заваливающихся стен и потолков, свиста и шипения пламени и оживленных криков народа, вид колеблющихся, то насупливающих густых черных, то взмывающих светлеющих облаков дыма с блестками искр и где сплошного, сноповидного, красного, где чешуйчато-золотого, перебирающегося по стенам пламени, ощущение жара и дыма и быстроты движения производили на Пьера свое обычное возбуждающее действие пожаров".

Л. Толстой "Война и мир"

Проблема протипожежної безпеки була і до нині залишається ключовою не тільки в історичній науці, а й у повсякденному житті. Вогонь здавна був стихійним лихом, яке не можна було зупинити

ні владою, ні матеріальними статками, ні словами. Саме від вогню загинула велика кількість матеріальних та культурних цінностей. За минулий 2012 р. у Ніжині та районі сталося 85 пожеж, від яких загинуло 9 осіб та було завдано збитків на 1169 тис. грн. За десять місяців 2013 р. на згаданій території сталося 80 пожеж, що потягли за собою значні матеріальні збитки та людські втрати.

Процес створення законодавчого забезпечення організації пожежної справи в Україні зайняв досить великий відрізок часу. Перші спроби було закладено ще в XI ст., але остаточно пожежне законодавство сформувалося лише в середині XIX ст. Давня істина, що пожежу легше попередити, ніж ліквідувати її наслідки, була відома нашим пращурам ще з часів Київської Русі.

Питання протипожежного захисту не отримало повного та всебічного висвітлення як в українській, так і зарубіжній історіографії, а тому потребує подальшого дослідження та узагальнення. Питання пожежної безпеки міста Ніжина не було висвітленим у жодному історичному дослідженні. Деякі студії містять короткі повідомлення про пожежі у Ніжині [1]. Автором даної роботи було здійснено спробу розглянути стан пожежної безпеки у деяких містах Лівобережної України, у тому числі й Ніжина [2]. Метою даного дослідження є систематизація нормативної бази пожежного законодавства та визначення реального становища пожежної безпеки в Ніжині XVII–XVIII ст.

Протягом XI–XVI ст. в Україні сформувалося протипожежне законодавство системного характеру, спрямоване на зменшення випадкових та навмисних (або злочинних) пожеж. На даному етапі можна простежити удосконалення протипожежного законодавства за трьома основними напрямками: охорона життя людей та нерухомого майна, протипожежний захист угідь, забезпечення порядку та захист власності при ліквідації пожежі [3, с. 42]. В той же час у XV–XVI ст. правова база пожежної охорони доповнюється ще одним важливим джерелом – королівськими наказами щодо обережного поводження з вогнем, утворення та організації роботи пожежно-сторожової охорони та введення пожежної повинності. Значною мірою на формування протипожежного законодавства України вплинуло Магдебурзьке право.

Деяку інформацію про законодавче регулювання пожежної безпеки у містах Гетьманщини можна знайти у першоджерелі правових норм, що були зібрані у "Правах, по котрым судится малороссийский народ". Основами "Прав" були Литовські Статути, "Хелминське право", "Саксонське зерцало" тощо, а також

українське звичаєве право й судова практика, російське законодавство. Саме у "Правах" містилися основні норми, за якими здійснювалося управління містом першої половини XVIII ст. Так, у "Правах" прописані основні функції міських урядників стосовно пожежної безпеки в місті. Перш за все урядники повинні мати списки міщан, серед яких були призначені десятники та сотники. Основними їх функціями був нагляд за системами опалення та їх чистотою: "... щоб труби та комени були від сажі очищені" [4, с. 768]. Очищати димарі від сажі повинні кожні три місяці (один раз у четверту частину року). За неналежне виконання протипожежної безпеки урядники зобов'язані були сповістити до міського уряду, таких людей могли штрафувати: "... де є сажа не вичищена з заможних по 50 коп., середнього достатку по 25 коп., бідних арештом до в'язниці" [5, с. 769].

Також у згаданих списках, що зберігалися у міському уряді, позначалися будинки, в яких на випадок пожежі знаходився необхідний реманент: відра, сокири, лопати та інше. При ратуші обов'язково повинні бути на випадок пожежі налаштовані "круки, драбини, щити та інші для гасіння пожежі інструменти, а вода в бочках не тільки при ратуші, а й при всякому дворі повинна бути" [6, с. 769–770].

Таких правил повинні були дотримуватися всі жителі міста, але в Ніжині XVII–XVIII ст. існувала грецька община, члени якої мали привілеї на певне самоуправління в місті. Користуючись згаданими жалуваними грамотами, греки всіляко ухилялися від виконання загальноміських повинностей, у тому числі і протипожежних. Яскравим прикладом для даного твердження буде відмова греків у 1771 р. передавати до резервного зернового фонду на випадок карантину та для посіву у неврожайні роки з кожної "хати по четверичку" зерна. Та крапку в супереччі було поставлено з допомогою одного речення: "... але зараз греки не можуть бути виключеними" [7, арк. 8], що зобов'язало членів грецького братства здавати зерно до резервного фонду міста.

Аналогічна ситуація склалася також з залученням членів грецького братства до правил протипожежного стану в Ніжині. Наприклад, 1782 р. поліцмейстер Лук'ян Шкурнин прислав у грецьке братство копію білета, у якому детально було розписано поділ грецьких дворич на десятки, визначено над ними старосту, розподілений за кожним дворичем пожежний реманент [8, арк. 2–10], тобто поставив перед фактом обов'язкового виконання пожежних правил для всіх жителів міста.

Однією з функцій плацової сторожі був нагляд за життям міста, особливо вночі. Сторожі повинні подати сигнал на сполох, щойно побачивши перші ознаки пожежі. Таким сигналом був дзвін або барабан [9, с. 770].

Досить чітко прописано у "Правах, по которым судится мало-росийский народ" дії щодо гасіння пожежі та охорона майна постраждалого і кара за крадіжки майна під час пожежі. Так, з кожного двору на пожежу мав вийти господар, дорослі і здорові чоловіки та залишити когось для охорони власного двору і майна. Кожна така людина повинна взяти з собою необхідний інструмент. Якщо з якого двору не вийшли на пожежу без поважної причини, то їх штрафували у розмірі 1–2 крб або арештовували на користь того, хто постраждав від пожежі [10, с. 770].

Та незважаючи на прописані в наказах та інших адміністративних документах чіткість дій щодо протипожежного становища та реманенту, кількість пожеж не зменшувалася. Проаналізувавши джерела з історії Ніжина XVII–XVIII ст., можна визначити пожежний стан міста. Лиха накоїла одна з пожеж кінця весни 1754 р.: вогонь "господарював" у Нижньому місті, пошкодив браму та міст, в результаті чого по останньому неможливо було пересуватися [11, арк. 2 зв.].

З документів, які були подані до Генеральної Військової канцелярії, маємо відомості, що дозволяють скласти повне уявлення про пожежу 14 вересня 1754 р. У Генеральну Військову канцелярію було надіслано відомість з переліком постраждалих від пожежі – це були жителі першої, другої та третьої полкової Ніжинської сотні, що проживали за міськими мурами поблизу міста, та жителі центральної частини міста Ніжина. Так, у першій полковій сотні без даху над головою залишилося 113 родина, що проживали у 121 дворі [12, арк. 7]; у другій полковій сотні постраждало від вогню 24 хати у 14 дворах [13, арк. 10 зв.]; у третій полковій сотні постраждало 66 дворів та 76 хат [14, арк. 12 зв.], також вигоріла центральна частина міста Ніжина з адміністративними установами та церкви, що були там розташовані [15, арк. 15–17]. З відомості зрозуміло, що саме в центральній частині міста постраждали найбільш багаті жителі міста, що були власниками нерухомого майна. У вогні згоріли житлові будинки вїта міста Петра Тернавіота, бурмистра Афанасія Сторожинського, вдови колишнього бурмистра Кониського та інше [16, арк. 16–17].

Пожежа 26 жовтня 1754 р., яка сталася після вечірньої служби в церкві, знову завдала матеріальних втрат ніжинському вїту

Петру Тернавіоту. Вогнем було пошкоджено дах його дворових будівель [17, арк. 35].

У 1756 р. пожежа повністю знищила Введенський жіночий монастир: "... от сильного пожара свирепствовавшего в Нежине, монастырь этот совершенно погорел, только несколько келий уцелело от пламени" [18, с. 178].

В ніч на 28 листопада 1759 р. о четвертій годині сталася пожежа за Крупицькою брамою у домі полкового писаря Якова Почеки. Причина пожежі, як вказується в рапорті, – "от небрежения топления печи", в результаті постраждало дві хати [19, арк. 2]. Цього ж дня трапилася ще одна пожежа, але вже на території самого міста. Вщент вигорів сінник та конюшня відомого московського купця Максима Алісова. Причиною пожежі виявилось недотримання норм будівництва: "... оной пожар учинился от состоящего близи его купца Алисова того згорелого сеника и конюшни расстоянием в аршин шинкового дому в котором без опасения как днем так и ночью топят печи, у которых печей никаких труб не имеетца" [20, арк. 2].

Пожежа 27 лютого 1760 р. фактично вщент знищила дворище вдови грека Прокофія Василевича Марії Іванової. Причиною пожежі вказано необережне поводження з вогнем орендаря будинку курського купця Івана Іванова [21, арк. 6].

Одна з пожеж була 14 вересня 1797 р., в результаті якої було знищено будівлю Благовіщенського монастиря, що знаходилася навпроти нього через тракт, та "сгорело домов каменных тридцать три, деревянных семьдесят четыре и в доме нежинского народного училища истреблены крыши. Причиной пожара была та, что в доме Протченка перетапливаемо было для зделки свечей сало" [22, с. 558]. В результаті архімандрит Віктор просив Чернігівського губернського правління відновити або надати нові документи на володіння місця спаленого трактиру [23, арк. 7, 11]. Аналогічна ситуація сталася менше ніж за рік у центрі Ніжина.

"Ніжинський літопис" повідомляв: "1798 мая 7 против 8 числа пожар сделался в городе. Погорели церков Николая з болшим колоколом, все купеческие ряды и городской магистрат" [24, с. 63], на відновлення якого ще у 1804 р. виділялися кошти у розмірі 10121 крб 9 коп. [25, арк. 16].

З таких яскравих прикладів, зрозуміло, що пожежі у Ніжині траплялися досить часто і мали нищівний характер. Саме таким чином втрачалися велика кількість документів різного типу (жалувані грамоти на Магдебурзьке право, купчі кріпості на

нерухоме майно, документи міського, полкового та сотенного уряду та інше), яке вимагало відновлення. З метою запобігання подальшому втрачання важливої документації полковник Петро Розумовський після пожежі 14 вересня 1754 р., в результаті якої Ніжинська полкова канцелярія "зовсім згоріла" [26, арк. 3], також згоріло сотенне управління [27, арк. 2], запропонував збудувати "погріб для зберігання справ та скарбових канцелярських грошей" [28, арк. 3]. А тим часом, доки шукали кошти на будівництво нової полкової канцелярії, дана буде перебувати в новому приміщенні села Володькова Дівиця [29, арк. 8].

На жаль, тенденція до втрати документів внаслідок пожеж продовжувалася й надалі. В одній з копій грамот, які підтверджували право міста Ніжина на магдебургію, було вказано причину, з якої міщани просили царя Олексія Михайловича поновити втрачені грамоти: "... в году измены Ивашка Брюховецкого как город Нежин горел те наши царского величества жалованные грамоты все погорели" [30, арк. 57–57зв.].

Очевидно, намагання уряду та самих міських чиновників були малоефективними, адже пожежі виникали в різних місцях фактично кожного місяця, та й різні приписи на практиці фактично не виконувалися. Свідченням цього є лист Івана Багратіона до графа Петра Рум'янцева-Задунайського. Багратіон повідомляє про пожежу, яка сталася 26 квітня 1779 р. на його квартирі через необережність ("куріння трубки") [31, арк. 1]. Далі генерал-поручник повідомляє: "при сем пожаре кроме мого караула и некоторое количество людей кои слабой помощи долали никого не біло между сими последними біли и такие кои только зрителями щитались" [32, арк. 1].

Та в період Гетьманщини "Права, по которым судится малороссийский народ" були не єдиним джерелом пожежної безпеки. У даний період були введені законодавчі акти, що регламентували нове будівництво. 7 серпня 1722 р. для Генеральної військової канцелярії був виданий указ, за яким наказувалося в селах після пожеж знову відбудовувати будинки лише поряд по два, в "одну жилу" і з розривом по ширині вулиці в 30 сажнів [33, с. 18].

30 серпня 1728 р. видається наказ губернаторам і воеводам з особливим розділом "Про нагляд за будівлями в містах і збереження від пожеж". Це був збірник усіх правил з попередження пожеж, що існували раніше. Наказ поширювався і на територію Гетьманщини. У цьому документі, зокрема, зазначалися відстань, яка повинна була існувати між будівлями, та заходи при

будівництві будинків, лазень, печей і димоходів [34, с. 18]. Зберігся одиничний приклад забезпечення належної відстані між будівлями. Так, до генеральної військової канцелярії надійшло повідомлення, датоване 8 жовтня 1757 р., про порушення правил забудови міської території. Повідомлялося, що за Київськими воротами шинок був досить близько побудований до міської стіни (на випадок пожежі вогонь міг перекинутися на територію міста, а шинок заважав підвозу води) та пропонувалося надати розпорядження про знесення кабака [35, арк. 4].

Таким чином, боротьба з пожежами в Ніжині XVII–XVIII ст. була відносно організованим, законодавчо регламентованим явищем. З кожним роком вона ставала все чіткішою, прописувалися нові правила пожежної безпеки, регламентувалася поведінка жителів міста у разі пожежі, їх дії. Органи влади як держави в цілому, так і міста зокрема докладали чималих зусиль для захисту міста від пожеж.

Проте міщани не завжди брали активну участь у боротьбі з пожежами, не бажали витратити кошти на придбання потрібного інструменту. Принаймні доти, доки це не стосувалося їх самих.

Література

1. Морозов О. Міський магістрат – невід’ємна частина історичного ландшафту Ніжина / О. Морозов // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 61–64.
2. Лесик Л. В. Розвиток пожежної безпеки в містах Гетьманщини у XVII–XVIII ст. / Л. Лесик // Література та культура Полісся : збірник наукових праць. – Ніжин, 2012. – Вип. 71. – С. 156–161.
3. Томіленко А. Державна політика у галузі пожежної безпеки в Україні у XVIII – на початку ХХ ст. / А. Томіленко, Л. Горенко // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 46, № 4. – С. 41–46
4. Права по которым судится малоросийский народ / под ред. А. Ф. Кистяковского. – К., 1879. – 838 с.
5. Там само.
6. Там само.
7. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 101, оп. 1, спр. 49.
8. ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр. 79.
9. Права, по которым судится малоросийский народ / под ред. А. Ф. Кистяковского. – К., 1879. – 838 с.
10. Там само.

11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 18880.
12. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13338.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.
17. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 2519.
18. Заметки для описания Нежинского женского Введенского монастыря // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 21. – часть неофициальная. – С. 177–178.
19. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 3346.
20. Там само.
21. Там само.
22. Ковалевский А. О большом пожаре в г. Нежине в 1797 году / А. Ковалевський // Киевская старина. – 1894. – Т. XLIV, март. – С. 558–559.
23. Ніжинська філія державного архіву Чернігівської області (далі – НФ ДАЧО), ф. 341, оп. 1, спр. 1358.
24. Морозов О. С. Міський магістрат – невід’ємна частина історичного ландшафту Ніжина / О. С. Морозов // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 61–64.
25. НФ ДАЧО, ф. 341, оп. 1, спр. 1358.
26. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12156.
27. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12548.
28. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12156.
29. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12156.
30. ЦДІАК України, ф. 786, оп. 1, спр. 2.
31. ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр. 71.
32. ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр. 71.
33. Сташенко С. І. Витоки пожежного нагляду в Україні (XIV–XVIII ст.) / С. І. Сташенко // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Випуск 4 : Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. – 2002. – С. 17–20.
34. Там само.
35. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 14669.

Населення міста Мени за матеріалами Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.

У статті на основі відомостей Генерального опису визначено загальну чисельність жителів м. Мени у другій половині XVIII ст., проаналізовано їх розподіл за соціальними станами. Дослідження статевो-вікової структури виявило значні коливання в чисельності представників різних вікових груп, спричинені природними факторами та недоліками тогочасного обліку населення. Водночас статевो-віковий склад менських жителів відзначався переважачою часткою осіб працездатного віку та дітей, що є характерним для традиційного ранньомодерного суспільства.

Ключові слова: Генеральний опис, населення, соціальний стан, двір, вік, стаття.

В статье на основании материалов Генеральной описи определена общая численность населения г. Мены во второй половине XVIII в., проанализировано его сословное распределение. Исследование половозрастной структуры показывает значительные колебания численности представителей разных возрастных групп вследствие природных факторов и недостатков учета населения того времени. В то же время в половозрастном составе менских жителей преобладали лица трудоспособного возраста и дети, что характерно для традиционного общества.

Ключевые слова: Генеральная опись, население, сословие, двор, возраст, пол.

In the article the general quantity of Mena's habitants, their distribution after the social states in the second half of XVIII th century are analyzed on the basis of General census data. Research of age-sex structure educed considerable vibrations in the quantity of the different age-related group's representatives, caused by natural factors and lacks of the population's account. At the same time age-sex composition of Mena habitants was marked prevalling part of persons of capable of working age and children that are characteristic for traditional early modern society.

Key words: General census, population, social state, age, sex, household.

Дослідження історії міста в сучасній українській історіографії відзначаються дедалі більшою зацікавленістю до різних аспектів його існування. Якщо раніше більше уваги приділяли вивченню часу та обставин заснування, змінам адміністративного статусу, економічному розвитку в певний період, то останнім часом історики звернулись до проблем міського повсякдення, побуту, поведінки, світогляду міських жителів [7; 11; 14; 21; 27]. Лише нещодавно почали розробляти демографічні характеристики міського населення. Зокрема, статево-вікова структура, процеси народжуваності, смертності, приріст, шлюбність, типологія сім'ї в середовищі міських жителів досліджувались на прикладі полкових центрів Гетьманщини – Ніжина, Переяслава, Полтави та Стародуба [5; 6; 7; 25].

З цієї точки зору маловивченим залишається й населення сотенних міст, стосовно яких існує необхідність визначення загальної кількості мешканців та їх чисельного розподілу за соціальними станами. Тим паче, що опрацьовувані останнім часом дослідниками джерела статистичного характеру XVIII ст. дають можливість достатньо широко аналізувати ці процеси [9; 10; 23; 26].

В нашій розвідці ми спробуємо розглянути соціальну та статево-вікову структуру населення сотенного міста Мени Чернігівського полку у другій половині XVIII ст. В основу дослідження покладено матеріали Генерального опису, що здійснювався на теренах Гетьманщини у 1765–1769 рр. під керівництвом президента II Малоросійської колегії графа Петра Рум'янцева. Одним із завдань перепису, власне, й було визначення чисельного складу населення за соціальними станами (поміщики, козаки, священики та селяни) [13, с. 98; 17, с. 230–231].

За розпорядженням Рум'янцева від 9 вересня 1765 р. для проведення опису затверджено спеціальну інструкцію та чотири форми. Перша з них призначалася для опису міст. До неї вносилися такі позиції, як географічне розташування міста, стан оборонних споруд, склад управління, перелік казенних будівель, ярмарки і торги, міські землі, магістратські і ратушні прибутки, кількість дворів та бездвірних хат, число найманих робітників та умови їх найму. Потім йшов перепис дворів та їхніх мешканців. Зазначалася вулиця, де знаходився будинок, кількість кімнат, імена господарів, членів їх сімей, служителів, співмешканців та стан їх здоров'я. Далі йшла інформація про кількість землі, худоби, ремесла, промисли, обсяг прибутків та сплачуваних податків [16, с. 97]. Загалом Генеральний опис, включаючи його організацію, проведення та інформаційний потенціал, ліг в основу низки робіт з історії окремих

населених пунктів та сотень доби Гетьманщини, в яких аналізується соціальне та економічне становище їхніх мешканців. Останнім часом розпочата також публікація його матеріалів [5; 15; 18; 22; 24; 26; 27].

В нашому випадку маємо справу з чорною відомістю м. Мени, укладену ревізорами приблизно у 1768 р. [1, арк. 203–497]. До неї внесена інформація про органи місцевої влади з переліком урядовців сотенного правління. Сотником був Павло Сахновський, який обіймав цей уряд з 1753 р. [12, с. 44]. Отаманом був Іван Климович, діловодство у канцелярії вів писар Гнат Романовський [1, арк. 205 зв.; 12, с. 44]. Посаду осавула обіймав Костянтин Дейнека, а хорунжого – Василь Омелюта [1, арк. 205 зв., 527; 12, с. 44]. Насамкінець вказувалося, що сотенною канцелярією з козаків призначався городничий, відповідальний за протипожежну безпеку у місті. Ним в той час згадувався Федір Хоменко [1, арк. 206, 215].

Опис дворів менських жителів здійснювався за вулицями міста (їх назви також зазначалися). Ревізори переписували господарства всі підряд спочатку по один бік вулиці, потім – по інший. Одночасно здійснювався опис міських укріплень, церков, шинків, шкіл тощо.

Загалом, більшість назв вулиць походили від назви населеного пункту, у напрямку до якого вони знаходились. Спочатку йшли вулиці Сосницька та Глухівська [1, арк. 224]. "Против оной улицы" (тобто Глухівської) знаходилося 2 нові дерев'яні церкви – Різдва Богородиці з трьома престолами та храм в ім'я чудотворця Миколая. Поряд з ними були дзвіниця, шкільна та шпитальна "ізби" [1, арк. 227 зв.]. Наступною згадувалася вулиця Волинська, що, певно, простягалася у напрямку с. Волинка однойменної сотні. На ній розташовувалася стара дерев'яна Михайлівська церква з одним престолом, шкільною та шпитальною "ізбами". Відповідно, у напрямку до Чернігова йшла вулиця Чернігівська, позначена як "большая". Вказано й місце її розташування – "за городом"; тобто за межами міських укріплень. До неї прилягав провулок, що називався Стасенків підсусідський. Тут мешкав виборний козак Михайло Стасенко. На Чернігівську вулицю виходила ще одна – Ребровка. На цьому перехресті, судячи з опису, знаходилася дерев'яна церква в ім'я Святої Трійці теж зі шкільною та шпитальною "ізбами" [1, арк. 246, 266, 291]. На Чернігівській вулиці розташовувався житловий двір менського сотника Павла Сахновського [1, арк. 285].

Вулиця Чернігівська з'єднувалася з Березинською, а з неї можна було повернути на вулицю Заріччя. На Березинській вулиці

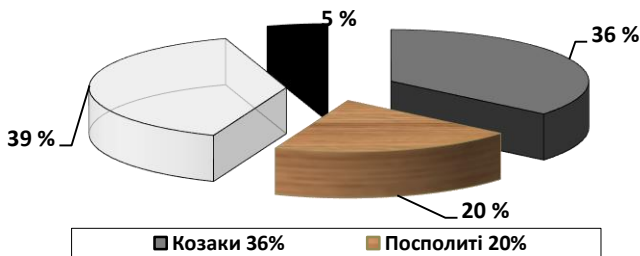
ці, по правому боці, знаходився провулок Москалівка [1, арк. 316]. Очевидно, в цьому районі міста знаходилася вулиця Синявська, що мала й іншу назву – Сенківка. Нижче згадується ще одна назва цієї вулиці – Чугаївка [1, арк. 321, 343 зв.]. Сьогодні цю назву має околиця міста Мени у напрямку с. Данилівка. Далі в переліку відома вулиця Гуринівка, що тяглася під міським валом. На шляху до с. Кукович Менської сотні знаходилася вулиця Куковицька, що виходила на вулицю Бобирову. Також була у Мені вулиця Борзенська, шлях по якій на Борзну проходив через міст над протокою Бабка [1, арк. 386, 431, 468 зв.].

Перейдемо безпосередньо до характеристики господарств мешканців міста. Всього, за нашими підрахунками, у місті налічувалося 422 двори та 56 бездвірних хат. У 188 (40 %) з них господарями були козаки, які в свою чергу поділялися на виборних та підпомічників. Виборне козацтво мешкало у 56 дворах. Серед господарств підпомічників налічувався 121 двір та 11 бездвірних хат. Також нами виокремлено 17 дворів та 3 бездвірні хати, де мешкали козацькі підсусідки. Решта 286 (60 %) дворів знаходились у володінні козацької старшини, монастирів та священників, де проживало піддане населення (посполиті, підсусідки та робітники). Як піддані зазначені також міщани. У 1752 р. за універсалом гетьмана Кирила Розумовського більшість міщанських дворів надано у володіння борзенському сотнику Пантелеймону, його брату коропському сотнику Івану та племіннику бахмацькому сотнику Кирилу Забілам [2, арк. 1; 11, с. 232]. Станом на 1768 р. Забілам належало в Мені 97 господарств. З них 29 дворів та 7 бездвірних хат відійшли бунчуковому товаришу Пантелеймону Забілі. Миргородський сотник Кирило Забіла мав 34 двори та 4 бездвірні хати, коропський сотник Прохор Забіла – 17 дворів та 6 бездвірних хат.

Після Забіл найбільшою кількістю господарств підданих у Мені володів чернігівський полковий обозний Іван Сахновський – 42 двори та 4 бездвірні хати. Окрім нього, житлові двори у Мені мали менський сотник Павло Сахновський та ще 3 вихідці з цієї родини. Їм належало 4 шинкові, 19 дворів та 6 бездвірних хат з підданими [1, арк. 431 зв.; 19, с. 506]. Інші представники сотенної старшини мали у місті 9 власних садиб, 8 шинкових, 34 двори та 11 бездвірних хат з підданими [1, арк. 165; 305; 311]. Свої помешкання у місті мали священники менських церков – Різдва Богородиці, Михайлівської та Троїцької. Всього представникам духовного стану належало у Мені 2 шинкові, 17 дворів та 3 бездвірні хати з підданими [1, арк. 212 зв., 297].

Загалом, за нашими підрахунками, у Мені налічувалося 3770 жителів. З огляду на вищевказану кількість господарств показник їхньої середньої населеності становив 8 осіб. Але цифри дуже приблизні, бо опис деяких дворів виявився незавершеним. Також поза його увагою залишились представники козацької старшини, духовенства та їхніх родин, що мешкали в місті. Здійснивши приблизні підрахунки їх кількості (≈ 60 чоловік) на основі інших джерел, ми припускаємо, що всього населення міста станом на 1768 р. могло складати 3830 чоловік.

Козацьке населення налічувало 1343 особи. Посполитих було 461, міщан – 236. Однак, через становище підданих, ми вказуємо ці категорії у нижченаведеній діаграмі разом (див. рис. 1). Підсусідки становили основну масу населення в місті – 1478 чоловік. Така ситуація могла зумовлюватися їх зубожінням, через що вони втрачали свої обійстя та жили у більш заможних односельців. Частина з них були переселенцями з інших місцевостей, які через матеріальні труднощі теж не могли завести власне господарство. Також у господарствах менських жителів проживало близько 200 робітників.

Рис. 1

Розподіл населення м. Мені за соціальними станами

Тепер перейдемо до статеві-вікової структури населення міста. Спочатку, з метою визначення частки працездатних осіб, розподілимо всіх мешканців на великі вікові групи. На думку сучасних вчених, особливостям Рум'янцевського опису відповідає наступний віковий поділ. Активне населення складали особи віком 15–59 років. Відповідно, до інших категорій відносились діти (0–14 років) та літні люди (60 років і старші) [5, с. 112]. Частка працездатного населення становила 55%. Діти становили 41%, особи похилого віку – 4% (див. табл. 1). Співвідношення "працівників та ідців" складало $2061 / 1709 = 1,2$.

Таблиця 1

Розподіл населення м. Мени за віковими групами

Вікова група	0–15			15–59			60+ [∞]		
	Разом	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж	Разом	Ч	Ж
Чисельність	1566	816	750	2061	1032	1029	143	70	73

Таким чином, з огляду на незначну частку людей похилого віку, населення міста Мени було молодим, що в цілому притаманно для традиційного суспільства XVIII ст. Водночас цей показник зумовлювався значним відсотком робітників та служителів у господарствах менських жителів. Серед них переважали особи працездатного віку та діти молодші 15 р., багато з яких навчалися певного ремесла.

Більш детальні показники щодо статево-вікової структури населення Мени можна отримати за допомогою таблиці "необроблених даних" (див. табл. 2). В ній міська людність розподілена за віком, статтю та сімейним станом. За основу взятий розподіл на п'ятирічні вікові групи, що є найбільш вживаним в історичній демографії [3, с. 16].

Таблиця 2

Розподіл населення м. Мени за віком, статтю та сімейним станом (таблиця "необроблених даних")

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Нежонаті	Жонаті	Вдівці	Невідомо	Всього	Нежонаті	Заміжні	Вдови	Невідомо	Всього
0–4	254	–	–	–	254	235	–	–	–	235
5–9	312	–	–	–	312	309	–	–	–	309
10–14	250	–	–	–	250	206	–	–	–	206
15–19	217	6	–	20	243	206	25	–	2	233
20–24	44	51	–	21	116	9	109	1	6	125
25–29	4	118	1	5	128	2	156	4	–	162
30–34	2	147	4	2	155	–	176	15	1	192
35–39	–	117	4	–	121	–	102	9	2	113
40–44	–	129	4	3	136	2	79	26	1	108
45–49	–	63	1	–	64	–	38	15	1	54
50–54	–	45	2	1	48	–	7	7	8	22
55–59	–	19	2	–	21	–	12	8	–	20
60–64	–	27	12	1	40	–	12	24	2	38
65–69	–	13	1	1	15	–	2	11	–	13
>70	–	6	8	1	15	–	2	20	–	22
Всього	1083	741	39	55	1918	969	720	140	23	1852

Наступним етапом є визначення чоловічого коефіцієнта та співвідношення за статтю. Перший обраховується шляхом поділу числа чоловіків на загальну кількість населення. Він дорівнює 0,509, тим самим засвідчуючи перевагу чоловіків у населенні Мени. Показник статевого співвідношення обчислюють, поділивши число чоловіків на число жінок та помноживши отриманий результат на 100. В історичній демографії вважається, що вихід цього показника за межі 100–110 свідчить про недореєстрацію осіб однієї статі [3, с. 27; 5, с. 298]. Для населення Мени він становив: $1918 / 1852 \times 100 \% = 103,5$. Отже, статеве співвідношення для цієї частини населення, що зафіксована в описі, знаходилося в межах норми.

Щоб мати більш докладне уявлення про співвідношення статей, визначимо цей коефіцієнт для кожної вікової групи, застосувавши згадану формулу (див. табл. 3). Отримані цифри порівнюємо з даними типової таблиці ООН для закритого населення [3, с. 28].

Таблиця 3

Співвідношення статей у п'ятирічних вікових групах населення м. Мени

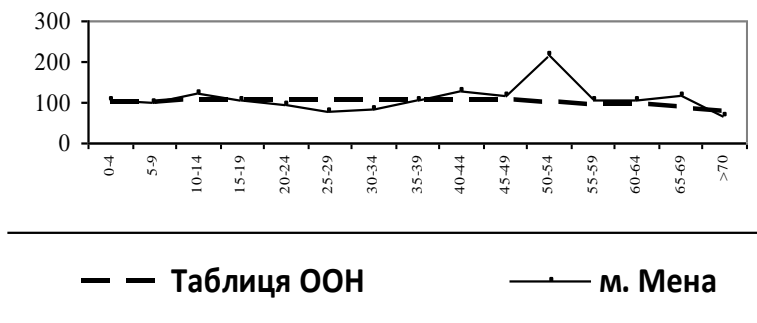
Вікова група	Співвідношення статей	
	Мена	Типова таблиця
0–4	108,1	102,3
5–9	100,1	102,4
10–14	121,3	102,8
15–19	104,3	103,3
20–24	92,8	103,9
25–29	79	104,7
30–34	80,7	105,6
35–39	107,1	106,2
40–44	126	105,8
45–49	118,5	104,0
50–54	218,1	101,1
55–59	105	97,2
60–64	105,2	92,9
65–69	115,4	88,5
>70	68,2	78,8

Проілюструємо отримані показники за допомогою графіка, де вік позначений на абсцисі, а статеве співвідношення – на осі ординат (див. рис. 2). За допомогою цього з'ясуємо, наскільки показники населення Мени відповідали прийнятим нормам. Знову ж таки відхилення від норми 100–110 може свідчити про недореєстрацію

осіб однієї статі. У віковій групі 0–4 р. показник статевого співвідношення складав 108,1 при нормі 102,3 та практично відповідав їй з огляду на незначну перевагу хлопчиків над дівчатками. В наступних 3 вікових категоріях знову наявна перевага хлопців над дівчатами, причому у групі віком 10–14 р. цей показник був досить високим – 121,3 при нормі 102,8. Це могло бути спричинено недообліком, високою смертністю дівчат чи трудовою міграцією хлопців.

У вікових групах від 20 до 34 р. кількісна перевага переходить до жінок. У групі 25–29 р. статеве співвідношення складало 79, тоді як норма – 104,7. Ситуація досить нетипова, з огляду на те, що на ці групи припадає найбільше піднесення жіночої репродуктивності, а отже, й смертність жінок мала б зростати [5, с. 118]. Ще більший розрив спостерігаємо у групі 30–34 р. Коефіцієнт статевого співвідношення становив 80,7 проти 105,6 типової таблиці. Серед імовірних причин – смертність, недооблік представників даного покоління через відсутність у місті на момент перепису. Водночас у відповідній жіночій групі спостерігається різке зростання кількості вдів.

В останніх 5 вікових групах більшість має вже чоловіче населення. Особливо це проявляється у віковій групі 40–44 р. Також при значному відхиленні показника статевого співвідношення на користь чоловіків спостерігаємо найбільшу кількість вдів серед інших вікових жіночих груп.

Рис. 2. Вікове співвідношення за статтю

У старших вікових групах від 60 р. коефіцієнт статевого співвідношення мав бути менший за 100 та знижуватись далі. Це пояснюється довшою тривалістю життя жінок і вищим рівнем смертності чоловіків [26, с. 15]. Але в категорії віком 60–64 р. цей

показник склав 105,2 проти типового 92,9. У віковій категорії 65–69 р. розрив виявився ще більшим – 115,4 проти 88,5. При цьому кількість вдів в обох групах переважала число жінок, чоловіки яких були ще живими. Можлива причина полягає в тому, що чоловіки укладали шлюби з жінками молодших вікових груп або знову ж таки це були вихідці з інших місцевостей. Натомість у категорії віком за 70 р. спостерігається цілком звична картина. Жінки за кількістю майже вдвічі переважали чоловіків.

Отже, показники міста м. Мени суттєво відрізнялись від представлених у типовій таблиці ООН. Остання призначена для закритого населення, а Мена була відкритою як для притоку населення, так і навпаки. На загальну картину міг впливати різний рівень смертності в окремих вікових групах, військова служба чоловіків, трудова міграція тощо. Однак слід зважати й на недоліки залучених до аналізу джерел та особливості їх створення.

Вищевказані фактори проявляються ще виразніше, якщо зобразити статеві-вікову структуру населення наочно. Для цього використовують метод статево-вікових пірамід, що являють собою двосторонні лінійчасті діаграми розподілу людності за віком та статтю (див. рис. 3). Вік позначають на вертикальній осі (ординаті), а чисельність – на горизонтальній (абсцисі) [8, с. 65]. Кожна вікова група позначена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною до чисельності даної групи. Остання вікова група охоплює 25 р., бо даними осіб старших за 95 р. зазвичай нехтують. Для того щоб вона відповідала п'ятирічним, її чисельність ділять на п'ять.

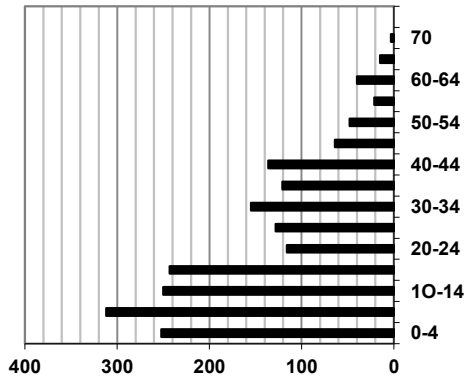
Отримані піраміди мають вигляд, характерний для статево-вікової структури традиційного суспільства. Широка основа знизу свідчить про досить високу частку дітей в обох групах населення. Водночас вони мало схожі на класичні піраміди. У чоловіків із загального ряду вибиваються 6, у жінок – 5 груп. Обидві гістограми демонструють різке коливання населення. Знову ж таки це зумовлювалося багатьма факторами, серед яких – різний рівень народжуваності та смертності, відмінності у сімейному стані, хвороби та ін.

Повертаючись до вікових груп, одразу кидається у вічі різниця між дитячим населенням у групі 0–4 та 5–9 р. Серед причин – підвищений рівень смертності дітей віком 0–4 р., що народилися протягом 1763–1767 рр. Її зумовили такі фактори, як недоїдання та голод, що виник внаслідок неврожаїв. У 1766 р. була посуха, наступного року – сильні морози взимку, а влітку – знову посуха і

потім голод [20, с. 24]. Також мав місце й недооблік дітей цієї групи, а особливо дівчаток.

Далі своєрідний провал на фоні інших груп спостерігається у чоловіків та жінок віком 20–24 та 25–29 р. Причому різко скоротилася кількість чоловічого населення. Можливо й тут причина полягала у низькому рівні народжуваності та дитячій смертності представників цього покоління. Деяка частина чоловіків могла не потрапити до перепису через військову службу чи трудову міграцію.

Чоловіки

Жінки

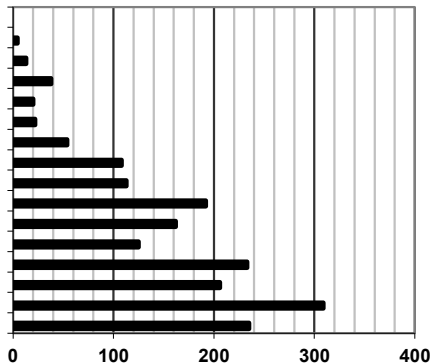

Рис. 3. Статеві-вікова піраміда населення м. Мени

Далі у віковій групі 30–34 р. чисельність населення стрімко зростає, особливо жіночої статі. Певно ситуація з народжуваністю покращилася, проте водночас це могло зумовлюватися й механічними чинниками. В подальшому піраміда поступово звужується, що пояснюється зростанням смертності по відношенню до кожної вікової групи. Лише у групі 40–44 р. спостерігається різке зростання кількості чоловіків на відміну від жінок. В цьому випадку теж мала місце якась міграція, оскільки кількість жінок порівняно з віковою групою 35–39 років майже не змінилася. До того ж четверту частину з них становили вдови. Останній сплеск спостерігаємо у групі 60–64 р., але що саме вплинуло на це, достеменно невідомо.

Таким чином, зважаючи на специфіку залученого джерела та подекуди неточність його даних, вдалося визначити загальну чисельність, проаналізувати соціальну структуру жителів Мени, в якій переважну більшість займали представники підданих категорій населення. Зумовлювалося це поглибленням майнового розшарування та зубожінням у середовищі міських жителів. Водночас аналіз демографічних показників продемонстрував строкатість статево-вікової структури населення Мени, на що впливали як природні, так і механічні чинники. Але в цілому в населенні міста переважала частка осіб активного віку, що свідчить про його значний демографічний потенціал.

Література

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 57, оп. 1, спр. 22, 697 арк.
2. ЦДІАУК, ф. 108, оп. 2, спр. 279, арк. 1.
3. Анри Л. Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм ; пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой. – М. : РГГУ, 1997. – 208 с.
4. Багалея Д. Генеральная опись Малороссии (эпизод из деятельности первого правителя Малороссии, гр. П. А. Румянцева-Задунайского) / Д. Багалея // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 402–432.
5. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. / Ю. Волошин. – Полтава : АСМІ, 2005. – 312 с.
6. Волошин Ю. Двори мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) / Ю. Волошин // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 39–51.

7. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. – К. : Ін-т історії України, 2010. – 252 с.
8. Демографический энциклопедический словарь / под ред. Д. И. Валентей. – М. : Сов. энциклопедия, 1985. – 608 с.
9. Дмитренко В. А. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархії як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття : дис. на здобуття наук. ст. канд. іст. наук / Дмитренко В. А. – Полтава, 2010. – 190 с.
10. Замура О. Динаміка шлюбності в містечку Сорочинці Миргородського полку в другій половині XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) / О. Замура // Наукові записки. – К., 2009. – Т. 19: у 2 кн. – Кн. 1. – С. 428–440.
11. Кісіль І. Міщани в соціальній структурі населення міст Гетьманщини (50–60 рр. XVIII ст.) / І. Кісіль // Пам'ять століть. – 2005. – № 3–4. – С. 224–234.
12. Кривошея В. В. Урядова старшина Гетьманщини : енциклопедія / В. В. Кривошея. – К. : Стило, 2010. – 792 с.
13. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 / З. Когут. – К. : Основи, 1996. – 317 с.
14. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан // Історик Олена Компан. Матеріали до біографії / упоряд. Я. Компан. – К., 2007. – 532 с.
15. Лепенко Н. О. Генеральний опис 1765–1769 рр. – джерело для вивчення земельних мір Лівобережної України / Н. О. Лепенко // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1983. – № 2. – С. 134–137.
16. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. / М. А. Литвиненко. – Харків : Видавництво Харк. ун-ту, 1970. – 204 с.
17. Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г. А. Максимович. – Нежин, 1913. Т. 1. – 1913. – С. 190–357.
18. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. / упоряд., вступ. ст. і ком. Юрія Волошина. – К. : Наш час, 2012. – 576 с.
19. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К. : Типо-литографія С. В. Кульженко, 1914. Т. 4 (П–С). – 1914. – 907 с.
20. Муромцева Ю. І. Демографія : навч. посіб. / Ю. І. Муромцева. – К. : Кондор, 2009. – 300 с.
21. Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII століття / Л. А. Пляшко. – К. : Наукова думка, 1980. – 152 с.
22. Путро О. Генеральний опис 1765–1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. / О. Путро // УІЖ. – 1982. – № 7. – С. 143–147.

23. Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис / О. Сакало // Наукові записки. – К., 2009. – Т. 19 : у 2-х кн. – Кн. 1. – С. 379–386.

24. Село Дягова в матеріалах "Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр." / упоряд. Дмитро Казіміров. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2013. – 232 с.

25. Сердюк І. О. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба : дис. на здобуття ступ. канд. іст. наук / Сердюк І. О. – Полтава, 2010. – 283 с.

26. Сердюк І. О. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765–1769 рр. (історико-демографічний аналіз) / І. О. Сердюк // Київська старовина. – 2008. – № 6. – С. 3–21.

27. Ткаченко М. Остер в XVII–XVIII вв.: за Румянцівською ревізією та іншими матеріалами / М. Ткаченко // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 151–207.

28. Федоренко П. К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи / П. К. Федоренко // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава : Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1915. – Вып. 12. – С. 81–155.

**Формування кадрового складу професійних істориків
у вищих навчальних закладах України
в першій половині – середині ХІХ ст.**

У статті висвітлено процес формування кадрового складу кафедр історичного спрямування в університетах і ліцеях України в першій половині – середині ХІХ ст. Проведено аналіз системи підготовки кадрів і шляхи поповнення професорами-істориками вищих навчальних закладів України.

Ключові слова: кадровий склад, історик, навчальний заклад, кафедра, професор.

В статье освещен процесс формирования кадрового состава кафедр исторического направления в университетах и лицеях Украины в первой половине – середине ХІХ в. Проведен анализ системы подготовки кадров и пути пополнения профессорами-историками высших учебных заведений Украины.

Ключевые слова: кадровый состав, историк, учебное заведение, кафедра, профессор.

The article highlights the process of staff formation at the historian department in universities and high schools in the first half – the mid 19-th century. The article includes the analysis of the staff training and describes the ways to enrich the historian staff in higher educational institutions of Ukraine.

Key words: staff, historian, educational institution, department, professor.

Ідея відкриття вищого навчального закладу в Україні виношувалася з другої половини ХVІІІ ст., але реалізувати її вдалося лише в першій половині ХІХ ст., коли з'явилися університети в Харкові (1805) та Києві (1834), Рішельєвський ліцей в Одесі (1817) і Гімназія вищих наук князя Безбородька в Ніжині (1820), які прирівнювалися до вищих навчальних закладів. Заснування відразу кількох навчальних закладів змусило як їх керівництво, так і Міністерство народної освіти (1802) вирішувати нагальну кадрову проблему, оскільки від рівня викладачів та професорів залежали якість підготовки студентів і їх майбутньої професійної діяльності в державі.

Проблема формування кадрового складу кафедр в університетах і ліцеях України в першій половині – середині XIX ст. набула осмислення у науковій літературі останнього часу. Їй присвятили низку праць як історики, так і юристи, які проаналізували нормативно-правове урегулювання підготовки наукових кадрів для вищих навчальних закладів. Серед сучасних дослідників вказаної проблеми необхідно відзначити: О. Л. Войно-Данчизину, О. М. Горошко, Г. В. Додонову, К. Ю. Жарова, А. Е. Іванова, А. Климова, В. К. Криворученка, Г. Г. Кричевського, М. В. Ловянникова, Є. В. Соболева, Г. В. Самойленка, О. Г. Самойленка, О. М. Якушева й ін. Дослідники у своїх працях висвітлювали загальні процеси підготовки наукових кадрів в університетах Російської імперії. Нині назріла потреба в осмисленні уже окремих спеціальностей, і зокрема історичної, яка займала і продовжує займати одне з провідних спрямувань у підготовці кадрів для держави як у минулому, так і на сучасному етапі. Більше того, це питання в контексті університетів України практично не розглядалося. Все це в комплексі потребує висвітлення даної проблеми.

Відкриття університетів у Російській імперії на початку XIX ст. змусило урядові кола вирішувати досить складне для того часу питання про професорські кадри. "Попередні правила народної освіти" (1804) визначали штатні одиниці як для всього університету в цілому, так і для окремих кафедр, які здійснювали підготовку студентів-істориків.

Згідно з Попередніми правилами та Статутом університетів викладачів для навчальних закладів набирали шляхом обрання на відповідну кафедру. Але проблема полягала в тому, що не було з кого обирати. Міністр народної освіти П. В. Завадовський з дозволу імператора Олександра I запропонував ректорам університетів запрошувати на роботу професорів вихідців зі слов'янських земель, які входили в ті роки до Австрійської імперії, зокрема зі Львова, Кракова, Відня, де функціонували в той час свої університети.

Ректору Харківського університету професору І. С. Рижському необхідно було набрати згідно зі Статутом університету 1804 р. 28 професорів, 12 ад'юнктів, 3 лектори сучасних іноземних мов (французької, німецької, англійської), 3 учителі (музики, співів, танців). Крім цього, до штату входило 12 магістрів і 12 кандидатів Педагогічного інституту, який функціонував при університеті. Професори поділялися на ординарних (ті, що захистили докторські дисертації) й екстраординарних (цю посаду могли обіймати і магістри).

7 лютого 1803 р., ще до офіційного відкриття університету, були зараховані перші 4 професори – українець, юрист І. Ф. Тимковський, який дуже багато зробив поряд з В. Н. Каразіним для відкриття університету, росіянин, філолог І. С. Рижський та математик Т. Ф. Осиповський, француз, медик і ботанік Ф. О. Де ля Віль. Трохи пізніше було набрано ще 12 викладачів. Але штати не були до кінця заповнені. І ректор звернувся до зарубіжних професорів, запрошуючи їх переїхати до Харкова. Погодилися приїхати серби фізик Атаназій Стойкович, який через деякий час був обраний ректором університету, і юрист Ф. Філіпович (Божидар Груйович), який незабаром повернувся на батьківщину. "Слов'янський" шлях підбору професорів не спрацював так, як цього хотілося, і ректор звернувся до професорів та викладачів французьких і німецьких вишів. Саме з Німеччини і були набрані основні наукові кадри і серед них відомий філософ Й. Шад.

Щоправда, не погодилися приїхати з різних причин історик Генріх, філософ Ф. А. Вольф, фахівець з сільського господарства професор Єнського університету Георг, британський економіст Стівенсон та ін. [1].

Проте чимало іноземців заповнили штат викладачів університету. У 1803 р. були набрані 7 професорів, 7 ад'ютантів і 2 вчителі, серед них 8 німців, 3 французи, 3 росіяни, 1 українець і 1 серб. Наступного 1804 р. в колектив викладачів влилося ще 9 чоловік: 2 професори, 4 ад'ютанти, 1 лектор і 2 вчителі, серед них 5 німців, 1 француз, 1 росіянин, 1 серб і 1 поляк. Всього в університеті працювало 25 викладачів, з них 9 професорів, 11 ад'ютантів, 1 лектор, 4 вчителі. Існують й інші цифри. Зокрема, дослідник Ф. А. Петров вважає, що їх було 22, із них 13 іноземців [2].

Не вистачало майже половини викладачів, з них 17 професорів. Якщо в Московському університеті вихідці з Німеччини становили більшість, то у Харківському іноземні професори були з різних регіонів як Європи, так і Російської імперії.

Провідними професорами Харківського університету поряд з юристами І. Ф. Тимковським, математиком Т. Ф. Осиповським, філософом І. С. Рижським, істориком Г. П. Успенським (1807 р.) стали і запрошені іноземці економіст і математик Й. Ланг (1803 р.), фізик А. Стойкович (1803 р.), філософ Й. Шад (1804 р.), хімік і фармацевт Ф. Гізе (1804 р.), економіст і юрист, колишній ректор університету в м. Галле Л. Якоб (1807 р.), медик і ветеринар Ф. Пільгер (1806 р.), історик А. Дюгур (1807), астроном І. Гут (1808 р.), історик і філолог К. Роммель (1811 р.) [3, с. 50].

Дослідник Харківського університету академік Д. І. Багалій склав таблицю заповнення вакантних посад, яка засвідчує, що до 1814 р. викладачі-іноземці переважали в штаті навчального закладу [4].

Рік	Всього викладачів	У тому числі		Вакансії
		росіян	іноземців	
1805	21	7	14	22
1806	22	7	15	21
1807	25	7	18	18
1808	26	7	19	17
1809	26	7	19	17
1810	24	7	17	19
1811	24	10	14	21
1812	28	12	16	15
1813	33	15	18	12
1814	32	16	16	12

Особові справи викладачів свідчать, що за національністю, походженням і релігійними віруваннями вони були різні, хоча й існували невеличкі групи, між якими йшла внутрішня боротьба, зокрема, між французами і німцями спостерігалися інтриги на побутовому рівні.

Були різними й наміри, з якими їхали іноземні професори до Харкова. Одних приваблювали соціальні пільги, інші прагнули покращити свої матеріальні умови, як Й. Шад, який у листі до Й.-В. Гете зазначав, що його цілком задовольняло життя у Харкові при невеликій заробітній платі у 2 тис. крб на рік, бо в місті були дешеві продукти і сім'я могла заощадити без особливих труднощів до 1200 крб на рік [5]. А професор-романтик К. Роммель, переїжджаючи до Харкова, мріяв, що аудиторії університету будуть заповнені молодими допитливими козаками, яким він буде читати лекції. Але життя вносило свої корективи.

Близьким до Харківського університету було формування викладацьких кадрів у Гімназії вищих наук князя Безбородька у Ніжині, яка була заснована у 1805 р. і відкрита у 1820 р. Першим її директором був професор В. Г. Кукольник (1820–1821), доктор права, філософії і вільних мистецтв, автор багатьох наукових праць і навчальних посібників з юридичних наук, який походив із русинів, отримав освіту в європейських університетах і був одним із перших професорів, запрошених до Петербурга для роботи в навчальних закладах, зокрема, в Педагогічному інституті.

Його син Нестор Кукольник, який навчався в Ніжині, згадував: "Батько мій тоді ще не знав російської мови, студенти не знали іноземних мов – і діти священників і церковників, які складали тоді всеросійський розсадник майбутніх наставників юнацтва, слухали фізику на мові – слов'янській. В подвійній праці викладання і вивчення російської мови Василь Григорович проводив безсонні ночі, і за декілька місяців він вже задовільно спілкувався по-російськи" [6]. Він багато зробив і для укріплення Головного педагогічного інституту, і для відкриття Петербурзького університету. Його хотіли обрати першим ректором, але за станом здоров'я він не зміг залишатися у Петербурзі і прийняв пропозицію графа О. Г. Кушельова-Безбородька очолити Гімназію вищих наук князя Безбородька у Ніжині.

У зв'язку з тим, що Гімназія вищих наук князя Безбородька – це унікальний навчальний заклад, у якому навчання проходило 9 років і розподілялося на три етапи: 1) початкова освіта – перші 3 роки; 2) гімназійна освіта – наступні 3 роки; 3) вища освіта – останні 3 роки, тому на початку існування до неї були запрошені так звані "молодші професори". Це були, як свідчить доповідна В. Г. Кукольника попечителю Харківського навчального округу З. Я. Корнєєву, вчителі різних гімназій П. З. Нікольський (російська словесність), І. М. Пілянкевич (латинська мова і словесність), К. В. Шапалінський (математика), А. Чекін (учитель молодших класів), К. Павлов (художник, учитель малювання) [7]. У 1821 р. В. Г. Кукольник помер і на його місце був призначений відомий вчений І. С. Орлай, який теж походив із русинів, закінчив кілька західноєвропейських університетів, мав ступінь магістра словесних наук і філософії, доктора медицини і хірургії, ординарного професора кафедри медицини. Наступні 5 років, до 1826 р., коли І. С. Орлая перевели директором Рішельєвського ліцею в Одесі, він опікувався підбором кадрів для навчального закладу.

Протягом першої половини 1820-х рр. формувався штат викладачів для читання предметів у всіх категоріях класів. Архівні матеріали, зокрема відомість 1825 р. про штат і фінанси, засвідчують, що в Гімназії вищих наук князя Безбородька були: 1) директор – 1, заочновчитель – 1, старших професорів – 4 (політичних, історичних, фізико-математичних наук і російської словесності), молодших професорів – 4 (латинської, грецької, французької і німецької словесності), учителів – 3 [8].

І. С. Орлай протягом п'яти років збільшив штат викладачів із 7 до 9 з заміною деяких [9]. Більшість із них – досвідчені педагоги,

які добре знали свій предмет. Це були випускники Петербурзького педагогічного інституту К. В. Шаполинський – професор математики і природничих наук (1820–1830), П. І. Нікольський – професор російської словесності (1820–1833), Харківського університету М. Г. Белоусов – професор римського і природничого права (1825–1830), Петербурзького університету М. Ф. Соловйов – професор природничих наук (1825–1837) та ін.

Професор історії і статистики К. А. Моїсеєв (1820–1837) закінчив Харківський університет у 1815 р. зі ступенем кандидата, де слухав російську поезію та естетику у професора І. І. Срезневського, латинську мову і словесність у К. Роммеля, філософію у Й. Шада, російську історію, статистику і старожитності у Г. П. Успенського, всесвітню історію у Б. О. Рейта і А. А. Дегурова.

Для того щоб директор І. С. Орлай допустив до роботи на кафедрі політичних наук М. В. Білевича, який отримав освіту у Львівському та Пештському університетах і Пресбурзькій (Братиславській) академії, читав у Новгород-Сіверській гімназії філософію і латинську мову, а в Ніжин направлений Міністерством народної освіти професором німецької словесності, необхідно було за вимогою міністерства скласти відповідний екзамен. М. В. Білевич звернувся у Харківський університет з проханням дозволити скласти екзамен з політичних наук. Такий екзамен був складений, і претендент обійняв кафедру політичних наук.

Професорами Гімназії вищих наук князя Безбородька були й іноземці. Деякі з них були добре підготовлені. Серед них виділявся закоханий в поезію Шиллера і Гете, вихованець Львівського і Віденського університетів Фрідріх-Йосиф (Федір Йосипович) Зінгер, який у Ніжині викладав німецьку словесність. Як згадував студент того часу Нестор Кукольник, який став відомим письменником, викладання предмета Ф. Зінгером було настільки захоплюючим, що "не пройшло й року, як у нового професора були учні, які перекладали "Дон Карлоса" та інші драми Шиллера, а за ним і Гете, Кернера, Віланда, Клопштока і всіх, яких називали класиками німецької літератури, не виключаючи навіть своєрідного Жан-Поль-Ріхтера, протягом чотирьох літ був улюбленим предметом вивчення багатьох учнів Зінгера" [10].

Подібним авторитетом і популярністю користувався у студентів і молодший професор французької словесності Іван Якович Ландражин, який родом був із Шампані, отримав диплом у Віленському університеті, добре знав французьку історію літератури. На його заняттях перекладали Лагарпа, Корнеля, Расіна та

інших письменників. Крім цього, І. Я. Ландражин давав гімназистам читати книги Вольтера, Гельвеція, Монтеск'є, Руссо, які були в той час заборонені.

Саме ці професори разом з деякими іншими сприяли розвиткові здібностей вихованців Гімназії вищих наук князя Безбородька, зокрема М. Гоголя, Н. Кукольника, В. Любича-Романовича та інших відомих письменників.

На жаль, за доносами професора М. В. Білевича почалася в Гімназії "справа про вільнодумство". Професорів К. В. Шапалинського, М. Г. Білоусова, Ф. Й. Зінгера і І. Я. Ландражина міністерська комісія обвинуватила у "розповсюдженні вільнолюбства серед молоді", і розпорядженням Миколи I всі винні були покарані, звільнені з роботи, а іноземці вислані з Росії.

Характеризуючи молодших професорів та викладачів-іноземців, слід назвати ще одне ім'я – Христофора Ієрописа, грека, який в Греції закінчив навчальний заклад зі спеціальності еліно-грецької мови і у 1822 р. був запрошений ніжинськими грецькими купцями, які утворили у місті цілу колонію зі своїм власним управлінням, храмами і школою, для навчання дітей грецької мови. У зв'язку з тим що почесний попечитель Гімназії вищих наук князя Безбородька О. Г. Кушельов-Безбородько дозволив навчатися грекам із Одеси і Ніжина, директор І. С. Орлай запросив Х. Ієрописа читати грецьку мову. 25 вересня 1824 р. він був зарахований на роботу молодшим професором грецької мови та словесності. Предмет був не обов'язковим, тому і ставлення гімназистів було своєрідним, хоча педагог намагався ознайомити їх з творами Гомера, Софокла, Піндара та ін.

Таким чином, формування викладацького складу у Гімназії вищих наук, яке припадає на 20-ті рр. XIX ст., час, коли і в університетах проходив цей же процес, майже не відрізняється, хоча і має свою деяку специфіку. Старші і молодші професори не мали ступеня магістра чи доктора, і професори-іноземці в основному, обіймали посади викладачів іноземних мов.

У кожному університеті формування наукових і викладацьких кадрів проходило по-своєму. Це залежало від часу їх виникнення та умов, у яких відбувалося становлення і функціонування навчальних закладів.

Так, у Харківському університеті в час першого його десятиліття (1805–1815), як відзначено вище, штати формувалися за рахунок професорів зарубіжних університетів, а також підготовки власних кадрів.

В Університеті Св. Володимира на початковому етапі його функціонування (1833–1835 рр.) кадрове забезпечення йшло за рахунок професорів Волинського ліцею, на базі якого був заснований університет. З Кременця переїхала до Києва частина викладачів-поляків, переважно фізико-математичних і біологічних наук. Крім них, штат університету поповнювався і професорами, переведеними з інших університетів. 30-ті рр. XIX ст. – це був уже інший час, коли зарубіжних професорів майже не запрошували до роботи в університетах.

Формування професорсько-викладацького складу Новоросійського університету (1865) йшло за рахунок професорів Рішельєвського ліцею, на базі якого був відкритий університет (Ф. К. Брун, М. П. Смірнов та ін.), а також запрошених із Московського, Петербурзького, Харківського, Казанського, Дерптського університетів та Університету Св. Володимира (В. І. Григорович, А. Г. Брикнер, Ф. І. Успенський, Г. І. Перетяткович, А. С. Трачевський, Е. Р. фон Штерн, І. А. Лінниченко, Є. Н. Щепкін, В. К. Надлер, В. Є. Крусман, Е. П. Трифільєв та ін.) і підготовлених в університеті своїх кадрів, які пройшли через інститут "професорських стипендіатів" (Г. Є. Афанасьєв, А. І. Маркович, П. М. Біциллі, А. В. Флоровський, І. М. Бондаренко, Є. А. Загоровський, М. І. Мандес, К. П. Добролюбський й ін.) [11].

Соціально-політичні події в Європі у 40-х рр. XIX ст., які пов'язані з революційними виступами населення, на деякий час перервали зв'язки університетів Російської імперії з зарубіжними. Було припинено і запрошення професорів-іноземців для роботи у вишах. Більше того, частина їх повернулася на батьківщину. Тому деякі кафедри кадрово оголилися. Міністерство народної освіти в середині 50-х рр. XIX ст. поновило розпорядження про запрошення іноземних професорів до університетів.

Архівні документи та статистика засвідчують, що у першій половині XIX ст. професорів-іноземців, які б читали історичні дисципліни, було не так багато. Так, у Харківському університеті згідно зі Статутом 1804 р. були створені 2 історичні кафедри (всесвітньої історії та російської історії). 2 вересня 1804 р. попечитель Харківського навчального округу граф С. О. Потоцький запросив на службу в університет лектором історії європейських держав і статистики доктора філософії Кенігсберзького університету Бернарда Йосиповича Рейта (1804-1813), який прослухав лекції в Йенському, Лейпцизькому та Геттінгенському університетах. В цьому ж році він читав, за ад'юнкта Филиповича, історію

та географію в "підготовчому класі" при університеті, а в 1805 р. в тому ж класі викладав німецьку мову і словесність. У 1806 р. радою університету Рейт був обраний в екстраординарні професори історії, але міністерство затвердило його спочатку лише лектором, з 10 серпня 1809 р. – ад'юнктом, 28 квітня 1811 р. – екстраординарним професором і лише 19 липня 1814 р. – ординарним. До 1807 р. вчений читав латинською мовою на словесному відділенні статистику, географію та історію – європейських держав, а опісля ввів у викладання й нумізматику. Після смерті професора Рейніша почав читати (за підручником Бредова "Handbuc der alten Geschichte, Geographie und Chronologie") і стародавню історію з географією, а новітню історію – за навчальним посібником Й.-Г. Мейзеля "Anleitung zur Kenntniss der Europäischen Staatenhistorie". Не маючи можливості домогтися кафедри ординарного професора на словесному відділенні, вчений у 1812 р. перейшов на етико-політичне відділення, де став читати історію права нових народів, а з 1814 р. – природне, державне і народне право, викладаючи їх за Гроцієм, Якобом, Мейстером і Клейном. Рейт взяв на себе викладання і історії законодавства новітніх народів, і міжнародне право; крім того, протягом року безоплатно давав уроки з суспільного позитивного права західноєвропейських держав, про суспільне право колишньої Священної Римської імперії, Рейнського союзу і Об'єднаних королівств Великобританії. З 1815 до 1821 рр. включно був деканом етико-політичного відділення. Рейт першим у Харківському університеті почав викладати курс російської історії латинською мовою; читав також загальну статистику та її теорію. Твір, виданий вченим у 1811 р. у Харкові латиною під заголовком "Specimen historiae Rossorum. Pars prior", являє собою нарис політичної історії Давньої Русі від Рюрика до татарської навали, дійсно, є першим в Україні досвідом короткого нарису російської історії, задуманим і виконаним із застосуванням історичної критики.

В університеті також працював викладач філософії Йенського університету А. Г. Рейніш, що читав німецькою мовою інші курси всесвітньої історії у 1805–1811 рр.

Крім викладачів-німців, на кафедру всесвітньої історії у 1806 р. був обраний на посаду ординарного професора всесвітньої історії, географії і статистики викладач історії Паризької центральної школи Антон Антонович Дегуров, який читав свої навчальні дисципліни французькою та латинською мовами.

Запрошення викладачів-іноземців на роботу в університети ускладнювало організацію навчального процесу, бо читання курсів дисциплін велося ними в основному тією іноземною мовою, якою вони володіли. Це ускладнювало засвоєння матеріалу і подальше успішне складання екзамену.

Крім цього, Міністерство народної освіти та імператор Олександр I націлювали ректорів університетів на підготовку власних кадрів з росіян. Тому був введений інститут професійних стипендіатів, який розраховував на кращих випускників навчальних закладів, що залишалися в університетах для підготовки до професорських посад і направлялися на стажування в зарубіжні виші.

Міністр народної освіти С. С. Уваров зазначав, що ці наукові відрядження були безперервним і живим зв'язком між вітчизняною освітою і розвитком науки в Європі, а також постійно підтримували російський науковий стан і російські університети на висоті знань народів, які випередили Росію колись на шляху освіти.

Міністерство народної освіти, керуючись цим, направило до всіх університетів та попечителям Петербурзького, Московського, Казанського і Харківського навчальних округів розпорядження про підбір добре підготовлених студентів, які б згодом могли гідно обійняти відповідні кафедри саме російськими професорами.

Відповідно до розпорядження міністерства у 1827 р. було підготовлено 20 кращих студентів, які направлялися на два роки в Дерпт, Берлін і Париж, про що свідчить документ "Об избрании студентов из университетов Московского, Петербургского, Казанского и Харьковского для приготовления в профессора", на якому стоїть резолюція імператора: "Згоден, але з тим, щоб обов'язково були всі природно росіяни".

Особи, які рекомендувалися за кордон на навчання, повинні були мати бездоганну поведінку і мораль, природний хист, любов і знання з відповідних наук, знання латинської, французької, німецької мов, уміння вільно і красиво висловлювати свої думки, бути російським підданим і мати добре здоров'я. Кожному претенденту попечителем чи радою університету без будь-якого упередження представлялася його характеристика, яка засвідчувала характер, нахили, хист, успіхи у навчанні тощо.

Особи, направлені за кордон, у відповідних університетах здавали екзамени на визначення рівня їх освітньої підготовки [12].

Поїздки для навчання у закордонних університетах дозволялося здійснювати не лише за державні кошти, а й за власні.

Цим правом могли скористатися не лише студенти, а й кандидати та магістри, які хотіли присвятити себе викладацькій і науковій роботі.

Як свідчить Т. Г. Павлова, від Харківського університету у 1839–1942 рр. їздив за кордон на навчання І. І. Срезневський [13], а у 1841 р. закордонне відрядження до Німеччини, Франції, Італії отримав професор Харківського університету Г. С. Горденков.

У 1842 р. міністр народної освіти звернувся до імператора з проханням про необхідність "відрядження певної кількості молодих людей в чужі краї для удосконалення з різних частин університетського викладання" за рахунок коштів самих університетів.

У 1843 р. з Київського університету Св. Володимира були направлені за кордон М. І. Пілянкевич в університети Німеччини, Франції, Англії, а К. І. Вернадський – до Німеччини, Франції, Бельгії, Англії, Голландії.

На деякий час у 1848 р. поїздки за кордон були припинені у зв'язку з політичною ситуацією, що склалася там. У 1858 р. такі поїздки відновилися. У дворічних відрядженнях у різний час побували з Харківського університету П. К. Безсонов, М. К. Грунський, М. С. Дринов, А. І. Кирпичников, Н. О. і П. О. Лавровські, Л. Ю. Лазаревич-Шепелевич, Д. М. Овсяніко-Куликовський, О. О. Потебня, Е. К. Редін, І. П. Сокольський, С. В. Соловійов, Р. І. Шерцль та ін.

Крім закордонних відряджень, починаючи з 20-х рр. ХІХ ст., підготовку "професорські стипендіати" проходили і в російських навчальних центрах (Інститутах підготовки кадрів), до яких були віднесені Дерптський (Юр'ївський) і Петербурзький університети, а також Головний педагогічний інститут у Петербурзі, в які на 2 або 5 років відряджалися молоді вчені-кандидати в професори. Ці центри відіграли значну роль у підготовці відповідних фахівців для вищої школи, а також науки. Саме тут пройшли подібну підготовку ціла низка майбутніх відомих вчених [14].

В історії Інституту підготовки кадрів зустрічалися нарізноманітніші випадки. Так, у професорський інститут, створений у 1827 р. у Дерпті, у 1828 р. із Московського, Петербурзького і Казанського університетів було направлено по 7 чоловік, а із Харківського університету, на жаль, не знайшлося жодного бажаного. Цар Микола І на рапорті, пов'язаному з навчанням "професорських стипендіатів" у Дерптському університеті, написав: "Доволі соромно Харківському університету, що жодного не знайшлося кандидата на корисну справу" [15].

Серед тих, хто відмовився їхати у Дерпт, був і випускник Харківського університету В. Ф. Цих, який закінчив навчальний заклад у 1825 р. зі ступенем кандидата. Відмовившись від вступу в професорський інститут, він пішов працювати у Харківський інститут шляхетних дівчат, а в 1831 р. повернувся до університету читати лекції зі всесвітньої історії. Склавши екзамен та захистивши дисертацію, він отримав ступінь магістра і звання ад'юнкта. В цьому ж 1834 р. його запросили на кафедру всесвітньої історії Київського університету, яку хотів зайняти Микола Гоголь. Тут Циха обрали на посаду екстраординарного професора.

По закінченні Харківського університету 1828 р. зі ступенем кандидата не поїхав у Дерпт і Іван Олексійович Сливицький, якого рекомендували для підготовки до професорського звання юридичного факультету, а пішов працювати в Харківський інститут благородних дівчат учителем історії, а через деякий час знову повернувся на викладацьку роботу в університет, захистив дисертації і став професором-істориком.

У Дерптському професорському інституті, який діяв з 14 лютого 1827 р. до 20 січня 1839 р., пройшли підготовку з першого потоку 16 "професорських кандидатів" з різних університетів: Московського – 2, Петербурзького – 4, Харківського – 3, Казанського – 2 і Дерптського – 1. У другому потоці було 6 претендентів: із Московського – 2, Харківського – 2, Казанського – 1 і Дерптського – 1.

У процесі навчання "професорські стипендіати" згідно з навчальним планом складали від 10 до 20 екзаменів з головних і допоміжних предметів, на яких треба було відповісти на 2–3 запитання.

У Дерптському університеті в Професорському інституті з 1830 р. навчався його випускник Михайло Михайлович Лунін, який згодом став кращим професором Харківського університету. Після закінчення навчання у Професорському інституті він захистив дисертацію і, отримавши ступінь доктора філософії, поїхав для остаточного завершення наукового навчання в Берлін. Після повернення із-за кордону у 1835 р. був призначений викладачем всесвітньої історії в Харківському університеті, в 1837 р. затверджений екстраординарним, а в 1838 р. ординарним професором. Про його діяльність випускники залишили найкращі відгуки.

Зі зміцненням і розширенням цих "професорських центрів" з середини 60-х рр. XIX ст. відпала нагальна потреба у відрядженні "професорських стипендіатів" за кордон. Як свідчить

дослідник цієї проблеми О. Є. Іванов, з цим видом підготовки успішно справлялися російські університети та інші виші імперії. Про це свідчать такі показники. Якщо у 1862–1865 рр. в Російській імперії нараховувалося 5 "професорських стипендіатів", то в 1870 р. – 67 (в тому числі 16 за кордоном), в 1899–203 (за кордоном – 19), в 1913 р. – 465 (за кордоном – 33) [16].

Дещо уточнені дані знаходимо в інших джерелах, які засвідчують, що в 1870 р. в Росії проходили навчання 51 чол., а 16 за кордоном, відповідно у 1876 р. – 79 чол. у Росії, 12 за кордоном, 1899 р. – 184 і 19, 1905 р. – 245 і 14, 1911 р. – 353 і 40, 1913 р. – 465 і 33, 1915 р. – 484 і 6. За потреби казна збільшувала асигнування на навчання і міністерство продовжувало термін стажування. Так, готуючись до відкриття Новоросійського університету на базі Рішельєвського лицю, протягом 1862–1866 рр. було відряджено за кордон 100 "професорських стипендіатів", для чого було виділено 800 тис. крб, а для керівництва їх підготовкою був призначений видатний вчений і педагог професор Микола Іванович Пирогов.

У березні 1867 р. вийшло розпорядження, згідно з яким за кордон відряджали лише тих, хто здав магістерські іспити, але не написав дисертацію. Крім цього, для підвищення кваліфікації могли бути відрядженими за кордон доценти, які викладали в університеті протягом 2 років, а також інші викладачі, що написали наукові праці.

Щоб отримати право на поїздку за кордон, необхідно було мати "гарний атестат зрілості при відмінних оцінках з двох давніх мов", а також необхідне знання німецької і французької мови, щоб слухати лекції у відповідних університетах. При цьому необхідно було мати відмінні оцінки, нахил правильно і вільно виражати свої думки і бути моральним у всіх відношеннях.

Результативність стажування залежала від умов, у які потрапляли стипендіати, їх старанності та вибору професури.

Стипендіати постійно кожні три місяці звітувалися про навчання, а потім подавали розгорнуті звіти для публікації в журналах, що давало можливість довідатися про сам хід підготовки та характер пізнання наукових знань і достоїнств особи, що стажувалася. Це був і науковий прояв гласності. У цих звітах проглядалися точки зору тих, хто звітувався про те, що можна було запозичити в зарубіжних університетах і використати у своїй практиці, а від чого слід було відмовитися. Цікавила стипендіатів і методика читання лекцій та проведення занять.

Стипендіати приділяли увагу лекціям у німецьких університетах, які були присвячені теорії й історії педагогіки, якій у російських навчальних закладах приділяли менше уваги.

Слухання лекцій, участь у семінарських заняттях, праця в бібліотеках і архівах давала можливість стипендіатам розширювати свої наукові знання, набиратися досвіду, а також – збирати відповідний матеріал для написання дисертацій.

Деякі випускники університетів, яких рекомендували в "професорські стипендіати", проходили стажування при кафедрах своїх університетів. Так, Володимир Степанович Іконніков, доктор російської історії, заслужений ординарний професор університету Св. Володимира, пройшов шлях у велику науку через всі щаблі, що були на шляху у майбутніх випускників вишів.

В.С. Іконніков був із дворянської родини військових, закінчив кадетський корпус, у якому значну кількість предметів читали професори університету Св. Володимира. Тому у юнака з'явився інтерес зайнятися вивченням історії. І він звернувся до попечителя Київського навчального округу М. П. Пирогова дозволити йому складати додаткові екзамени в одній із гімназій. Прохання було задоволено, й В. С. Іконніков зміг вступити в університет і закінчити історико-філологічний факультет (1861–1865 рр.). Під час навчання студент написав декілька творів, зокрема "Максим Грек", які були відзначені медаллю. Ця праця була рекомендована до друку в "Университетских известиях" (1865–66). Закінчення університету завершилося для В. С. Іконнікова присудженням йому ступеня кандидата історико-філологічного факультету і зарахуванням у "професорські стипендіати" на кафедрі російської історії. У зв'язку з тим що стипендія була низькою, він у цей же час протягом 1865–66 навчального року підробляв, викладаючи історію у Київській військовій гімназії й історію всесвітньої літератури у Київському інституті благородних дівич. Після завершення перебування на посаді "професорського стипендіата" В. С. Іконніков був прийнятий приват-доцентом Харківського університету по кафедрі російської історії на 1866–67 н. р., а в травні 1867 р. за сімейними обставинами переїхав до Одеси, де, витримавши екзамен на ступінь магістра, працював у гімназіях міста. 3 грудня 1867 р. відбувся захист магістерської дисертації, а 23 лютого 1868 р. вченого було обрано радою університету Св. Володимира професором по кафедрі російської історії [17].

Шлях у науку йшов також через кафедру і в Олександра Петровича Рославського-Петровського, який закінчив Гімназію вищих

наук князя Безбородька в Ніжині (1833) та Харківський університет (1834–1837) з дипломом кандидата і на запрошення декана історико-філологічного факультету П. П. Гулака-Артемовського почав читати в університеті статистику, готуючись до складання магістерських екзаменів та написання дисертації "Об истинном значении прагматической истории". Після їх складання і захисту в 1839 р. та отримання ступеня магістра його призначили ад'юнктом для викладання статистики, а через деякий час він обійняв посаду екстраординарного професора. У 1844 р. після смерті професора М. М. Луїна вченому доручили читати всесвітню історію. Захистивши у 1845 р. докторську дисертацію "Опыт сравнения народонаселения в России и некоторых других европейских государствах", О. П. Рославський-Петровський отримав ступінь доктора історичних наук, політичної економії і статистики, а через рік – звання екстраординарного, а пізніше і ординарного професора. Для подальшої роботи він перейшов на кафедру всесвітньої історії. Згодом обіймав різні посади, в тому числі і ректора університету. Підручник О. П. Рославського-Петровського "Руководство к статистике" академік М. І. Сухомлинов назвав "выдающимся явлением в тогдашней научовой литературе" [18]. А проф. М.Ф. Де Пуле вважав, "що ж до Харківського університету, то сміливо можна сказати, що Рославський створив для нього статистику: ні попереду, ні після нього предмет цей не стояв на такій висоті" [19].

Читання лекцій О. П. Рославським-Петровським, як згадують колишні студенти, не відзначалися майстерністю. Проте, як свідчить професор В. П. Бузескул, в історії Харківського університету цей вчений, без сумніву, був особистістю великою [20]. Це приклад шляху в науку ще одного провідного вітчизняного вченого-українця.

На один рік на кафедрі на початку 1849 р. був залишений для підготовки до ступеня магістра всесвітньої історії талановитий випускник Харківського університету, кандидат Михайло Назарович Петров, який уже 1850 р. склав магістерські екзамени і захистив дисертацію на тему "О характере государственной деятельности Людовика XI" і був призначений на посаду ад'юнкта.

В 1858 р. М. Н. Петров був направлений за кордон на два роки. Він побував у Німеччині, Франції, Англії, Бельгії, Італії, де відвідував бібліотеки, музеї, слухав лекції, знайомився безпосередньо з ученими Берліна, Мюнхена, Гейдельберга, Відня,

Парижа: Ранке, Зібеля, Дройзена, Гейссера, Гізо, Мішле й ін. М. Н. Петров ознайомився з їх працями і охарактеризував їх у своїй докторській дисертації "Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции", яка була опублікована в Харкові 1861 р., а також у звіті про відрядження.

Докторську дисертацію М. Н. Петров захистив у Московському університеті у 1865 р., отримавши ступінь доктора всесвітньої історії та послідовно звання екстраординарного й ординарного професора.

Пройшов наукову підготовку на кафедрі і ординарний та заслужений професор кафедри всесвітньої історії Харківського університету Василь Карлович Надлер, який показав свої успішні знання під час навчання, захистивши роботу на звання кандидата (1862), продовживши навчання на педагогічних курсах при університеті. Він готувався скласти магістерський екзамен зі всесвітньої історії. Проте, написавши дисертацію "Причини і перші прояви опозиції католицизму в Чехії і Західній Європі в кінці XIV і початку XV ст.", В. К. Надлер поїхав її захищати в Петербурзький університет, де досклав магістерські екзамени і був удостоєний ступеня магістра. Цей захист сприяв тому, що ім'я молодого вченого стало відомим не лише у Харкові, а і в столичних наукових колах. Шлях до професорства був відкритий. Хоча все було не так просто. Коли В. К. Надлер подав заяву на обрання його доцентом і був підтриманий колегами на історико-філологічному факультеті, то під час обговорення кандидатури на раді університету проти нього виступив відомий вчений професор міжнародного права Д. І. Каченовський. І лише кваліфікована підтримка професора-славіста П. О. Лавровського схилила членів ради до позитивного вирішення питання.

В. К. Надлер був добре підготовленим фахівцем і дуже працюватим. Тому через три роки він підготував докторську дисертацію "Адальберт Бременський, правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV" (1867).

Якщо магістерська дисертація викликала справедливую дискусію і протилежні точки зору, то по докторській дисертації і офіційні опоненти професори О. П. Рославський-Петровський і Г. Ф. Карпов, а також факультетський рецензент професор М. Н. Петров, про що свідчить протокол засідання Харківського університету ("Известие об ученом диспуте". – 1867. – № 7.), дали високу оцінку праці вченого.

Після захисту дисертації В. К. Надлер отримав одразу ж ступінь доктора всесвітньої історії і згодом звання професора. У вченого будуть ще різні наукові праці, які отримають і підтримку, і критику, але всі вони залишаться в науці як цікаві дослідження і принесуть їх авторів відомість.

Своєрідним прикладом формування кадрів став Юридичний ліцей князя Безбородька у Ніжині. У зв'язку зі "справою про вільнодумство" Гімназія вищих наук була реорганізована спочатку в Фізико-математичний ліцей князя Безбородька зі трирічним терміном навчання (1832–1840), до якого прийшли лише ті, хто уже мав середню освіту, а після реорганізації і цього навчального закладу відкрили Юридичний ліцей князя Безбородька, який на таких же умовах проіснував 35 років (1840–1875). Це були вищі навчальні заклади, які порівнювалися за більшістю статей Статуту до університетів.

Саме в Юридичному ліцеї підбір і підготовка кадрів набула своєрідного характеру, хоча і не виходила за межі нормативних документів, якими керувалися університети. При ліцеї була відкрита класична гімназія, яка готувала молодь з усієї Російської імперії до вступу в ліцеї, а також до університетів.

Директор Юридичного ліцею професор Християн Адольфович Екеблад, який був переведений із Харківського університету, де обіймав кафедру фізіології та судової медицини, і 20 років очолював Фізико-математичний (1835–1840) та Юридичний (1840–1855) ліцеї, добре розумів, що набрати для 4 юридичних кафедр нововідкритого навчального закладу професорів буде дуже важко, бо за Статутом ліцею професорські кадри могли обіймати особи, що мали щонайменше ступінь магістра. І він добився дозволу у міністра народної освіти залучити до роботи випускників юридичного факультету Київського університету з тим, щоб вони найближчим часом захистили дисертації. Так, кафедру енциклопедії законодавства і державних законів посів Яким Костянтинович Ціммерман (1840–1859), кандидат законодавства, який у 1846 р. отримав ступінь магістра; кафедру цивільного права обіймав Микола Іванович Пілянкевич (1841–1843), кандидат, який з 1843 р. провів три роки за кордоном у Німеччині, Франції й Англії та захистив дисертацію; а кафедру законів казенного управління очолив Микола Християнович Бунге (1845–1850), кандидат законодавства, з 1847 р. – магістр, а з 1852 р. – доктор наук; кафедру кримінального і поліцейського законодавства посів Іван Андрійович Максимович (1842–1869),

кандидат законодавства, з 1845 р. – магістр. Як бачимо, цей крок залучення кандидатів із Університету Св. Володимира виправдав себе. Пройшли цей шлях підготовки до науки і кандидати законодавства університету Св. Володимира Л. І. Жданович, він був також у закордонному відрядженні, М. Д. Затиркевич, П. М. Даневський, І. П. Забугін, В. А. Незабитовський, які складали в університеті екзамени і захистили магістерські, а деякі і докторські дисертації, а потім переходили із Ніжина в Університет Св. Володимира.

Крім юристів, подібним чином обійняли в лицей відповідні кафедри філолог М. А. Тулов та історик І. В. Лашнюков [21].

Після закінчення Лицею в 1847 р. Іван Васильович Лашнюков, за порадою і за матеріальною підтримки Тулова, вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, де пройшов повний курс до 1851 р. В університеті, як і в Лицеї, Івану Васильовичу пощастило з наставниками. Авторитет історико-філологічного факультету, кафедри на якому очолювали визнані науковці О. М. Новицький, С. С. Гогоцький, В. Я. Яроцький, А. І. Ставровський й ін., наприкінці 40–50-х рр. XIX ст. був дуже високим. Але не вони сприяли подальшому формуванню молодого науковця. Найбільш близькими за поглядами до Лашнюкова і найбільш впливовими на нього були професори І. В. Вернадський, П. В. Павлов і В. Я. Шульгін. Професор політичної економії і статистики Іван Васильович Вернадський ознайомлював своїх слухачів з принципами економічного лібералізму. Народний побут, склад населення і його заняття посіли головне місце у науковій творчості професора, що з часом стало і предметом наукового інтересу І. В. Лашнюкова. Іншим професором, який мав, за спогадами самих студентів, помітний вплив на вироблення системних знань і переконань слухачів, був професор ліберальних поглядів Віталій Якович Шульгін, що викладав курси загальної історії та історіографії. Він не лише започаткував семінарії зі загальної історії в Київському університеті, але й ввів нові елементи до структури підручників – бібліографію праць російських та зарубіжних істориків з проблеми дослідження, що було запозичене у нього в майбутньому Лашнюковим. Проте справжнім учителем і наставником Івана Васильовича став доктор історії, політекономії і статистики Платон Васильович Павлов. Саме він звернув студентську молодь до вивчення російської історії в її першоджерелах зі збереженням зв'язку з історією людства і під верховенством філософії історії. Метод дослідження, запропонований професором: критика джерел історії і погляди на неї

вчених – визнавався головним і залишився у Лашнюкова до кінця життя. Саме університетська освіта остаточно зміцнила природній критичний дар Лашнюкова, сформувала широкий гуманістичний погляд на життя та історію, який ніколи не допускав його до односторонності і дріб'язковості і який допоміг йому назавжди зберегти у боротьбі з провінційною вульгарністю ясність думок та віру в людський прогрес. Закінчивши у 1851 р. повний курс наук зі ступенем кандидата, Лашнюков одержав право на викладацьку діяльність. Провівши два роки на посаді вчителя історії у 2-й Київській і Білоцерківській гімназіях, у грудні 1853 р. він був призначений у Ніжинський юридичний ліцей виконувачем обов'язків професора російської історії та статистики і затверджений на цій посаді після складання іспиту на ступінь магістра російської історії та захисту дисертації "Про історичне значення князювання Володимира Мономаха", який відбувся 7 червня 1854 р. в Київському університеті.

В Ліцеї І. В. Лашнюков користувався величезним авторитетом серед викладачів і студентів, а за тим значним впливом, який він мав на молодь, посідав визначне місце серед кращих діячів свого часу. Як лектор Іван Васильович зачаровував слухачів своєю живістю і незвичайною гостротою. Його лекції відповідали найсуворішим вимогам науки, виклад матеріалу на яких проходив за своєрідною метою. Історико-критичний підхід сприяв тому, що вчений не боявся торкатись досить гострих і складних явищ вітчизняної історії, долі видатних осіб у ній тощо. Особливо подобалось І. В. Лашнюкову досліджувати суперечливі питання, співставляти різні точки зору, які існували у дослідників джерел, і підводити слухачів до певних висновків. Професор викладав у Ліцеї російську (1¼ год. на тиждень) і загальну (3¼ год. на тиждень) статистику та російську історію (3¾ год. на тиждень).

Відомий вчений, попечитель Київського навчального округу М. І. Пирогов запропонував І. В. Лашнюкову навіть місце директора Ровенської гімназії, але він відмовився, не бажаючи залишати професорської діяльності.

У 1861–1862 рр. вченого було направлено у відрядження за кордон до Західної Європи для ознайомлення з досягненнями історичної науки й освіти. Ця подорож ще більше переконала науковця у величезному значенні для Росії західнослов'янської науки та культури. У своєму звіті, надрукованому в "Циркулярі по управлінню Київським навчальним округом", І. В. Лашнюков виказав своє враження від побаченого у західнослов'янських землях:

"Спостереження мої привели мене до того висновку, що чехи – саме розвинуте, обдароване і освічене слов'янське плем'я і що росіяни можуть багато чому навчитись у чехів..." Повернувшись із Європи, вчений написав цілу низку статей, присвячених західним слов'янам, що були надруковані у "Вестнике Юго-Западной России", "Киевлянин", "С.-Петербургских ведомостях", "Черниговском листке".

Але все ж найбільший інтерес та любов вченого привертала історія власного народу, особливо її давній період. Починаючи з середини 60-х рр. XIX ст., розробка давньої історії майже повністю захопила науковця.

У 1868 р. І. В. Лашнюкова запросили працювати до Університету св. Володимира доцентом на кафедру російської історії, але, на жаль, через хворобу в жовтні 1869 р. він помер.

Таким чином, впродовж першої половини – середини XIX ст. у вищих навчальних закладах України відбулося формування прошарку професійних істориків, основними шляхами формування якого були: по-перше, запрошення на початковому етапі вчених із-за кордону; по-друге, підготовка фахівців через навчання-стажування у закордонних навчальних закладах; по-третє, підготовка науково-педагогічних працівників через Інститути підготовки кадрів і педагогічні інститути. Позитивну роль у процесі забезпечення університетів і ліцеїв кваліфікованими кадрами, на нашу думку, відіграв т. зв. інститут "професорських стипендіатів". Слід також відмітити, що в різних університетах і ліцеях України процес професійного зростання вчених-істориків мав як спільні, так і специфічні риси, обумовлені низкою причин, часом виникнення навчального закладу та навчальною спрямованістю.

Література

1. Харківський національний університет ім. В. Н. Казаріна за 200 років. – Харків : Фоліо, 2004. – С. 48.
2. Петров Ф. А. Российские университеты в первой половине XIX века / Ф. А. Петров. – 1998.
Кн. 2. – М., 1998. – С. 151.
3. Там само. – С. 50.
4. Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) / Д. И. Багалея.
Ч. I (1802–1815). – Х., 1893–1898. – С. 222.
5. Там само. – С. 51.

6. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 184.
7. Державний історичний архів України, м. Київ, ф. 2162, оп. 1, арк. 224.
8. Державний архів Чернігівської області у м. Ніжині (далі ДАЧОН), ф. 1104, оп. 1, спр. 9, арк. 16.
9. Там само, спр. 31, арк. 1–4.
10. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 262.
11. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – Одесса : Астропринт, 2007. – С. 27.
12. Сборник постановления по Министерству народного просвещения. 1825–1839. – СПб., 1875. – Т. 2. – Стб. 107–111.
13. Павлова Т. Г. Столетний юбилей историко-филологического факультета: взгляд из XXI столетия / Т. Г. Павлова // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под ред. М. И. Халанского и Д. И. Багалея ; вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Х. : Сага, 2007. – С. 13.
14. Иванов А. Е. Ученые степени в Российской империи XVIII в. – 1917 / А. Е. Иванов. – М. : Ин-т рос. истории РАН, 1994. – С. 72.
15. Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета / Д. И. Багалея. – 1904.
Т. 2. – 1904. – С. 870–871.
16. Иванов А. Е. Вказ. джерело. – С. 81.
17. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905): биографический словарь профессоров и преподавателей / под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. – Х., 2007. – С. 330–331.
18. Древняя и Новая Россия. – 1877. – Т. 1. Стаття "Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова.
19. Вестник Европы. – 1874. – Январь. – С. 98.
20. Историко-филологический факультет Харьковского университета. – С. 273.
21. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин : Видавництво НДУ, 2005. – С. 96–109.
22. Самойленко О. Г. Иван Васильевич Лашнюков: перший видатний історик в Ніжині / О. Г. Самойленко // Література та культура Полісся.– Ніжин, 2006. – Вип. 34. – С. 233–248.

В. О. Дятлов, Т. В. Шебуренкова

**Іноземна діаспора в конфліктах влади і суспільства
Російської імперії у XIX – на початку XX ст.
Регіональний аспект**

У статті проаналізовано різні аспекти громадсько-політичної думки щодо ролі іноземців в економічному, соціальному і політичному житті Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. При цьому простежено ставлення публіцистів і автохтонного населення до іноземців та іноземних колоністів на регіональному рівні, зокрема в Північному Лівобережжі України.

Ключові слова: іноземна діаспора, Російська імперія, Лівобережна Україна.

В статье проанализировано различные аспекты общественно-политической мысли о роли иностранцев в экономической, социальной и политической жизни Российской империи во второй половине XIX – начале XX века. При этом прослежено отношение публицистов и автохтонного населения к иностранцам и иностранным колонистам на региональном уровне, в частности в Северном Левобережье Украины.

Ключевые слова: иностранная диаспора, Российская империя, Левобережная Украина.

The article analyses different aspects of social-political opinion regarding the role of foreign Diaspora in economy, social and political life of Russian Empire in the second half of XIX – beginning of XX centuries. The article traces the attitude of publicists and local people to the foreigners and foreign settlers on regional level, in particular in Northern Left bank area of Ukraine.

Key words: Foreign Diaspora, Russian Empire, Northern Left bank area of Ukraine.

Проблема ролі іноземних колоній і діаспори у взаєминах влади і суспільства в Російській імперії у XIX – на початку XX ст. неодноразово привертала увагу дослідників. Результати досліджень дозволяють констатувати той факт, що участь іноземного компонента в економічній і соціальній та політичній сферах викликали неоднозначні оцінки у суспільно-політичній думці того часу [1; 2]. Натомість залишається відкритим питання про те, на-

скільки суспільна дискусія впливала на ставлення автохтонного населення до іноземців, на їхні взаємини із владою. У цьому контексті доцільно поставити питання про те, яким чином дискусія навколо питання про іноземців на імперському рівні відображала настрої суспільства на регіональному рівні.

Для досягнення цієї мети у статті здійснюється спроба кореляції загальноімперської дискусії з цього питання з рефлексіями тих, хто безпосередньо контактував і мав справу з іноземними колоністами та іншими групами іноземців у Північному Лівобережжі України.

Дискусії навколо питання про "іноземців" набувають особливої гостроти в російській публіцистиці у другій половині XIX – на початку XX ст. При цьому головним об'єктом оцінок стають німці. Значною мірою це пов'язано з об'єднанням Німеччини, що помітно змінило розстановку сил у Європі й викликало насторожене ставлення російського уряду до нового державного утворення. Крім того, в умовах утвердження офіційного патріотизму помітною стає тенденція до перегляду політики щодо іноземної діаспори, її ролі у цивілізаційному розвитку Російської імперії. Загострення політичних відносин із Німеччиною напередодні Першої світової війни стало ще одним чинником, який позначився на формуванні негативного ставлення до німецької діаспори [3].

Такі настрої знайшли своє відображення в історико-публіцистичних студіях О. Платова (Веліцин), Г. Євреїнова, С. Шелухіна, І. Сергеева [4; 5; 6; 7]. У своїх нарисах та у спеціальній монографії О. Веліцин критично поставився до політики царського уряду щодо формування колоніальних анклавів, в тому числі й у Північному Лівобережжі України. Автор розглядав колонізаційні масиви як загрозу "російському укладу". Для доведення цієї тези він здійснив підрахунки кількості землі, що належала колоністам та іноземцям [4, с. 155–156]. Невеликі колоніальні утворення Чернігівської та Полтавської губерній О. Веліцин розглядав у загальному процесі колонізаційного руху й не надавав їм великого значення. Для даного регіону головною загрозою він вважав не колоністів, а іноземців, що володіли тут великими маєтностями.

Якщо О. Веліцин та його послідовники доводили тезу про "мирне завоювання Росії іноземцями", то група істориків і публіцистів (Я. Штах, К. Ліндеман, П. Каменський) обстоювала тезу про модернізаційну, прогресивну роль іноземних колоній, їх вагомий внесок у розвиток сільського господарства і промисловості [8; 9; 10]. У відповідь своїм "патріотичним" опонентам вони

наголошували на необхідності більш широкого залучення іноземців та іноземного досвіду в різних сферах життя. Суб'єктивний підхід представників обох напрямків, полемічний запал загострили увагу до питання про роль іноземців у соціально-економічному і культурному розвитку суспільства.

Дискусія навколо даної проблеми мала своє відлуння на регіональному рівні, зокрема, в Північному Лівобережжі України, де формувалися невеликі колоніальні анклави і групи іноземних майстрів, задіяних у промисловому виробництві. Помірковану позицію щодо ролі іноземних колоній висловлював М. Домонтович, автор статистичного опису Чернігівської губернії. Незважаючи на те, що формат праці не передбачав спеціального розгляду цього питання, тим не менше він не залишив його поза увагою і висловив свої міркування та спостереження. Такий підхід можна розглядати як свідчення того, що воно було актуальним для регіону Північного Лівобережжя. На його думку, досвід організації колоній показав, що колоністи не мають ніякого впливу на господарське життя у навколишніх українських селах [11, с. 545]. Така теза опосередковано ставить під сумнів модернізаційну місію іноземної діаспори й водночас не несе в собі ворожого ставлення до неї. Одну з причин слабкого впливу колоністів на місцеве населення автор вбачав у тому, що осередки передового господарювання не могли докорінним чином вплинути на місцеве населення, оскільки вони знаходились в інших соціальних умовах. Крім того, за його спостереженням, сприйняттю новацій заважав певний консерватизм автохтонного населення, його низька освіченість і недовірливе ставлення до іноземних запозичень. М. Домонтович на основі статистичного аналізу й етнографічних спостережень фактично дійшов висновку про те, що відбувається асиміляція іноземної діаспори, нівелювання рівня її життя і господарства з автохтонним населенням залежно від соціально-економічних та правових умов і не вбачав етнічних та соціальних конфліктів і протиріч.

Не менш важливе значення на загальноімперському і регіональному рівнях відіграло питання про доцільність широкого залучення іноземців у промисловому виробництві. Досить часто воно розглядалося в контексті проблеми технічного відставання від Заходу і давалося взнаки на патріотичних почуттях. Відомий письменник і один із апологетів слов'янофільства І. Аксаков після ретельного знайомства з клинцівськими та іншими фабриками Чернігівської губернії, рівнем їх виробництва констатував, що на всіх підприємствах "машини заведені й установлені іноземцями,

котрих замінили російські кмітливі майстри [12, с. 77]. Водночас він досить критично ставився до практики запозичення технічних і технологічних новацій. Письменник відмічав своєрідність вітчизняних майстрів. Незважаючи на те, що вони кмітливі й засвоїли чужий досвід, вони "блукують навмання невігласами й знаходяться у рабському ставленні до своїх вчителів, над якими, однак, сміються". Зокрема, він наводить приклад такого майстра, "розкольника-бородача", який прекрасно володіє технікою, сам займається винахідництвом, однак усі новації є додатком до англійської або німецької техніки. До того ж усі деталі машин мали іноземні назви.

Після створення і становлення фабрики в Нових Мизиричах іноземні майстри продовжували працювати, однак, за словами І. Аксакова, "німці тепер вже не потрібні, оскільки наші вже вивчилися таким чином". Німецькі поселенці дійсно відчували дискомфорт у нових умовах, коли на підприємствах утворився прошарок висококваліфікованих майстрів. Автор намагається довести тезу про здатність вітчизняного виробництва, відштовхуючись від західних запозичень, стати на рівень із європейськими державами у науково-технічному і промисловому розвитку.

За його словами, власник фабрики П. Ісаєв представляв собою тип європейського підприємця, який намагався впровадити прогресивний іноземний досвід у вітчизняній промисловості. Він, за словами І. Аксакова, "неодноразово побувавши за кордоном, може там виховав всю свою сім'ю, людина досить прекрасна, розумна, освічена. Діти також були залучені для роботи по управлінню фабрикою". Ознаку європейської освіченості І. Аксаков вбачав у його поважному ставленні до своїх робітників, до їх культури та релігійних традицій [11, с. 77]. Письменник і публіцист у даному випадку вбачав у ньому взірць російського підприємця, який використовував іноземний досвід та іноземців для становлення виробництва й піднесення його на європейський рівень. Натомість захоплення Петром Ісаєвим завадило Аксакову помітити той факт, що підприємницький патріотизм власника фабрики був підпорядкований його економічним і господарським інтересам. Створення П. Ісаєвим фабрики у Клинцях було пов'язано із його прагненням забезпечити стабільність свого бізнесу, який раніше він мав у Польщі. Внаслідок політичних подій 1830 р. він переніс свою справу в Чернігівську губернію і побудував у Мизиричах потужну фабрику з невеликою колонією "німецьких майстрів".

Певним чином І. Аксаков був учасником загальноімперської дискусії про шляхи розвитку Росії. Натомість на регіональному рівні такі настрої також мали місце. Губернський механік Олександр Гутман у свої спеціальні описи та нотатки з розвитку промисловості в Чернігівській губернії вносив відверто публіцистичні моменти. Він вважав ненормальним широке використання іноземців у промисловому виробництві. Натомість критичні висловлювання він адресував своїм співвітчизникам. Залучення закордонних майстрів та інженерів значною мірою було пов'язано із нестачею кваліфікованих фахівців. О. Гутман скаржився на те, що, незважаючи на появу "учених журналів", небагато хто може розібрати креслення або опис машини, не кажучи про те, щоб скласти його самому [13, с. 197]. Губернський механік висловлював доволі розповсюджені думки про необхідність подолання технічної відсталості і залежності в технічному відношенні від Заходу. Висловлювання М. Домонтовича, О. Гутмана не мали в собі опозиційного ставлення до влади. У таких висловлюваннях відображалось невдоволення загальним цивілізаційним відставанням і нарікання адресувалися усьому суспільству.

Разом з тим під впливом загальноімперської дискусії про роль іноземців в Імперії місцеві автори висловлювали думки про несправедливе ставлення імперського уряду до автохтонного населення. Незважаючи на те, що колоністи стали частиною економічного і соціокультурного життя краю, до них зберігалось прохолодне й навіть негативне ставлення в душі висловлювань О. Веліцина та його послідовників. Найбільш недовірливо до іноземців ставилося православне духовництво. Значною мірою це пов'язано із відлунням впливу слов'янофільства, релігійними й економічними чинниками. Церковний публіцист В. Комаровський свій нарис з історії села Білі Вежі завершує висловлюванням невдоволення тим, що ці землі віддані іноземним колоністам: "Не до честі руського імені стародавнє місто (Біла Вежа) нині у володінні німців... Це тим більше викликає жаль, що козаки сусідніх місць, проливали кров за руську народність, мають малі наділи землі, а чужинці користуються 5 тисячами кращої землі. Думали, що німці научать чому-небудь сусідів, однак ці сподівання не справдились" [14, с. 430].

З огляду на наведену вище дискусію і публіцистичні висловлювання доцільно поставити питання про те, яким чином вони відображали реальні відносини між іноземцями і автохтонним населенням. Яким чином ставились до іноземних новацій власники підприємств?

У пошуках відповіді на ці питання можна виділити три основні види конфліктів між іноземними колоністами і автохтонним населенням. Найбільш розповсюдженими вони були в земельно-господарській сфері на стадії заснування і становлення колоній. За умов високої щільності населення з самого початку виникали суперечки і складні відносини колоністів з мешканцями навколишніх сіл через випас худоби. Конфлікти виникали між колоністами і казенними селянами, господарства яких перебували на території колоній [15, с. 123–125].

Однак конфлікти були викликані не тільки появою тут "чужинців", людей з іншими звичаями і менталітетом, а здебільшого малоземеллям – проблеми, що стосувалася обох сторін. Невдовзі стало очевидним, що наміри влади на утворення тут невеликих колоній не виправдались через швидкий природний приріст переселенців. Недостатня кількість землі не тільки ускладнювала взаємини з місцевим оточенням, а й породжувала загострення відносин у колоніях, які можна було розв'язати шляхом надання додаткових земельних угідь. Протириччя між колоністами, владою і місцевим населенням виникали, як правило, при чергових землеустроях.

Щоправда, місцева влада, враховуючи досвід перших років існування колоній, знаходила можливості залагодження конфліктних ситуацій. Поступово сутички стають поодинокими й не виходять за межі звичайних господарських конфліктів. Інакше кажучи, на регіональному рівні твердження публіцистів про небезпеку з боку іноземців не знаходять підтвердження. Разом з тим пільги, які мали колоністи у господарчій діяльності, звільнення їх від податкових і військових обов'язків породжували невдоволення серед місцевого населення. При оцінці конфліктів із місцевим населенням слід враховувати ту обставину, що вони були звичайним явищем між селянськими громадами й не мали етнічного забарвлення.

На відміну від Біловезьких колоній, де склалися мирні й досить доброзичливі відносини із автохтонним населенням, глибокі протириччя виникли між гутерівським братством і мешканцями села Радичів, у якому у 1802 р. було надано землі для цієї колонії. У даному випадку звичайні побутові і господарські конфлікти підігрівались релігійним чинником. Радикальне протестантське угруповання не могло змиритися із православним оточенням. Головною причиною напружених відносин були замкнений спосіб життя колоністів, який обмежував взаємодію на

культурно-побутовому рівні. Дворяни, козаки і селяни Радичева скаржились на те, що "поселені тут 1802 року іноземні меноніти чинили тут нестерпні образи", "лаялись на адресу нашої моральності, церкви, побудували свої будинки біля неї, чинили всілякі мерзоти і гидили храму Божому". Усе це селяни розцінювали як прояв неповаги до православної віри [16, арк. 3–4]. Значною мірою існування Радичівської колонії було ускладнено відірваністю гутерівської спільноти від подібних їм протестантських поселень. Переселення колонії на Південь у 1841–42 рр. усунуло осередок напруженості.

Взаємини іноземних фахівців з місцевим населенням у сфері промисловості формувались залежно від різних обставин. У службових та виробничих відносинах вони мали дружньо-колегіальний характер, у процесі яких етнічна належність втрачала першочергове значення. Невдоволення широким залученням іноземних майстрів було викликано нерівністю в оплаті праці. Використання іноземних майстрів та управителів потребувало більших розходів, ніж для найму місцевих робітників. Так, у середині XIX ст. майстер на суконній фабриці у Клинцях одержував від 600 до 900 крб на рік. Для порівняння – поденники одержували 5 крб на місяць, а прості робітники – від 25 до 50 крб на рік [17, с. 87]. Інакше кажучи, німецькі майстри дорого коштували для власників фабрик й тому набиралися у невеликій кількості для виконання найбільш складних робіт та забезпечення технічного оснащення. Використання іноземних майстрів змушувало власників платити кваліфікованим вітчизняним майстрам таку ж платню.

Натомість навіть на невеликих підприємствах власники намагалися залучити іноземців для забезпечення високої якості сукон, з тим щоб вони відповідали європейському рівню. Кількість запрошень іноземних майстрів збільшується у міру розвитку машинного виробництва й посилення орієнтації на європейські ринки, що потребувало знання відповідних стандартів та асортименту продукції. Наглядач Кременчуцької фабрики пропонував за кошти фабрики брати хлопців для підготовки до звання майстра з тим, щоб поступово скоротити кількість німців й залишити тільки одного майстра-німця, "поки із призначених учнів, найбільш здібний, після удосконалення, не посяде і цієї посади". Текст названого документа свідчить про те, що іноземні майстри добре розуміли свою цінність й диктували свої умови праці. Так, п'ять простих робітників фабрики одержували жалування на рік по 60 крб, у той час, як один майстер-мийник одержував 1200 крб [17, с. 87].

Цілком можливо, що невдоволення іноземними майстрами підігрівалося тим, що наглядач колонії перебував у конфлікті із управителем цього підприємства – німцем Екком. Використання майстрів-іноземців мало на меті не тільки забезпечення підприємств кваліфікованою робочою силою, а й для навчання та підготовки вітчизняних майстрів. У тому ж листі наглядач Кременчуцької фабрики писав про те, що "нам необхідно не гаяти часу й постаратися підготувати своїх людей до заняття цих посад, з тим, щоб у наступному можна було обійтися без іноземців" [17, с. 89]. У даному випадку можна відзначити схожість позицій публіцистів і безпосередніх організаторів виробництва на роль іноземних фахівців. З одного боку, визнавалась необхідність залучення їх до модернізації виробництва, а з іншого, спостерігалось насторожене ставлення до них.

Таким чином, можна констатувати, що між іноземцями й автохтонним оточенням існували певні складнощі у взаєминах. Значною мірою вони були викликані різним соціальним статусом, господарсько-побутовими протиріччями, невдоволенням високою оплатою іноземних майстрів у промисловості. Етнічний чинник у даних взаєминах не виступав як першорядний першорядним. Наслідком таких взаємин була відсутність спільних соціальних і економічних інтересів. Колоністи та інші представники іноземної діаспори відстоювали їх на різних рівнях влади самостійно.

Література

1. Оболенская С. В. Немцы в глазах русских XIX века: черты общественной психологии / С. В. Оболенская // Вопросы истории. – 1997. – № 12. – С. 3–32.
2. Бобылева С. И. Общественное мнение России начала XX в. о российских немцах / С. И. Бобылева // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность. – Донецк : Апекс, 2003. – С. 125–137.
3. Бахтурина А. Ю. "Лучше пусть немцы разорятся, чем будут шпионить": немецкие колонисты и российское общество в годы Германской войны / А. Ю. Бахтурина // Новый исторический журнал. – 2013. – № 1 (35). – С. 6–32.
4. Велицин А. А. Немцы в России. Очерки немецкой колонизации на Юге и Востоке России / А. А. Велицын. – СПб. : Общественная польза, 1893. – 282 с.
5. Евриенов Г. А. Российские немцы / Г. А. Евриенов. – Петроград : Тип. Главного упр. делами, 1915. – 34 с.

6. Шелухин С.П. Немецкая колонизация юга России / С. Н. Шелухин. – Одесса, 1915. – 83 с.
7. Сергеев И. И. Мирное завоевание России немцами / И. И. Сергеев. – 2-е изд. – Петроград, 1917.
8. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южно-немецких колонистов / Я. Штах. – М : Тип. А. И. Мамонтова, 1916. – 226 с.
9. Линдеман К. Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян собственников: указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10, 15 июня и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние Южной России / К. Э. Линдеман. – М. : Тип. К. Л. Менъшово, 1917. – 384 с.
10. Каменский П. А. Вопрос или недоразумение (к вопросу об иностранных поселениях на юге России) / П. А. Каменский. – М. : Т-во А. А. Левинсон, 1895. – 136 с.
11. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / М. Домонтович. – СПб., 1865. – 797 с.
12. Аксаков И. С. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Исследование украинских ярмарок. Ополчение. Путешествия за границу / И. С. Аксаков. – М. : Типогр. М. Г. Валентинова, 1892. Т. 3 : Письма 1851–1860 годов. – 1892. – 514 с.
13. Гутман А. Историческое развитие технической мануфактурной промышленности Черниговской губернии и современное ее состояние / А. Гутман // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 18. – С. 186–197.
14. Комаровский В. Борзенский уезд. Хвастовцы и Белая Вежа / В. Комаровский // Черниговские епархиальные известия. – 1868. – № 7. – С. 426–430.
15. Переписка Гр. Румянцева о колонистах, поселенных в Малороссии // Черниговские губернские ведомости. – 1854. – № 18. – Ч. неоф. – С. 123 – 125.
16. Державний архів Одеської області, ф. 6, спр. 1243. По рапорту Екатеринославской Конторы иностранных поселенцев о произошедшем в Радичевском менонистском братстве пожаре и об учреждении в колонии Радичев сельского приказа. 17.06.1819 г. – 5.07.1822 г., 52 арк.
17. Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. – 1861 р. : збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1982. – 304 с.

І. О. Демуз

Церковно-археологічні товариства і установи України XIX – початку XX ст.: сучасна вітчизняна історіографія

У статті проаналізовано сучасні напрацювання вітчизняних дослідників, присвячені діяльності церковно-археологічних товариств і установ України XIX – початку XX ст., розкрито тематичне спрямування студій, виділено перспективні напрямки для подальшого дослідження проблеми.

Ключові слова: церковно-археологічне товариство, церковно-археологічний комітет, давньосховище, археологія, пам'яткознавство, музеєзнавство, охорона пам'яток культури, сучасна історіографія.

В статье проанализированы современные наработки отечественных исследователей, посвященные деятельности церковно-археологических обществ и учреждений Украины XIX – начала XX в., раскрыто тематическое направление студий, выделены перспективные направления для дальнейшего исследования проблемы.

Ключевые слова: церковно-археологическое общество, церковно-археологический комитет, древлехранилище, археология, памятниковедение, музееведение, охрана памятников культуры, современная историография.

This paper examines current achievements of national researchers on the activities of the church and archaeological societies and institutions of Ukraine XIXth – early XXth century, thematic orientation of studies are covered, perspective directions for future research of a problem are identified. It was established that this subject was studied only fragmentally in modern historical science; due to the territorial and geographical framework of these centres a number of problems on their history remained unresolved.

It is noted that K. K. Krainiy, S. Z. Zaremba, L. V. Bazhenov, U. S. Zemskiy, I. A. Karsim, V. I. Ulyanovsky and some other modern scientists were engaged in the history of the church and archaeological societies of this chronological period. It is proved that one of the features of modern period of historical science was regionalization in the study of church archeology centers that from the one hand deepens the study of a particular union, involving the analysis of local sources, from the other hand, on the contrary, makes it impossible to create a

synthetic work on all church and archaeological societies and institutions that functioned in Ukraine in the XIXth – early XXth centuries.

Attention is focused on that fact that from existing church archaeological societies in XIXth – early centuries in Ukraine the activity of Church and Archaeological Society at the Kiev Theological Academy in modern historical science was studied deepest, sufficient attention is also paid to Podilskyi eparchial historical and statistical committee (later – the society); The history of Kherson church archaeological society, Chernihiv church archaeological committee, Kharkiv church and archaeological society was presented in the context of broader related issues.

The activities of Volyn church archaeological society and Poltava church archaeological committee remained almost unexplored. It was noted that historical science has the main issue - the creation of synthesis of general historical research on the history of the church and archaeological societies and institutions in Ukraine in the XIXth - early XXth centuries.

Key words: a church and Archaeological Society, church and archaeological committee, ancient document repository, archeology, study of monuments, museology, conservation of cultural monuments, modern historiography.

У Російській імперії загалом і Україні зокрема у XIX – на початку XX ст. функціонували церковно-археологічні товариства й установи, що займалися охороною пам'яток культури. Зокрема, як відзначала російська дослідниця І. І. Комарова, існувало дві групи таких об'єднань: церковно-археологічні товариства (ЦАТ) і церковно-археологічні комітети (ЦАК) [16, с. 83]. Зазначені осередки займалися: 1) пошуково-охоронною діяльністю, що полягала у виявленні, описі та збереженні матеріальних і писемних пам'яток, головним чином монастирів, духовних навчальних закладів і єпархіальних установ, а також пам'яток архітектури (давніх храмів, каплиць, кладовищ); 2) вивченням церковного життя окремого регіону (опис церковно-релігійного побуту, місцевих релігійних звичаїв і обрядів); 3) пропагандою історико-археологічних знань у середовищі духовенства; 4) видавничою роботою. При окремих об'єднаннях створено давньосховища, які були "центрами збереження рухомих пам'яток". В Україні у XIX – на початку XX ст. діяли: 1. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (м. Кам'янець-Подільський, 1863–1903 рр.; з 1903 р. реорганізовано в товариство); 2. Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії (з 1872 р.); 3. Волинське церковно-археологічне

товариство (м. Почаїв, з 1894 р.; мало відділення у Луцьку та Володимирі-Волинському); 4. Херсонське церковно-археологічне товариство (з 1904 р.); 5. Полтавський церковно-археологічний комітет (з 1906 р.); 6. Чернігівський церковно-археологічний комітет (з 1906 р.); 7. Харківське церковно-археологічне товариство (з 1912 р.); 8. Таврійське церковно-археологічне товариство (м. Сімферополь, 1913 р.); 9. Сімферопольський церковно-археологічний комітет (м. Сімферополь, 1914 р.).

Історія церковно-археологічних товариств і установ України XIX – початку XX ст. ще містить в собі значну ділянку недосліджених тем і, хоча сучасні дослідники намагаються розкрити окремі епізоди роботи цих об'єднань у руслі археології, пам'яткознавства, музеєзнавства тощо, все ж таки у вивченні багатьох аспектів залишається значна кількість "білих плям". Тому актуальність цієї проблеми визначається не лише створенням узагальнюючого дослідження з історії церковно-археологічних товариств і установ України, а й, у першу чергу, необхідністю історіографічної оцінки вже існуючих публікацій, виділення перспективних тем для майбутнього.

У розрізі цього метою даної статті є аналіз наукових напрацювань сучасних вітчизняних дослідників з проблематики діяльності церковно-археологічних товариств і установ України XIX – початку XX ст. Однак слід наголосити на тому, що у цій статті нами не будуть розглядатися наукові розвідки, присвячені питанню функціонування зазначених об'єднань у Криму (зокрема, Таврійського церковно-археологічного товариства та Сімферопольського церковно-археологічного комітету).

Отже, першу спробу в сучасній історіографії відтворити історію Київського церковно-історичного та археологічного товариства (далі – КЦІАТ) (діяло при Київській духовній академії) (далі – КДА) й дати належну оцінку діяльності його членів у справі дослідження та збереження давніх українських пам'яток, зробив С. З. Заремба [11]. Так, Товариство, створене у 1872 р., мало назву Церковно-археологічної комісії, перейменоване згодом у Церковно-археологічне товариство, а в 1901 р. – у Церковно-історичне та археологічне товариство; припинило діяльність у 1919 р. С. З. Заремба дослідив склад даного осередку, його структуру, внесок окремих найактивніших членів товариства у вивчення церковної історії, археології, пам'яткознавства тощо; подав дані про музей церковних старожитностей і роботу бібліотеки. Спочатку, як відзначив С. З. Заремба, "... товариство

займалося винятково вивченням і систематизацією рукописних творів, інших пам'яток, які надійшли з академічної бібліотеки до музею. Згодом активно почало проводити обстеження, огляди давніх церков, монастирів (і не тільки Києва), вивчення їхніх архівів, пам'яток мистецтва, церковного начиння" [11, с. 85]. Дослідник охарактеризував доповіді, які читалися на засіданнях, практичну роботу щодо зібрання колекцій, експонатів, стародруків, використавши при цьому оригінальні джерела Київських архівів, звіти і статут товариства.

У 1995 р. була опублікована авторська монографія з історії розвитку українського пам'яткознавства [12], де в розділі "Наукові товариства України та пам'яткознавство" (с. 102–117) значна увага приділена саме Київському церковно-історичному та археологічному товариству, історія якого подана у більш розгорнутому вигляді. Про Всеросійські археологічні з'їзди, що проводилися на території України і в яких активну участь брали члени гуманітарних наукових товариств, у тому числі КЦІАТ, йдеться у наступному розділі монографії (с. 123–142). С. З. Заремба поінформував читачів також про Кам'янець-Подільський єпархіальний комітет і Полтавський церковний історико-археологічний комітет.

Дослідження історії Київського церковно-історичного та археологічного товариства продовжив К. К. Крайній, науковий доробок якого, як на наш погляд, вагомий – це і монографії [19; 26], брошура [20], статті, матеріали численних конференцій [21; 23–25; 27–31] і дисертаційне дослідження [22]. Однак у науковій літературі зустрічаємо й доволі специфічну оцінку монографії К. К. Крайнього [19], подану В. Ульяновським і О. Панчук. Так, автори зазначили, що "уже перший узагальнювальний розділ "Нарис з історії ҚДА (1819–1920 рр.)" (с. 14–36) дещо розчаровує своєю рафінованою нарисовістю, опертою поспіль на кілька праць... Загальний стиль автора залишається незмінним і в біографічних нарисах про вченого – вони так само мають біографічно-нарисовий фактологічний характер. Автор перебуває в полоні картографії автобіографічних записок Петрова, а також спогадів В. Рибінського й В. Дурдуковського, які здебільшого переказуються. Попри заявлене використання документації з архівів ҚДА, ЦАМ та самого Петрова, дослідник лише в кількох випадках їх насправді використовує, натомість постійно послуговується працею В. Л. та Н. Д. Микитасів... Загалом робота К. Крайнього виконує функцію популяризації знань про істориків Церкви... Проте "класична" життєписність перетворює

матеріал на розширену хроніку життя" [34, с. 15]. В. Ульяновський і О. Панчук звинуватили К. Крайнього в "українізації" самого М. І. Петрова (вченого, професора Київської духовної академії, багаторічного секретаря Товариства, фундатора Церковно-археологічного музею) та усіх напрямів його діяльності через розповідь першого про Українську Православну Церкву, якої в часи діяльності діяча просто не існувало. "Ця інвектива дещо нівелюється у двох наступних працях автора (К. К. Крайнього – І. Д.), присвячених Церковно-історичному та археологічному Товариству і Церковно-археологічному Музею при КДА. Дослідник не відходить від описового методу та принципу прямої хронологічної послідовності у викладі здобутих фактичних матеріалів" [34, с. 15].

Проте наукові доробки В.І. Ульяновського та його колег у вивченні історії КЦІАТ не менш вагомі. Зокрема, у ґрунтовній статті В. Ульяновського і О. Панчук "Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах" подано як історіографічні питання вивчення життя і діяльності вченого, так власне й історичні. Авторами представлено характеристику публікацій про М. І. Петрова у розрізі біографістики й персонології, у тому числі й відзначено роль ученого у створенні ним Церковно-археологічного музею і Київського церковно-археологічного та історичного товариства. Досить детально автори проаналізували розвідки, створені ще за життя вченого його учнями, прихильниками, просто – публіцистами (М. Дашкевичем, В. Дурдуківським, С. Єфремовим), які, в основному, звертали дослідницьку увагу власне на творчий спадок М. І. Петрова в галузі українського літературознавства. Сучасні дослідники констатували наявність поодиноких публікацій радянських учених про літературознавчий спадок М. І. Петрова, які доповнювалися однотипними відомостями в численних енциклопедичних виданнях, а також відзначили повернення істориків уже незалежної України до вивчення багатоманіття поглядів і діяльності М.І. Петрова [39].

Вагомий внесок у популяризацію інформації про КЦІАТ мають мемуари самого М. І. Петрова, перша частина яких побачила світ ще у 1918 р. на сторінках видання міністерства сповідань при гетьманському уряді "Віра та держава" (№№ 5, 7, 10, 11), на що вказує К.К. Крайній [22, с. 15]. Повне видання спогадів було здійснене лише в незалежній Україні у 1997 р. у 1-му випуску збірника праць "Просемінарій: медієвістика, історія Церкви, науки і культури" з післямовою В. І. Ульяновського [35]. У 2003 р. Вийшла друком підготовлена В. Ульяновським та І. Карсим книга

творів М. Петрова з фондів Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, в якій вміщено його праці: "Перші спроби історіографії української літератури" (самоаналіз власної творчості на терені українського літературознавства" [34, с. 70]) з додатками листування автора з низкою адресатів (с. 70–105), мемуарні "Воспоминания старого археолога" (с. 106–143); дані спогади є унікальними: в них розкривається процес творення історико-церковної школи КДА від зародження до ліквідації (1872–1919 рр.), а також Церковно-археологічного товариства та Церковно-археологічного музею. "Нині ці спогади – першоджерело для атрибуції експонатів із цього колись багатющого музейного зібрання. Змальовано також цікаве і непросто життя вченої корпорації КДА і позаакадемічних членів ЦАТ на особистісному рівні та в контексті міжлюдських стосунків. ... "Воспоминания старого археолога" репрезентують в усій повноті "антропологічний зріз" історико-церковної науки в Києві майже за півстоліття" [34, с. 106]. У книзі вміщено також "Воспоминания и переписка с разными лицами (1840–1882 гг.)" М. І. Петрова (с. 144–299), що являє собою поєднання мемуарів з листуванням; а також – "Воспоминания о преосвященном Филарете (Филаретове), бывшем ректоре Киевской Духовной Академии (1860–1878 гг.)" (с. 300–312), який "був "добрим генієм" Церковно-археологічного музею і першим головою Церковно-археологічного товариства" [34, с. 300], містяться також "Воспоминания о высокопреосвященнейшем Димитрии (Ковальницком), архиепископе Херсонском и Одесском" (с. 314–331).

Не менш вагоме значення для історичної науки має дисертація С. В. Сохань [37] зі спеціальності книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство, що являє собою ґрунтовне дослідження життєвого та творчого шляху М. І. Петрова. У праці висвітлено особливості та заснування і функціонування КЦІАТ та Церковно-археологічного музею, існування історико-церковної школи при КДА. Враховуючи спеціальність даної роботи, розкрито науково-організаційну та суспільно-громадську діяльність ученого, його бібліотечну та археографічну роботу в галузі вивчення старожитностей і рукописно-книжкової спадщини, внесок у розвиток камеральної та едиційної археографії і книгознавства. Окремий параграф дисертації (параграф 2.3) присвячено саме КЦІАТ і ЦАМ, зокрема їхній археографічній та музейній діяльності.

Історію формування та подальшу долю рукописного зібрання Київського церковно-історичного та археологічного товариства досліджували сучасні науковці Є. К. Чернухін і Л. В. Шаріпова

[42–43]. Зокрема, співробітниця Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського Л. В. Шаріпова дослідила історію формування і долю рукописного зібрання музею після його ліквідації; стаття Є. К. Чернухіна присвячена грецьким документам з рукописних зібрань НБУВ. Л. В. Шаріпова стверджувала, що основний масив зібрань Церковно-археологічного музею складали рукописи, вилучені з фондів старої академічної бібліотеки КДА, а також деяких церковних, монастирських та особистих зібрань Почаївської лаври, Мелецького, частково – Микільського Пустинного монастирів, професорів Духовної академії, крім того, рукописів, подарованих безпосередньо музею чи придбаних ним [43, с. 124]; авторкою висвітлено процес упорядкування рукописної колекції музею М. І. Петровим, який складав її наукові описи, причому, на думку Л. В. Шаріпової, "... вищезгадані описи колекції рукописів ЦАМ і дотепер є основними найповнішими систематичними обліковими документами зібрання, що знаходиться у відділі рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України, а також єдиним каталогом цього зібрання, що його використовують дослідники в процесі своєї роботи на пошуковій стадії" [43, с. 126].

Опису грецьких рукописів з зібрання Церковно-археологічного музею належить чільне місце і в фундаментальному каталозі, випущеному в 2000 р. спільними зусиллями ІР НБУВ, Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Інституту історії України та Гарвардського університету Дамбартон-Окс. У каталозі представлено 455 грецьких рукописів з фондів ІР НБУВ, Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та Центрального державного історичного архіву України в Києві. До каталогу додані фотографічні знімки окремих найбільш цінних рукописів [10]. Як відзначає у передмові до каталогу Є. К. Чернухін, ядром нинішнього корпусу грецьких рукописів у НБУВ є документи з Церковно-археологічного музею КЦІАТ та бібліотеки при КДА [10, с. 11]. Іконописним збіркам присвячені роботи І. В. Шульц [44]. Загалом, як бачимо, наявні наукові роботи висвітлюють лише окремі питання, пов'язані з діяльністю Товариства, переважно – музеєзнавчого та мистецтвознавчого характеру. Крім того, як відзначав К. К. Крайній, тенденція приділяти більшої уваги музею та його колекціям, ніж самій історії Київського церковно-історичного та археологічного товариства, є характерною рисою сучасних дослідників [22, с. 29].

Про КЦІАТ і його музей в останній період їхнього існування (1917–1920) і подальшу долю колекцій останнього писав у моно-

графії О. Нестуля [33]. З нагоди 130-ї річниці Київського церковно-археологічного музею наприкінці 2002 р. був складений та виданий каталог, до якого увійшли всі експонати музею, які зараз зберігаються в музейних і наукових установах України [15].

У зв'язку з розвитком останнім часом в українській гуманітаристиці таких напрямів, як регіональна історія, історичне краєзнавство та пам'яткознавство, почастишало вивчення, в контексті даних напрямів, й історії регіональних церковно-археологічних наукових товариств і установ. У розрізі зазначеного важливе значення має дисертаційне дослідження І. А. Карсим, у якому об'єктом дослідження стала церковна археологія як науковий напрям, діяльність наукових церковно-археологічних установ України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., їхній концептуально-теоретичний і науково-практичний доробок, наукові видання і церковно-археологічні музеї. Авторкою вивчено внесок цих наукових товариств і установ у розробку питань церковної археології, пам'яткоохоронної роботи, краєзнавства і пам'яткознавства; охарактеризовано внесок профільних музеїв у виявлення, збирання, вивчення, публікацію та охорону пам'яток, розкрито особливості їхньої фондової роботи (процеси створення основних музейних колекцій, процеси систематизації, класифікації, атрибуції і збереження експонатів тощо). Так, І. А. Карсим виділила чотири основні напрями діяльності названих установ: перший – виявлення, опис і охорона речових та писемних пам'яток, головним чином архівів монастирів, духовно-навчальних закладів і єпархіальних установ, а також пам'яток архітектури та предметів церковного начиння; другий – вивчення церковного життя певного регіону (дослідження зовнішнього і внутрішнього розвитку місцевого церковно-релігійного життя, місцевих релігійних звичаїв і обрядів); третій – пропаганда історико-археологічних знань, переважно серед духовництва та інтелігенції, чому сприяло і створення церковних давньосховищ і музеїв; четвертий – видання наукових доробків установ [14, с. 57]. На нашу думку, важливою заслугою І. А. Карсим є така систематизація діяльності церковно-археологічних установ України, адже попередні дослідники не створювали подібних узагальнюючих класифікацій, вивчаючи лише окреме товариство чи установу (проте такі типологізаційні критерії зустрічаємо вже і в попередніх науковців, зокрема, у публікації згаданої нами дослідниці І. І. Комарової [16]).

Так, І. А. Карсим звернула увагу на такі відомі на той час установи, як КЦІАТ і музей при Київській духовній академії, Пол-

тавський церковний історико-археологічний комітет з давньосховищем при ньому, Волинське церковно-археологічне товариство з давньосховищем, Чернігівська церковно-археологічна комісія при єпархіальному давньосховищі та ін. Однак першою установою подібного типу в Україні назвала саме Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, утворений у 1865 р. у Кам'янці-Подільському, коротку історію якого й подала у дисертаційному дослідженні, причому дослідниця зацентрувалася на тому, що у перші роки діяльності йому відводилася роль винятково "вузько-спеціалізованого громадського товариства" [14, с. 59] з подальшим розширенням його функцій, можливостей і повноважень ("... на початку 90-х років завдяки діяльності голови Комітету архієпископа Димитрія, Ю. Й. Сіцинського і М. І. Яворовського ... (комітет) перетворився на представницьке товариство" [14, с. 62]). При цьому І. А. Карсим наголосила на відмінній ролі діяльності членів даного Комітету (Товариства) від інших церковно-археологічних установ України даного періоду, що полягала у тому, що подільські вчені не обмежувалися лише церковно-археологічними дослідженнями, збиранням і публікацією церковно-історичних пам'яток і документів з історії краю, а й зробили багато для вивчення історії єпархії – церковної і світської, для систематичного збирання і публікації статистичних даних про Подільську єпархію [14, с. 64].

Другим товариством, історію якого дослідниця висвітлила на сторінках дисертації, було Церковно-історичне та археологічне товариство при КДА. Характерним є те, що І. А. Карсим залучила значну кількість як першоджерел, так і нових архівних справ про даний осередок, відомості про нього виклала на достатній кількості сторінок (с. 64–90), проте, як на наш погляд, до того часу його історія вже була представлена в інших наукових публікаціях (зокрема, розвідках К. К. Крайнього та ін.). Однак внесок І. А. Карсим у вивчення цього осередку також оцінюється як вагомий і об'єктивний.

Значно менше уваги на сторінках дисертації приділено роботі православного Свято-Володимирського братства, створеного 1887 р. у м. Володимирі-Волинському, Волинського церковно-археологічно-готовариства (м. Житомир, з 1893 р.), Полтавського церковного історико-археологічного комітету тощо, проте було відзначено їхній величезний внесок у розвиток церковної археології, музейництва, краєзнавства та етнографії. При цьому авторкою досить ґрунтовно висвітлено питання комплектування і змісту роботи церковно-археологічних музеїв в Україні у 70-х рр. XIX –

на початку ХХ ст., їхній фондовій і науковій, експозиційній роботі, використанню музейних зібрань в освіті тощо, чому присвячено цілий розділ дисертації. Так, дослідниця деяку слабкість у роботі подібних установ пояснювала певною віддаленістю від центральних потужних наукових центрів країни [14, с. 92].

У розрізі регіоналістики звертає на себе увагу низка досліджень, виконаних або при вищих навчальних закладах, або в центрах, лабораторіях, громадських організаціях науковцями, які розробляють, і досить глибоко, питання історії на місцевому рівні, у тому числі й історію товариств і установ церковного спрямування, що займалися питаннями археології, краєзнавства, археографії, етнографії, пам'яткоохоронною діяльністю в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. Так, наприклад, В. С. Прокопчук, І. С. Винокур, Л. А. Коваленко, Л. В. Баженов та ін. належать до когорти подільських краєзнавців; вони є членами Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті, який (Центр) розробляє питання історичного краєзнавства та регіональної історії Поділля і Волині. Саме цими науковцями досить повно досліджена історія Подільського єпархіального історико-статистичного Комітету і його давньосховища, Подільського церковного історико-археологічного товариства [2–5; 8; 13; 18; 36; 38]. Діяльності його провідних діячів (Ю. Й. Сіцинського, засновнику Волинського церковного давньосховища – архієпископу Модесту (Стрельбицькому) присвячено кілька статей [6–7; 17]). Хоча, як указує І. А. Карсим, використання вищеназваними дослідниками лише фрагментарного матеріалу призвело до "некоректної оцінки церковно-археологічної діяльності установ лише як "вузькоконфесійного напрямку" [14, с. 11] (так, наприклад, Л. В. Баженов вважає, що "загалом у діяльності "Церковно-археологічного товариства" Київської духовної академії переважали корпоративність, конфесійна спрямованість, відірваність від потреб українського національного відродження, що не давало змоги повною мірою задовольнити потребу і запити історичної науки в цілому та історичного краєзнавства, зокрема" [3, с. 91]).

Зокрема, Л. В. Баженов, академік Української академії історичних наук, професор, багаторічний директор згаданого Центру, є автором кількох монографічних досліджень з проблематики, низки статей, а також координатором і редактором матеріалів Подільських історико-краєзнавчих конференцій, яких на сьогоднішній день проведено більше десяти, починаючи з 1965 р. Так,

Л. В. Баженов досліджував, зокрема, діяльність Подільської православної духовної семінарії і народознавчого гуртка в його стінах; подав досить виважений аналіз діяльності Комітету для церковно-історичного і статистичного опису Подільської єпархії (згодом – Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, далі – Подільське церковне історико-археологічне товариство), причому, як наголошував автор, на першому етапі становлення (1865–1875 рр.) товариство більше нагадувало гурток краєзнавців, ніж розгалужену організацію, де вироблялася концепція історико-регіональних досліджень; проте за перше десятиліття свого існування Комітет сформував стійкий колектив краєзнавців-одномисльців, нагромадив досвід у створенні історико-статистичних описів населених місць та єпархії, монографічних регіональних досліджень і, зрештою, виявив свою життєдайність; незважаючи на церковну суть, товариство у своїй роботі стало виходити за суто визначені церквою межі на шлях вивчення і популяризації громадянської історії та українського краєзнавства [2, с. 37]. Характер діяльності осередку на другому етапі (1876–1889 рр.) визначався дослідником як "гуртковий, вузький конфесійний", однак з виходом на якісно новий етап у своїй організаторській і науково-громадській роботі [2, с. 38]; третій етап (1890 – середина 1903 рр.) – як етап важливого реформування роботи товариства та найвищих кількісних і якісних результатів і досягнень у галузі історичного краєзнавства та регіональних досліджень Поділля (реорганізація в Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет і відкриття єпархіального Давньосховища старожитностей) [2, с. 46]; четвертий етап (реформування в Подільське церковне історико-археологічне товариство та заключний період його роботи (вересень 1903 р. – початок 1921 р.), протягом якого проявилися як сильні сторони діяльності осередку, пов'язані з його демократичною перебудовою, так і слабкі, – продовження залежності від єпархіальної влади та головна опора на священиків і викладачів духовних навчальних закладів, що, на думку Л. В. Баженова, привело до "трагедії в діяльності") [2, с. 56–57].

Окрім цього, вивчалися й інші церковно-археологічні товариства й установи України XIX – початку XX ст. Так, Л. С. Аскеровою у відповідному розділі дисертаційного дослідження крізь призму процесів модернізації інфраструктури м. Чернігова, матеріально-побутових умов містян, соціокультурної сфери міста здійснено спробу висвітлення діяльності культурно-освітніх закладів Чернігова (музеїв, бібліотек, Єпархіального сховища старожитностей),

однак не приділено достатньої уваги роботі Чернігівського церковно-археологічного комітету [1]. Коротко діяльність даної наукової установи проаналізувала Н. О. Ципляк у дисертації, присвяченій розвитку Чернігівської духовної семінарії [41]. А. А. Кучеренко, зазначивши одним із завдань дисертаційного дослідження вивчити мету, напрями та методи діяльності товариств і громадських організацій на Херсонщині у кінці XIX – на початку XX ст., не проаналізувала роботу Херсонського церковно-археологічного товариства та інших наукових осередків регіону (акцент був зроблений в основному на діяльності місцевої "Просвіти", впливу Південно-Західного відділення Російського географічного товариства та Одеського товариства історії і старожитностей на культурно-громадський рух на Херсонщині) [32]. У загальних працях, наприклад, С. Г. Водотики, де вміщено розділи про становище освіти, культури, релігії та повсякденне життя містян, науковим осередкам м. Херсона уваги приділено зовсім мало [9].

Як бачимо, у загальних працях регіонального спрямування не вміщено ґрунтовної і детальної інформації про церковно-археологічні товариства й установи місцевого рівня; в основному їм присвячені або ж окремі спеціальні праці, або ж публікації з конкретної галузі знання (пам'яткознавства, музеєзнавства, краєзнавства, археології, археографії, етнографії тощо), в царині якої, власне, і працювали дані осередки.

Таким чином, проаналізувавши сучасну вітчизняну історіографію діяльності церковно-археологічних товариств і установ України XIX – початку XX ст., констатуємо, що дана проблематика досліджена лише фрагментарно, у зв'язку з територіально-географічними межами існування даних осередків ціла низка проблем з їхньої історії так і залишається поки що невирішеною. В цілому незначна кількість сучасних вітчизняних дослідників займаються історією церковно-археологічних об'єднань зазначеного хронологічного періоду. Це К. К. Крайній, С. З. Заремба, Л. В. Баженов, Ю. С. Земський, І. А. Карсим, О. Нестуля, В. І. Ульяновський та деякі інші. Ще однією з ознак новітнього періоду розвитку історичної науки стала регіоналізація у вивченні осередків церковної археології, що, з одного боку, поглиблює дослідження конкретного об'єднання, з залученням до аналізу місцевих джерел, з іншого ж, навпаки, – унеможлиблює створення синтетичної праці про всі церковно-археологічні товариства і установи, які діяли в Україні у XIX – на початку XX ст. Звичайно ж, що на шпальтах регіональних періодичних видань можуть зустрічатися невеликі за об'ємом

публікації науковців, присвячені тому чи іншому ЦАТ і ЦАК, проте відслідкувати та систематизувати такі розвідки серед розмаїття наукових збірників, які на сьогоднішній день пропонує дослідникам наука, вкрай складно.

З існуючих в Україні у XIX – на початку XX ст. церковно-археологічних осередків найбільш повно у сучасній історичній науці вивчена діяльність Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, також достатня увага приділялася й Подільському єпархіальному історико-статистичному комітету (згодом – товариству); історія ж Херсонського церковно-археологічного товариства, Чернігівського церковно-археологічного комітету, Харківського церковно-археологічного товариства подавалася в контексті більш широких суміжних проблем. Майже не дослідженими залишилася діяльність Волинського церковно-археологічного товариства і Полтавського церковно-археологічного комітету. Окрім того, перед історичною наукою постає головна проблема – створення узагальнюючого загальноісторичного дослідження з історії церковно-археологічних товариств і установ України XIX – початку XX ст.

Література

1. Аскерова Л. С. Чернігів у XIX – на початку XX ст.: формування міського середовища : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Аскерова Людмила Суліддівна ; Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2012. – 19 с.
2. Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики XIX – початку XXI століть) / Л. В. Баженов ; Ін-т історії України НАН України. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – 416 с.
3. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л. В. Баженов ; НАН України, Ін-т історії України. – Хмельницький : Доля, 1995. – 255 с.
4. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. : Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
5. Баженов Л. В. Про історико-статистичні описи населених місць Поділля XIX–XX ст. / Л. В. Баженов // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля : науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 242–245.
6. Винокур І. С. Визначний літописець Поділля (Ю. Й. Сіцинський) / І. С. Винокур, В. В. Корнілов // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К. : Рідний край, 1991. – С. 93–101.

7. Винокур І. С. Ю. Й. Сіцінський / І. С. Винокур, В. В. Корнілов // УІЖ. – 1991. – № 3. – С. 69–74.
8. Вінюкова В. М. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет в історико-географічному дослідженні Поділля / В. М. Вінюкова // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля : науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 20–21.
9. Водотика С. Г. Історія Херсонщини XIII–XIX ст. : навч. посіб. / С. Г. Водотика ; Південноукраїнський регіональний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів. – Херсон : Айлант, 2003. – 159 с.
10. Грецькі рукописи у зібраннях Києва : Каталог. – Київ–Вашингтон, 2000. – 382 с.
11. Заремба С. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві / С. Заремба // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 82–89.
12. Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба. – К. : Логос, 1995. – 447 с.
13. Земський Ю. С. Подільський єпархіальний історико-статистичний Комітет (становлення та діяльність) / Ю. С. Земський. – Хмельницький, 1997. – 26 с.
14. Карсим І. А. Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Карсим Інна Анатоліївна ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 207 арк.
15. Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею. 1872–1922 рр. – К. : НКПІКЗ, 2002. – 244 с.
16. Комарова І. І. Церковно-археологические учреждения и охрана памятников культуры в России конца XIX – начала XX вв. / І. І. Комарова // Археографический ежегодник за 1990. – М. : Наука, 1992. – С. 83–102.
17. Костриця М. Ю. Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам'янець-Подільської духовної семінарії / М. Ю. Костриця, С. І. Жилюк // Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження. – Хмельницький, 1995. – С. 276–278.
18. Кошель О. М. Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920) / О. М. Кошель. – Київ–Кам'янець-Подільський : Центр поділлязнавства, 1998. – 69 с.
19. Крайній К. Історики Києво-Печерської Лаври XIX – початку XX століть / К. Крайній. – К. : Університетське вид-во "Пульсари", 2000. – 240 с.
20. Крайній К. К. Діяльність Київського Церковно-історичного та археологічного товариства з дослідження давньоруських християнських пам'яток Києва. – К. : Логос, 2004. – 19 с.

21. Крайній К. К. Дослідження українських пам'яток церковної давнини членами Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Історія релігій в Україні : матеріали VIII міжнародного круглого столу. – Львів : Логос, 1998. – С. 128–129.

22. Крайній К. К. Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві 1872–1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Крайній Костянтин Костянтинович ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 265 арк.

23. Крайній К. К. Дослідження чернігівських печер членами Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність : Тези наукових читань. – Чернігів : Просвіта, 1999. – С. 17–19.

24. Крайній К. К. Єпископ Філарет (Філаретов) – перший голова Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Могилянські читання 2002 року : музейна справа в Україні на зламі тисячоліть: зб. наукових праць : – К. : ВІПОЛ, 2003. – С. 250–253.

25. Крайній К. К. Історики Києво-Печерської лаври. Федір Титов (1864–1935) / К. К. Крайній // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури : зб. наукових праць. – К. : КМ Akademia, 1999. – Вип. 2. – С. 36–40.

26. Крайній К. К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство – Лаврський альманах : зб. наукових праць / К. К. Крайній. – К. : Університетське видавництво "Пульсар", 2001. – Вип. 4, спецвип. 1. – 104 с.

27. Крайній К. К. Обстеження Канівського Успенського (Георгіївського) собору членами Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Яковлівські читання : матеріали наукової конференції пам'яті Андрія Яковліва (1872–1955). – Черкаси, 2000. – С. 59–62.

28. Крайній К. К. Реставраційні роботи у Троїцькій надбрамній церкві 1881–1883 рр. / К. К. Крайній // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури : зб. наукових праць. – К. : КМ Akademia, 1999. – Вип. 1. – С. 17–21.

29. Крайній К. К. Розробка питань церковної археології членами Київського Церковно-археологічного товариства / К. К. Крайній // Церковная археология Южной Руси : сб. материалов Международной конференции "Церковная археология: проблемы, поиски, открытия", Севастополь, 2001 г. – Севастополь, 2002. – С. 14–19.

30. Крайній К. К. Церковна археологія: минуле і перспективи / К. К. Крайній // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Православ'я – наука – суспільство: проблема взаємодії". – Черкаси, 2003. – С. 53–55.

31. Крайній К. К. Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії та його колекція християнських культових пам'яток / К. К. Крайній // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи : зб. – Дніпропетровськ: РВВ ОП "Дніпропетровська книжкова друкарня", 1999. – С. 25–27.

32. Кучеренко А. А. Український культурно-освітній рух у Херсонській губернії в період з 1861 по 1917 рр. : автореф. дис. ...канд. істор. наук : спец. 07. 00. 01 / Кучеренко Алла Алимівна ; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2003. – 19 с.

33. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. / О. Нестуля. – К. : Інститут історії НАН України, 1995. Ч. 1. – 1995. – 280 с.

34. Петров М. Скрижалі пам'яті / упоряд. В. Ульяновського, І. Карсим. – К. : Либідь, 2003. – 336 с. – ("Пам'ятки історичної думки України").

35. Петров Н. И. Воспоминания старого археолога / Н. И. Петров // Просемінарії: медієвістика, історія Церкви, науки і культури. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 93–134.

36. Прокопчук В. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В. Прокопчук. – К. : Рідний край, 1995. – С. 26–52.

37. Сохань С. В. Бібліотечно-археографічна діяльність М. І. Петрова (1840–1921) : дис. ... канд. істор. наук. : спец. 07. 00. 08 / Сохань С. В. ; НАН України. НБУ ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – 218 арк.

38. Стельмашова А. І. Діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства / А. І. Стельмашова // Хмельницькому 500 : тези доповідей науково-теоретичної конференції. – Хмельницький, 1990. – С. 60–62.

39. Ульяновський В. Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах / В. Ульяновський, О. Панчук // Петров М. І. Скрижалі пам'яті / В. Ульяновський. – К., 2003. – С. 5–67.

40. Ульяновський В. І. "Третя складова" історико-церковної школи Київської духовної Академії / В. І. Ульяновський // Просемінарії: медієвістика, історія церкви, науки і культури. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 134–144.

41. Ципляк Н. О. Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Півночі Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : спец. 07. 00. 01 / Наталія Олегівна Ципляк; Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2012. – 19 с.

42. Чернухін Є. К. Грецькі рукописи у зібраннях Києва : каталог / Є. К. Чернухін. – Київ–Вашингтон, 2000. – С. 272–320.

43. Шаріпова Л. В. З історії рукописного зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії / Л. В. Шаріпова // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 123–133.

44. Шульц І. В. До історії формування колекції живопису Києво-Печерського заповідника / І. В. Шульц // Мистецька спадщина : матеріали та дослідження. – К., 1993. – С. 3–15.

**Промислове підприємництво на Лівобережній Україні
у другій половині XIX – на початку XX ст.
Історіографічні засади дослідження**

У статті, на підставі аналізу широкого історіографічного доробку, осмислено актуальну проблему соціально-економічної історії України періоду модернізаційних перетворень. Для лівобережних губерній це був час глибоких змін, які охопили всі сфери життя населення. Особливо це стосується промислового підприємництва, яке в другій половині XIX – на початку XX ст. у даному регіоні було невід'ємною частиною господарського комплексу. В історіографічних дослідженнях різних періодів цієї проблеми належало одне із чільних місць, хоча трактувалася неоднозначно. Ключові слова: промислове підприємництво, модернізація, історіографічні оцінки.

В статье, на основании анализа широкого историографического наследия, осмыслена актуальную проблему социально-экономической истории Украины периода модернизационных преобразований. Для левобережных губерний это было время глубоких перемен, охвативших все сферы жизни населения. Особенно это касается промышленного предпринимательства, которое во второй половине XIX – начале XX в. было неотъемлемой частью хозяйственного комплекса. В историографических исследованиях различных периодов эта проблема занимала одно из ведущих мест, хотя трактовалась неоднозначно. Ключевые слова: промышленное предпринимательство, модернизация, историографические оценки.

In the article, on the basis of the analysis of a wide historiographic heritage, intelligently actual problem of social – economic history of Ukraine of the period of modernization reforms. To the left Bank of provinces it was a time of profound change, covering all spheres of life of the population. Especially it concerns the industrial enterprises, which in the second half of XIX – early XX century in this region was an integral part of the economic complex. In historiographic researches of different periods, this issue was one of the leading places, though they interpreted ambiguously.

Key words: industrial enterprise, modernization, historiographical assessment.

Промислове підприємництво залишається важливою складовою усього господарського комплексу. В сучасних умовах відбуваються зміни галузевої структури виробництва, але суттєвого підвищення якісного рівня, на жаль, не спостерігається. Технологічне переозброєння та модернізація промисловості здійснюється доволі повільно. Складною і неоднозначною залишається проблема запровадження ефективного, а головне, дієвого законодавства, що прискорить становлення ринкової вітчизняної економіки, зробить її конкурентоздатною на міжнародній арені. Мова йде, в першу чергу, про реконструкцію виробничої бази промисловості й інших галузей господарства, зокрема, сучасної інфраструктури. Необхідно думати про раціональне розміщення фабрик і заводів, у тому числі з екологічних міркувань, враховуючи регіональні й природно-кліматичні особливості та потреби, сприяючи покращенню умов праці для населення, підвищення життєвого рівня людей. На нашу думку, це один із шляхів еволюційного реформування політичної системи і перехід до реальної соціально-економічної модернізації суспільства.

Досягти в цьому питанні бажаного результату неможливо без урахування попереднього історичного досвіду.

Ретроспективний аналіз промислового підприємництва досліджуваного регіону становить науковий інтерес для дослідників соціально-економічної історії. На українських землях у складі Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. відбувалися важливі перетворення, які не тільки змінили їх соціально-економічну структуру, але й визначили подальший шлях розвитку. Доволі швидкими темпами розвивалася ринкова економіка, що істотно вплинула на характер суспільних відносин, побут, психологію людей. Україна на сучасному етапі переживає багато в чому схожі процеси, тому врахування відповідних уроків минулого зумовило актуальність даного дослідження.

Історіографію обраної теми слід поділити на чотири періоди: друга половина XIX ст. – 1917 р.; радянський період – до 1991 р.; зарубіжна література та праці української діаспори; вітчизняні публікації доби незалежності. У другій половині XIX – на початку XX ст. з'явився немало досліджень історичного, історико-статистичного, економічного і юридичного характеру, де тією чи іншою мірою розглядалися питання промислового розвитку Російської імперії у пореформений період. Слід зауважити, що окремі автори дореволюційного періоду при написанні своїх праць користувалися архівними документами державних відомчих

установ, а також мали власний досвід роботи в різних урядових структурах. Крім того, вони були обізнані з сучасною їм європейською літературою з економічних питань. Дослідники цього періоду ввели до наукового обігу велику кількість джерел, а зібраний ними статистичний матеріал не втратив своєї актуальності. Проте окремі з них не позбавлені недоліків, що потребує від сучасного науковця уважного опрацювання. Оскільки їх автори брали активну участь у підготовці багатьох законопроектів Російської імперії або безпосередньо впливали на економічну політику уряду, то часто зроблені ними висновки є суб'єктивними, а висловлені міркування значною мірою залежали від того, яку позицію вони займали у суспільних і внутрішньоурядових дискусіях того часу. Окрім цього, головна ціль таких публікацій полягала у створенні історично переконливого фундаменту для своїх політичних концепцій.

Серед цієї групи праць доцільно виділити, в першу чергу, дослідження узагальнюючого характеру, присвячені різним питанням економічного становища Російської імперії у пореформений період. Їх автори чимало уваги приділяли аналізу основних стадій індустріального розвитку країни, визначаючи при цьому роль держави та її вплив на модернізаційні процеси. Більшість авторів дотримувалася думки, що економічна політика уряду спрямовувалася на форсування розвитку промисловості шляхом залучення іноземного капіталу й політикою протекціонізму, фінансовими реформами, розбудовою залізничного транспорту.

Проблема регулювання державою діяльності монопольних об'єднань активно досліджувалася українськими економістами другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема, це М. Туган-Барановський [1], К. Воблий [2]. Їхні думки з приводу імперської політики в Україні істотно розходилися: одні говорили про необхідність жорсткого контролю за монополіями, інші виступали за ліберальну урядову політику й контроль лише за негативними наслідками їх діяльності.

Жваву дискусію серед учених викликала діяльність кредитно-банківських установ в імперії й на українських землях. Російський учений П. Мігулін доводив, що для успішної модернізації економіки необхідно перетворити Державний банк на центральну фінансову структуру країни, на належному рівні забезпечити діяльність сільськогосподарського банку, рівномірно розподіляти кредити по всій території імперії, а головне – ліквідувати спекулятивні операції на ринку [3].

Загалом, протягом другої половини XIX – поч. XX ст. було написано немало праць, присвячених фінансовій ситуації в Російській імперії та її впливу на розвиток фабрично-заводського виробництва, у тому числі в Україні. Серед них варто відмітити дослідження І. Білоха, В. Судейкіна, І. Кауфмана, П. Сабуровата А. Гурьєва [4], які доводили думку про першочергове завдання держави – стабілізувати грошову систему та забезпечити стабільність російського карбованця, що сприятиме розвитку товарного виробництва, особливо в національних окраїнах.

Значний внесок у вивчення історії залізничного транспорту і його ролі у становленні й розвитку ринкової економіки внесли Л. Чупров і В. Кислинський [5]. Дослідникам вдалося співставити результати експлуатації доріг на різних етапах розвитку, показуючи основні технічні показники та результати їх роботи. Автори зробили спробу порівняти досвід Росії і західноєвропейських країн, визначаючи специфіку залізничного будівництва на величезних просторах держави. Цим питанням також присвячена праця Н. Михайловського [6], де розкривається закономірний процес модернізації транспортної мережі як складової ринкової економіки. Наприкінці XIX ст. серед учених посилювався інтерес до вивчення технічних і організаційних проблем, пов'язаних із будівництвом доріг у віддалених від центру національних регіонах імперії.

Заслужують на увагу праці історико-географічного спрямування, де подано досить детальний опис природно-кліматичних умов і ландшафту губерній [7]. Ці роботи мають велике науково-практичне значення, оскільки дозволяють виявити вплив географічного фактора на розвиток промисловості в Лівобережній Україні, на розташування в Чернігівській і Полтавській губерніях фабрик та заводів і їх галузеву специфіку.

Доволі солідний історіографічний комплекс, без вивчення якого не можна аналізувати становлення і розвиток ринкової економіки, являє собою наукова література, присвячена різним аспектам селянської реформи 1861 року. У працях П. Кованька і П. Лященка [8] мова йде про неоднозначний характер фінансового забезпечення пореформених перетворень і наслідки ліквідації кріпосної системи для селян і їх підприємницького господарювання. Дослідник А. Нікольський висловив цікаві міркування щодо найбільш гострої проблеми пореформеного періоду – малоземелля і безземелля, що постала перед селянами Лівобережної України. Він зауважив, що регіони з подібними природно-

кліматичними умовами найменш активно включилися у ринкові форми господарювання за збереження консервативних форм соціально-економічного укладу [9].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. зростає наукова зацікавленість проблемою організаційно-законодавчого забезпечення підприємницької діяльності. В економічній літературі активно обговорювалися питання підприємців і робітників, умов найманої праці, правове забезпечення охорони праці. Проблеми фабрично-заводського законодавства знайшли відображення у працях Л. Нісселовича і В. Литвинова-Фалінського [10]. Слід наголосити, що вони зробили суттєвий внесок у вивчення організаційно-правових основ підприємництва, а саме робочого договору, тривалості робочого дня, мінімальної погодинної оплати праці, ролі профспілок у відстоюванні інтересів найманих працівників.

Ретроспективний огляд тогочасної літератури дозволяє нам говорити про ще одну важливу проблему, пов'язану з використанням понятійного апарату. Відсутність чіткого розмежування понять "фабрика", "завод", "мануфактура" породжувало на практиці серйозні труднощі. Досить часто наявна інформація у різних довідниках не співпадає, що не дозволяє досліднику точно встановити наявну кількість підприємств у регіоні, а також прослідкувати їх розвиток. У Російській імперії фабрикою вважалось таке підприємство, яке мало пристосоване приміщення, де працювало не менше 16 осіб, застосовувалися механічні двигуни, розподіл праці на дрібні операції, особливі умови виробництва і збуту продукції, що передбачало відсутність індивідуальних замовлень або тільки від торговців. Звідси випливає суть поняття "фабричне законодавство", під яким дореволюційні історики розуміли сукупність законодавчих норм, що регулювали умови праці найманих робітників на фабриках, заводах і мануфактурах. Однак головною ознакою фабрики вважались особливі відносини між підприємцем і найманою силою. Це зумовлювалося істотною різницею у матеріальному становищі, освіті, суспільному положенні. Як бачимо, окремі вказані риси були притаманні й мануфактурі та майстерням.

Автор вважає за доцільне наголосити на тому, що така досить умовна характеристика простежується і у визначенні заводського виробництва, хоча на практиці були відхилення від загальноприйнятої формули. Зокрема, у дореволюційній літературі вказувалося, що на заводах відбуваються перетворення переважно на хімічному рівні, що потребує більше сил і умінь. Тоді як фабричне ви-

робництво передбачало здебільшого механічну обробку твердих речовин, таких як волокна, деревина, метал, каміння. Звідси випливає висновок, що фабрики з'явилися раніше від заводів, оскільки вони швидше переходили із ремісничого виробництва у велике механізоване. Проте, на думку багатьох економістів кінця XIX ст., у майбутньому заводські підприємства мали стати основою важкої промисловості, чому сприятиме розвиток науки і техніки, відкриття нових джерел сировини, розробка сучасних корисних копалин.

Важливе значення для вивчення обраної теми мають регіональні дослідження, написані на широкому й змістовному статистичному матеріалі. В основу переважної більшості сучасних праць з історії становлення і розвитку товарного виробництва у Чернігівській губернії покладено документи й матеріали, зібрані відомим діячем українського національного і культурного відродження О. Русовим [11]. Ученому вдалося здійснити аналіз і охарактеризувати різні аспекти соціально-економічного розвитку краю: побут населення; господарство сільських громад і поміщицьких маєтків; описати фабрики і заводи, стан торгівлі. Крім того, на основі поданої статистики можна простежити еволюцію господарства Чернігівщини протягом досить тривалого часу, виявити місцеві особливості.

Заслуговує на увагу праця М. Домонтовича, де наводяться статистичні дані й характеристика соціальної структури населення Чернігівської губернії: кількість представників соціальних верств, співвідношення чоловіків і жінок, рівень грамотності серед різних вікових категорій, про стан медичного обслуговування, а також окремі аспекти побутового і економічного життя людей [12].

Загалом, у дорадянській історіографії основна увага звернена на вивчення загального процесу капіталізації промисловості у Російській імперії, її організації та управлінні, участі іноземного капіталу, проблемі взаємовідносин підприємців і робітників. Натомість, регіональна історія становлення і розвитку промислового підприємства Лівобережної України так і не стала об'єктом комплексних наукових досліджень. Соціально-економічний розвиток губерній висвітлювався однобічно і фрагментарно, а окремі галузі господарства взагалі опинилися поза науковим аналізом.

Протягом 20–30-х рр. XX ст. дослідження соціально-економічної проблематики відбувалося у руслі марксистсько-ленінської методологічної парадигми, що відповідало офіційному політичному курсу. Враховуючи тотальний ідеологічний тиск на науку, супе-

речливий доробок радянської історіографії потребує уважного й диференційованого підходу. Головна проблема полягала в тому, що істориків було практично неможливо об'єктивно трактувати дореволюційну спадщину. Ці роки стають "плідними" для багатьох економістів-марксистів, які займалися теоретичними питаннями і обґрунтовували проблеми "ефективності промислового виробництва та шляхи підвищення продуктивності праці в СРСР".

Незважаючи на ідеологію, виходили й солідні студії, присвячені загальним питанням економічного розвитку імперської Росії у пореформений період. Особливе місце серед таких праць посідають роботи, у яких розглядався процес формування загальноросійського ринку, система залучення іноземних інвестицій. Історики-економісти переважно зосереджували свої зусилля на викритті соціальних вад панування іноземного капіталу та підприємництва, розгортанні класової боротьби пролетаріату [13].

Загалом, дослідження цих років були присвячені, головним чином, проблемі протистояння пролетаріату і буржуазії. Робітничий клас визначався головним рушієм революції, основною соціальною силою майбутніх суспільних перетворень. На фоні економічних трансформацій буржуазія називалася злом, що експлуатує інших. Таке однобічне трактування її ролі в промисловому розвитку було характерним для більшості праць. Особливе місце серед них посідає робота О. Оглобліна, українського вченого, який досліджував основні стадії індустріального розвитку Росії, аналізував процес становлення і піднесення вітчизняного фабричного виробництва, зокрема сукноробства в Чернігівській губернії [14].

Слушною є думка багатьох дослідників про те, що саме з другої половини 50-х рр. ХХ ст. почалось поглиблене вивчення економічної історії Росії, зокрема дореволюційного періоду. Кількість власне історичних досліджень суттєво не збільшилася, а домінували переважно узагальнюючі історико-економічні праці, присвячені окремим галузям або суто технічному аспекту. Доцільно виділити перевидання фундаментальної монографії П. Лященка [15] і працю О. Нестеренка [16] з історії промисловості України. Ці дослідження мають багато спільних рис. На думку авторів, розвиток товарного виробництва у дореволюційній Росії відбувся за активного втручання держави в економіку, до того ж форми такого впливу часто мали особливий, нерідко негативний аспект. Проте колоніальний характер економічної політики Російської імперії на українських землях, на нашу думку, розкритий ними недостатньо.

Незважаючи на спрощені оцінки економічних процесів, ідеологічне кліше, низка історичних досліджень були виконані на досить високому рівні. Це стосується монографій І. Гіндіна і С. Борового, де вивчається кредитно-банківська політика царського уряду в процесі індустріалізації господарства. Зокрема, І. Гіндін робить висновок про те, що діяльність Державного банку була спрямована на підтримку, перш за все, тих підприємств і галузей, у яких був зацікавлений уряд. На практиці це призводило до негативних наслідків, пов'язаних із відсутністю здорової конкуренції та монополізацією капіталу в руках чиновників [17].

У 70–80-х рр. ХХ ст. спостерігається розширення діапазону наукових студій, хоча центральними напрямками досліджень історіографії залишаються: діяльність найбільших промислових монополістичних об'єднань, зокрема Донеччини та Півдня України, визначення масштабів залежності країни від іноземного капіталу; обсяги виробництва вугілля, металу, деяких видів продукції машинобудування. Лейтмотивом історіографії стало з'ясування причин та передумов пролетарської революції, керівної ролі КПРС у її здійсненні, ступеня готовності країни та окремих її регіонів до соціалістичних перетворень. Таким чином, протягом усього вказаного періоду розроблялася переважно проблематика, пов'язана з історією робітничого, селянського, профспілкового та революційного рухів, становищем пролетаріату.

Паралельно виходили окремі публікації, присвячені розвитку ринкових відносин у сільськогосподарському виробництві [18]. Переважно мова йшла у них про налагодження у пореформений період системи кредитування та пов'язані з цим труднощі. Урядова політика називалася неефективною і непродуманою, спрямованою на захист інтересів поміщиків і буржуазії. Абсолютно інший аспект проблеми розглядався у праці Л. Минарик [19]. Авторка дає досить об'єктивну оцінку земельній аристократії, досліджує її фамільне походження, розміри спадкових володінь, що дозволяє виявити регіональні особливості розвитку промисловості Лівобережної України, на прикладі діяльності відомих цукрозаводчиків П. Харитоненка і родини Терещенків.

Незважаючи на доволі невисокий загальний науковий рівень праць даного періоду, виходили й змістовні дослідження, присвячені проблемі становлення промислової буржуазії, розбудові фінансових структур та їх ролі у капіталізації економіки. Серед них помітне місце належить працям відомих і сьогодні російських істориків, провідних спеціалістів із питань економічної історії:

В. Бовикіна, Л. Бородкіна, Б. Ананьїча, О. Боханова [20]. Завдяки цим дослідженням, на нашу думку, відбувся злам стереотипів у суспільстві щодо негативного сприйняття образу буржуа як ворога й експлуататора трудящих мас. Автори розкривали особливості процесу формування цього стану, його роль у економічному, політичному й культурному житті країни. Безперечно, головний акцент робився на аналізі урядової політики, визначаючи при цьому її поетапність, складність і неоднозначність. Велика увага приділялась характеристиці протекціоністських заходів.

Не втратили сьогодні актуальності праці українських істориків радянської доби, які зверталися до проблем народного господарства України в означений період. Нашу увагу привертають дослідження В. Голобуцького, І. Гуржія, Л. Мельника [21]. Вони аналізували основні процеси, пов'язані з промисловим розвитком українських земель, таких як залізничне будівництво, технічне оснащення фабрично-заводського виробництва, наявність сировинної бази та ринків збуту. Однак головна увага приділялась індустріально розвинутому регіону – Донецько-Криворізькому басейну, незначним залишався інтерес до аграрних регіонів. Натомість спільними були висновки істориків щодо колоніальної залежності вітчизняної економіки від імперської.

Із кінця 80-х рр. і до сьогодні триває період руйнації численних ідеологічних стереотипів і впровадження нових концептуальних підходів у вивченні минулого України імперської доби. У зв'язку з цим виникла потреба введення до наукового обігу нових архівних матеріалів, опрацювання яких за радянської доби було неможливим. Серед вітчизняних і зарубіжних учених поживився інтерес до вивчення історії соціально-економічного розвитку регіонів у пореформений період.

Після здобуття Україною незалежності помітно зростає інтерес серед молодих істориків до проблем соціально-економічного характеру. З'являються дослідження В. Марочко, В. Шевченка, В. Крутікова, А. Литвиненка, В. Власенка [22], присвячені розвитку кооперативного руху, торгівлі, розбудові ринкової інфраструктури, соціальному складу населення, аналізу економічної політики царського уряду.

Солідним здобутком вітчизняної історичної науки на початку XXI ст. стала підготовка ґрунтовних узагальнюючих досліджень співробітниками відділу історії України XIX – початку XX ст. на чолі з О. Реєнтом. У колективній праці "Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914)" [23] аналізу-

ється процес інтеграції аграрного сектору України в світовий продовольчий ринок, розкриваються особливості формування капіталістичної економіки. Розвиток господарства на українських землях в історичній ретроспективі знайшов яскраве відображення у спільній монографії "Економічна історія України" [24].

Проблеми благодійності та інші аспекти діяльності підприємців стали предметом дослідження багатьох місцевих істориків. На нашу думку, цінність праць краєзнавців-аматорів полягає в тому, що вони наповнюють скарбницю знань про минувшину етносу, виокремлюючи і висвітлюючи ті локальні її аспекти, що часом залишаються поза увагою науковців. Плідно в цьому напрямку працюють В. Шапаренко, В. Мащенко, В. Половець, А. Тимошенко [25]. Не залишається поза їх увагою історія розвитку окремих галузей промисловості, торгівлі, ринкової інфраструктури, діяльності земств.

Загалом, історіографічний огляд дозволяє констатувати наявність значної кількості наукових праць, у яких розглядаються різні аспекти індустріального розвитку підросійської України у період ринкових перетворень. Вивчення багатьох питань розпочалося ще у другій половині XIX ст. Окремі їх площини знайшли своє відображення у дослідженнях українських і зарубіжних істориків. Проте сьогодні потребує спеціального комплексного дослідження, де з позицій сучасної історичної концепції економічного розвитку якнайповніше розглядався б процес промислового розвитку всіх регіонів, а не тільки індустріально розвинених.

Література

1. Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование / М. И. Туган-Барановский. – М. : Пролетарий – Т. 1 : Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – 2-е изд., 1926. – 448 с. ; Туган-Барановский М. И. Статистические итоги промышленного развития России. Доклад члена Императорского Вольного Экономического Общества М. Туган-Барановского и прения по этому докладу в заседании III отделения общества 17-го января и 7-го и 21-го февраля 1898 г. / М. И. Туган-Барановский. – СПб., 1898. – 107 с.

2. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробуляркової промисловості. – К. : Наукова думка, 1928. – Т. 2. – 395 с.

Т. 1. Перед розкріпаченням селян 1861 р. / К. Г. Воблий. – 1928. – 395 с.

3. Мигулин П. П. Реформы денежного обращения в России и промышленный кризис (1892–1902 гг.). Русский государственный

кредит / П. П. Мигулин. – Харьков, 1902. – Т. III, вып. 2. – 324 с. ; Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1899). Русский государственный кредит / П. П. Мигулин. – Харьков, 1899. – Т. I. – 602 с. ; Мигулин П. П. Русский государственный кредит (1769–1899). Министерство И. А. Вышнеградского / П. П. Мигулин. Харьков, 1899. – Т. II. – 602 с.

4. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История – статистика / И. С. Блюх. – СПб., 1882. – Т. 1–4 ; Блюх И. С. Влияние железных дорог на экономическое состояние России / И. С. Блюх. – СПб., 1878 ; Судейкин В. Т. Замечательная Эпоха в истории русских финансов (очерк экономической и финансовой политики Н. Х. Бунге и И. А. Вышнеградского) / В. Т. Судейкин. – СПб. : Тип. Правительствующего Сената, 1895. – 106 с. ; Сабуров П. Материалы для истории русских финансов. 1866–1897 / П. Сабуров. – СПб. : Тип. Гл. упр. Уделов, 1899. – 278 с. ; Кауфман И. И. Из истории бумажных денег в России / И. И. Кауфман. – СПб. : Тип. "Север", 1909. – 292 с. ; Гурьев А. Н. Очерк развития кредитных учреждений в России / А. Н. Гурьев. – СПб. : Типо-литогр. "Якорь", 1904. – 250 с.

5. Чупров Л. И. Железнодорожное хозяйство. Экономические особенности и его отношение к интересам страны : в 2 т. / Л. И. Чупров – М., 1875 ; Кислинский Н. А. Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета Министров в 4 т. / Н. А. Кислинский. – СПб., 1902.

6. Михайловский В. Г. Развитие русской железнодорожной сети / В. Г. Михайловский. – СПб., 1898.

7. Барыбин Т. К. Краткий очерк климатических условий в Полтавском уезде за 7 лет. 1886–1892 / Т. К. Барыбин. – Полтава, 1895. – 146 с. ; Богданович А. В. Сборник сведений Полтавской губернии с картой губернии и планом г. Полтавы / А. В. Богданович. – Полтава, 1877. – 283 с. ; Броунов П. П. Обзор Черниговской губернии в сельскохозяйственно-метеорологическом отношении за 1895 г. / П. П. Броунов. – Чернигов, 1897. – 84 с. ; Бучневич П. Кременчуг и посад Крюков / П. Бучневич. – Полтава : Издательство Полтавского губернского статистического комитета, 1891. – 28 с. ; Василенко В. И. Общие основания для оценок земельных угодий по уездам Полтавской губернии / В. И. Василенко. – Полтава : Издание Полтавского Губернского Статистического комитета, 1894. – 18 с. ; Винклер Я. Э. Осадки и грозы в Нежине в связи с урожайностью в Черниговской губернии / Я. Э. Винклер. – Чернигов : Изд. ред. "Земский сборник Черниговской губернии", 1898. – 51 с. ; Винклер Я. Э. Ход метеорологических элементов в Нежине / Я. Э. Винклер. – Чернигов : Изд. ред. "Земский сборник Черниговской губернии", 1896. – 58 с.

8. Кованько П. Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения (выкупная операция 1861–1907 г.)

П. Л. Кованько. – К. : Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – 484 с. ;
Лященко П. И. История народного хозяйства СССР / П. И. Лященко. –
4-е изд. – М. : Госполитиздат, 1952. – Т. 2. Капитализм. – 735 с.

9. Никольский А. Земля, община, труд. Особенности крестьянского правопорядка, их происхождение и значение / А. Никольский. – СПб. : Типография А. С. Суворова, 1902.

10. Нисселович Л. Н. Торгово-промышленные учреждения в России : исторический очерк / Лазарь Ниссеневич Нисселович. – СПб., 1887. – 44 с. ; Литвинов-Фалинский В. П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России / В. П. Литвинов-Фалинский. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1904. – 344 с.

11. Русов А. А. Описание Черниговской губернии : в 2 т. / А. А. Русов. – Чернигов, 1898. – Т. 1. – 138 с.

12. Домонтович М. А. Материалы географии и статистики России. Черниговская губерния / М. А. Домонтович. – СПб., 1865. – 868 с.

13. Лавров Ю. П. Іноземні капіталовкладення у металургію промисловість Півдня України / Ю. П. Лавров // УІЖ. – 1964. – № 3. – С. 69–74 ; Лившиц Р. С. Размещение промышленности в дореволюционной России / Р. С. Лившиц. – М. : Издательство Академии наук СССР. – 1955. – 295 с. ; Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1903–1913 рр. / Федір Євдокимович Лось. – К. : АН СРСР, 1962. – 196 с. ; Одаренко М. Промисловість Лохвиччини на поч. ХХ ст. До 70-річчя революції 1905–1907 рр. / М. Одаренко // Зоря. – 1975. – 31 липня.

14. Оглоблин О. П. Очерки истории украинской фабрики: предкапиталистическая фабрика / О. П. Оглоблин. – Х. : Госиздат Украины, 1925. – 232 с.

15. Лященко П. И. Очерки истории аграрной эволюции в России / П. И. Лященко. – СПб. : Тип. Ред. период. изд. Мин. фин., 1913. – 247 с.

16. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості в Україні. / О. О. Нестеренко. 1962. – 580 с.– К. : АН УРСР.

Т. 2. Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції: фабрично-заводське виробництво. – 1962.

17. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892) / И. Ф. Гиндин. – М. : Госфиниздат, 1960. – 412 с. ; Боровой С. Я. Кредит и банки в России (середина XVII в. – 1861 г.) / С. Я. Боровой. – М. : Госфиниздат, 1958. – 288 с.

18. Дякин В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. / В. С. Дякин. – Л. : Наука, 1978. – 246 с. ; Ефремцев Г. П. Всесоюзная конференция по истории фабрик и заводов / Г. П. Ефремцев, Ю. И. Кирьянов, П. О. Кисленко // Вопросы истории. – 1984. – № 1. – С. 1, 48–49 ; Китанина Т. М. Хлебная торговля России в 1875–1914 гг. (Очерки правительственной политики) / Т. М. Китанина. – Л. : Наука,

1978. – 287 с. ; Корелин А. П. Сельскохозяйственный кредит в России в к. XIX – нач. XX в. / А. П. Корелин. – М. : Наука, 1988. – 262 с.

19. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России к. XIX – нач. XX в. / Л. П. Минарик. – М. : Советская Россия, 1971. – 141 с.

20. Ананьич Б. В. Российскоеамериканское государство и вывоз капиталов 1895–1914 гг. (по материалам Учетно-ссудного банка Персии) / Борис Васильевич Ананьич. – Л. : Наука, 1975. – 135 с. ; Бородкин Л. И. Эволюция рынка труда в период индустриализации в России: динамика заработной платы промышленных рабочих и ее дифференциация / Л. И. Бородкин, Т. Я. Валентов // Экономическая история. Обзор. – Вып. 2 / под ред. В. И. Бовыкина и Л. И. Бородкина. – М., 1998. – С. 1–4 ; Бовыкин В. И. Формирование финансового капитала в России (конец XIX – 1908 г.) / Валерий Иванович Бовыкин. – М. : РОССПЭН, 2001. – 319 с. ; Боханов А. Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.) / А. Н. Боханов. – М. : Наука, 1992. – 260 с.

21. Голобуцький В. С. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В. С. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1970. – 301 с. ; Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. / І. О. Гуржій. – К. : Наукова думка, 1968. – 192 с. ; Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1972. – 240 с.

22. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / Василь Іванович Марочко. – К. : Інститут історії України, 1995. – 216 с. ; Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.) монографія / В. М. Шевченко. – Ніжин : ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2010 ; Литвиненко А. К. Кременчуг финансовый 1571–1941. Очерк социально-экономической и финансово-банковской истории Кременчуга / А. К. Литвиненко, А. Н. Лушакова. – Кременчуг, 1999. – 147 с. ; Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна геополітика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с. ; Власенко В. Про відносини земства і кредитної кооперації в Чернігівській губернії / В. Власенко // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 73–80.

23. Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) : монографія / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Ін-т історії України, 2011. – 365 с.

24. Економічна історія України: історико-економічне дослідження : в 2 т. / ред. рада: В. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011.

Т. 2. – 2011. – 608 с.

25. Шапаренко В. Меценатська діяльність родини Галаганів / В. Шапаренко // Хроніка. – 2000–2001. – Вип. 41–42. – С. 386–394 ;
Мащенко В. До 130-річчя Сокиринського сільського ощадно-позичкового товариства П. Галагана / В. Мащенко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 156–165 ; Половець В. Чернігівська губернія у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Соціально-економічний аспект / В. Половець // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 80–83 ; Тимошенко А. Господарська діяльність Григорія Павловича Галагана / Анатолій Тимошенко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 68–75.

**"Око й ухо народне" – організація та діяльність комісій
Конгресу Трудового Народу України**

У статті автор розглянув організацію та діяльність комісій Трудового Конгресу за доби Директорії Української Народної Республіки (січень-вересень 1919 р.).

Ключові слова: Конгрес Трудового Народу, комісії, Директорія, УНР.

В данной статье автор рассмотрел проблемы организации и деятельности комиссий Трудового Конгресса в период Директории Украинской Народной Республики (январь-сентябрь 1919 г.).

Ключевые слова: Конгресс Трудового Народа, комиссии, Директория, УНР.

In this article the author has considered the problems of the organization and activity of the commissions of the Labour Congress during the UNR Directory (January – September 1919 year).

Key words: Congress of the working people, commissions, Directory, the Ukrainian National Republic.

Вже більше двох десятиліть минуло з того часу, як Україна стала самостійною, незалежною державою. За цей період вона пройшла складний шлях розбудови й утвердження демократичних інституцій органів влади. Цей процес продовжує тривати й зараз. Становлення та розвиток державних демократичних інститутів залишається одним з пріоритетних напрямків внутрішньої політики нашої держави. Необхідною складовою цієї проблеми виступає вивчення та врахування вітчизняного історичного досвіду національного державотворення.

Бурхливі революційні процеси 1917–1920 рр. породили низку різноманітних державних форм та моделей, що почергово змінювали одна одну в Україні. Крім принесених ззовні російських більшовицьких рад, окупаційних австро-німецького та денікінського режимів, на теренах України постали незалежні національні державні утворення. На зміну національно-демократичному режиму Центральної Ради прийшов авторитарний гетьманат П. Скоропадського, який, у свою чергу, поступився місцем Директорії Української Народної Республіки. Вивченню історії

останньої присвячена значна кількість історичних досліджень. Разом з тим не всі державні структури "Другої УНР" знайшли об'єктивне відображення у науковій літературі. Об'єктами історичних розвідок була сама Директорія, Рада Народних Міністрів та діяльність окремих урядів, органи місцевого самоврядування. Окремо вивчалася історія предпарламенту – Конгресу Трудового Народу УНР. Але поза увагою дослідників залишилися сформовані Трудовим Конгресом комісії, що повинні були відігравати головну контролюючу функцію в системі державної влади.

Радянська історіографія про комісії намагалася не згадувати, адже оцінювався режим Директорії виключно як "буржуазно-націоналістичний", "ворожий радянському державному будівництву" [1]. У вітчизняній історіографії питання їх організації, складу, діяльності та результатів роботи спеціально не досліджувалися. Окремі моменти проблеми знайшли своє відображення у працях В. Верстюка, В. Солдатенка, О. та М. Копиленків, Д. Яневського, М. Яцюка [2]. У цих дослідженнях комісії тільки згадуються в контексті результатів діяльності Конгресу Трудового Народу. У праці В. Яблонського "Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР" [3] подана загальна характеристика діяльності комісій. У монографії В. Лозового висвітлено та проаналізовано роботу комісій на завершальному етапі діяльності та розкрито причини їх ліквідації [4].

Для більш повного розкриття цієї теми автор ставить наступні дослідні завдання:

- з'ясувати роль і місце комісій Конгресу Трудового Народу в системі державної влади Української Народної Республіки;
- розкрити їх структуру та особовий склад;
- висвітлити головні напрямки діяльності;
- визначити основні результати роботи та причини ліквідації комісій.

Вищим тимчасовим законодавчим органом УНР періоду Директорії був Конгрес Трудового Народу України, що збирався 23–28 січня 1919 р. у Києві. Рішення Конгресу буди викладені в Універсалі "До трудового народу України". У зверненні зазначалося, що "Конгрес Трудового Народу Української Народної Республіки... через військові події на Україні припиняє на деякий час свої засідання... Для підготовки законопроектів до слідуючої сесії Трудового Конгресу Української Народної Республіки Конгрес Трудового Народу України визнав необхідним залишити після себе такі комісії: по обороні Республіки, земельну, освітню,

бюджетові, заграничних справ і комісію харчових справ... Інструкцію про вибори в Трудові Ради (органи влади на місцях) має негайно виробити правительство Республіки разом з комісіями Трудового Конгресу. В цілях закріплення демократичного ладу правительство Української Народної Республіки разом із комісіями має підготувати закон для виборів Всенародного парламенту Великої Соборної Української Республіки" [5]. В іншому документі, що був ухвалений Конгресом Трудового Народу на останньому засіданні 28 січня 1919 р., "Законі про форму української влади", зазначалося: "Зважаючи на загрожує внутрішнє і зовнішнє положення нашої Республіки, засідання свої припинити, виділивши із свого складу комісії з законопідготовчими і контрольними функціями, які мають розробити законопроект для слідуючої сесії Трудового Конгресу, а також допомагати правительству в оздоровленні адміністративного апарату всієї Республіки від контрреволюційних і антидержавних елементів. Повинні бути утворені комісії: 1) по обороні держави; 2) земельна; 3) бюджетна; 4) закордонних справ; 5) харчових справ; 6) культурно-освітня. Загальний склад комісій укладається шляхом виборів, пропорційного представництва від усіх фракцій Конгресу, по рахунку 1 представник від 15 членів Конгресу. Поділ по окремим комісіям і вироблення порядку робіт встановлюється на спільних зборах всіх обраних до комісії депутатів" [6]. Трохи пізніше, в лютому 1919 р., у Вінниці Центральним інформаційним бюро при Директорії УНР була видана листівка під гучною назвою "Що зробив Трудовий Конгрес?", у якій наголошувалося: "Для того, щоби Конгрес міг контролювати й направляти діяльність Директорії й Ради Міністрів, було утворено Комісії... Ці комісії такі: 1) земельна – їй підлягає міністерство хліборобства; 2) фінансова – їй підлягає міністерство фінансів, державний контроль та міністерство торгу і промисловості; 3) військова – міністерство військове, морське, шляхів та пошт і телеграфів; 4) продовольча – їй підлягає міністерство народного господарства; 5) культурно-просвітня – міністерство освіти, культів (ісповідань), преси й пропаганди, здоров'я і просвітні відділи при міністерствах; 6) комісія по справах закордонних – їй підлягає міністерство закордонних справ. Ці комісії ведуть свою контрольну роботу, поки не збереться знову Конгрес. Члени його перебуваючи на місцях, багато дечого побачать, що треба направити або змінити, а прислухаючись до постанов селянства на волосних та повітових з'їздах, вони виявлять правдиву волю народну. А через зв'язок з

трудовими радами, що закладаються по повітах, комісії багато допоможуть заведеному ладу у нас на Україні. Треба тільки підтримувати на місцях роботу трудових рад і дбати про зв'язок їх з Центром... Комісії, які залишив по собі Конгрес, багато допомагають правительству в його роботі. Це око й ухо народнє, що всього догляне, все вислухає й додасть свого авторитету тій роботі правительства" [7]. Мабуть, автори листівки уважно читали "Історію" Геродота, адже саме з цього твору запозичене порівняння про "око й ухо". Так, в ахеменідській Персії називали таємних шпигунів, що слідкували та доносили на підданих царю. Порівнюючи комісії з "оком й ухом", Директорія намагалася довести до всіх громадян республіки, що комісії так само ревно будуть слідкувати і контролювати діяльність міністерств та інших державних структур. Необхідно відзначити, що комісії утворювалися в першу чергу як додатковий контролюючий орган. Через зв'язок комісій з трудовими радами на місцях центральні органи управління намагалися зберегти та посилити зв'язок з народними масами, зберегти в дії "трудовий принцип" та укріпити "велику партійну коаліцію" (союз партій УПСР та УСДРП, які сформували уряд В. Чехівського).

Стосовно кількісного складу комісії існує кілька тверджень. Так, називається цифра 30 осіб [8], інші джерела подають 27 членів, зауважуючи, що вже після першого переїзду до Вінниці, їх залишилося всього 20 [9]. Але незалежна демократична газета "Життя Поділля" від 31 січня 1919 р. з посиланням на Українське телефонне агентство, повідомляло: "У комісію по обороні увійшло 10 душ: Л. Бачинський, О. Мацюк, Устіяновський, Б. Блохин, Калинович, М. Любинський, І. Паливода, Коломієць, В. Строменко, Палій. Головою комісії обрано Мацюка.

В земельну комісію увійшло 12 душ: Бабій, Ярославич, П. Шекерик, Суховенко (правильно Д. Сухенко – О. Л.), Й. Безпалко, Дувіряк, Вісам, Лещенко, І. Паливода, Грубенець. Головою комісії обрано Н. Петренка.

Бюджетова комісія складена з 6 душ, в неї увійшли В. Чайковський, Л. Бачинський, Й. Безпалко, І. Шиманович, Бабій, М. Ковенко. Головою обрано Чайковського.

Комісія із закордонних справ складається із 8 душ, в її склад входять В. Яросевич, Лев Бачинський, Н. Любинський, С. Бачинський, І. Паливода, Шиманович, В. Стороженко, І. Калинович. Головою обрано Лева Бачинського.

В склад харчової комісії увійшло 10 душ: П. Шекерик, Ду-віряк, Лисар, Устіянович, Блохин, Т. Мельник, Сухенко, М. Скидан, Косенко й Грузинцин. Головою обрано Мельника.

Нарешті культурно-освітня комісія складається з 10 душ. В склад увійшли Є. Вировий, П. Шекерик, Лисар, І. Калинович (секретар), А. Лещенко (заступник голови), Любинський, Коломієць, І. Коваленко, Трекінський (?). Голова Є. Вировий. Причому було постановлено, що простим членам можна бути рівночасно в трьох комісіях. Обрані ж головами комісій не можуть бути членами ніякої другої комісії" [10].

Аналізуючи особовий склад комісій, варто відзначити те, що значна частина їх членів належала до партії есерів (С. Бачинський, І. Паливода, Д. Сухенко, І. Косенко, І. Шиманович, Т. Мельник, Петренко, Лещенко – соціаліст-федераліст, а Блохин та Й. Безпалко – українські соціал-демократи) та були обрані від трудового селянства. Так, С. Бачинський був обраний на Олександрівському селянському з'їзді, Т. Мельник – на Гайсинському з'їзді селян, Паливода – селянами Вінницького повіту, Петренко – Прилуцького, навіть професор Київського університету І. Шиманович представляв інтереси кам'янецького повітового селянства.

Одразу після утворення комісії розпочали активну діяльність. На першому спільному засіданні всіх членів комісій, що відбулося 29 січня, вирішувалося питання про порядок майбутньої роботи. Під час дебатів було намічено, що "комісії будуть перебувати там, де знайдуть потрібним по згоді з президією Конгресу. Гадають, що комісії будуть там, де є міністерства... по ранках голова комісії буде відвідувати відповідні роботам його комісії Міністерства. Засідання комісій будуть відбуватися ввечері. Голова комісії буде інформувати членів про діяльність міністерств і про матеріали, які він буде звіти одержувати. Президія Трудового Конгресу під час перериву сесій конгресу буде призначати збори комісій, а у разі потреби будуть призначатися спільні засідання всіх членів комісій разом". Крім того, було вирішено видати "стенографічне справоздання" про пленарне засідання Конгресу окремою книжкою (запланований тираж – 50 тис. примірників), у якому планувалося подати список депутатів з біографіями та короткими відомостями про їх партійну діяльність [11]. Наступного дня Президія Конгресу остаточно визначився з роботою комісій. З 6 комісій – дві комісії були оголошені великими та 4 малими. До великих віднесли комісію земельних справ і комісія по обороні УНР. До малих –

бюджетову, закордонних справ, харчових справ і культурно-просвітню. Але вже через кілька днів у пресі з'явилося повідомлення, що "об'єднане засідання комісій та президії не визнало можливим поділити комісії Трудового Конгресу на великі й малі" [12]. Крім того, було прийнято рішення, що в найближчі дні буде утворена третя велика комісія з вироблення конституції Української Народної Республіки – адміністративно-конституційна (спочатку планувалося, що це буде особлива підкомісія з обраних уже членів до других парламентських комісій) [13]. Забігаючи наперед, необхідно наголосити, що адміністративно-конституційна комісія, або як її частіше називали "комісія по зміцненню демократичного ладу України", була таки створена, але розробити проект конституції УНР так і не спромоглася.

Осередком діяльності та роботи президії та комісій Трудового Конгресу в Києві тимчасово було обрано помешкання Міністерства закордонних справ. Помешканням для проживання членів президії та комісій Конгресу було обрано "готель Гладинюка" і для цього було відведено близько 20 кімнат.

Першою нагальною проблемою, що постала перед комісіями, було питання про виїзд делегатів Конгресу на місця. Для її вирішення була обрана спеціальна делегація (до її складу увійшли Гаврильчин, Коломієць, Блохин). Тим делегатам, постійне місце проживання котрих було вже зайнято більшовиками і котрі не мали змоги виїхати додому, засідання постановило видавати впродовж трьох днів добові в розмірі 50 крб в день. Але вирішити це питання до кінця комісії не змогли.

Розпочалась активна робота і в самих комісіях. У перший день лютого 1919 р. культурно-просвітня комісія звернулася до "всіх земських і місцевих самоврядувань, до наукових, просвітніх, педагогічних і відповідних професійних організацій і взагалі до всіх зацікавлених" з проханням надавати до комісії будь-які заяви, записки, постанови, плани й проекти, а також всляку допомогу й поради в роботі комісії. Крім того, було розглянуто питання роботи з просвітніми відділами Військового міністерства, Міністерства шляхів та земельних справ, Державного секретаріату й Державної друкарні, які також передавалися в сферу контролю даної комісії. Того ж дня у Міністерстві земельних справ відбулося засідання представників земельної комісії з товаришем міністра Архипенком та директорами департаментів: лісового – Іваницьким і земельного – Хамардюком, на якому останні подали розгорнутий звіт про діяльність міністерства [14].

Комісія з оборони держави розпочала свою роботу пізніше. Це було пов'язано з тим, що організаційні моменти в самій комісії затягнулися. З огляду на надзвичайну поважність завдань з оборони України комісію було поділено на 4 окремі секції – військову, внутрішніх справ, правничу й секцію фракційну. Пізніше було скореговано й уточнено, що "4 секції – по зовнішній обороні, внутрішній обороні, по міністерству юстиції, по міністерству праці... До комісії постановлено запросити до 15 делегатів" [15].

Але діяльність комісій була швидко перервана вимушеною евакуацією з Києва. Наступ більшовицьких армій змусив Директорію залишити столицю та переїхати до Вінниці, куди поступово переїхали всі державні установи. Початок роботи комісій співпав з відставкою уряду В. Чехівського. 31 січня 1919 р. Директорія видала наказ про відставку уряду в повному складі і доручила С. Остапенку сформував новий. Але уряду Чехівського довелося працювати ще два тижні та провести евакуацію державних установ з Києва. 4 лютого комісії Трудового Конгресу переїхали до Вінниці та розмістилися в готелі "Бель Вю", по сусідству з Міністерством земельних справ. А 6 лютого місцева газета "Свободное слово" надрукувала інтерв'ю власного кореспондента П-ського з головою Трудового Конгресу С. Вітиком. Він так прокоментував перші результати роботи комісій: "Що стосується комісій Конгресу, то на них лежить, з одного боку, контрольна функція, з іншого – по розробці законопроектів, які будуть винесені на розгляд Трудового Конгресу, який повинен зібратися приблизно через місяць і який повинен буде затвердити конституцію Української республіки. Ми працюємо в тісному контакті з урядом та допомагаємо йому у вирішенні невідкладних завдань". Продовжуючи, С. Вітик заявив: "Найголовнішими задачами, що стоять сьогодні перед комісіями Трудового Конгресу, є заходи по організації армії. А саме – розробка військових законів та уставів, організація нових формувань. Надалі – закони, що визначають правильну діяльність адміністративного апарату. Ми прагнемо надати допомогу уряду в його роботі по прийняттю бюджету, забезпеченні продовольством, налагодженні функціонування шляхів сполучення, у проведенні в життя аграрного законопроекту прийнятого Конгресом, у встановленні єдиного адміністративно-господарського апарату, який повинен включити Галичину та Угорську Україну. Ми налагоджуємо також зв'язки з братньою нам Кубанню". Відповідаючи на питання кореспондента стосовно формування нового урядового кабінету та взаємодії з ним, голо-

ва Трудового Конгресу наголосив, що: "Він ще остаточно не сформований, але вже відомо, що за своїм складом у ньому знайде своє відбиття розстановка сил, яка мала місце на Трудовому Конгресі, а також те, що одним з його найголовніших завдань є створення сильного адміністративного та господарського апарату на Україні". У завершенні С. Вітик ще раз зазначив, що комісії Трудового Конгресу "продовжують твердо стояти на захисті нашої самостійності, нашого суверенітету та демократії" [16].

Однак сподівання голови Трудового конгресу на порозуміння з новим урядом та плідну співпрацю дуже швидко розсіялися. Кабінет Сергія Остапенка, який ще називали "кабінетом оборони" та "кабінетом центру", складався з представників трьох правих партій (соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників і народних республіканців) і, зрозуміло, не погоджувався з будь-якими законопроектами лівих.

Новий уряд, демонструючи "новий курс", одразу почав гальмувати законопроекти, розроблені попереднім урядом, та роботу комісій. На доказ цього новий прем'єр-міністр відмовився ввести в дію закон про вибори до трудових рад, розроблений попереднім урядом і затверджений Директорією. Вищевказані місцеві трудові конгреси та ради трудового народу створювалися "для боротьби з контрреволюцією та анархією, здійснення політичного контролю над діяльністю місцевих агентів влади – комісарів, міліції й інших урядовців... а також за доглядом по проведенню в життя й виконання місцевими агентами законів Української Народної Республіки". Трудові конгреси та ради трудового народу мали такі ж самі контролюючі повноваження, як і комісії Конгресу, але тільки на місцях. Це не могло не викликати невдоволення місцевої виконавчої влади. Таким чином, новий уряд не просто проігнорував трудовий принцип, затверджений Конгресом Трудового народу, а й відсторонював трудові маси від участі у політичному житті країни. В питанні земельних реформ уряд та новий міністр земельних справ націонал-радикал Є. Архіпенко стояли на позиції про визнання аграрної реформи з виплатою поміщикам компенсації [17]. Але незважаючи на це, необхідно відмітити, що "вінницький період" був найрезультативнішим у діяльності комісій.

Вже 8 лютого члени комісій брали участь у Державній нараді, на якій розглядалася проблема зовнішньополітичної орієнтації УНР, і виступили за продовження переговорів з представниками

Антанти на умовах згоди, прийнятої в Бірзулі та Одесі. В цей час представники комісії з оборони держави брали активну участь у формуванні нових "полків та куренів для боротьби з більшовиками" в Жмеринці [18]. На організацію нових військових формувань комісії вдалося отримати значні кошти. Але І. Мазепа згадував, що "за уряду Остапенка не було ні влади, ні контролю. Тому грубі мільйони, що видавалися на різні нові формування пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів... і цим вносили ще більшу дезорганізацію як на фронті, так і в заплілі" [19]. Комісія неодноразово виступала в пресі проти пияцтва та бешкетів в армії [20], а також закликала робітників, селян та козаків "боротися з погромами, різаниною ні в чому невинних жінок, дітей єврейських, а подекуди й іншого населення... та змити цю погромну пляму з української армії і закрити рота радісному шипінню ворогів нашої революції та України". Члени комісії брали участь у розслідуванні подій єврейських погромів у Проскурові, Овручі й Домбровицях [21].

13 лютого відбулося засідання культурно-просвітницької комісії щодо діяльності Міністерства здоров'я та опіки за участі товариша міністра доктора Є. Яковенка. Крім того, участь у засіданні брав член президії Трудового Конгресу Д. Одрина. Є. Яковенко ознайомив комісію зі статутом міністерства, з історією організації та його діяльністю в часи перебування в Києві. Він зупинився на діяльності Міністерства з боротьби із заразними захворюваннями, особливо звернув увагу на протидію поширенню епідемії тифу. Ознайомившись з докладом, комісія запропонувала видати окремий циркуляр Міністерства здоров'я, про заборону ревізій шкільних приміщень для потреб медичних установ. Такі ревізії можуть здійснюватися тільки у крайніх випадках і за погодженням з Міністерством освіти. Потім Є. Яковенко зупинився на діяльності Міністерства з питань опіки інвалідів, біженців та військовополонених. Ознайомив членів комісії із заходами, які були здійснені для передачі всього медико-санітарного майна з власності Міністерства народного господарства у розпорядження Міністерства здоров'я. У свою чергу, комісія пообіцяла, що підтримає Міністерство здоров'я і звернеться до Директорії з проханням про негайну передачу майна. Під час обміну думками було приділено увагу багатьом конкретним питанням у роботі міністерства та висловлені такі побажання: "1. Виділення коштів на організацію медико-санітарної справи в Галичині. 2. Впорядкування

постачання медичних установ ліками. 3. Видання нового закону про відкриття нових аптек. 4. Посилення боротьби зі спекуляцією власників аптек. 5. Організувати конкретні заходи для підвищення рівня освіти та кваліфікації зауряд-лікарів, що отримали дипломи під час світової війни. 6. Налагоджувати постійний зв'язок між Міністерством здоров'я та Міністерством освіти в справі кращого впорядкування роботи медичних факультетів при університетах України. 7. Розробити заходи для популяризації українських курортів. 8. Розпочати підготовчу роботу по організації експериментального медичного інституту на Україні. 9. Поступово покращити матеріальний стан вчителів та учнів фельдшерських шкіл, за рахунок збільшення заробітної плати та стипендій. 10. Популяризувати медичні знання серед населення засобами видання агітаційної продукції, влаштування народних читань, лекцій тощо. 11. Впорядкувати медико-санітарну справу, положення медичного персоналу в загальнодержавному масштабі, організувати проведення земських медичних з'їздів та спеціальних нарад, а також розробити та випустити інструкції для органів місцевого самоврядування для координації всієї медико-санітарної діяльності в межах УНР". Комісія звернула окрему увагу на українізацію медичної освіти, наголосивши, що в даному питанні дуже мало зроблено Міністерством. Комісія просила міністерство виробити та популяризувати постійну медичну термінологію та звернути увагу на організацію роботи з видання перекладів та оригінальних підручників українською мовою. На думку комісії, необхідно введення повних обов'язкових курсів українознавства до програм фельдшерсько-акушерських шкіл та заборона видачі атестатів без відмітки про проходження цих курсів. Також необхідно якомога швидше перейти на викладання в цих школах предметів українською мовою, а для цього прискорити процес підготовки вчительського персоналу [22].

Того ж дня відбулося засідання бюджетної комісії Трудового Конгресу. На ньому розглядалося питання грошової реформи. З цього приводу на засідання були запрошені керуючий Державним банком В. Ігнатович та директор кредитної канцелярії Лерхе. Засідання комісії відвідав колишній міністр фінансів Б. Мартос, який, зі свого боку, надав деякі роз'яснення відносно проведеної ним грошової реформи. Вислухавши доповіді, комісія постановила звернутися до Директорії з тим, щоб негайно було призначено завідувача (міністра) Міністерства фінансів, тому що становище міністерства в цей надзвичайно важкий час вимагає інтенсивної

роботи. Був винесений на розгляд законопроект про "введення в обіг дрібної бронзової, мідної, залізної та срібної монети зустрів з боку комісії повне розуміння, так як проведення його в життя... покращить важке становище населення країни та внесе в маси спокій та впевненість" (Ці питання були обговорені на об'єднаному засіданні Директорії, міністерств, керуючих міністерствами та комісарів міністерств 25.02.1919 р. Конкретного рішення прийнято не було, але прийняли резолюцію – "взяти до відома" [23]. Також було розглянуто внесений до Ради Народних Міністрів законопроект про надання Міністерству фінансів права надалі користуватися законом від 28 грудня 1918 р. про введення в обіг грошових знаків на 1000 000 000 гривень. Законопроект цей визнаний комісією "як такий, що відповідає меті" [24].

Не забували депутати і про вирішення власних потреб. На об'єднаному засіданні Директорії, міністерств, керівників міністерств та комісарів міністерств і представників комісій Трудового Конгресу, що відбулося 20.02.1919 р., було розглянуто заяву президії Трудового конгресу за ч. 118 про видачу авансу в 30000 крб на утримання членів конгресу та комісій, і про право членів безоплатного користування проїздом залізницею [25]. Крім того, через два дні на засіданні Ради Народних Міністрів слухалася доповідь державного секретаря М. Корчинського надіслана президією Трудового Конгресу по проекту кошторису президії і комісії конгресу на три місяці. Уряд доповідь ухвалив і асигнував у розпорядження президії Трудового конгресу з коштів державної скарбниці на три місяці 503 200 грн [26].

Останнє засідання Директорії та міністерств за участі представників комісій відбулося 3 березня, всього за три дні до евакуації з Вінниці до Проскурова. Було піднято питання про виконання Постанови засідання президії Трудового Конгресу від 13 лютого 1919 р. в справі офіційного публікування закону Трудового конгресу про комісії від 28 січня 1919 р., "про сповіщення всіх вищих органів державного урядування про утворення комісій і їх функцій і т. д." [27]. Необхідно зауважити, що для більшості населення статус, повноваження та функції комісій були не до кінця зрозумілі. Тому уряд та комісії були змушені оприлюднити в газеті "Життя Поділля" наступну інформацію: "З авторитетних джерел повідомляють, що члени комісій Трудового Конгресу одержали відомості про те, що в різних колах суспільства циркулюють чутки, нібито комісії Конгресу закликають замінити теперішні урядові установи, як військове міністерство,

міністерство закордонних справ, міністерство постачання та інші. Всі ці чутки не мають під собою жодного ґрунту, бо комісії Трудового Конгресу є не виконавчими органами, але утворені виключно з метою полегшення законодавчої діяльності уряду і мають виключно законодавчі функції. Тим самим голови комісій не мають уповноважень міністрів" [28].

Після цього робота комісій переривається майже на два місяці. Навіть зникають повідомлення про їх роботу в пресі. Тільки у кінці травня на засіданні Ради Народних Міністрів був розглянутий та ухвалений проект міністра фінансів про асигнування 39 900 крб на виплату урядовцям канцелярії президії і комісії Трудового конгресу з 1 травня до 1 грудня 1919 р. [29]. І знову настає перерва в діяльності більше ніж на місяць.

Слабкість та бездіяльність комісій засвідчує той факт, що їх члени не змогли завадити прийняттю Радою Народних Міністрів рішення про недоцільність скликання Усеукраїнського Трудового Конгресу найближчим часом [30] та передачу в розпорядженні Міністерства внутрішніх справ коштів, виділених на його скликання в сумі 847000 грн, які були витрачені на інші потреби [31].

Тимчасова стабілізація, пов'язана з поверненням Директорії та нового соціалістичного уряду Б. Мартса до Кам'янець-Подільського, дала новий поштовх до розгортання роботи комісій.

На початок липня було призначено проведення спільного засідання Ради Міністрів та голів комісій Трудового Конгресу, на якому планувалося заслухати та обговорити звіти уряду, міністерств та комісій про їх діяльність. Однак виконавча влада не поспішала виконувати цього рішення. Навіть внесена на розгляд Ради Міністрів пропозиція міністра праці О. Безпалка "про необхідність встановлення взаємовідносин між урядом і членами Трудового конгресу" була відхилена "до одного з чергових засідань" [32]. А вже наступного дня на засіданні центральних комітетів урядових партій та міністерств було ухвалено вжити заходи до саморозпуску комісій. 11 липня на спільному засіданні фракцій УПСР та УСДРП було прийнято рішення припинити роботу комісій, а всі документи та кошти передати урядовим установам. Натомість з гострою критикою цього рішення виступили представники Селянської соціалістичної партії. Перебуваючи в опозиції, ця партія виступила за розширення демократичного представництва в уряді, реформування армії, впровадження загального виборчого права та активізації співпраці всіх державних установ з комісіями трудового Конгресу. Але їх голос не був

почутий. Голова Президії Трудового Конгресу Семен Вітик закрив збори, розпустив нараду і заявив, що робота комісій з цього часу припиняється. Більшість дослідників вважає, що ці події стали кінцем діяльності комісій [33].

Однак це рішення було оскаржено. На засіданні Президії Трудового Конгресу, що відбулося 12 липня, дії С. Вітика були засуджені як самочинні і нелегітимні. Президія вирішила продовжити діяльність комісій Трудового Конгресу та одночасно перейти в опозицію до уряду.

Після цього робота комісій вже не мала постійного характеру і тим паче результати їх діяльності вже ніяк не впливали на постанови уряду. Так, вже 27 липня Рада Міністрів на відношення бюджетової комісії Трудового конгресу з приводу подання Міністерством фінансів законопроектів фінансового характеру на попередній розгляд комісії постановила: "Передати відношення бюджетової комісії Трудового конгресу до п. президента конгресу з проханням в'яснити сучасний склад Комісій і їх кворум. Крім того... повідомити всіх міністрів про необхідність відповідних розпоряджень щодо посилки представників міністерств на засідання комісій конгресу" [34]. Однак відповідь не була отримана. Адже коли 12 вересня Президія Трудового Конгресу звернулася до уряду з проханням про асигнування коштів на утримання президії, комісій і співробітників канцелярій Трудового конгресу та канцелярські видатки, то уряд заявив, що "... приймаючи на увагу повідомлення президента Трудового конгресу п. С. Вітика від 13 липня б. р. (про саморозпуск комісій), а також відсутність точних даних про кількість дійсних членів комісій Трудового конгресу... Кабінет Міністрів ухвалив просити пана президента Трудового конгресу С. Вітика подати на розгляд Кабінету Міністрів в цій справі вичерпуючі дані та пояснення" [35]. Крім того, коли Президія Трудового Конгресу знову звернулася в справі асигнування коштів на утримання її, комісій та канцелярії, всього в розмірі 1 324 800 грн, уряд постановив: "Прохати п. [С.] Вітика в порозумінні з п. державним контролером з'ясувати справу щодо раніше асигнованих Трудовому конгресу /23. III/ 1 000 000 карбованців та особистого складу членів комісій та канцелярій конгресу" [36]. Врешті-решт уряд погодився в кінці жовтня асигнувати на утримання президії, комісій та канцелярії Трудового конгресу до 1 листопада 325 700 грн, доручивши міністру фінансів одночасно з цим асигнуванням закрити невичерпаний кредит Трудовому конгресові з асигнованого згідно з законом від 23 березня б. р.

1 000 000 крб [37]. Це останні офіційні повідомлення про діяльність комісії Конгресу Трудового Народу, адже інформація про їх роботу вже за кілька місяців до цього зникла зі шпальт не тільки місцевих газет, а й урядової преси.

Підсумовуючи, необхідно наголосити на тому, що комісії, які отримали від Конгресу Трудового народу широкі контролюючі та законотворчі повноваження, в силу різних причин не змогли їх повністю використати на практиці. Тут стали на заваді як об'єктивні фактори, так і низка суб'єктивних чинників. Важка військово-політична ситуація, в якій довелося діяти комісіям, ускладнювалася протидією урядових та державних структур, які не хотіли мати організованої опозиції зі значними контролюючими функціями. Діяльність як "правого" уряду С. Остапенка, так і "лівого" Б. Мартоса засвідчують, що вони всіляко намагалися позбутися контролю та опіки з боку будь-яких структур Трудового Конгресу. Навіть самій Директорії було невігдно і незручно тримати при собі таку інституцію, як комісії. Навряд чи рішення президента Трудового Конгресу С. Вітика про саморозпуск комісій мало самостійний характер. Скоріше за все воно було прийнято за попереднім погодженням з урядом та Директорією, а то й під їх тиском.

Але зводити прорахунки роботи комісій лише до негативного ставлення до них державного проводу та урядових установ було б не зовсім правильно. Слід зазначити, що й самі комісії не змогли швидко налагодити ефективну роботу. В умовах "війни всіх проти всіх", в яких опинилась Українська Народна Республіка на початку 1919 р., комісії часто займалися важливими, але другорядними справами. В умовах поганої поінформованості народні маси мало що знали про роботу комісій, їх функції та завдання і тому ставилися до них байдуже, якщо не вороже. Вплив комісій на народ був мізерним, хоча основним завданням, яке ставилося перед ними, було збереження та укріплення зв'язку з народними масами.

Не вдалося комісіям зберегти в дії "трудоий принцип". Реалії політичного життя тогочасної України привели до утворення парадоксальної ситуації, коли структури Трудового Конгресу, створені на основі обмеженого класового принципу, яким була "трудова формула", почали активно виступати за впровадження загального виборчого права. Саме тому після оголошення державного курсу на розбудову УНР на засадах парламентаризму та демократії потреба в діяльності комісій Конгресу Трудового

Народу зникла сама собою. Комісії продовжували працювати, але ніякого результату від їх роботи вже не було.

Література

1. Лихолат А. В. Розгром буржуазно-націоналістической Директори на Украине / А. В. Лихолат. – М. : Госполитиздат, 1949. – 215 с. ; Рибалко І. К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні / І. К. Рибалко. – Харків., 1962. – 186 с.

2. Політична історія України ХХ століття у 6 т. / В. Ф. Верстюк, В. Ф. Солдатенко. – К. : Генеза, 2003. – 488 с. ; Верстюк В. Ф. Українська Народна Республіка під проводом Директорії / В. Ф. Верстюк // Історія України: нове бачення : у 2 т. – К. : 1996 ; Солдатенко В. Ф. Українська революція : історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К., 1999. – 976 с. ; Копиленко О. Л. Держава і право України. 1917–1920 : навч. посіб. / О. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1997. – 208 с. ; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: Спроби творені і причини поразки / Д. Яневський. – К., 2003. – 767 с. ; Яцюк М. В. Військово-політична діяльність Директорії УНР (1918-1920) / М. В. Яцюк. – К., 2000.

Т. 2 Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Ф. Верстюк, В. Ф. Солдатенко. – К: Генеза, 2003 – 488 с. ; Верстюк В. Ф. Українська Народна Республіка під проводом Директорії / В. Ф. Верстюк // Історія України: нове бачення: У 2 т. – К., 1996. ; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К., 1999. – 976 с. ; Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917–1920: Навчальний посібник / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К: Либідь, 1997. – 208 с. ; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: Спроби творені і причини поразки / Д. Яневський. – К., 2003. – 767 с. ; Яцюк М. В. Військово-політична діяльність Директорії УНР (1918-1920) / М. В. Яцюк. – К., 2000.

3. Яблонський В. Від влади п'ятох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР / В. Яблонський. – К. : Альтерпрес, 2001. – 160 с.

4. Лозовий В. С. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба) / В. С. Лозовий – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2005. – 224 с.

5. НДБ ЦДА України, № 14025. Листівка.

6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2208, оп. 1, спр. 141, арк. 1.

7. ЦДАВО України, ф. 3866, оп. 1, спр. 53, арк. 6.

8. Копиленко О. Л. Держава і право України. 1917–1920 : навч. посіб. / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1997. – С. 128.

9. Рада Народних Міністрів Укxахнїькохї Народної Республїки. Листопад 1918 - листопад 1920 рр. : док. і матеріали : у 2 т., 3 ч. – Том 1 / Упоряд. : В. Верстюк (керівник) та ін. – К. : Видавництво імені Олени Телїги, 2006. – С. 620.

10. Життя Подїлля. – (Вінниця). – 1919. – № 36, 31 січня. – с. 2.

11. Життя Подїлля. – (Вінниця). – 1919. – № 37, 1 лютого. – с. 2.

12. Життя Подїлля. – (Вінниця). – 1919. – № 39, 3 лютого. – с. 2.

13. Там само. – С. 2.

14. Там само. – С. 2.

15. Там само. – С. 2.

16. Свободное слово. – (Винница). – 1919. – № 46, 6 февраля. – С. 3.

17. Гай-Нижник П. УНР у період Директорії: пошук моделі державного устрою (кінець 1918–1919 рр.) / П. Гай-Нижник, О. Лейберов. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2013. – С. 65.

18. Український голос. Урядовий орган Національного комітету. – (Тернопіль). – 1919. – 2 лютого. – С. 2.

19. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921 / І. Мазепа. – Б. м., 1950. – Ч. 1. – С. 107.

20. Селянське слово. – 1919. – 25 лютого. – С. 8.

21. Подольское слово. – (Винница). – 1919. – № 5, 4 марта. – С. 3.

22. Подольское слово. – (Винница). – 1919. – № 1, 27 февраля. – С. 2.

23. ЦДАВО України ф. 1092, оп. 6, спр. 2, арк. 41.

24. Подольское слово. – (Винница). – 1919. – № 1, 27 февраля. – С. 2.

25. ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 6, спр. 2, арк. 22.

26. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 14, арк. 98.

27. ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 6, спр. 2, арк. 53.

28. Життя Подїлля. – (Вінниця). – 1919. – № 39, 3 лютого. – С. 3.

29. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 17, арк. 13 зв.

30. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 14, арк. 144 зв.

31. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 16, арк. 43 зв.

32. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 14, арк. 163.

33. Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР / В. Яблонський. – К. : Альтерпрес, 2001. – С. 66.

34. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 16, арк. 36.

35. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 16, арк. 82.

36. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 16, арк. 118.

37. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 16, арк. 123.

І. М. Конончук

Доля поляків України та Ніжинщини 1920–30-х рр.

У статті досліджено деякі аспекти життя національних меншин в Україні 20-х рр. ХХ ст. Використано матеріали Чернігівщини, де проживали представники різних національних меншостей і разом будували своє культурне життя, допомагаючи один одному.

Ключові слова: культура, відродження, нації, національні меншини.

В статье исследованы некоторые аспекты жизни национальных меньшинств в Украине 20-х гг. ХХ в. Используются материалы Черниговщины, где проживали представители национальных меньшинств и вместе строили свою культурную жизнь, помогая друг другу.

Ключевые слова: культура, возрождение, нации, национальные меньшинства.

In the article some aspects of the ethnic minorities' life in Ukraine in 1920s are explored. The materials of Chernigov region are used, where representatives of ethnic minorities lived and built their cultural life together, helping each other.

Key words: culture, revival, nations, ethnic minorities.

Історичний досвід України та інших країн світу доводить, що національна проблема є однією з найбільш важливих у суспільстві. Демократична національна політика, толерантне ставлення влади до різних національностей, що проживають на території держави, складає основу сильної держави як у внутрішньому житті, так і в міжнародній політиці. Це актуально і для України, яка є багатонаціональною державою. У зв'язку з цим головним завданням нашої держави є формування та реалізація такої національної політики, яка б забезпечила не тільки рівноправний демократичний розвиток всіх народів, що проживають в Україні, але й сприяла б розвитку їх національних культур, гарантувала б правову основу рівноправної міжнаціональної взаємодії всіх спільнот.

Проблеми соціального та національного розвитку етнопонаціональних груп населення в Україні, особливо в умовах демократизації суспільно-політичних відносин і розбудови незалежної

української держави, набувають актуального науково-практичного значення.

Особливо важливими ці проблеми стали у наш час, коли після буремних подій Майдану в Україні розгорнувся масштабний процес національної самоідентифікації націй. Проблеми національного відродження в Україні знову вийшли на перший план, активність національних меншин, корінних українців зростає неабияк. Але, на фоні цих процесів, також дуже активно піднімаються ті частини населення України (і особливо частина політиків), які хочуть використати національне питання для своїх інтересів. Внаслідок політичного маніпулювання національним питанням і підняття неіснуючої "проблеми російської мови та російського населення" Україна вже втратила Крим і має всі можливості для втрати ще кількох південно-східних територій.

Ситуація в Україні ще раз переконливо доводить необхідність формування гармонійної державної політики щодо національних меншин, об'єднання української нації, відмову від політичних спекуляцій на мовному та національному ґрунті. Виховання толерантного ставлення держави та суспільства до різних етносів вимагає враховувати помилки та історичний досвід національної політики і взаємовідносин влади та національних меншин 20-х – початку 30-х рр. В цей період проходив активний розвиток не тільки української культури, але й інших національних культур народів України. Відродження більшості національних культур проходило у взаємодії етносів, допомоги одне одному, толерантності і демократичності.

Аналіз науково-популярної літератури свідчить про те, що чітку картину про кількісний склад і територію розселення нацменшин дає атлас "Національні меншини в Україні 1920–1930-ті роки", упорядниками якого є М. І. Панчук, О. П. Ковальчук і Б. В. Чирко [1]. Також можна відзначити монографію В. М. Мазура "Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920–1929): порівняльний аналіз" [2], автор якої висвітлює особливі запровадження та функціонування національних районів в Україні. Серйозну увагу різноманітним проблемам польської меншини в Україні було приділено у працях О. Я. Калакури [3].

В Україні згідно з переписом населення 1926 р. проживало 29 млн 200 тис. чол., з них 23,6 млн (81,5 %) у сільській місцевості і 5,3 млн (18,5 %) у містах. Національні меншини становили 5,8 млн (19,9 %) від загальної кількості жителів України, у тому

числі в селах мешкало 2,9 млн (51 %), у містах – 2,8 млн (49 %) [4, с. 15].

Переважна більшість нацменшин, що мешкали в Україні протягом 20-х рр., належала до сільського населення (за винятком євреїв та росіян). Так, частка сільського населення у поляків становила 80,3 %, молдаван – 94,8 %.

Компактно польське населення селилося у Волинській губернії, де в 1925 р. існувало 427 населених пунктів поляків, німців, євреїв, чехів з загальною кількістю населення 223, 4 тис. чоловік.

У Київській губернії налічувався 101 населений пункт, у якому більшість становили поляки, євреї, німці, у Подільській – 98 з польським і єврейським населенням [2, с. 6].

Третє місце за чисельністю серед нацменшин після росіян і євреїв посідали поляки, яких у 1927 р. налічувалось 476, 4 тис. чоловік. Польське населення головним чином було сільським (80,3 %), а в містах зосереджувалося лише 19,7 % до його загалу. У 1926 р. в Україні налічувалося 369,5 тис. польського сільського населення, основна частина якого зосереджувалася на Правобережжі – 342,7 тис. чол. (92,6 %), у тому числі 258,1 тис. чол. (75,4 %) в прикордонних смугах: Коростенській, Волинській, Шепетівській, Проскурівській, Кам'янецькій і Могилівській [5, арк. 84].

Найбільш компактно поляки мешкали на Волині та Поділлі. Наприклад, у п'яти районах Волинської округи проживало 70,7 тис. чол. поляків, або 24 % від усього польського населення України; на Проскурівщині було 82,5 тис. поляків, або 28 % [6, арк. 35], у Шепетівській окрузі – 60,2 тис. (12,6 %); у Волинській – 18,2 тис. (2,3 %), до загальної кількості польського населення в УСРР [7, арк. 103].

В Україні протягом 20-х рр. відсоток польського населення серед українського та інших національностей був досить різним: у 26 округах він не перевищував 0,5 %, але у п'яти прикордонних округах та у Бердичівському їх відсоток сягав від 5 до 70 %. Лише в Мархлевському районі Волинської округи проживало близько 70 % польського населення. На початку 20-х рр. в Україні посилювалися міграційні процеси серед польського населення, зумовлені, головним чином, політикою радянської влади.

Зокрема, після підписання Ризького мирного договору між Радянською Росією і Польщею кількість поляків на Правобережжі у 1920 р. зменшилася порівняно з 1909 р. майже вдвічі. Якщо у трьох губерніях Правобережної України: Волинській, Подільській і Київській – у 1909 р. проживало 623,4 тис. поляків, то у 1920 р. –

309,8 тис. чол., з них у Волинській – 164,4 тис. чол. (53 %), Подільській – 71,6 тис. чол. (23,1 %), Київській – 27 тис. чол. (9 %). В інших губерніях (Одеській, Катеринославській і Херсонській) їх налічувалось 46,7 тис., або 14,9 % [8, арк. 11].

Згідно з даними перепису 1926 р. в Україні проживало 460,4 тис. поляків. Проте дані цього перепису не відповідали дійсності. Річ у тім, що в окремих селах поляків записували українцями, а обліковці пояснювали це таким чином, що оскільки поляки живуть в Україні, то, певно, і є українцями. Під час повторного перепису 1927 р. були враховані недоліки попереднього перепису, в результаті чого виявлено не переписаних 16 тис. громадян польської національності. На кінець 20-х рр. польське населення становило майже півмільйона чоловік, або 1,6 % від усього населення республіки [2, с. 10].

Варто зазначити, що формуванню національних адміністративно-територіальних одиниць сприяли певні поступки з боку радянської влади. Так, якщо для утворення звичайного району мінімальна норма населення повинна була становити не менше 25 тис. осіб на його території та 1000 осіб для утворення сільради, то для національних районів ця норма зменшувалася до 10 тис. осіб і 500 осіб при утворенні сільрад.

Національні адміністративно-територіальні одиниці створювалися в місцях компактного зосередження представників інших національних меншин на основі вже згаданої постанови РНК УСРР від 29 серпня 1924 р. "Про виділення національних районів і сільрад". Так, на засіданні секції районування Укрдержплану від 2 липня 1925 р. було прийнято рішення про утворення польського національного району з центром у м. Довбиш Житомирської округи [8, арк. 81]. Сам факт створення польського району біля кордонів з Польщею повинен був продемонструвати практичне запровадження ленінської національної політики щодо забезпечення національних прав національних меншин. Насправді, більшовики більше дбали про політичні вигоди, вбачаючи у новоствореному польському районі власний форпост, який сприяв би поширенню комуністичних ідей у сусідню польську державу.

Слід зазначити, що створенню польського національного району передувала відповідна низка заходів, проведених державними органами. Так, протягом 1923–25 рр. з Росії до Волинської губернії було переселено понад 30 тис. польських родин. Крім того, проведено обстеження 150 населених пунктів Житомирської округи, у яких проживало польське населення [9, с. 20]. Район

передбачалося заснувати переважно з польських сіл. Обраний для цієї мети Довбишанський район на час створення мав у своєму складі 96 населених пунктів та 7557 дворів з населенням 40577 осіб, у тому числі поляків – 28336 (69,8 %), українців – 8098 (20,4 %), німців – 2805 (7,05 %), євреїв – 1319 (3,3 %). Упродовж свого існування польський район з кожним роком збільшувався. Якщо площа району в 1925 р. становила 490 кв. верств, то в 1926 р. – 620 кв. верств, а населення збільшилося з 40,5 тис. до 42,1 тис. осіб, з яких 30907 були поляками. У 1930 р. площа району дорівнювала 660 кв. км, а населення налічувалося 43 тис. осіб [9, с. 20].

У квітні 1926 р. Довбишанський національний район було перейменовано в Мархлевський на честь комуніста Юліана Мархлевського, який ще на початку 20-х рр. висунув ідею створення польського національного району біля кордону з Польщею. Перейменування району відбулося під час 1-го з'їзду Довбишанського району, підготовці та проведенню якого надавалося особливої уваги з боку партійних і радянських керівних органів. Під час роботи з'їзду розглядалася низка питань стосовно відродження селянських господарств, поліпшення побуту, охорони здоров'я, розвитку національної культури та освіти. В цілому робота з'їзду мала більш показовий характер, ніж діловий. Його організатори прагнули продемонструвати, що вирішенню національного питання радянська влада надає особливого значення. Безперечно, враховувалося ще й те, що за становищем польського населення в Україні уважно стежили з Польщі. Польські Генеральні консульства у Харкові і Києві періодично надсилали польському урядові інформацію про політику радянської держави щодо польської національної меншини в Україні [2, с. 13]. Зокрема, у листі від 7 травня 1926 р., адресованому Міністерству закордонних справ Польщі, йшлося про те, що "... створення польських сільрад та національного району має на меті лише залучити польське населення до радянської влади, полегшити проведення комуністичної пропаганди" [9, с. 23].

Створення польських національних одиниць переслідувало далекосяжну політичну мету – залучення широких мас польського селянства до участі в радянському будівництві. Тому партійно-радянське керівництво продовжувало роботу з виділення польських сільрад. Лише в польському Мархлевському районі кількість їх збільшилася з 25 одиниць у 1925 р. до 31 – в 1929 р. Упродовж другої половини 20-х рр. збільшувалася мережа польських націо-

нальних сільрад поза межами Мархлевського району. Якщо в 1925 р. існувала 61 польська сільрада, то в 1927 р. налічувалося до 139 одиниць [4, с. 18]. Ці сільради об'єднували 33211 селянських господарств і 111,5 тис. осіб польської національності. На кінець 20-х років в Україні діяла 151 польська національна сільрада [5, арк. 53].

У 1927 р. Центральною комісією нацменшин при ВУЦВК було проведено обстеження польських сільрад. Під час перевірки комісія дійшла висновку, що польські селяни прихильно ставляться до радянської влади та беруть участь у радянському будівництві. За недолік комісія визнала низький рівень участі польських селян у кооперації [9, с. 25]. Слід зазначити, що радянська влада проводила певні заходи, спрямовані на поліпшення економічного становища польського селянства та залучення його до колективних форм господарювання. Зокрема, протягом 1928–30 рр. польським селянам було надано кредит на сільськогосподарські машини і тяглову робочу худобу в сумі 164126 крб, створено 31 машинно-технічне товариство, проте польські селяни до ідеї колективізації ставилися негативно і на кінець 20-х рр. у Мархлевському районі існував лише 1 колгосп, що об'єднував 13 бідняцьких господарств [9, с. 47].

Хвилю невдоволення серед польських селян викликала система оподаткування, запроваджена наприкінці 20-х рр., та особливо насильницька колективізація, яка стала однією з причин появи еміграційних настроїв серед поляків. Бажання польської родини виїхати на свою історичну батьківщину розцінювалося радянськими органами влади як "антирадянські" і в багатьох випадках не задовольнялися. Внаслідок чого набули масового характеру нелегальні втечі польських родин до Польщі [2, с. 14].

У травні 1927 р. радянський уряд провів 2-й з'їзд рад Мархлевського району. В цьому ж році широко відзначалася річниця створення Мархлевського району [7, арк. 44]. Офіційна преса інформувала про значні успіхи району в соціалістичному будівництві, а його створення розцінювалося як величезне досягнення ленінської національної політики. Штучно створений наказово-агітаційний польський район повинен був слугувати прикладом вирішення національного питання, економічних та культурних проблем національних меншин, продемонструвати переваги соціалізму над капіталізмом і таким чином зробити ідею соціалізму більш популярною серед польського населення не лише в Україні, але й у сусідній Польщі. Втім, ставлення радянської вла-

ди до польського населення в Україні розцінювалося польськими політиками таким чином: "... всім керує комуністична партія, яка спрямовує життя народу в русло своєї ідеології, використовуючи для досягнення мети репресії. У таких умовах не можуть існувати справжні польські національні організації, покликані відроджувати національні традиції. В Україні немає польської національної преси, а ту, що друкується польською мовою, видає комуністична партія у своєму пропагандистському дусі" [9, с. 36].

В основу політичної лінії Комуністичної партії щодо національних меншин, у тому числі й поляків, ставилося завдання якнайшвидше радянізувати населення шляхом масової колективізації, викоринення залишків капіталізму, націоналізму і клерикалізму, створити нову культуру, яка б базувалася на ідеологічних засадах і відповідала б завданням соціалістичного будівництва. Запровадження цієї політики, як свідчать архівні матеріали, спричинило масове невдоволення польського населення, особливо велике обурення викликала насильницька колективізація, грабівницьке вилучення сільськогосподарської продукції у селян, руйнування й закриття костьолів тощо. Проводячи досить жорстку політику, спрямовану на залучення польського населення до будівництва соціалізму, радянська влада робила й певні кроки у справі національного відродження: створення адміністративно-територіальних одиниць, навчальних і культурних закладів, судових органів, національних видавництв тощо.

Про польську колонізацію Сіверських земель можна говорити ще з часу Люблінської унії 1569 р., коли було утворено державу Річ Посполита і поляки фактично почали повністю господарювати на українських землях. Наступним кроком було Деулінське перемир'я 1618 р., за яким Чернігово-Сіверщина перейшла до Польщі. Велике значення мало також надання місту Магдебурзького права у 1625 р. – воно стало вільним і більш "відкритим" для міжнародної спільноти. Сюди почали приїжджати та селитися представники різних націй і народностей світу, в тому числі і поляки.

Перші згадки про поляків у місті Ніжині відносяться до кінця XVIII ст., хоча у серйозних працях того часу (наприклад, у О. Шаффонського) про них все одно майже не згадується. Але якщо уважно проаналізувати згадки іноземців про торговельне місто Ніжин, то поляків там обов'язково згадують ще з кінця XVII ст. і навіть раніше. Вони "прибилися" до нашого ніжинського берега різними шляхами – один одружився з нашою землячкою, інший

земельку прикупив родючу ніжинську, третій торгувати приїхав і лишився, бо вподобав гарне місто...

Деяка частина поляків приїхала до Ніжина після розгрому польських повстань кінця XVIII (наприклад, Тадеуша Костюшка) або початку XIX ст. і принесла до нашого міста європейські демократичні погляди. Серед них можна назвати директора Ніжинського ліцею К. Шапалинського (виконував обов'язки директора у 1826–1827 рр.), засудженого у справі про "вільнодумство" професора М. Білоусова. У другій половині XIX ст. ніжинська земля знала відомого лікаря поляка М. Галицького, на початку XX ст. до Ніжина прибув відомий польський композитор Б. Вержиківський. У цей же час, завдяки зусиллям польського педагога Б. Римші, у нашому місті було відкрито третю жіночу гімназію.

Після революційних подій 1917 р., а також громадянської війни, відбувається деяка міграція поляків з України до новоствореної Польської держави, що було закономірним явищем. Ще однією важливою причиною такої міграції були події більшовицько-польської війни 1920 р. – похід поляків на Київ, а також розгром більшовиків у Польщі влітку-восени цього ж року. Ми не випадково згадали ці події, бо саме вони "надихнули більшовиків" написати ту трагічну сторінку історії польської меншини в Україні 1920–30-х рр., до якої потрапив і Ніжин.

У ці часи в Україні та в СРСР проходили "сталінські експерименти боротьби з ворогами і побудови нової держави" і поляки також потрапили під удар сталінської репресивної машини. Репресії проти поляків у Ніжині досліджували різні історики, але найбільше матеріалу з цього приводу має співробітник Ніжинського краєзнавчого музею В. Ємельянов, який довгий час займається проблемами репресій на Ніжинщині загалом.

У 20-х рр. великих згадок про переслідування поляків на Ніжинщині ми не маємо – навпаки, є дані про активну участь їх у культурно-освітньому житті міста та регіону цього часу. Як і інші національності, вони активно займалися проблемами національного будівництва своєї нації, допомагали українцям та іншим націям у відродженні своєї освіти та культури. Поляки беруть участь у діяльності музичних та театральних товариств, гуртків та труп, студій і клубів, показують приклади патріотизму та самопожертви.

Але з кінця 20-х рр. починає відчуватись значний тиск більшовицької машини на все життя в Україні, на представників

різних національностей, які дуже швидко стають "націоналістами і ворогами народу та держави".

Першу "велику шпигунську організацію поляків в Україні" було викрито ще в 1929 р. у Києві [10] – газети того часу писали, що керувало нею польське консульство в Україні. Серед понад 50 учасників організації були і наші земляки з Ніжина, зокрема Г. Чернявський, директор школи, якого розстріляли у 1930 р.

Наступного удару ніжинським полякам завдали у 1937 р. – влітку було заарештовано Б. Родзявловського (військкерівник бібліотечного технікуму), Й. Воеводського, К. Савицького (директор середньої школи), Е. Саплис-Марченко та ін. [11, с. 66]. Заарештованих жорстоко катували, шантажували долями рідних та примушували зізнатись у "шпигунстві". Широко використовували доноси і "свідчення очевидців та патріотів України", показання зовсім чужих для них людей. Внаслідок фізичного та психологічного тиску вони були зламані та підписали потрібні свідчення. Згідно з вироками вони були заслані або знищені, їх родини також були репресовані та засуджені. Серед поляків-військових міста Ніжина було репресовано П. Барановського, О. Корбчевського та ін. [11, с. 67].

Таким чином, можна підсумувати, що "національне відродження 20-х років" з його культурно-освітніми, адміністративно-територіальними та іншими експериментами національного будівництва, закінчилось жорстокими погромами і нищенням всього національного у 30-х рр. ХХ ст. Не були винятком і поляки міста Ніжина – якщо у 20-х рр. вони були активними діячами національного відродження України, то у 30-х стали активними учасниками страшного спектаклю драми під назвою "сталінські репресії", або "розстріляне відродження".

Література

1. Атлас. Національні меншини в Україні. 1920–1930-ті роки. – К., 1996.
2. Мазур В. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920–1929): порівняльний аналіз / В. Мазур. – Вінниця, 1999.
3. Калакура О. Я. Українська полонія в 1917–1939 роках : автореф. дис. канд. ... іст. наук : спец. 07.00.05 "Етнологія" / Калакура О. Я. – К., 1995 ; Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. / О. Я. Калакура. – Київ : Знання України, 2007.

4. ВУЦВК. Радянське будівництво серед нацменшин. – Харків, 1926.
5. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 172.
6. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 27.
7. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 263.
8. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 53.
9. Єременко Т. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. / Т. Єременко. – К., 1994.
10. Вісті. – 1929. – № 35.
11. Поляки в Ніжині : зб. статей і матеріалів. – К., 2002. – Вип. 1.

О. А. Тарапон

Житлово-комунальне забезпечення міських мешканців України 1920–1930-х рр.

У статті розглянуто питання житлово-комунального забезпечення міського населення України в 1920–1930-х рр., шляхи, якими радянське керівництво намагалось його вирішити, розвиток міських комунікацій та повсякденні проблеми городян житлово-побутового характеру. Питання житла в містах стояло досить гостро, наявний фонд в умовах посиленої урбанізації не задовольняв зростаючий попит населення на житло, перенаселення і тіснота погіршували санітарно-побутовий стан. Вирішити дану проблему влада намагалась за рахунок націоналізації наявної жилплощі, будівництва нових помешкань шляхом державної, індивідуальної та кооперативної забудови. Незважаючи на зусилля, розв'язати житлову проблему та суттєво покращити житлово-побутові умови трудящих протягом 1920–30-х рр. не вдалось.

Ключові слова: міські мешканці, житло, житлове будівництво, міські комунікації, санітарний стан.

В статье рассмотрен вопрос жилищно-коммунального обеспечения городского населения Украины в 1920–1930-х гг., пути, которыми советское руководство пыталось его разрешить, развитие городских коммуникаций и повседневные проблемы горожан жилищно-бытового характера. Вопрос жилья в городах стоял достаточно остро, существующий жилищный фонд в условиях усиленной урбанизации не удовлетворял растущий спрос населения на жилье, перенаселение и теснота ухудшали санитарно-бытовое состояние. Решить данную проблему власть пыталась за счет национализации существующей жилплощади, строительства новых домов путем государственного, индивидуального и кооперативного строительства. Несмотря на усилия, решить жилищную проблему и существенно улучшить жилищно-бытовые условия на протяжении 1920–30-х гг. не удалось.

Ключевые слова: городское население, жилище, жилищное строительство, городские коммуникации, санитарные условия.

The article deals with the housing and communal ensuring for city dwellers in 1920–1930s, means that were used by the soviet government in order to provide this ensuring, development of city supply lines and

everyday problems of city inhabitants. Dwelling problems were pretty tough, housing fund wasn't able to satisfy the need in domicile in the condition of intense urbanization, sanitary condition kept getting worse. Living area size for one person kept diminish constantly during 1920s.

Government tried to solve this problem by nationalization of living area and re-distribution by class principle. This caused the worsening of living conditions of the intellectuals who were suffering from compaction and even eviction with seizure of property. Despite the proclaimed class approach housing and communal conditions of workers also were very tough. Donbas was one of the neglected regions. Communal flats, overpopulation and low sanitary level was widespread. Only party-soviet functionary could have privilege.

In the conditions of new economical politics the rate of building of new dwelling was revived with the help of state, individual and cooperative building. But liquidation of private building in the late 1920s caused a serious reduction of dwelling building rate, the peak of building crisis was in the early 1930s. At the same time began reconstruction of big cities, Kiev in particular, reconstruction of multistoried buildings, government used either voluntarily or forcedly the mass enthusiasm in order to solve the problem of manpower at the building.

Despite all efforts the attempt to solve dwelling problem and to improve housing and communal conditions of laborers during 1920-1930s wasn't successful. Some improvements were in the system of city supply lines. But water supply still was problematic, electrical energy and gas were available only to the small part of population.

Key words: city dwellers, dwelling, dwelling building, city supply lines, sanitary condition.

Умови повсякденного життя будь-якої людини залежать, у першу чергу, від наявності помешкання, рівня його комфортності, наявності комунальних зручностей тощо. Питання житла в українських містах 1920–30-х рр. стояло досить гостро, активні темпи урбанізації ускладнювали дану проблему, погіршували побутово-санітарний стан повсякденного існування. Досвід вирішення житлового питання періоду непу та індустріалізації, врахування його недоліків може бути цікавим і для сучасного суспільства. Тому метою даної статті є висвітлення рівня житлово-комунального забезпечення міського населення 1920–30-х рр., спроби його розв'язання тогочасним керівництвом.

Проблеми міської інфраструктури 20–30-х рр. ХХ ст. розглянуті в праці М. В. Борисенка [2], житлові умови інтелігенції частково проаналізувала О. А. Коляструк [6], окремі аспекти вирішення житлово-комунальних проблем висвітлені в дослідженні

Н. Т. Гогохії [3]. Дана проблема є важливою складовою історії повсякдення українського суспільства, а тому потребує подальшого поглибленого вивчення.

На початок 1920-х рр. припав період відновлення народного господарства після руйнівних наслідків війни та розрухи. Так, у Харкові станом на 1921 р. було зруйновано 1 581 будинок, або 6,4 % від загального числа житлових помешкань, а в Катеринославі відсоток руйнувань склав понад п'яту частину – непридатними для користування були 2 251 будинок [6, с. 274]. Основний тягар відбудови ліг на плечі населення. Найбільш інтенсивними темпами розвивалися крупні промислові центри та міста губернського значення.

Декрет 1918 р. "Про скасування приватної власності на нерухоме майно" офіційно позбавляв домовласників їх права на житло. Це поставило в особливо скрутне становище представників буржуазії та інтелігенцію, чиє майно підлягало широкій муніципалізації. Спочатку пролетарів розміщували лише в спорожнілих квартирах, пізніше робітників і радянських службовців стали підселяти в квартири буржуазії та інтелігенції, ущільнюючи їх житлову площу з огляду на великі розміри. У подальшому це перетворилося на вакханалію безчинств і приниження людської гідності представників розумової праці. Зручні приватні будинки інтелігенції часто використовували під державні установи, а інколи передавали під житло партійно-державній та місцевій адміністративно-бюрократичній верхівці [6, с. 256]. Виселені із власних приміщень часто не одержували натомість не те що пристойного приміщення, а опинялися на вулиці. Крім того, разом із помешканням конфіскації підлягало і власне майно, а тому в нових оселях інтелігенти опинялися без елементарних хатніх речей, меблів тощо. Така політика влади поставила інтелігенцію у катастрофічне становище: життєвим притулком багатьох її представників ставали підвальні чи напівпідвальні приміщення. Життєві умови в них не підлягали жодним нормам [6, с. 266]. Із циркулярного листа голови РНК УСРР Х. Роківського 14 травня 1923 р. дізнаємося: "За відомостями, що надходять останнім часом, в багатьох містах взагалі не враховується необхідність підтримки наукових робітників, котрі продовжують зазнавати виселень, обкладань у розмірах, що перевищують їх заробіток, ущільнень, конфіскації меблів і т. п. Такого роду дії місцевих органів і установ завдають значної шкоди радянській республіці і є цілком неприпустимими" [8, арк. 158]. Масові нарікання, а також потреба

у спеціалістах, змусили владу вдатися до певних кроків для поліпшення житлових умов представників розумової праці. Хоч ущільнення і виселення із помешкань не припинилися і надалі.

З 1923 р. держава почала виділяти певні кошти на нове житлове будівництво. В умовах непу пожвавилось індивідуальне житлобудівництво та житлово-будівельна кооперація – дві третини житлового фонду припадало саме на їх долю. Було організовано комітет допомоги забудовникам, а при Раднаркомі УСРР створено "Укржитлсоюз". У першій половині 1920-х рр. в державних, кооперативних та приватних будинках України оселилося близько чверті мільйона чоловік [5, с. 90]. Спорудження індивідуального житла особливо практикувалося у великих індустріальних містах і столиці, оскільки для робітництва були створені сприятливі умови для приватного будівництва – можливість через систему житлкооперації і профспілки отримувати кредити і діставати будматеріал. Якщо у 1926 р. кооперативна житлова площа, зайнята сім'ями робітників, складала лише 0,6 % (державна – 44,7 % і приватна – 54,7 %), то в подальшому переважну більшість пайовиків житлово-будівельних кооперативів становили саме робітники [1, с. 120–121]. А от працівникам розумової сфери одержати дозвіл і кредити на будівництво було вкрай важко, цим правом могли скористатися лише окремі представники інженерно-технічної інтелігенції [6, с. 271]. До об'єктивних труднощів приватного будівництва належали і нестача будматеріалів (дефіцитом ставали цемент, скло та ін.), і підвищення цін на матеріали та будівельні роботи. Однак, незважаючи на проблеми, у період непу зростало бажання міського населення власними зусиллями будувати собі домівки. Протягом 1925–28 рр. щорічне приватне будівництво зросло у 3,5 рази, кооперативне – у 8 разів, державне – понад 2 рази. Це період найактивнішого житлового будівництва [2, с. 159].

У класовому суспільстві першочергове право на отримання житла мали робітники та члени профспілок. Але часто ні одне, ні друге не допомагало вирішити проблему житлоплощі, якої катастрофічно не вистачало. Реальні пільги при розподілі наявного фонду приміщень мав керівний апарат, що дедалі більше розростався. На початку 1920-х рр. під потреби партійно-радянського апарату в окружних містах було відведено понад 20 % житлової площі, а в столичному Харкові – 44 % [2, с. 157].

Проблему житла ускладнювала посилена урбанізація, темпи зростання міського населення набагато випереджали можли-

вості розширення житлового фонду. Незважаючи на постійне зростання новобудов у містах, протягом 1920-х рр. житлова площа на одного мешканця постійно зменшувалася: у 1924 р. вона становила 6,8 м², у 1925 р. – 6,3 м², у 1926 р. – 6,09 м², у 1927 р. 5,7 м², у 1928 р. – 5,8 м², у 1929 р. – 5,7 м². В окремих регіонах ситуація була ще гіршою. Так, у Запоріжжі наприкінці 1920-х рр. на одну особу припадало 4,8 м², на Бердичівщині (при тому, що регіон не був центром великих промислових об'єктів і міграції в міста) середня квадратура житлової площі на одну особу становила 4,3 м² (при санітарній нормі 8 м² на одного мешканця) [2, с. 157]. У головних промислових районах, зокрема в Донбасі, на одного мешканця в середньому припадало 3,8 м² житла [5, с. 291]. Незважаючи на декларативні обіцянки влади забезпечити робітничий клас матеріальною базою, ситуація в зростаючих індустриальних центрах, робітничих поселеннях була катастрофічною. У різних регіонах республіки робітники залишалися категорією населення, найменш забезпеченою житлом. Одним із занедбаних регіонів щодо житлового питання залишався Донбас. Помешкання шахтарів являли собою дво- або чотиріквартирні будинки для сімейних робітників та гуртожитки для неодружених, які ні якісно, ні кількісно не відповідали навіть мінімальним санітарним нормам. Вони були холодними, вологими, темними та задушливими. Становище ускладнювалося тим, що їхні мешканці не дуже переймалися санітарним станом приміщень. Незначні позитивні зрушення в будівництві та житлових умовах робітників, що окреслилися у другій половині 1920-х рр., виправити ситуацію не могли. Залишалися проблеми з водопостачанням; видаленням і обеззаражуванням нечистот та сміття; забезпеченням населення лазнями та постільною білизною [7, с. 13]. Згорання непу і ліквідація найбільш активного приватного забудовника зумовили серйозне скорочення темпів житлового будівництва. У 1930 р. було запроваджено новий податок на індивідуальних забудовників – 5 % від загальної вартості будівництва. Зважаючи на загальне зростання цін, це підривало можливість приватних забудовників. Тому на 1931–32 рр. припадає пік будівельної кризи в країні [2, с. 171, 169].

У грудні 1929 р. уряд затвердив план генеральної реконструкції 12 найбільших міст Донбасу з метою розвитку промисловості і побутового забезпечення їх населення. Розвитку міського господарства і будівництва житла було присвячено червневий Пленум ЦК ВКП(б) 1931 р. У містах з населенням більше 100 тис.

почалося зведення багатоповерхівок. У 1931 р. більше половини збудованих споруд були багатоповерховими. Широко практикувалася надбудова поверхів на старих капітальних будинках. Протягом 1929–32 рр. в Україні було збудовано 6,6 млн м² житла – менше, ніж планувалося. У промислових центрах відбувалося будівництво робочих житлових масивів. Розпочалося спорудження вседонецького водопроводу, що мав забезпечити потреби населення та промислових підприємств Харкова і Донбасу. До кінця 1937 р. водопровід діяв у 250 населених пунктах [5, с. 291–293]. Але у переважній більшості міст постачання води залишалося болючою проблемою для населення. У 1920-х рр. у містах існували будки, з яких городянам продавали воду з централізованого водогону. У 1930-х рр. їх замінили водорозбірні колонки. Незмінним явищем були великі черги біля пунктів постачання води, часто дані об'єкти знаходилися в неналежному стані. А тому багато мешканців міст, особливо невеликих, віддавали перевагу воді з криниць та природних водоймищ. Там, де не було такої можливості, населення часто потерпало від нестачі води.

До 1937 р. 77 селищ і сіл перетворилися на міста, а 285 сіл стали селищами міського типу. Швидкими темпами відбувалася індустріалізація у Донецькій області, де кількість міст збільшилася з 15 до 52, а селищ міського типу – з 8 до 167. За період 1933–37 рр. було збудовано житла загальною площею 6110 тис. м². У порядку індивідуальної забудови робітниками і службовцями збудовано 1252 тис. м² житла. Партійне керівництво інтенсивно розробляло плани генерального будівництва, що задовольнило б існуючий попит на житло. До 1937 р. було завершено плани реконструкції 24 міст України. З 1934 р. почалася широкомасштабна реконструкція Києва, який став столицею України. У місті споруджуються Дніпровський водопровід, республіканський стадіон, розширюються трамвайне та автобусне сполучення, у центрі було пущено тролейбус [5, с. 431–433]. У міру уніфікації всіх форм існування радянського суспільства житло теж втрачало свої індивідуальні особливості, ставало типовим, масовим і стандартним. Помешкання сотень тисяч громадян стали схожими не лише за зовнішнім фасадом і плануванням, але й умеблюванням, побутовим начинням тощо.

Незважаючи на широкі масштаби будівництва та певні позитивні результати, слабка матеріально-технічна база, відсутність коштів, які йшли на індустріалізацію промисловості, стрімке зростання населення міст не дозволили покращити житлові

умови працівників. До цього варто додати низьку якість житла, що зводилося нашвидкуруч, під тиском планових показників, в умовах дефіциту матеріалів та робочих рук. Працівники, що вербувалися на новобудови, часто потрапляли в нестерпні побутові умови (проживали в бараках, корівниках за відсутності елементарних умов існування). Тому близько половини завербованих робітників залишали місце роботи, серед них було багато селян, котрі тікали від колективізації та голоду у селах.

Для вирішення житлової проблеми з кінця 1920-х рр. у добровільному чи примусовому порядку керівні органи використовували масовий ентузіазм. Так, робітники Горлівки за два роки другої п'ятирічки по комунальному господарству відпрацювали 600 тис. людино-днів і освоїли 7 млн крб капіталовкладень, виділених державою на розвиток міського господарства. Працівники Донбасу протягом 1933–34 рр. відпрацювали 5,6 млн людино-днів [5, с. 432–433]. У порядку розгорнутого культурно-побутового походу проводилися громадські роботи з озеленення міст, упорядкування парків тощо. Незважаючи на напруження сил, вирішити, чи навіть зупинити, житлову кризу радянському керівництву до кінця 1930-х рр. так і не вдалося.

У 1920–30-х рр. масового поширення набули комунальні квартири, де в різних кімнатах проживало по кілька сімей. Розширення житлоплощі відбувалося за рахунок збільшення кількості кімнат, які ставали індивідуальним життєвим простором для окремих сімей, а спільна площа – місцем зіткнення приватних інтересів і центром постійних побутових конфліктів. Особливо комунальні квартири були поширені у великих містах із кількістю мешканців понад 100 тис. чоловік. У невеликих містах (30–50 тис.) комуналки теж існували, але у меншій кількості, хоч щільність житлової площі у даних населених пунктах була вищою. Це пояснюється специфікою забудови, адже у невеликих містах головним видом житла залишалася типова селянська хата з однією кімнатою (рідше двома), присадибним господарством. У великих містах під житло пристосовували націоналізовані приміщення, як правило, не пристосовані для індивідуального сімейного проживання [2, с. 164].

Таким чином, перенаселення і тіснота характеризують житлові умови більшості городян 1920–30-х рр. Саме вони визначали рівень побутових умов існування населення. Навіть серед вищих радянських чиновників 28 % проживали в квартирах, де одна кімната припадала на двох і більше мешканців. А серед найменш оплачуваних службовців, учителів, бібліотекарів тощо

цей показник становив 74–79 % [2, с. 165]. Перенаселення помешкань призводило до їх інтенсивної експлуатації. Часто під житло використовувалися господарські приміщення, ванні кімнати, що унеможливило підтримання належного санітарно-побутового стану, елементарного рівня особистої гігієни мешканців таких помешкань. Пристосування під житло непридатних будівель зумовлювало порушення всіх побутових норм існування.

Яскравою ілюстрацією рівня побутового існування значної частини інтелігенції є матеріали з анкети обстеження умов праці і побуту літераторів, заповненої 26 квітня 1924 р. членом Спілки письменників, літератором із 20-річним стажем К. Р. Аніщенком: "Адрес и тел. – 1) приличный: Рожд. бульв. д. № 17, кв. 10); 2) неприличный: Ночлежка, Калаш. пл. д. Ермакова; Занимает ли квартиру, комнату, угол, или живёте в общежитии – Угол – в хорошие времена; Укажите площадь пола и высоту помещения – Хибарка; Отопление ..., его состояние. Средняя температура, её колебания – Печь времён военного коммунизма. Зимой – 8° С (ср.); Освещение ... – Окно. Свечка; Состояние воздуха в помещении (вентиляция, сырость, сухость, пыль, их причины) – Вентиляция отсутствует (каждая щель вентилятор), сырость; Где варится пища, стирается и сушится бельё – В кухне; Сколько человек занимает вышеуказанное помещение – 8 человек; Живёт ли совместно только своя семья, или и посторонние – Семья сборная..." [4, арк. 2].

Загальну атмосферу комунальних квартир досить добре змальовано у тогочасній художній літературі. Повсякденна боротьба за життєвий простір нівелювала людські якості, формуючи новий колективний тип індивіда.

Вкрай низьким санітарно-побутовим рівнем відзначалися помешкання робітників. Численні культурно-побутові конференції указували на типові проблеми робітничого житла: "квартири шахтарів розвалені, стелі течуть", "бруд, занехаяння", "звалище сміття до туалетів", "зовсім зруйновані вбиральні" і т. ін. Комісії з перевірки побуту робітників засвідчують також низький культурний рівень пересічних радянських громадян, загальну антисанітарію, жахливий стан місць "загального користування", відсутність господарського ставлення до житла [3, с. 131–133]. Масова "колективізація" свідомості населення, не звиклого користуватися благами цивілізації, створювала атмосферу безгосподарності і безвідповідальності у користуванні житлом, котре, до речі, не було власністю тих же робітників.

Відбувалися певні зрушення в системі міських комунікацій. У першій половині 1920-х рр. електроенергія була доступна лише третій частині міського населення. У 1935 р. електроенергією користувалося населення 370 міст і містечок, у 260 населених пунктах існували водопроводи, в 27 містах – каналізація, в 40 – механічні пральні [5, с. 433]. Але коли нагадати, що за переписом 1931 р. нараховувалося 427 населених пунктів міських і 6,1 млн міського населення, то дані показники можна віднести лише до позитивних тенденцій у розвитку міської комунікації, вони аж ніяк не можуть свідчити про суттєве підвищення життєвого рівня трудящих України 1920-х рр. Житло опалювалося грубами та паровими котлами. Мешканці мали подбати про паливо, ціни на яке були достатньо високі (нижчі ціни встановлювалися лише для робітників і членів профспілок). Дрова для будинків без централізованого опалення мали забезпечувати домоуправління. Часто самі мешканці мали подбати, щоб їх доставити і нарубати. Талони на дрова зберігалися практично до кінця 1920-х рр. [6, с. 272]. Лише в 1935 р. у Києві почалося будівництво першої теплоцентралі, але до кінця 1930-х рр. переважна більшість населення обігрівалася традиційним способом. У 1930-х рр. почалася газифікація міст, однак газові плити були досить дорогі, тому споживання побутового газу було мізерним. Лиш наприкінці 1930-х рр. цей вид палива почав здобувати популярність серед городян [2, с. 136–138].

Таким чином, незважаючи на певні позитивні зрушення в житлово-комунальній сфері, активізацію житлового будівництва, задовольнити попит населення на житло радянське керівництво протягом 1920–30-х рр. не змогло. Незадовільною залишалася і ситуація санітарно-побутових умов помешкань.

Література

1. Бойко Н. К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства (анализ массовых статистических источников 20–30-х годов) / Николай Корнеевич Бойко. – К. : Выща шк., 1990. – 155 с.
2. Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20–30-х рр. ХХ століття : монографія / М. В. Борисенко. – К. : ВД "Стилос", 2009. – 357 с.
3. Гогохія Н. Т. Українське радянське місто 1929–1938 рр.: історико-соціальний аналіз: дис. ... канд. іст. наук / Гогохія Нані Тамазівна. – Луганськ, 2003. – 211 с.

4. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 55, спр. 105, 2 арк.
5. История Украинской ССР : в 10 т. – К. : Наукова думка, 1984.
Т. 7: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921–1941) / ред. кол. С. В. Кульчицкий (отв. ред.) и др. – 719 с.
6. Коляструк О. А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя / Ольга Анатоліївна Коляструк ; відп. ред. В. М. Даниленко. – Х. : Раритети України, 2010. – 386 с.
7. Ткаченко І. В. Охорона здоров'я в Україні в роки нової економічної політики: соціально-історичний аспект : автореф. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Ткаченко Ірина Владиславівна – Черкаси, 2009. – 25 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 331, оп. 1, спр. 22, арк. 158.

Є. Ю. Шаповаленко

Повсякденність селянства Чернігівщини в умовах німецької окупації 1941–1943 рр.: заборони й покарання

У статті досліджено каральну політику та репресії німецької окупаційної адміністрації в селах Чернігівщини впродовж 1941–1943 рр. Розкрито її характер, зміст та наслідки для місцевого селянства. Ключові слова: штраф, арешт, примусова праця, розстріл, масові знищення.

В статье исследована карательная политика и репрессии немецкой оккупационной администрации в селах Черниговщины в период 1941–1943 гг. Раскрыты ее характер, содержание и последствия для местного крестьянства. Ключевые слова: штраф, арест, принудительный труд, расстрел, массовые уничтожения.

The article outlines the punitive politics and the repression of the German occupation administration in the villages of the Chernihiv region in years of 1941–1943. The article reveals its character, the content and consequences for the local peasantry. Key words: fine, arrest, forced labor, shooting, mass destruction.

Проблема німецької репресивної політики на Чернігівщині знайшла досить широке відображення в історичній науці. Вже перші публікації з проблеми з'явилися в 1944 р. [1]. Загалом, радянська історіографія приділяла значну увагу цій проблемі, але її вивчення мало здебільшого тенденційний характер. Зокрема, поза увагою дослідників залишився взаємозв'язок партизанського руху та каральних акцій, буття населення в умовах окупації тощо. Друкувались спеціальні збірки документів, що містили дані про покарання та розстріли протягом окупації [2]. Періодично з'являлись спогади про трагічні події [3]. Але вони не ув'язували між собою ці явища. На сучасному етапі дослідження цього питання вийшло на якісно вищий рівень [4]. Проте залишаються питання, що потребують більш ґрунтовного студіювання.

У 1941–1943 рр. регіон перебував у зоні військового управління польових комендатур № 194 у Щорсі (Сновськ) та № 197 у Ніжині. По області їм підпорядковувались гарнізонні комендатури: № 1314 (Новгород-Сіверський), № 358 (Ріпки), № 431 (Мена), № 743 (Чер-

нігів), № 762 (Холми), № 884 (Бахмач), № 267 (Ромни), № 317 (Прилуки) та № 770 (Козелець) [5, с. 63]. Комендатури виконували два завдання: командне, що полягало в "забезпеченні спокою", і управлінське – контроль місцевих органів влади та "мобілізація резервів" для ведення війни [6, с. 90–91, 94]. Паралельно з німецьким окупаційним апаратом створювались органи місцевого управління, які очолювало Чернігівське обласне міжрайонне управління. Саме на ці військові та цивільні органи влади покладалась реалізація концепції "життєвого простору на Сході". Практичне втілення даної політики перетворило систему покарань місцевого населення з боку окупаційної адміністрації на норму життя.

Одним із розповсюджених видів каральних заходів стала система штрафів та примусових робіт. Їх накладання німецька окупаційна влада доручила в квітні 1942 р. керівникам районних управ (далі – райуправи). Дозволялось на порушників закону, розпоряджень райуправи, німецького командування накладати штраф у розмірі до 5000 крб або направляти на примусові роботи [7]. Відпрацювання дозволялось призначати й у випадку відсутності коштів у порушників для сплати необхідної суми [8], з розрахунку, що на 200 крб боргу по виплаті припадає один день роботи [9]. Сама процедура стягнення проходила декілька етапів: староста села повідомляв про порушення керівника своєї райуправи, той видавав постанову про штраф та повертав назад для виконання. Сільський староста приймав кошти від порушника та пересилав їх до каси районного управління. При цьому польова комендатура повинна бути проінформована про факт накладання такого покарання.

Райуправи не мали права карати штрафами німців, як місцевих, так і з Німеччини, – вони підлягали юрисдикції польових комендатур [10].

На початку 1943 р. процедура накладання штрафів зазнала змін. Сільські старости отримали можливість, на вибір, накладати штрафи до 1000 крб, штрафний арешт до 14 діб або примусові роботи до 14 діб, але погоджуючи свій вибір з районним головою [11].

Під систему покарання підпадало і сільське керівництво. Старостам загрожувало зняття з посади та відправка до польового суду, застосування законів військового часу, штрафи до 1000 крб та примусові роботи в трудових таборах [12].

Штрафи становили певну частину районних бюджетів. Зокрема, станом на 5 червня 1943 р. Олишівський район (нині – Чернігівський район) отримав з початку року таку суму доходів від штрафів [13]:

Вид штрафу	Сума штрафів
Випуск коней на конюшину	2000 крб
Потрава посівів	200 крб
Випуск коней без догляду	400 крб
Відмова рубати ліс	200 крб
Невиїзд на транспортні роботи	1000 крб
Невихід на рубку	200 крб
За недосів гречки	1400 крб
За потрапу посіву гусьми	1000 крб
Невиконання роботи в парниках	100 крб
Погана якість роботи	200 крб
Невиконання розпоряджень старости общини	700 крб
Систематична потрава посівів	550 крб
Невихід на торфорозробку	200 крб
Всього:	5350 крб

Особливого значення німці надавали аграрному сектору, який суворо контролювався, щоб не допустити зривів у сільськогосподарському забезпеченні Вермахту. Жорсткі заходи почали вживати вже в 1941 р. Серед населення, як наприклад, у Понорницькому районі (нині – Коропський район), поширили оголошення про розстріл за неповернення вкраденого майна з колгоспів [14]. Крім того, з метою відновлення колгоспної системи погрозами змусили повернутись на общинні поля, збирати врожай 1941 р. [15].

З подальшим налагодженням колгоспної системи відновились норми трудоднів, мінімум яких становив не менше 120 для чоловіків та 80 для жінок на рік [16]. Невиконання мінімуму тягнуло за собою накладання санкцій. Наприклад, у 1942 р. ряд селян Лосинівського району (нині – Ніжинський район) мали виплатити по 500 крб за пасивність у роботі або відпрацювати по місяцю примусових робіт [17]. Селян с. Верхолісся Корюківського району штрафували по 5 крб за кожний невиконаний трудодень за 1942 р. В Ново-басанському районі (нині – Бобровицький район) як покарання за подібні порушення призначали по місяцю примусової праці [18].

Під контролем окупаційної влади була і праця селян у полі. Під час польових робіт вихід всіх членів общини в поле мав бути забезпечений о 4 годині ранку, а робочий день тривав до 20-ї години вечора. Вихідні та святкові дні відмінялись. За невихід накладався штраф 500 крб, за запізнення – 200 крб [19].

Пересування територією району під час польових робіт були заборонені. У травні 1942 р. по області поширили наказ про заборону ходіння по установах у малозначущих справах. Селяни, під

загрозою двотижневих примусових робіт, мусили бути в полі [20]. У 1943 р. правила пересування по області стали ще жорсткішими. Так, в Яблунівському районі (нині – Прилуцький район), виконуючи розпорядження місцевої Ортскомендатури, заборонили без довідки старости про мету пересування взагалі виходити з села [21].

Регламентувалось використання робочої худоби. Німецьке командування забороняло користуватися нею для поїздок у власних цілях. Селянин міг за це бути оштрафований до 1000 крб під час польових робіт [22]. Зокрема, мешканця села Яблунівка Яблунівського району В. П. Ушенка було позбавлено права на земельний наділ [23].

Німецька адміністрація покладала на селян справу захисту зібраного врожаю по обцинним господарствам. У вересні 1942 р. по селах Чернігівщини поширили "Постанову про охорону сільськогосподарської продукції". Населення ставилось до відома про колективну та індивідуальну відповідальність за збитки в обцинних господарствах. Шкідником та саботажником визнавався кожний, хто займався знищенням сільськогосподарської продукції та не підкорювався наказам. За це могли покарати штрафом, конфіскацією худоби чи земельної ділянки, в'язницею чи, в тяжких випадках, смертю [24]. Проблема крадіжок з обцинних господарств для німців стояла дуже гостро. Пов'язано це було з напівголодним існуванням населення, яке змушене було красти для виживання під загрозою покарання. Показовим є Дмитрівський район (нині – Бахмацький район). Місцевий голова райуправи видав наказ № 78 від 7 серпня 1942 р., в якому повідомлялось, що велику кількість людей було відправлено на жату площу зернових культур, щоб зібрати колоски, а не зрізувати їх для власних потреб. Тому заборонявся будь-який збір колосків в полі [25]. Той же голова за рік змушений був видати наказ про заборону носити з собою порожні мішки на поле, збирати колоски під загрозою покарання за законами військового часу [26].

Виникали конфліктні ситуації з випасом худоби, адже відсутність паші змушувала селян заганяти худобу на обцинні поля. Це викликало по області санкції з боку окупаційної влади. Наприклад, Лосинівська райуправа погрожувала за випас на сінокосах конфіскацією худоби, штрафом до 200 крб та виправними роботами до 20 діб [27]. У Куликівському районі за це накладався штраф від 100 до 200 крб чи виправні роботи [28].

Невід'ємною частиною життя селян стали дорожні роботи. Німецькі комендатури в своїх зонах відповідальності приділяли

увагу належному стану доріг. Особливо це стосувалось шляхів державного та обласного значення, по якими здійснювалось постачання військ Вермахту. З цієї причини селяни по всій області змушували виходити на ці роботи. Селяни повинні були вже о 7 годині ранку розпочинати працювати, а порушники цього наказу мали відповідати за законами військового часу [29]. Відповідно до постанови фельдкомендатури № 197 від 16 жовтня 1942 р., працювати мали селяни-чоловіки від 16 до 50 років та жінки від 18 до 45 років, які об'єднувались у бригади. Хто відмовлявся виходити на роботу, карався штрафом 100 крб, а при повторній відмові – ув'язненням або роботою в примусових таборах [30].

На Чернігівщині окупаційною владою було організовано примусову здачу населенням м'ясо-молочної продукції, яєць та птиці. Вся худоба перебувала під контролем, а за самовільний забій накладався штраф до 1000 крб та примусові роботи до 6 місяців [31]. Про масові спроби обійти це обмеження свідчить той факт, що ветлікаря з Новобасанського общинного господарства І. Карпукіна вигнали з роботи за підробку документів для селян про хвороби тварин та права на забій [32].

До населення доводили норми по здачі молока. Затверджувались норми на вищих управлінських рівнях окупаційної адміністрації, потім поширювались на всю територію. Так, Корюківське районне земельне управління в березні 1942 р. поширило серед місцевого населення наступні плани: здати від однієї корови в першому кварталі 1942 р. – 100 літрів, в другому – 150 літрів; від двох корів: в першому – 150 літрів, в другому – 250 літрів [33]; на третій квартал встановили норми в 250 літрів з однієї корови та 350 літрів з двох. Здавати мусили всі власники, незалежно від віку корови та її продуктивності [34]. Поставлені умови були достатньо жорсткі. Як наслідок – порушення з боку селян та санкції проти них. За невиконання планів постачання молока накладали грошові стягнення до 1000 крб та могли відібрати корову, що пропонувала робити Дмитрівська райуправа сільським старостам у 1942 р. на підставі німецьких наказів [35]. За розбавлення молока штрафували у розмірі до 300 крб [36].

Примушували по області здавати і необхідну кількість яєць. За невиконання плану накладали штраф до 10 крб за кожне недодане яйце та могли забрати 50 % наявних у господарстві курей [37]. План із заготівлі яєць поширювали і на селян, які не мали в господарстві курей. В 1943 р. такі громадяни с. Яблунівки (Яблунівський район) повинні були здати 50 шт. яєць за рік. У 1944 р. план зі здачі

яєць на село мали ділити на всі селянські господарства, незалежно від наявності курей [38].

Військові дії та подальша окупація призвели до значних міграційних процесів на території Чернігівської області. Населення масово переселялося в пошуках харчування, житла та товарів першої необхідності. Німецьке командування намагалось контролювати переміщення видачею посвідчень особи. Хто не мав такого документа, міг бути заарештований німецькою поліцією на строк до 30 діб та мав заплатити штраф 500 крб [39]. За втрату посвідок особи селянин міг бути оштрафований на суму від 800 до 1000 крб, а в особливих випадках і до 3000 крб [40].

Окупаційна адміністрація намагалась максимально контролювати усі прояви життєдіяльності в селах. При цьому були особливості, якщо село перебувало в зоні діяльності партизан. Наприклад, комендантська година встановлювалася, як правило, з 19 до 5 години, покарання за порушення якої – штраф до 1000 крб [41]. Порушення світломаскування штрафувалось від 10 до 50 крб [42]. В районах, що були зонами партизанської боротьби та підлягали юрисдикції Сновської фельдкомендатури, покарання було більш суворим: за порушення комендантської години мадярські військові могли розстріляти на місці [43], а за світломаскування – штраф до 5000 крб та примусові роботи до 4-х тижнів [44].

Під загрозою суворої відповідальності, наказувалось вітати німецьких військових вітальним знаком – підняттям правої руки над обличчям [45]. Жандармерія могла притягнути до відповідальності за пияцтво та хуліганство [46], на селян, у яких було знайдено самогонний апарат, накладався штраф у розмірі до 500 крб [47]. Карались штрафами та арештами особи, які уникали санітарної обробки та при повторному виявленні вошей після санаторної обробки [48].

Покарання очікувало селян за невідправку дітей до школи. Бахмацька райуправа в 1942 р. сільським старостам наказувала вперше за це порушення брати штраф 50 крб, за повторне порушення – 250 крб та арешт до 7 діб [49]. Дмитрівська управа за це пропонувала брати штрафи від 50 до 1000 крб [50].

Крім покарань у вигляді штрафів та примусових робіт, складовою німецької політики примусу стали розстріли, концентраційні табори, масові знищення місцевого населення. Вони стали засобом реалізації політики німців щодо слов'янського населення. Наприклад, додаток Гітлера до директиви № 33 від 23 липня 1941 р. прямо пропонує на місцях досягати приборкання місцевого

населення шляхом наведення страху драконівськими методами [51, с. 29–30]. На Чернігівщині вже перші акти окупаційної влади відповідали цим наказам. У поширеному наказі № 5 від 23 жовтня 1941 р. населення Ніжина та району зобов'язувалось негайно здати зброю під загрозою розстрілу [52, с. 10]. 2 листопада 1941 р. окупаційна газета "Українське Полісся" надрукувала оголошення військового коменданта м. Чернігова з переліком дій, за які передбачався розстріл. Сюди входило перебування в лісі, допомога партизанам, розповсюдження чуток, саботаж тощо. Окремим пунктом наголошувалось про колективну відповідальність селян у разі непокори [52, с. 11]. Інші оголошення того часу містили схожі погрози та попередження про знищення населення того чи іншого села в разі нападу партизан [52, с. 16]. Практичним втіленням цих погроз стали численні показові розстріли, про які повідомлялось населення Чернігівщини, з метою залякування. Так вчинили зі старостою с. Григорівка Дмитрівського району Велико-Іваненковим Семеном Онікієвичем, розстріляним у грудні 1941 р. за саботаж. Про його страту поширили інформацію по всьому району [53]. У цьому питанні широко застосовувалась окупаційна преса. "Ніжинські вісті" від 2 квітня 1942 р. написали про розстріл 31 березня 1942 р. голови колгоспу с. Почекина Станція за образливі вислови про Адольфа Гітлера [52, с. 30]. "Українське Полісся" від 10 квітня 1942 р. повідомило про розстріл 8 квітня 1942 р. 4-х чоловік за стрілянину по німецьких офіцерах в Чернігові. Окупаційна адміністрація повідомила жителів Чернігівщини, що будь-який замах на німців та їхніх союзників буде надалі відплачений в стократному розмірі [52, с. 33]. Розстрілювали за полювання в лісі [54]. Загрожував розстріл за ходіння ближче ніж 100 метрів від залізничних колій [55]. На селян іноді покладалась охорона залізниць. Польова комендатура в Лосинівському районі наказала розподілити колію для патрулювання між селами. Якщо на якійсь ділянці відбувалась диверсія, певну кількість селян могли повісити [56].

Чернігівська міжрайонна управа 23 січня 1942 р. наказала всім районним керівникам створити на місцях концентраційні табори для інтернування працездатних людей, що ухиляються від виконання трудової повинності [57, с. 50]. Проте наразі відомо лише про існування трудових таборів (для небажаючих працювати) в Ніжині та Прилуках, тюрем (де тримали цивільне населення) в Чернігові, Новгороді-Сіверському, Прилуках, Щорсі та концентраційний табір у Новгороді-Сіверському (був окремий відділ для цивільних) [58, с. 190].

Найтрагічнішою сторінкою в історії Чернігівщини стали каральні акції проти населених пунктів. Їхнє цілковите чи часткове знищення було засобом боротьби окупаційної адміністрації з партизанським рухом. Одними з перших постраждали села Тополівка та Лосівка в грудні 1941 р., знищені за успішні дії загону О. Федорова в с. Погорільці Семенівського району [59, с. 166]. Відзначимо, що каральні акції тривали протягом всього періоду окупації, але найбільшого розмаху було досягнуто в 1943 р.

Розгром під Сталінградом, який відкинув німецькі війська на Захід, та зростання партизанського руху змусили окупаційну адміністрацію на Чернігівщині розпочати "наведення порядку". Підставою до рішучих дій став наказ начальника оперативного відділу німецького генштабу генерала Хойзінгера у лютому 1943 р. про придушення партизанського руху в тилловій зоні фронту [60, с. 159]. З цього часу в каральних акціях було знищено значну кількість сіл. Так, 11 березня 1943 р. спеціальні загопи коменданта Носівського району Генріха Дросте як помста за невдалі бої з партизанським загonom М. Стратілата знищили населення села Козари [60, с. 159–160]. За поразку від Чернігово-Волинського партизанського з'єднання О. Федорова 13 березня 1943 р. каральні частини з Чернігова та загопи поліції з Ріпок і Добрянки спалили села Клубівку та Пізнопали [61, с. 118–123]. Каральні дії проти населення Корюківки були здійснені 1–2 та 9 березня 1943 р. [62]. Загалом в області впродовж окупації було знищено за різними підрахунками не менше 40 населених пунктів (див. табл. 1).

Таблиця 1

Населені пункти Чернігівської області, знищені німецькими загарбниками впродовж 1941–1943 рр. (обраховано автором за: [5, с. 37–40])

№ з/п	Населений пункт	Район	Дата знищення	Загинуло мешканців	Знищено дворів
1	2	3	4	5	6
1	с. Лосівка	Холминський	2 грудня 1941 р.	86	249
2	с. Тополівка	Холминський	2 грудня 1941 р.	111	209
3	с. Реймента-рівка	Холминський	21 грудня 1941 р.	114	300
4	с. Самотуги	Холминський	24 грудня 1941 р.	87	майже половина
5	с. Єліне	Щорський	23 березня 1942 р.	296	516

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
6	с. Мурав'ї	Грем'яцький	12–13 липня 1942 р.	23	спалено повністю
7	с. Чайкине	Н.-Сіверський	серпень 1942 р.	4	234
8	с. Ключи	Щорський	серпень 1942 р.	131	200
9	с. Мочалище	Новоба- санський	17–18 грудня 1942 р.	283	206
10	с. Рокитне	Бобровицький	18 грудня 1942 р.	197	77
11	с. Бірки	Бобровицький	28 грудня 1942 р.	34	120
12	с. Красне	Бобровицький	28 грудня 1942 р.	14	50
13	с. Піски	Новоба- санський	28 грудня 1942 р.	860	670
14	с. Перелюб	Корюківський	1942 р.	70	110
15	с. Кувечичі	Чернігівський	січень–квітень 1943 р.	184	340
16	с. Червона Гута	Любецький	29 лютого 1943 р.	89	
17	с. Видельці	М.-Коцюбин- ський	3 березня 1943 р.	понад 800	700
18	с. Срібне	Срібнянський	лютий 1943 р.	680	більшість будівель
19	с. Бобровиця	Чернігівський	21–23 лютого 1943 р.	470	спалено повністю
20	с. Яцеве	Чернігівський	21–23 лютого 1943 р.	440	416
21	сmt. Корюківка	Корюківський	1–2 березня 1943 р.	понад 7 тис. чол.	1290
22	с. Зелений Гай	Семенівський	10 березня 1943 р.	23	спалено повністю
23	с. Козари	Носівський	11 березня 1943 р.	4800	870
24	с. Клубівка	Добрянський	14 березня 1943 р.	506	307
25	с. Пізнопали	Ріпкинський	березень 1943 р.	50	спалено повністю
26	с. Майбутнє	Холминський	23 квітня 1943 р.		спалено повністю
27	с. Хропатий	Чернігівський	травень 1943 р.	127	75
28	с. Пакуль	Чернігівський	6 травня 1943 р.	105	375
29	с. Червоні Партизани	Носівський	15 вересня 1941р. – 15 вересня 1943 р.	1206	631

30	с. Купчичі	Сосницький	12–13 вересня 1943 р.	46	168
31	с. Вороб'ївка	Н.-Сіверський	1943 р.	50	139
32	с. Горностаївка	Ріпкинський		7	288
33	с. Лемешівка	Городнянський		14	420
34	с. Моровськ	Козелецький		28	106
35	с. Пушкарі	Н.-Сіверський		15	96
36	с. Малійки	Чернігівський		15	137
37	с. Буда- Вороб'ївська	Н.-Сіверський		15	389
38	с. Тихоновичі	Щорський		93	214
39	с. Кобижча	Бобровицький		19	170
40	с. Коростень	Куликівський		2	спалено повністю
41	С. Охрамієвичі	Корюківський		16	40

За даними Чернігівської обласної державної комісії з розслідування злочинів, скоєних німецько-фашистськими загарбниками на території області, за два роки окупації було вбито і закатовано 127778. За час окупації та в період свого відступу фашисти повністю знищили 61 населений пункт з 9737-ма дворами. Частково було спалено 483 населені пункти з кількістю дворів 37382 [61, с. 118]. Опрацювання колекції повідомлень 1963–1967 рр. з обласних архівів на прохання Інституту історії партії ЦК КП України дозволило встановити відомості про 302 спалені населені пункти на території Чернігівщини [60, с. 165–166].

Отже, німецький окупаційний режим на Чернігівщині протягом 1941–1943 рр. мав різні форми та методи примусу місцевого населення до покори та праці на користь Німеччини. Широке застосування штрафів та примусової роботи стали нормами повсякденного життя для всього населення області. Жорстоке ставлення окупаційної адміністрації викликало зростання партизанського руху по області. Найефективнішим методом боротьби з ним німці обрали впровадження системи розстрілів заручників за ті чи інші акції партизан. На практиці каральні операції досягали великих масштабів, коли знищувались сотні, а то й тисячі мирних жителів. Врешті-решт, ефективність їх проведення залишається сумнівною, оскільки вони мали зворотній ефект і лише збільшували партизанський рух та вороже ставлення населення до окупаційного режиму.

Література

1. Про звірства і злодіяння німецько-фашистських загарбників на Чернігівщині. – 1944. – 20 с.
2. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : сборник документов и материалов / редкол.: В. М. Половец, Ю. И. Герман, И. К. Иващенко и др. – К. : Политиздат Украины, 1978. – 417 с.
3. Горбань Г. В ту страшну ніч... / Г. Горбань // Ленінське слово. – 1982. – 20 лютого ; Молчанов В. Стогін вмираючої школи // Деснянська правда. – 1983. – 15 травня.
4. Корюківка, 1943: злочин проти людяності : зб. документів і матеріалів / упоряд.: С. В. Бутко, Т. В. Макаренко. – Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2010. – 88 с. ; Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни : матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Чернігівська обласна державна адміністрація, Український інститут національної пам'яті ; упоряд. : С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – 144 с. ; Партизанська слава. Чернігівська область ; упоряд. : О. Б. Коваленко, О. В. Лисенко, І. М. Цимбаленко ; довідкові матеріали: Т. А. Афанасьєва, Т. В. Донченко, О. М. Сидоренко та ін. – Чернігів : Десна Поліграф, 2011. – 498 с.
5. Вінок безсмертя : книга-меморіал / редкол.: О. Ф. Федоров, В. А. Маняк та ін. – К. : Політвидав України, 1987. – 578 с.
6. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) / П. В. Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90–101.
7. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-4438, оп. 1, спр. 7, арк. 125.
8. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4268, оп. 1, спр. 10, арк. 80.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 3, арк. 24.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 3, арк. 24.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3064, оп. 1, спр. 4, арк. 56.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 23, арк. 155.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3071, оп. 1, спр. 62, арк. 320 – 320 зв.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 1, арк. 31.
15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 1, арк. 34.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3085, оп. 1, спр. 63, арк. 30.
17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3150, оп. 1, спр. 9, арк. 2.
18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4430, оп. 1, спр. 1–146
19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3222, оп. 1, спр. 3, арк. 43–43 зв.

20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3085, оп. 1, спр. 8–9
21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4263, оп. 1, спр. 1, арк. 51.
22. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3085, оп. 1, спр. 8, арк. 40
23. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4264, оп. 1, спр. 7, арк. 80.
24. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3263, оп. 1, спр. 2, арк. 80.
25. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3064, оп. 1, спр. 3, арк. 163.
26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3064, оп. 1, спр. 4, арк. 19.
27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 23, арк. 179.
28. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3263, оп. 1, спр. 7, арк. 219.
29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3222, оп. 1, спр. 27, арк. 207
30. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4432, оп. 1, спр. 12, арк. 149
31. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3199, оп. 1, спр. 1, арк. 177.
32. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4430, оп. 1, спр. 16, арк. 44.
33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3145, оп. 1, спр. 2, арк. 37.
34. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3145, оп. 1, спр. 2, арк. 133.
35. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3064, оп. 1, спр. 4, арк. 90.
36. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3110, оп. 1, спр. 13, арк. 24.
37. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3110, оп. 1, спр. 13, арк. 30.
38. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4264, оп. 1, спр. 18, арк. 28.
39. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4264, оп. 1, спр. 5, арк. 34.
40. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1429, оп. 1, спр. 121, арк. 30.
41. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 3, арк. 3.
42. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3199, оп. 1, спр. 1, арк. 116.
43. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3460, оп. 1, спр. 4, арк. 44.
44. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3460, оп. 1, спр. 4, арк. 39.
45. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4263, оп. 1, спр. 3, арк. 110.
46. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3301, оп. 1, спр. 45, арк. 59.
47. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4472, оп. 1, спр. 75, арк. 42.
48. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3064, оп. 1, спр. 3, арк. 37.
49. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3110, оп. 1, спр. 8, арк. 67.
50. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3048, оп. 1, спр. 2, арк. 12.
51. "Історія застерігає": трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / упоряд. В. М. Немитий, А. В. Кентій, Б. А. Мартиненко та ін. : Видавництво політичної літератури, 1986. – 264 с.
52. Німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині / упоряд.: Н. М. Полетун, Л. Ф. Сурабко. – Чернігів, 2000. – 88 с.
53. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3064, оп. 1, спр. 1, арк. 126.
54. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4430, оп. 1, спр. 1, арк. 35.
55. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4477, оп. 1, спр. 12, арк. 18.
56. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 3, арк. 12.

57. Дзвони пам'яті: Ріпкинщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : зб. док. і мат. / упоряд.: Б. Ф. Юр'єв, І. Д. Кужільний, А. І. Жагловський. – Чернігів : РВК "Деснянська правда, 2008. – 456 с.

58. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / упоряд. М. Г. Дубик. – К., 2000. – 304 с.

59. Білоус О. Роль двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова в організації партизанського руху на території північно-східної України / О. Білоус // Наукові записки з української історії : зб. Наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 27. – С. 164–169.

60. Легасова Л. Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (За матеріалами центральних областей) / Л. Легасова, М. Шевченко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 154–159.

61. Трикашна Л. М. Спалені гітлерівськими окупантами населені пункти Чернігівщини (1941–1943 рр.) / Л. М. Трикашна // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни : матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. Чернігівська обласна державна адміністрація; Український інститут національної пам'яті. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – С. 118–123.

62. Бутко С. Корюківка: катів названо поіменно [Електронний ресурс] / С. Бутко – Режим доступу:

<http://incognita.day.kiev.ua/koryukivka-kativ-nazvano-poimenno.html>. – Назва з екрана.

В. В. Маршицька, І. Ю. Болтаєвський

Примусові робітники з Київщини у системі економічної експлуатації Третього Рейху (1942–1945 рр.)

У статті досліджується проблема примусових робітників Третього Рейху, охарактеризовано основні форми і методи економічної експлуатації населення України періоду нацистської окупації; з'ясовано мету організації вивозу цивільного населення на роботу до Третього Рейху, місце, роль та форми експлуатації оstarбайтерів у економіці Третього Рейху.

Ключові слова: оstarбайтер, економічна експлуатація, нацистська окупація, трудова мобілізація.

В статье исследуется проблема принудительных рабочих Третьего Рейха, охарактеризованы основные формы и методы экономической эксплуатации населения Украины периода нацистской оккупации; выяснены цель организации вывоза гражданского населения на работу в Третий Рейх, место, роль и формы эксплуатации оstarбайтеров в экономике Третьего Рейха.

Ключевые слова: оstarбайтер, экономическая эксплуатация, нацистская оккупация, трудовая мобилизация.

In this paper the problem of forced laborers of the Third Reich, describes the basic forms and methods of economic exploitation of the population during the Nazi occupation of Ukraine, clarified the purpose of export of civilians to work in the Third Reich, the place, role and forms of exploitation Ostarbeiteren in the economy of the Third Reich.

Key words: Ostarbeiter, economic exploitation, Nazi occupation, labor mobilization.

Сучасний стан світової економіки характеризується інтенсивним рухом трудових ресурсів, який не має кордонів, причому здійснюється він без тиску з боку держав. За час Другої світової війни у Третьому рейху примусово працювало приблизно 9–10 млн робітників із 26 європейських держав. Понад два мільйони таких невільників було доставлено з території сучасної України. На міжнародному військовому процесі в Нюрнберзі націонал-соціалістична "програма рабської праці" була одним із чотирьох головних пунктів звинувачення проти провідних німецьких політиків та промисловців і кваліфікувалася як злочин проти людства.

Мільйони невірників із Радянського Союзу після повернення на Батьківщину не тільки не зустріли якогось співчуття, фінансової підтримки, але багато хто з них на довгі роки знову стали жертвами репресій. Перебуваючи під підозрою і звинувачувані в колабораціонізмі, вони були суттєво обмежені в громадянських правах і свободах: їм заборонялося проживати у столичних містах, вони мали проблеми з отриманням паспортів, роботи, освіти, зате першими ставали об'єктом примусових трудових мобілізацій, тривалий час перебували під постійним наглядом внутрішніх органів, проходячи принизливі процедури фільтраційних перевірок. Усі ці обставини змушували колишніх примусових робітників довгі роки приховувати своє невірницьке минуле навіть від найближчих родичів.

Історія примусових робітників Третього Рейху, тривалий час замовчувана, витіснена з офіційної пам'яті, на початку 90-х рр. минулого століття стала активно включатися до створення "нового", "нерадянського" бачення подій Другої світової війни. Велика група її учасників, що переслідувалися нацистським і сталінським режимами, отримали нарешті належну увагу як істориків, так і політиків. Зміни у ставленні до колишніх оstarбайтерів не обмежувалися лише сферою меморіальних практик. Значно більшою мірою вони вилилися у цілком конкретні результати у сфері економічної та соціальної політики. Не останню роль у прискоренні цього процесу відіграли гуманітарні виплати уряду ФРН та Австрії колишнім примусовим робітникам. Були створені громадські організації оstarбайтерів та в'язнів нацистських концтаборів.

Верховна Рада України у 2000 р. ухвалила закон "Про жертви нацистських переслідувань", де визначені правові, економічні та організаційні засади державної політики стосовно цієї категорії громадян, гарантовано їх захист і збереження пам'яті про них. Проте у політичних позиціях організацій колишніх оstarбайтерів, як і в змісті Закону, залишилося чимало застарілих ідеологічних рудиментів.

Саме тому дослідження проблеми "Примусові робітники з Київщини у системі економічної експлуатації Третього Рейху (1942–1945 рр.)" є актуальним.

Предмет дослідження: форми і методи, що були застосовані нацистською окупаційною владою та її поплічниками при економічному пограбуванні України.

Об'єкт дослідження: період нацистської окупації України періоду 1941–1944 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1941–1944 рр.

Територіальні межі охоплюють Київську область Української РСР у її адміністративних кордонах 1941 р.

Мета дослідження полягає у проведенні комплексного аналізу процесів економічної експлуатації цивільного населення окупованої нацистами Київщини.

Основні завдання дослідження: проаналізувати стан і ступінь дослідження обраної теми в історіографії, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення; охарактеризувати основні форми і методи економічної експлуатації населення України періоду нацистської окупації; визначити органи і установи окупаційної влади, що відповідала за організацію економічного пограбування України; з'ясувати мету організації вивозу цивільного населення на роботу в Третій Рейх; назвати місце, роль та форми експлуатації оstarбайтерів у економіці Третього Рейху.

Минуле ХХ ст. стало для України століттям депортацій. Упродовж 20–40-х рр. виселялися родини "куркулів" і "ворогів народу", здійснювалися постійні мобілізації робочої сили на індустриальні новобудови Радянського Союзу, періодично проводилися "примусові міграції" населення певних національностей: німців, поляків, татар, греків. Регулярні упереджувальні виселення "небажаних" стали дієвим методом "упокорення" новоприєднаних після 1939 р. територій СРСР.

Друга світова війна стала піком трудових мобілізацій та примусових переселень народів, котрі суттєво змінили етнічну карту України. За неповні два з половиною роки понад два мільйони невідьників з території сучасної України було доставлено до нацистської Німеччини. Приблизно 20 000 осіб щотижня прибувало до Рейху. Починаючи з весни 1942-го, відправка товарняків, набитих робочою силою для відбудови "вільної Європи", вже втратила фальшивий пропагандистський блиск і стала постійним жахом для населення окупованих територій.

Незважаючи на масштабність цього явища, інтерес до вивчення примусової праці формувався повільно. У Радянському Союзі основною темою в дослідженнях історії Великої Вітчизняної війни була перемога над Третім рейхом. Праця ж мільйонів громадян СРСР у нацистській Німеччині згадувалася хіба що в контексті злочинів окупантів, без подальшого заглиблення в деталі проблеми. Переможна Велика Вітчизняна війна стала на тривалий час центральною складовою частиною суспільної радянської

свідомості й продовжує займати важливе місце в політиці пам'яті держав, що виникли після розпаду СРСР. У повоєнній Німеччині, як ФРН, так і НДР, політична історія націонал-соціалізму, успіхи та невдачі Вермахту були пріоритетними у дослідженнях Другої світової війни, а про використання мільйонів іноземних робітників у економіці Рейху та масові вбивства у концтаборах писалося мало.

На похвалення досліджень комплексу примусової праці з середини 1980-х рр. вплинула низка чинників. У цей час відбулася зміна поколінь, і до активної політики прийшла нова генерація, яка не пережила війну й, відповідно, не мала тягаря особистої відповідальності. З іншого боку, не припинялися постійні вимоги держав, чиїх громадян примусово вивозили на роботу в Німеччину, щодо відшкодування за їх рабську працю в Рейху. За цих обставин з новою силою відновилася дискусія щодо розширення кола жертв націонал-соціалістичного переслідування та їх моральних і юридичних прав. "Критичний поворот" в історичній науці, що характеризувався похваленням інтересу до проблем людини, сприяв активізації міждисциплінарних студій "жертв" воєнних конфліктів, а не лише "героїв". Як наслідок – нині проблема примусової праці часів націонал-соціалізму є чи не найбільш дослідженою в німецькомовній історіографії й продовжує зберігати стійкий інтерес у фахівців.

З розпадом Радянського Союзу, демократизацією суспільства на пострадянському просторі у науковців з'явилася можливість доступу до нових джерел. Це пов'язане як з припиненням терміну таємності документів часів Другої світової війни, так і цілеспрямованим розсекреченням фондів радянських архівів. Такі обставини сприяли розв'язанню цілого комплексу нових питань стосовно організації й проведення репатріації та повоєнної долі колишніх примусових робітників з СРСР. Поява у світовому співтоваристві України як незалежної держави викликала політичну необхідність до відродження національної історії, й відповідно, створення власної версії подій Другої світової війни, виокремлення української складової проблеми оstarбайтерів.

Напередодні нападу на Радянський Союз і під час стрімкого просування Вермахту вглиб СРСР нацистське керівництво не планувало застосувати в промисловості Німеччини робочу силу з окупованих територій (у тому числі й з України). Навпаки, розроблялися плани масового знищення мільйонів місцевих жителів (генеральний план "Ост"), щоб очистити територію для розселення німецьких колоністів. Ця концепція домінувала до

осені 1941 р., доки не змінилася воєнна ситуація й короткочасна військова кампанія не переросла в позиційну війну на витривалість. Тепер німецька економіка мусила значно збільшити свої потужності. Залучення трудових ресурсів із західноєвропейських країн (Франція, Нідерланди, Данія тощо) не вирішило проблему нестачі робочої сили. Залишалися тільки робітники з Радянського Союзу, які могли надалі дати дійсне розвантаження для економіки Німеччини. Але проти цього виступало нацистське керівництво країни, зокрема шеф поліції безпеки та СС Г. Гімmlер, який висловлювався проти надання роботи "росіянам" у Рейху через расові застереження та міркування національної безпеки.

Наприкінці осені 1941 р. натиск промисловців, у першу чергу власників вугільних шахт Рурського басейну, щодо необхідності використання праці радянських військовополонених змусив нацистське керівництво піти на поступки. Рішення з'явилося в результаті тривалої суперечки, і в жовтні та листопаді 1941 р. було затверджене А. Гітлером і Г. Герінгом в основному комплексі першочергових заходів. Генеральний уповноважений із чотирирічного плану Г. Герінг так визначив місце робітників зі Сходу в промисловості Рейху: "Кваліфіковані робітники-німці повинні займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою й довбати каміння – не їхнє завдання, для цього є росіяни". Його директива від 7 листопада 1941 р. у загальних рисах визначила правовий статус цивільних робітників з окупованих територій Радянського Союзу, який мало чим відрізнявся від статусу полонених червоноармійців. Коротко суть цього документа можна окреслити такими словами: використанню росіян – "так", але максимальна експлуатація, найгірше харчування й ставлення. За незначні порушення – смертна кара [1].

Після цього зацікавлені установи у Рейху були переконані: проблема робочих рук – вирішена. Надії німецьких промисловців у першу чергу покладалися на мільйонну армію радянських військовополонених. Насправді виявилось, що більшість в'язнів вже загинула у таборах на Сході, й залишилася незначна кількість працездатних, яких можна було б транспортувати. Загалом із 5,7 млн радянських військовополонених, які впродовж усієї війни потрапили до рук німців, померло 3,3 млн

Замість технологічно відносно простого застосування праці військовополонених німецькі відповідні установи на окупованих територіях СРСР тепер мусили переходити до вербування цивільних робітників.

З перших днів окупації в Україні примусова праця вводилася у систему. 5 серпня 1941 р. рейхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг видав розпорядження про обов'язкову трудову повинність для цивільних громадян віком від 18 до 45 років. Це ж рішення "про впровадження обов'язку праці у зайнятих місцевостях" підтверджувалося рейхскомісаром України Е. Кохом указом від 21 листопада 1941 р. [2].

Поступово одним із найважливіших профілів підкупаційного життя стали арбайтсамти, або установи праці, біржі праці, як їх ще називали – органи одночасно окупаційної влади та загальнонімецької служби праці. У кожному великому обласному, районному місті були створені подібні установи, завданням яких було взяти на облік усе працездатне населення. Хоча, скажімо, у Києві перша біржа праці була організована з ініціативи міської управи на чолі з професором О. Оглобліним і розташовувалася спочатку в приміщенні школи № 20 по вул. Покровська, 2. Це була якраз спроба налагодити життя городян, дати раду безробіттю, тому міська управа почала організовувати робочі місця (переважно з упорядкування території міста й комунальних підприємств). В оголошенні, опублікованому в газеті "Українське слово", безробітних запрошували з'явитися на біржу праці, де "щодня можна дістати роботу за зарплату" [3].

У другій половині жовтня 1941 р. тон оголошень змінився, розпочалася активна кампанія примусової реєстрації безробітних, центром якої стала інша біржа праці (підконтрольна окупаційній владі), розташована у приміщенні Художнього інституту за адресою: Вознесенський узвіз, 20. До кінця жовтня тут пройшли реєстрацію 55 тис. безробітних (65 відсотків із них становили жінки), з яких майже 6 тис. отримали роботу.

На підставі наказів військового комісара Києва Ебергарда усі безробітні кияни були зобов'язані щотижня з'являтися до біржі праці для реєстрації й виконувати будь-яку роботу незалежно від кваліфікації, про зарплату тепер уже не згадувалося.

Очевидно, потік добровольців швидко припинився, бо наприкінці осені 1941 р. окупаційні установи почали застосовувати різні примусові засоби, щоб поставити на облік місцеву робочу силу. До цього у Києві залучалися районні адміністрації міської управи, а згодом і поліція. "Прохання вжити негайних заходів, щоб зареєструвати на біржі праці всіх безробітних чоловіків, особливо всіх фахових робітників". З такою вимогою звертався на початку грудня 1941 р. до голови Київської міської управи Д. Багазія

комісар Ебергард. "Усі незареєстровані повинні бути доставлені до біржі праці за допомогою міліції в супроводі кербудинку" [4].

Окрім реєстрації працездатних, для отримання достовірних даних про трудові ресурси в усіх містах і селах України наприкінці 1941 р. розпочався перепис населення. Результати перепису населення Києва, який завершився навесні 1942 р., показали, що потенціал робочої сили в окупованому місті значно скоротився внаслідок мобілізації чоловічого населення до армії, радянську евакуацію й репресивні дії німецьких спецслужб та каральних органів (у тому числі й розстріли цивільного населення у Бабиному Яру). На 1 квітня 1942 р. у Києві було зареєстровано 352 139 осіб, тобто вдвоє менше, ніж до війни. Аналіз вікового складу показує, що різко зменшилася кількість населення саме працездатних вікових категорій. Кияни віком від 15 до 55 років становили всього 23 % (81 639) від загальної кількості мешканців, причому чоловіки – лише 7 % (25 240). Найчисельнішу групу серед працездатних становили підлітки віком від 15 до 19 років (29 994).

Найменше осіб, як чоловіків, так і жінок, виявилось у віковій групі від 30 до 50 років (4 121). І майже в усіх вікових категоріях жінки вдвічі перевищували кількість чоловіків, а в окремих випадках – втричі (від 25 до 29 років) і вп'ятеро (від 20 до 24 років).

Інакше виглядала демографічна ситуація в Київській області. Порівняння даних переписів населення області 1939 та 1942 рр. свідчать: майже 84 % жителів сільських районів Київщини залишилися на окупованій території. За даними перепису населення, у Києві 1939 р. мешкало 846 724 осіб. Не вдалося знайти інформацію про віковий склад населення по всіх районах області. Обчислення за даними громадських господарств Переяславського району свідчать, що на початок березня 1942 р. населення віком від 16 до 55 років становило 44 % від загальної кількості жителів цього району. Отже, можемо припустити, що в селах Київської області потенціал робочої сили був набагато більшим, аніж у містах, зокрема у Києві. Проте із самого початку вербувальної кампанії ставка робилася на кваліфікованих промислових робітників міст, а не працівників сільського господарства. У подальшому ж відомості переписів використали окупаційні установи для корегування стратегії набору робочої сили до Німеччини.

Таким чином, напередодні війни Німеччиною не було вироблено єдиної концепції стосовно використання трудових ресурсів окупованих територій. З одного боку, розроблялися масштабні плани економічної експлуатації захоплених територій, з іншого –

нацистське керівництво втілювало у життя ідеї расової теорії, і в Україні проходили акції знищення єврейського населення, представників більшовицької партії, під час яких сотні тисяч осіб працездатного населення були вбиті. Одночасно окупаційна влада мусила розпочати вивезення робочої сили до Німеччини, і саме це завдання згодом стало домінуючим у політиці окупантів.

Порівняно з іншими захопленими радянськими територіями з українських земель було вивезено найбільше трудових ресурсів для економіки Третього рейху. Київщина з розвиненою промисловістю й зручною транспортною мережею опинилася у центрі інтересів чиновників відомства Ф. Заукеля. Майже 8 % населення її міст і сіл було депортовано на примусові роботи. Київ як вузлова залізнична станція став ще й важливим пересильним пунктом на шляху транспортування робочої сили за кордон. Перші потяги з України взимку 1942 р. склалися переважно з в'язнів таборів для радянських військовополонених та жителів великих промислових міст. Набору "добровольців" сприяли початкові успіхи німецької армії на фронтах, невизначеність подальшої ситуації, голод і безробіття в окупованих містах, активна агітаційна кампанія в поєднанні з інформаційною ізоляцією. У мотивації дій людей переважали не стільки політичні уподобання, як потреба елементарного виживання. Коли ж навесні 1942 р., згідно з новим курсом воєнної економіки Німеччини, потрібно було радикально збільшити кількість завербованої робочої сили, то без насильства неможливо було виконати це завдання. Найбільш "успішними" стали акції весняно-літнього вербування 1942 р. та мобілізація працездатних навесні 1943 р. Відступ з України ворожих армій також супроводжувався масовими депортаціями під приводом евакуації населення з зони бойових дій.

Аналіз статистичних даних вказує на те, що, незважаючи на схожі методи й заходи окупаційної влади, у кожній адміністративній одиниці Київської області ситуація з вивезенням мала свою специфіку. На результати мобілізаційної політики відчутно впливали економічні, політичні та демографічні чинники, а іноді випадковий збіг обставин, який в умовах нестабільного воєнного суспільства іноді набував вирішального значення. Відповідно й структура депортованого населення мала неоднорідний склад, бо разом із працездатними категоріями вона охоплювала дітей і людей похилого віку. Просте порівняння підсумкових даних показує, що селян серед депортованих було майже вдвічі більше, ніж

жителів міст. І соціально-демографічна, й соціально-територіальна структури вивезеного населення свідчать, що серед вивезених із Київської області переважали некваліфіковані працівники або ті, хто мав досвід тільки сільськогосподарських робіт.

Перегляд існуючих на сьогодні статистичних матеріалів дає підстави стверджувати, що до цифри 2,4 млн депортованого з України до Німеччини населення, якою оперують вітчизняні історики, не включені дані про кількість вивезених киян.

На обставини перебування наших співвітчизників у Рейху основний вплив справила суперечність між гострою потребою у трудових ресурсах та ідеологічними стереотипами нацистів стосовно зараженого більшовизмом, "расово неповноцінного" населення захоплених територій СРСР. З одного боку, на думку сучасних німецьких істориків, використання іноземної робочої сили мало вирішальне значення для функціонування економіки Третього рейху в роки війни. Присутність мільйонів рабів також відіграла важливу ідеологічну роль, оскільки, по суті, в очах партійних можновладців свідчила про успіхи націонал-соціалістичної політики. З іншого – до оstarбайтерів були запроваджені дискримінаційні обмеження їх соціальних та політичних прав, жорстокі форми експлуатації на підприємствах Німеччини. І хоча впродовж війни законодавство щодо "східних робітників" під тиском політичних та економічних чинників зазнавало постійних змін, усе ж оstarбайтери продовжували залишатися найбільш гнобленою й безправною категорією іноземних робітників у Рейху. Вони жили в найгірших умовах, отримували найменшу норму харчування, виконували брудну й фізично найтяжчу роботу. Серед оstarбайтерів налічувалася найбільша кількість жінок (понад 50 %) і неповнолітніх.

В українському суспільстві продовжує існувати чимало стереотипних оцінок цього явища, сформованих ще понад півстоліття тому. Так само й вітчизняна історична наука не має відповіді на багато запитань, хоча масштаби подій заслуговують на більшу увагу істориків. Одержимість цим минулим, якого неможливо уникнути, не зменшується, а навпаки, зростає. Тобто фаза дійсного осмислення цих подій ще тільки почалася.

Література

1. Гальчак С. На узбіччі суспільства: доля українських "оstarбайтерів" (Поділля, 1942–2007 рр.) / С. Гальчак. – Вінниця : Поділля, 2009. – 768 с.

2. Коваль М. "Остарбайтери" України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. Коваль // Політика і час. – 1998. – № 9, 10.

3. Гальчак С. Д. "Східні робітники" з Поділля у Третньому райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. – Вінниця : "Книга-Вега" ВАТ "Віноблдрукарня", 2003. – 344 с.

4. Лапан Т. Усні історії галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду / Т. Лапан // Схід / Захід : іст.-культ. зб. / Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін. – Х., 2008. – Вип. 11–12 : Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / за ред. В. Кравченко, Г. Грінченко. – С. 198–235.

5. Меляков А. В. До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941–1944 рр. / А. В. Меляков / Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 132–145.

6. Анголенко В. Пошта в Україні за німецької окупації: маловідомі факти / В. Анголенко // Український філателістичний вісник. – 1998. – № 2, 3. Джерела та література.

7. Анголенко В. Пошта в Україні за німецької окупації: маловідомі факти / В. Анголенко // Український філателістичний вісник. – 1998. – № 2, 3. Джерела та література.

8. Вронська Т. В. Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки / Т. В. Вронська // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 125–142.

9. Пастушенко Т. Репатріація українських "остарбайтерів" на батьківщину: 1944–1947 рр. / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 123–136.

10. Лапан Т. Порівняльний аналіз становища українців дистрикту Галичина і рейхскомісаріату Україна на роботах в Німеччині під час Другої світової війни / Т. Лапан // Ефективність державного управління : зб. наук. праць Львівського регіонального ін-ту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України / за заг. ред. А. О. Чемериса. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2008.

11. Пастушенко Т. Основні етапи депортації цивільних робітників з Києва та Київської області до Німеччини у 1942–1944 рр. / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 310–324.

12. Пастушенко Т. Сучасна історіографія українських "остарбайтерів": політичний контекст і методологічні новації / Т. Пастушенко // Історія та історіографія в Європі : зб. наук. праць / редактори: С. Стельмах, Г. Хаусман. – К. : УНІСЕПВ, 2003. – Вип. 1–2. – С. 215–220.

L. M. Mytsyk

Stalinist Regime from the British Perspective: English Parliamentarians' Reflections on the Visit to the USSR in 1945

Стаття присвячена одному з аспектів історії радянсько-британських громадських зв'язків у роки Другої світової війни – візиту до СРСР британської парламентської делегації у 1945 р. Автор підкреслює високий рівень ідеологізації та політизації радянського суспільства в умовах сталінського тоталітарного режиму, що деформувало розвиток "народної дипломатії". Спираючись на архівні матеріали британського парламентського візиту, автор доходить висновку про посилення на завершальній стадії війни тенденції до перетворення громадського співробітництва на канал радянської "війни ідей" проти Заходу.

Ключові слова: громадські зв'язки, тоталітаризм, ідеологічна експансія.

Статья посвящена одному из аспектов истории советско-британских общественных связей в годы Второй мировой войны – визиту в СССР британской парламентской делегации в 1945 г. Автор подчеркивает высокий уровень идеологизации и политизации советского общества в условиях сталинского тоталитарного режима, деформировавших развитие "народной дипломатии". Опираясь на архивные материалы британского парламентского визита, автор приходит к выводу об усилении на завершающей стадии войны тенденции к превращению общественного сотрудничества в канал советской "войны идей" против Запада.

Ключевые слова: общественные связи, тоталитаризм, идеологическая экспансия.

The paper deals with one of the aspects of history of the Soviet-British public relations in the Second World War – visit of the British parliamentary delegation to the USSR in 1945. The author emphasizes high level of ideologisation and politization of the Soviet society under the totalitarian Stalinist rule, which caused the deformation of the development of "public diplomacy". Based on the archive materials of the British parliamentary visit, the author draws a conclusion about the intensification of the tendency toward transformation of that cooperation into the channel of the Soviet "ideas war" against the West in the final stage of war.

Key words: Public relations, totalitarianism, ideological expansion.

The common struggle of the USSR and Great Britain against Nazism within the framework of the Anti-Hitler Coalition provided them with the unique opportunity for the development of different forms of public relations. However, the cooperation between the totalitarian Stalinist regime and one of the most developed Western democracies proved to be complicated and conflicting. That was an area of antagonism of two trends: objective necessity of expansion of public contacts within the framework of military-political alliance of the USSR and Great Britain, on one hand, and authoritarian practices of Soviet governmental bodies and negative reaction of British authorities, which impeded that process, on the other hand.

Though the study of the Soviet-British public relations within the framework of the Anti-Hitler alliance history studies was started in 1960th already, it has not been completed yet; only some aspects of history of the "public diplomacy" in the Second World War has been analyzed. As a result there are two diametrically opposite historiographical trends now: one part of scholars supposes, that international public contacts in the war period were interrupted, other one emphasizes their intensification. From the middle of 1980th, especially in connection with the celebration of the 40th and 50th anniversaries of the Victory over Nazism, studies of public cooperation within the framework of Anti-Hitler coalition were intensified significantly; the circle of sources for scientific analysis was extended. V. A. Nevezhin and L. M. Mytsyk in their PhD dissertations disproved the traditional claim of the Soviet historiography about great impact of the Soviet society on "democratic and progressive circles of the West". They argued the conclusion about high level of ideologisation and politization of the Soviet society under the totalitarian Stalinist rule, which caused the deformation of the development of international public contacts [1].

This paper is presenting one of the key events of the Soviet-British public contacts in war period – visit of the British parliamentary delegation to the USSR in 1945. That visit seems to be a perfect illustration of the tendency toward transformation of the international public contacts into the channel of the Soviet "ideas war" against the West in the final stage of existence of the Anti-Hitler coalition.

In fact, till the end of 1944 no English public figure has visited the USSR that was an evidence of conservatism, despite the existence of the Soviet-British military-political alliance, of the ideological intolerance and autarkic tendencies, which Stalinist regime artificially cultivated in the area of international relations at

the end of 1930th – at the beginning of 1940th. However, the official directive at strengthening ideological expansion to the West forced Soviet state bodies to implement some contacts with the British citizens. In the letter to Kemenov¹, L. Kislova in principle spoke for invitation of English public figures to visit the USSR "with the information purpose", but emphasized that "it's more expedient to invite those people, whom we need, than receive those, who are sent by official circles" [2]. Obviously, the criterion of "a need" was the pro-Soviet political orientation of expected foreign visitors, their loyalty to Stalinist regime i. e. that was a reason to consider them as potential propagandists of "achievements of the Soviet socialist system" in their native countries.

Among those, who seemed to meet that criterion in the eyes of leaders of the Society of Cultural Relations with the USSR and therefore visited the Soviet Union in 1945, there was an English parliamentary delegation.

Talking to the Soviet ambassador Gusev before the departure from London the head of the delegation colonel W. Elliot said that the visit is "a goodwill mission" aimed at gaining "general understanding of the management system and operations of state institutions in the Soviet Union", as well as at familiarizing with its industry and agriculture in order "to satisfy to some extent the British public interest in the USSR" [3]. A wide range of issues that interested British parliamentarians spoke of their desire to obtain a complete and objective picture of the situation in the Soviet and prospects for further contacts with it in various fields. The message sent by the House of Lords of the British Parliament to the Presidium of the Supreme Council of the USSR emphasized that "the development in all the possible ways of the Anglo-Soviet Alliance and the friendly feelings between the two countries not only to ensure the final victory in the war, but also to create lasting basis of global peace in the future, is the firm policy and intention of the Government and the Parliament of the United Kingdom" [4].

From the Soviet side, too, there was no lack of declarations of commitment of state leaders to the idea of preserving friendship and equal and mutually beneficial cooperation with Great Britain. However, in fact, the visit of British parliamentarians to the USSR

---

¹ The head of the Society of Cultural Relations with the USSR.

has also been considered from the perspective of its possible use for propaganda purposes. Although an ideological orientation of a number of delegates (W. Roberts, J. Parker, St. King-Hall) raised some concern among the Soviet Foreign Affairs Commissariat officials², its composition in general gave reason to hope³ that they will be able to turn the visit into "a tourist trip", avoiding discussion of serious political issues and providing Englishmen' favourable comments about life in the Soviet Union [7]. Therefore, everything possible was done that " the trip should be without a hitch from the beginning to the end" [8]. Besides Moscow, where parliamentarians visited Moscow State University, Library named after Lenin, Academician Burdenko Neurosurgical Institute, Research Institute of Radiology, automobile plant named after Stalin and special military school of communication, the program of visit included short-term trips to Leningrad, Sverdlovsk, Stalingrad, Baku, some cities of Donbas and Middle Asia.

The culmination of the visit was Stalin's reception of the delegation where the Soviet leader announced his intention to visit Great Britain after the war [9], and then expressed his really Jesuit wish: upon their return to the homeland British guests should tell "truth, good and bad" about Russia, because "he knows weaknesses

---

² In particular, the general secretary of the Fabian Society, Labour MP Parker was an adherent of Federations creation as a counterweight to the Soviet "penetration" to Balkans and Eastern Europe, supported the Polish government in exile, and stated on the upcoming visit to the USSR that "Labour Party Executive Committee sends him to Moscow in order to convince Russian Communists in the need to dissolve the British Communist Party as a first step towards creating the joint International". King-Hall's "hostility" toward the USSR was illustrated by excerpts from his books "Our Own Times" (1935) and "Britain's Third Chance" (1943), where the author negatively assessed Stalinist regime foreign policy, which practical realization was the Soviet-Finnish war, as well as its internal policy during first Five-Year Plans, when, in King-Hall's opinion, "Lenin and Stalin after him did in Russia exactly the same things that Goering did in Germany". The British parliamentarian stressed that the Constitution of 1936 that pointed the way to more liberal regime "has never been implemented" [5].

³ In the note to Stalin the People's Commissariat of Foreign Affairs reported that "among all delegates only heads of the delegation Elliot (conservative) and King-Hall (independent nationalist) play relatively significant public and political role in England. Other members of the delegation are either businessmen or minor party officials" [6].

of the Soviet Union" [10]. Commenting the latter statement of the Soviet leader King-Hall rightly notes: "One of the nice traits in Russia is that the head of the state is a person, who is powerful enough to make such a remark; one of the bad traits is that the Marshal is almost the only person in Russia who can safely say that in Russia there are bad things as well as good ones" [11]. This alone King-Hall's statement testified that Soviet authorities' expectations of unanimous unity and absolute loyalty of delegation members to the Stalinist regime are unlikely to come true.

Nevertheless, the efforts of the Soviet propaganda machine to create British MPs' favourable impression of Soviet life were not in vain. Most of delegation members upon their return home successfully complied with the Stalin's request to tell British people "good truth" about the Soviet Union. True revelation was Elliot's statement at a press conference of the British Ministry of information that the Soviet people, experiencing pride to the great achievements of industrial revolution in the USSR, consciously agree with a "restriction and deprivation" [12], or Parker's interpretation of the problem of repressed peoples in the USSR, according to which "some nations, for example Crimean Tatars and Kalmyks, have been unfaithful to the Soviet power and exiled as well as Volga Germans who have been resettled, obviously with a view of their assimilation" [13]. Manningham-Buller, whom Beaverbrook characterized as "a man of sound views" [14], gave no less unexpected evaluation of the Soviet legal system. He stated that in the USSR "everything was done to protect the interests of the accused (!)" [15]. Lord Faringdon even expressed a wish that "the USSR had its colony in Africa to be able once and for all to do for Negroes the same one that has been done in the Central Asia" [16].

Today it is difficult to determine real reasons of such conclusions of British parliamentarians. First of all these seem to be tactical considerations aimed at preserving unity of the Big Three till the end of war against Germany as well as against Japan. However, the Soviet propaganda machine has also played an important role, actively using international socio-political contacts as a channel of ideological expansion to the West, including the UK.

Only Stephen King Hall justified fears of Stalinist authorities largely, being the only one among the delegates who critically assessed "the Soviet achievements". King-Hall's conclusions contained many contradictions, which seem to be quite natural, considering inconsistency of the Soviet-British alliance of war time in

general. However, namely the objectivism has been a hallmark of his opinion.

Evaluating the results of his meetings with the Soviet students, King-Hall drew a conclusion that although "there is no doubt in good feelings of thousands of young Russians toward Britain", "similarly there is no doubt in ignorance of tomorrow's leaders of Russia concerning the British way of life" in general and in particular "in matters relating to the scope and quality of military efforts of England" [17]. On British parliamentarian's opinion, this is largely a result of the position of the Soviet authorities which "do not believe that advertising or even disclosure of what the Allies have done, is an act aimed at increasing faith of Russians in Russia and in adeptness and wisdom of its rulers" [18]. The report on the international situation, made by the King-Hall in the House of Commons on June 11, 1945, expressed doubts as to the ability to achieve anything in the relations with the USSR, "if we try to pretend that the social system in Russia [19] is democratic" [20]. The same idea sounds in the article "Our Russian Allies", where answering the question, whether is his picture of modern Russia a picture of democracy, King-Hall emphasized "no" [21]. In his opinion, "steel structure of administration in Russia" is the party, which should not be called communist but rather "Russian national" or "all-Russian national-patriotic party" [22]. Arguing his point of view, the British activist expressed very remarkable suggestion: "If communism means the Third International and the world revolution, then Russia is the least communist country in the world. Communism, in which Trotsky believed (and, as I used to think, Lenin believed in too), not only died and was buried in Russia, but his corpse was dug out and subjected to public insult. This kind of communism is a state treason in Russia" [23].

According to King-Hall, today's Russia is a state-capitalist or state-monopolist society, where "there is no black market because it is a red market", and where "the government exercises very strict control over all sources of information available to a citizen" [24]. "The press, radio, cinema, opera, tireless Party members, distribution of rewards, fear of labour camps, exaltation of national patriotism, mystical religion (it will be) – all the moral and material resources, which are at the disposal of the Kremlin, are concentrated and will be concentrated for the influence on the spirit and body of 200 millions of Russians..." [25], – Stephen King-Hall is writing.

At the same time, attempts to explain the essence of the totalitarian regime and attitude of the Soviet people toward it led the

British parliamentarian to highly controversial conclusions. For example, he stresses that Stalin, "is interested in making it (the Soviet Union – L. M.) the greatest of the great powers, the most prosperous great nation, and his policy is aimed at achieving that goal" [26], that one of Stalin's practical tasks is "improving the living standards of masses of Russian people" [27], as well as that "the Russian government today is a government, which puts Russia's national interests above all other interests" [28]. It's hard to recognize valid King-Hall's suggestion that "... vast majority of Russian people enthusiastically supports marshal, the Red Army, the Party and Russian national idea" [29] and "... is absolutely agree with existing subordination of individual liberty to state needs" [30].

As for the prospects of the post-war Soviet-British cooperation, King-Hall considered the only but quite real and substantial obstacle in its path "the Russian policy", meaning that "the Russian government does not wish that the Russian people have free and unlimited access to our ideas, or to any other ideas at all except Russian ones" [31]. Therefore, contrary to the optimistic statements of members of the British parliamentary delegation, King-Hall emphasized that "he would be pleasantly surprised, if during over next decade we will advance far in real understanding of Russian people. For that an extraordinary change in the official policy of Russia should occur" [32]. Meanwhile, forecasts in this respect seem to British MP to be not too encouraging. In King-Hall's opinion, Stalin "will continue his policy of promoting Russian natural patriotism, discouraging any Russian's intention to believe that internationalism should overcome national. He will continue to carry the attentive control over all the information and propaganda by means of the almighty, all-seeing and all-knowing party" [33]. However, ten years later, when the period of post-war reconstruction of the Soviet economy is over, "the privileged and monopolistic nature of the Communist Party will lead to tension between the government and the opposition" [34]. "It well may be that in 1955 we will be witnesses of great crisis in Russia and will know the answer to question whether can people's dictatorship be transformed into people's democracy ", – King-Hall is writing [35].

That forecast was partially realized in the middle of 1950th when Stalin's totalitarianism was replaced by the short-term "thaw", which culmination was the XX Congress of the CPSU. However, the issue of fates of democracy in the post-Soviet states is being solved completely only today. Freeing from ideological dogmas and

prejudices of the past, we gradually return to the world community of civilized nations and take the path of truly equal international cooperation, totally recognizing of Stephen King-Hall's truth, who said more than half of century ago: "I am absolutely convinced that until the Anglo-Russian agreement is transformed from a formal document to a living reality, a genuine mutual understanding that is rooted in minds of both peoples, until it's done, I cannot be confident that the peace is ensured" [36].

At the final stage of the war the nature of the Soviet-British relations has changed significantly. Contrary to the tendency toward expanding socio-political and cultural cooperation, which got strong incentive after opening the second front in Europe, tendency toward transformation of that cooperation into the channel of the Soviet political propaganda to the West has been intensified more clearly. Contacts between the trade unions, youth and other public organizations, science and culture figures of the two countries have ultimately become a tool of the "ideas war" of the Soviet totalitarian state against its British ally. Despite the wishes of peoples of the USSR and the UK equal cooperation between the two countries left in the past. The large-scale ideological expansion of the Stalinist regime against western democracies, encountering with natural opposition from their side, limited the opportunities of international humanitarian contacts and made their postwar perspectives quite weak.

References

1. Невежин В. А. Культурные связи СССР с Великобританией и США в рамках антигитлеровской коалиции : дисс. ... канд. ист. Наук Невежин В. А. – М., 1990. – 233 с. ; Мыцык Л. Н. Общественно-политические, научные и культурные связи СССР и Великобритании в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : дисс. ... канд. ист. наук / Л. Н. Мыцык. – М., 1992–268 с.
2. АВГ РФ (Архив внешней политики Российской Федерации), ф. 069, оп. 28, д. 94, папка 93, л. 51.
3. Ibidem, оп. 29, д. 86, папка 98, л. 25.
4. Ibidem, ф. 69, оп. 36, д. 31, папка 119, л. 27.
5. Ibidem, л. 166–167; 173–174.
6. Ibidem, л. 132.
7. Ibidem, ф. 069, оп. 29, д. 86, папка 98, л. 1.
8. Ibidem, ф. 69, оп. 36, д. 31, папка 119, л. 113

9. Great Britain. Parliament. House of Commons. Parliamentary Debates. Official Report. – Series 5. – London : H. M. Stat. off., 1941–1945. Vol. 411. – Col. 1426.

10. See: АВП РФ, ф. 069, оп. 29, д. 86, папка 98, л. 69.

11. Ibidem, л. 79.

12. Evening Standart. – 1945. – March 14.

13. АВП РФ, ф. 069, оп. 29, д. 86, папка 119, л. 72.

14. Ibidem, ф. 69, оп. 36, д. 31, папка 119, л. 25.

15. Ibidem, ф. 069, оп. 29, д. 86, папка 98, л. 72.

16. Ibidem, ф. 69, оп. 36, д. 31, папка 119, л. 125.

17. Times. – 1945. – March 3. – P. 5.

18. Sunday Times. – 1945. – May 20.

19. It seems to the author, that here and below King-Hall uses the terms "Russia", "Russians" in the meaning of the Soviet state as a whole, the entire Soviet people, but not the only Russian nation.

20. ... Parliamentary Debates. – Vol. 411. – Col. 1428.

21. АВП РФ, ф. 069, оп. 29, д. 86, папка 98, л. 81 (об).

22. Ibidem, л. 80–80 (об).

23. Ibidem, л. 80.

24. Ibidem, л. 79, 80 (об).

25. Ibidem, л. 81.

26. Ibidem, л. 80 (об).

27. Ibidem.

28. Sunday Times. – 1945. – May 20.

29. АВП РФ, ф. 069, оп. 29, д. 86, папка 98, л. 81 (об).

30. ... Parliamentary Debates. – Vol. 411. – Col. 1428.

31. АВП РФ, ф. 069, оп. 29, д. 86, папка 98, л. 82.

32. Sunday Times. – 1945. – May 27.

33. АВП РФ, ф. 069, оп. 29, д. 86, папка 98, л. 81.

34. Sunday Times. – 1945. – May 27.

35. АВП РФ, ф. 069, оп. 29, д. 86, папка 98, л. 81 (об).

36. ... Parliamentary Debates. – Vol. 411. – Col. 1425.

О. С. Сидорович

Проблеми розвитку сільських споживчих товариств України в 1940–1980-х рр.

У статті розглядаються проблеми розвитку сільських споживчих товариств України в післявоєнний період. На основі аналізу документів виявлено основні диспропорції в діяльності споживчої кооперації УРСР. Визначено, що переважна кількість проблем сільської споживчої кооперації пов'язана із диспропорціями в розвитку планової економіки та командно-адміністративних методів управління.

Ключові слова: кооперація, сільські споживчі товариства, Україна, командно-адміністративна економіка.

В статье рассматриваются проблемы развития сельских потребительских обществ Украины в послевоенный период. На основании анализа документов выявлены основные диспропорции в деятельности потребительской кооперации УССР. Определено, что преимущественное количество проблем сельской потребительской кооперации связана с диспропорциями в развитии плановой экономики и командно-административных методов управления.

Ключевые слова: кооперация, сельские потребительские общества, Украина, командно-административная экономика.

The article discusses the challenges of rural consumers' societies of Ukraine in the postwar period. Based on the analysis of documents revealed major disparities in consumer cooperation activities of the Ukrainian SSR. Determined that the predominant number of rural consuming cooperation problems associated with imbalances in the development of the planned economy and the command-administrative methods.

Key words: cooperation, rural consumer societies, Ukraine, administrative-command economy.

Споживча кооперація, яка зародилась на українських землях в другій половині XIX ст., протягом всього часу існування завжди мала переважно селянський характер. І в радянські часи ця особливість споживчої кооперації ще більше унаочнилась через специфічну політику радянської влади, яка використовувала систему споживчої кооперації для проведення власної політики на селі. Тому сільські споживчі товариства, будучи наймасовішою ланкою кооперативної системи, особливо у післявоєнний період

відчували на собі всі диспропорції розвитку планової економіки, відображаючи аграрну політику держави з її досягненнями і прорахунками. Післявоєнній історії споживчої кооперації УРСР присвятили свої публікації М. Лукасевич, О. Кендус, Ю. Михальський, В. Клок, проте означеного предмета дослідження їхні розвідки не стосувались [6]. Саме тому, на нашу думку, необхідно, спираючись в першу чергу на опубліковані документи та архівні джерела, більш детально поглянути на проблеми розвитку "сільської" споживчої кооперації в контексті розвитку сільських територій УРСР в повоєнний період.

Відразу після звільнення українських земель у країні почалась відбудова зруйнованого в роки війни народного господарства. За роки війни в Україні були зруйновані 714 міст і селищ, 28 тис. сіл. Завдані збитки досягли 285 млрд крб. Матеріальні втрати УРСР становили 42 % збитків СРСР за роки війни [8, с. 662]. Незважаючи на фінансову та матеріально-технічну допомогу уряду, у 1943 р. уряд асигнував 49 млн крб на відбудову інфраструктури українського села, основним чинником відбудови стала самовіддана праця українського селянства [3, с. 349]. Після завершення II світової війни Укоопспілка згідно із адміністративно-територіальним поділом УРСР складалась із 24 облспоживспілок, вони об'єднували 745 райспоживспілок. Кількість пайовиків складала 4036 тис. чол. [7, с. 73].

Споживча кооперація українського села в перші роки після звільнення отримала ті ж проблеми і завдання, що і вся країна. В першу чергу – відновлення власної інфраструктури, яка майже вщент була зруйнована в роки II світової війни, а також – кадрового потенціалу. У 1945 р. чисельність працездатного населення на селі не перевищувала 3,5 млн чоловік проти 7,2 млн перед війною [5, с. 607]. Не в останню чергу ці обставини були причиною політики укрупнення колгоспів, започаткованої Хрущовим у 1948 р. На селі елементарно не вистачало робочих рук. У серпні 1946 р. сесія Верховної Ради УРСР прийняла затверджений Верховною Радою СРСР п'ятирічний план відбудови народного господарства республіки. Першочергова увага звичайно приділялась відбудові та розвитку важкої промисловості, залізничного транспорту. Проблеми села, як і раніше, залишались на маргінесі державної економічної політики. Цю тенденцію яскраво демонструє рівень грошового забезпечення сільського населення в перші післявоєнні роки, який залишався на низькому рівні. Трудодні в четвертій п'ятирічці забезпечували селянам

не більше 5 % грошових доходів (95 % вони виручали через продаж сільськогосподарської продукції, вирощеної на власних присадибних ділянках) [5, с. 608]. Звичайно ж, в таких умовах споживчі крамниці мали не найкращі умови для розвитку. Проте життя поступово налагоджувалось. Планомірне зниження державних цін, відміна карткової системи сприяли збільшенню товарообігу державної і кооперативної торгівлі. Так, в 1948 р. рівень товарообігу кооперативної торгівлі УРСР зріс порівняно із 1945 р. в 2 рази [9, с. 71]. Незважаючи на зростання кількісних показників, рівень роботи споживчої кооперації УРСР в якісному відношенні, особливо в сільській місцевості, ще був далекий від ідеалу. Виконуючи важливі державні завдання із забезпечення сільського населення необхідними споживчими товарами, збільшення обсягів заготівлі сільськогосподарської продукції, система кооперації досить часто не мала необхідних матеріальних і фінансових засобів для виконання цих завдань. Не вистачало найнеобхіднішого: тари, транспорту, приміщень, кваліфікованих кадрів та ін. Зважаючи на це, держава фінансово підтримувала кооперативну систему. Це відбувалось через систему позик, які надавав держбанк як райспоживспілкам, так і окремим споживчим товариствам за пільговою ставкою. Деякі спілки звільнялись також від сплати податків, пов'язаних із закупівлею сільськогосподарської продукції. Низький рівень кадрів у кооперації в перші повоєнні роки призводив до низки порушень. За даними мінторгу УРСР, в перші післявоєнні роки в системі кооперативної торгівлі працювало лише 10 % людей із професійним стажем [8, с. 665]. Так, у звіті про роботу Держторгінспекції з перевірки роботи споживчої кооперації УРСР за 1944 р. виявлено серйозні порушення: завищення цін, розкрадання нормованих товарів, торгівля з-під прилавка та обважування в крамницях, розкрадання продуктів та антисанітарія в закладах громадського харчування та ін. За результатами цієї інспекції 74 справи було передано до суду, в 26 випадках поставлено питання про зняття із посади, в 76 – адміністративне стягнення та штрафи [13, арк. 12–15]. Проте, незважаючи на державні преференції, відразу налагодити ефективну роботу споживчої кооперації в перші післявоєнні роки не вдавалось. Про це свідчать протоколи засідань уповноважених споживчих товариств та райспоживспілок. Так, збори уповноважених Галицького споживчого товариства (дільниця в с. Крути) на Чернігівщині постановили роботу правління товариства визнати незадовільною через недоліки в роботі крамниці:

відсутність необхідних товарів, продаж з-під прилавка, часта відсутність на робочому місці продавців [13, арк. 18]. Подібні постанови приймалися і в інших споживчих товариствах. На районному ж рівні на зборах пайовиків Ніжинської райспоживспілки всі недоліки діяльності кооперативної системи були підсумовані в заключних резолюціях, де відмічалась відсутність організованої масової роботи з пайовиками, порушення принципів кооперативної демократії, незацікавленість пайовиків у результатах роботи споживчих товариств, відсутність контролю за розкраданням з боку ревізійних комісій. Характерно, що тон заключним резолюціям було задано в останньому виступі секретаря райкому, в якому було відмічено, що, незважаючи на першочергове завдання партії з розгортання торгівлі на селі, споживча кооперація з ним не справляється і тому роботу правління слід оцінити на оцінку "погано" [13, арк. 32]. Фактично, подібні оцінки і резолюції вписувались в річище популярної в ті часи традиції критики і самокритики, яка побутувала на різноманітних звітних зборах. І що характерно, представник партії в згаданому звітному виступі ніби знімає відповідальність за прорахунки в господарській діяльності системи споживчої кооперації району із партійного керівництва, акцентуючи на тому, що саме господарники на місцях не виконують мудрих вказівок і настанов, цим самим погіршуючи ситуацію.

В період "хрущовської відлиги" відбувалось кількісне зростання показників діяльності української споживчої кооперації. Це було пов'язано як із загальним зростанням економіки Радянського Союзу, так і з більш уважним ставленням до проблем села, чого не було всі попередні роки існування радянської влади. Збільшувалась кількість пайовиків у системі споживчої кооперації України. Так, якщо в 1950 р. нараховувалось 8 млн 887 тис. пайовиків, у 1955 р. – 9 млн 624 тис., то в 1960 р. – вже 11 млн 858 тис. членів кооперації [4, с. 10]. Високими темпами зростали обсяги товарообігу в закладах роздрібної торгівлі. Вже в 1957 р. план роздрібного товарообігу по республіці було виконано на 103,4 %. Населенню і колгоспам в цьому році було продано товарів на 579,8 млн крб більше, ніж у 1956 р., причому майже всі облспоживспілки перевиконали план річного товарообігу. Зріс асортимент пропонованих сільському населенню товарів. У групі непродовольчих товарів зростає частка шовкових і бавовняних тканин, трикотажних виробів, шкіряного взуття, меблів, годинників, радіотоварів, велосипедів. Високими темпами

зростав обіг закладів громадського харчування. Частка продуктів власного виробництва зросла в обігу цих закладів до 20,8 %. На 1 січня 1958 р. в Україні налічувалось 7561 закладів громадського харчування споживчої кооперації. Зростала відповідно і кількість заготівель та власна переробка. На 1 січня 1958 р. в системі споживчої кооперації України налічувалося 1529 діючих хлібопекарень, що на 16,7 % перевищило їх рівень на 1 січня 1951 р.

Незважаючи на нормалізацію поточної ситуації в господарсько-фінансовій діяльності, проблеми структурного характеру в системі споживчої кооперації проявлялись із завидною періодичністю. Незважаючи на поліпшення кадрового потенціалу, в системі споживчої кооперації вже були власні і вищі навчальні заклади, і середні спеціальні (Львівський торгово-економічний інститут та 23 кооперативні технікуми), проблема розтрат і розкрадань грошових засобів і майна продовжувала залишатись доволі гострою. Саме на цій проблемі загострив свою увагу заступник прокурора Ніжинського району у своїй доповіді про результати звітної доповіді голови Ніжинської райспоживспілки [2, арк. 6]. В доповіді голови Дніпропетровської облспоживспілки С. В. Литвиненко на IX з'їзді споживчої кооперації області також відмічалось, що однією із основних проблем залишаються розтрати і крадіжки. Так, за 1973 р. в області було зафіксовано 29 розтрат і 204 крадіжки, причиною яких на думку доповідача були низький рівень кадрів і недостатня робота з ними [12, арк. 41].

Незважаючи на зростання кількісних показників товарообігу, збільшення асортименту продукції в сільських споживчих крамницях досить гострою була проблема дефіциту та несвоєчасного завезення товарів повсякденного споживання. Так, на зборах пайовиків Талалаївського сільського споживчого товариства по ділянці в хуторі Хомівка селяни висловлювали незадоволення несвоєчасним завезенням до крамниці хліба, відсутністю ялових і кирзових чобіт, пива, води та ін. [2, арк. 47]. На зборах пайовиків села Леонідівка Лосинівського споживчого товариства селяни жалілися на відсутність у продажу вкрай необхідних будівельних матеріалів: шиферу, заліза, цвяхів, а також взуття, як дитячого, так і дорослого [2, арк. 87]. Мешканці села Погребець Талалаївського споживчого товариства нарікали на відсутність теплої трикотажної білизни, робочого одягу і взуття, за якими вони були змушені їздити в найближчі райцентри і без яких неможливо колгоспникам вийти в поле на збирання буряка і картоплі. Пайовик із села Шняківка скаржився на відсутність у продажу

костюмів, меблів, фарб, керамічного посуду. В багатьох селах на початку навчального року не вистачало необхідних речей, щоб зібрати дітей до школи: зошитів, підручників, олівців, шкільної форми. Річ у тім, що система споживчої кооперації УРСР через свою мережу забезпечувала 25 тис. сільських шкіл навчальною літературою та приладдям. Перебої в цій царині набули настільки масового характеру, що правління Укоопспілки після проведеного аналізу ситуації в розрізі всієї республіки за 1964 р. прийняло відповідне звернення до ідеологічного відділу ЦК КПУ із проханням вплинути на видавництво "Радянська школа", щоб шкільні підручники в поточному році були надруковані якомога раніше [10, арк. 25]. Скарги та нарікання на відсутність необхідних споживчих товарів у виступах і питаннях на зборах уповноважених споживчих товариств ми зустрічаємо майже в кожному проаналізованому документі. Звіти правління, що заслуховувались на цих зборах, мали переважно декларативний характер з ідеологічним нашаруванням. Велика увага приділялась виконанню планів. Пайовиків же, виходячи із їх висловлювань, переважно хвилювали насущні питання: забезпечення необхідними товарами. Про те, що проблема постачання і дефіциту товарів народногосподарського споживання у сільських споживчих крамницях було надзвичайно злободенною для українського села, свідчить той факт, що на зборах пайовиків у деяких населених пунктах згідно з протоколами були присутніми більше людей, ніж кількість членів даного сільського споживчого товариства. Така активність пайовиків спостерігалась в усіх регіонах України. Так, згідно з результатами проведення звітних зборів за підсумками роботи споживчої кооперації УРСР за 1964 р. відмічено, що пайовики брали активну участь у цих запланованих заходах, де гостро критикували правління своїх споживчих товариств за незадовільну роботу у забезпеченні споживчими товарами. Наприклад, у Київській області виступило на цих звітних зборах 13,5 тис. пайовиків, в Луганській – 18,5 тис. [12, арк. 41]. Іноді висловлювання селян на цих зборах набували доволі гострої форми і, що характерно, досить точно відбивали систему координат у радянській економіці. Так, пайовик із с. Мала Кошелівка Є. П. Бородавка залишившись незадоволеним відповідями голови правління споживчого товариства на питання про причини відсутності у крамниці необхідних товарів, заявив: "Чому я, як пайовик не маю право придбати потрібні товари. Як же це виходить: кооперація для нас, чи ми для кооперації?" [2, арк. 146].

Таким чином, найбільш гостро "на місцях" у повоєнний період в системі кооперативної торгівлі на селі постала проблема товарного дефіциту. І це при тому, що в цілому по системі Укоопспілки плани товарообігу виконувались і перевиконувались. В чому ж тоді полягала причина недостатнього товарного забезпечення українського села в системі споживчої кооперації. Слід відзначити, що причини цього явища були невіддільні від тих проблем, які відчувала і державна торгівля та виробнича сфера. І полягали ці причини у "негнучкості" командно-адміністративної економіки в сфері оперативного реагування на запити споживачів і в організації постачань необхідних товарів у віддалені населені пункти. Варто відзначити, що ці вади були зафіксовані у протоколах зборів як споживчих товариств, так і райспоживспілок. Так, на зборах уповноважених Ніжинської райспоживспілки завторг Кукшинського сільського споживчого товариства Н. П. Максименко відмітив, що за цілковитого бездоріжжя, особливо у весняно-осінній період, товари в села Переходівка і Стодоли доводиться доставляти з допомогою тракторів, що тягне за собою додаткові витрати і недотримання графіка. Крім того, в багатьох населених пунктах у 1960–1970 рр. торгівля проводилась у непристосованих приміщеннях, де були відсутні як холодильники і погребі для зберігання продовольчих товарів, так і окремі складські приміщення. Це, в свою чергу, призводило до неможливості завезти у населених пунктах достатню кількість запасів продукції, щоб збити "товарний голод". Також промисловість країни виробляла недостатню кількість товарів, які користувались попитом, натомість постачалась велика кількість продукції, яка людям була непотрібна. Звідси походить стара радянська традиція, коли неходові товари покупці змушені були добровільно-примусово купувати у вигляді так званого "доважку". Заради справедливості слід зазначити, що керівництво споживчої кооперації усвідомлювало критичність ситуації і намагалось її виправити. Так, у постанові правління Центроспілки, що стосувалась торгово-господарської діяльності споживчої кооперації СРСР за 1964 р., містилась вимога до правління спілок споживчих товариств внести пропозиції в Раду Міністрів СРСР про розширення виробництва товарів, що користуються попитом у сільського населення. Ця постанова була спричинена наявністю наднормативних товарних запасів, які не могли бути переміщені по торгівельній мережі [11, арк. 32].

Отже, розвиток сільських споживчих товариств України в післявоєнний період відбувався в руслі тих змін у господарській

політиці влади, яка проводилась у цей період. Варто зазначити, що післявоєнний період в розвитку споживчої кооперації був найбільш "успішним" з точки зору кількісних показників зростання галузі. Ні до цього, ні після здобуття Україною незалежності споживча кооперація не досягала подібних результатів. Матеріальна база та інфраструктура, закладена і побудована в системі споживчої кооперації на селі в період чотирьох повоєнних десятиліть, слугує почасти економіці аграрного сектору України і зараз. Проте методи управління галуззю, які спирались на адміністративні важелі, відсутність реальної кооперативної демократії на місцях, несамостійність у прийнятті оперативних господарських рішень і залежність споживчої кооперації від ситуації в плановій економіці та директив партійних та урядових органів призводили до накопичення певних диспропорцій у розвитку сільських споживчих товариств, які в багатьох регіонах України складали основу роздрібною торгівлі.

Література

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6334, оп. 2, од. зб. 5.

2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 6334, оп. 2, од. зб. 72.

3. Економічна історія України: історико-економічне дослідження : в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011.

Т. 2. – 2011. – 608 с.

4. Колесник Ф. Д. Діла і плани кооператорів України / Феодосій Дмитрович Колесник. – М. : Економіка, 1971. – 179 с.

5. Литвин В. М. Історія України підручник / В. М. Литвин. – К. : Наукова думка, 2009. – 821 с.

6. Лукасевич М. І. Споживча кооперація західних областей України в 1943–1947 роках (на матеріалах Волинської, Івано-Франківської і Львівської областей) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://esteticamente.ru/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2009_8/GN-8.htm. – Назва з екрана ; Кендус О. Криза в системі споживчої кооперації УРСР в кінці 1970-х – початку 1980-х рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nztnpuist/2012_2/Article/26_Kendus.pdfhttp://esteticamente.ru/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2009_8/GN-8.htm. – Назва з екрана ; Михальський Ю. Вплив реформ А. Косигіна на

розвиток української споживчої кооперації [Електронний ресурс] / Ю. Михальський. – Режим доступу:

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article/25_Mykhalskyj.pdfhttp://esteticamente.ru/portal/SocGum/VicaGum/2009_8/GN-8.htm. – Назва з екрану; Клок В. Розвиток споживчої кооперації в УРСР в кінці 1960-х – на початку 1970-х років [Електронний ресурс] / В. Клок. – Режим доступу:

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nztnpu_ist/2012_2/Article/24_Klok.pdf. – Назва з екрана.

7. Споживча кооперація України / авт. кол.: С. Г. Сіденко, М. Д. Лепехов та ін. ; Вид-во політичної літератури України. – К. : Київська книжкова фабрика, 1965. – 191 с.

8. Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення: монографія / М. Аліман та ін. ; за заг. ред. С. Гелея. – Л. : Вид-во Львів. комерц. акад., 2013. – 972 с.

9. Споживча кооперація УРСР / авт. кол.: Ф. Д. Колесник, С. Г. Сіденко та ін. – К. : Економіка, 1967. – 206 с.

10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 296, оп. 8, спр. 2268.

11. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 2331.

12. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 4257.

13. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 52.

Л. І. Лавріненко

**Проблематика охорони здоров'я сільського населення
Чернігівщини в 1960–1980-ті рр.**

У статті розкривається питання охорони здоров'я селян Чернігівщини у 1960–1980-ті рр. Аналізуються діяльність медичних профілакторів для тваринників, причини виникнення та профілактики професійних захворювань сільських трудівників.

Ключові слова: медичні профілакторії, оператори машинного доїння, механізатори, захворювання, профілактика, виробничий травматизм.

В статье раскрывается вопрос охраны здоровья крестьян Черниговщины у 1960–1980-е гг. Анализируется деятельность медицинских профилакториев для животноводов, причины возникновения и профилактики профессиональных заболеваний сельских труженников.

Ключевые слова: медицинские профилактории, операторы машинного доения, механизаторы, заболевания, профилактика, производственный травматизм.

The article deals with health care of rural population of Chernihiv region in 1960–1980-s. The activities of medical dispensaries for farmers, causes and prevention of professional diseases of rural workers are analyzed here.

Key words: medical dispensaries, machine milking operators, machine operators, disease prevention, occupational injuries.

У досліджувані роки певна увага приділялась охороні здоров'я сільського населення. На Чернігівщині наказ облздороввідділу від 7 грудня 1976 р. "Про медико-санітарне забезпечення працівників сільського господарства і осіб, залучених до сільськогосподарських робіт" передбачав низку заходів щодо оздоровлення працівників до початку сільськогосподарських робіт, забезпечення якісного медичного обслуговування, перебудови графіка роботи медичних установ відповідно до графіка роботи працівників колгоспів та радгоспів [2, арк. 1–4].

Значна частина працівників ферм, машинно-тракторних парків працювали в антисанітарних умовах. Не вдавалося утримувати в належному санітарному стані сепараторні пункти молочно-варних ферм колгоспів і радгоспів [10, арк. 108]. Вимоги та

інструкції, які висувалися та направлялися санітарними службами, просто ігнорувалися керівниками господарства, а також керівниками окремих підрозділів.

Професійним захворюванням належало вагоме місце в структурі загальної захворюваності. Ці хвороби частіше виникали в операторів машинного доїння й механізаторів. Були навіть випадки, коли оператори машинного доїння з цієї причини прагнули змінити роботу на будь-яку іншу. У механізаторів 17 % усіх випадків тимчасової втрати працездатності були наслідком виникнення й періодичного загострення таких хвороб, як артро- і дорсопатії (ураження суглобів і хребта).

Фізіотерапевтична допомога сільським трудівникам надавалася в районних і дільничних лікарнях, сільських амбулаторіях, на фельдшерсько-акушерських пунктах, але тваринники не мали змоги одержувати лікувальні процедури своєчасно й у повному обсязі через те, що тваринницькі комплекси, як правило, розміщувалися на значній відстані від населених пунктів, а значить, і від лікувальних закладів. Ось чому й виникла потреба у створенні медичних профілакторіїв для тваринників безпосередньо на цих комплексах. Такі заклади були структурними частинами сільських лікарських дільниць і працювали під керівництвом та контролем лікарів дільничних лікарень або сільських амбулаторій. Ця форма безпосереднього наближення спеціалізованої фізіотерапевтичної допомоги до виробництва організовувалася на кошти колгоспів і радгоспів Чернігівщини. Основні завдання сільського медичного профілакторію визначалися спеціально розробленими методичними вказівками та інструкціями щодо організації й роботи колгоспного та радгоспного медичних профілакторіїв, інструкцією МОЗ УРСР "Організація лікувальної і профілактичної допомоги працівникам сільськогосподарського виробництва в умовах медичного профілакторію", наказами Міністерства охорони здоров'я СРСР № 621 від 1 червня 1984 р. "Про затвердження положення про медичний профілакторій" та № 700 від 19 червня 1984 р. "Про проведення обов'язкових попередніх при вступі на роботу і періодичних медичних оглядів трудящих, підданих впливу шкідливих і несприятливих умов праці".

Медичні профілакторії свою роботу спрямовували на контроль за проведенням заходів щодо оздоровлення умов праці в сільському господарстві та запобігання захворюваності трудівників. Як один з важливих долікарських центрів охорони здоров'я профілакторій здійснював лікувально-профілактичне обслугову-

вання насамперед тваринників колгоспних і радгоспних молочно-товарних ферм та механізаторів господарств.

На завідувачів сільських медичних профілакторіїв покладалися такі обов'язки:

- вивчати гігієнічні умови роботи тваринників, механізаторів та інших працівників сільського господарства;

- організовувати періодичні медичні огляди колгоспників і працівників радгоспів передусім операторів машинного доїння та механізаторів;

- забезпечувати проведення профілактичних курсів фізіотерапевтичних процедур за призначенням лікарів і здійснювати нагляд за ефективністю лікування хворих;

- організовувати консультації районних спеціалістів для хворих;

- забезпечувати трудівників села першою медичною допомогою при травмах і раптових захворюваннях;

- проводити серед сільськогосподарських працівників санітарно-освітню роботу;

- домагатися на тваринницьких фермах сприятливого режиму праці.

Лікарі центральних районних і дільничних лікарень, проводячи щорічні медичні огляди тваринників, механізаторів та інших працівників сільського господарства, записували в амбулаторну картку відомості про стан їхнього здоров'я і разом із завідувачем медичного профілакторію складали індивідуальний план профілактичних і лікувальних заходів.

У медичних профілакторіях застосовувалися світло- і теплолікування, електротерапія, масаж і лікувальна гімнастика. Для проведення процедур світлолікування використовувалися лампи солюкс, інфраруж, лампа Мініна, місцеві світлові ванни, ультрафіолетове опромінювання (кварц). Сприятлива біологічна дія інфрачервоних променів ґрунтується на тепловому ефекті, завдяки якому досягають безпозаспокійливого, судинорозширювального й тонізувального впливу на організм пацієнтів.

Велике значення для діяльності медичних профілакторіїв мала спеціальна підготовка кадрів, проведення семінарів для лікарів сільських дільничних лікарень, районних терапевтів, фізіотерапевтів, які відповідали за роботу медичних профілакторіїв.

На курсах для працівників профілакторіїв, що періодично працювали при обласній клінічній лікарні, висвітлювалися питання стоматології й методи лікування професійних хвороб, що

могли виникати у тваринників і механізаторів у разі порушення гігієнічних вимог до умов праці, застосування фізіотерапевтичних методів профілактики й лікування цих захворювань.

Працівники профілакторіїв проводили медичний огляд перед виїздом у рейс водіїв господарств. Це сприяло їх дисциплінованості. Посилилась, набула наступального характеру санітарно-освітня робота в боротьбі за тверезість на селі. Виготовляли й вивішували в куточках санітарно-освітньої роботи сільських медичних профілакторіїв стенди, фотомонтажі протиалкогольного спрямування.

Значну роль відігравали медичні профілакторії під час польових робіт. У цей період графік обслуговування колгоспників перебудовувався так, щоб механізатори в разі захворювання могли проходити курс лікування в зручний для них час.

Через недотримання санітарних вимог до стану виробничого середовища, тобто при безпосередньому впливі на організм працівників різноманітних несприятливих виробничих чинників (пилу, шуму, вібрації, хімічних речовин), унаслідок тривалого перенапруження опорно-рухового та нервово-м'язового апаратів, а також зараження хворобами, що передавалися людині від тварин, могли розвинутися професійні захворювання. Так, наприклад, через тривале перебування в умовах дії високих концентрацій пилу (зернового, цементного та ін.) було можливим виникнення різних форм такої хвороби легень, як пневмоконіоз, та інших захворювань дихальних шляхів; унаслідок впливу вібрації розвивається вібраційна хвороба; шуму – неврит слухового нерва; хімічних речовин – гостре та хронічне отруєння, захворювання очей, шкіри, легень тощо.

Бруцельозом, сапом, ящуром можна було заразитися при контакті з хворими тваринами. Професійними ці хвороби вважались в тому разі, коли зараження сталося під час роботи, а не поза виробничим середовищем.

Для виникнення професійних хвороб мали значення кількість шкідливих речовин, що надходять в організм людини (пилу, хімічних речовин), рівень несприятливих факторів (шуму, вібрації), тривалість їхнього впливу, умови праці та побуту, індивідуальна схильність до тих чи інших шкідливих чинників, що залежали від біологічних особливостей людини (загального стану здоров'я, перенесених раніше хвороб тощо).

На жаль, на Чернігівщині в багатьох господарствах збереглися невеликі тваринницькі ферми, не обладнані у ряді випадків усім необхідним для підтримання гігієнічних умов праці, особ-

ливо для операторів машинного доїння. Загальним для таких ферм були: несприятливий мікроклімат, напружена фізична праця тваринників, контакт із виділеннями тварин.

Оператори машинного доїння – основні працівники молочно-товарних ферм, крім доїння корів, виконували низку робіт із догляду за ними: готували й роздавали корми, чистили тварин, прибирали приміщення, мили бідони, готували доїльні агрегати тощо. Машинне доїння цілком не усувало ручного доїння. Крім того, при машинному доїнні застосовувалося ручне додоювання, тому що жирність останніх порцій молока в кілька разів вища, ніж початкових.

До хвороб, які виникали в операторів машинного доїння, належали різні форми тендовагініту, міальгія, невро- і вегетоміозит, міофасцикуліт, невралгія, артрит, мацерація, ерозія міжпальцевих ділянок шкіри, а також ангіоміотрофоневроз, що характеризувався порушенням нервово-трофічної регуляції тканин опорно-рухового апарату внаслідок розладу живлення м'язів і зв'язок та зміни функціонального стану периферичної нервової системи.

Профілактика хвороб рук операторів машинного доїння полягала в механізації доїння, автоматизації напування корів, приготуванні й доставці їм кормів, систематичному чищенні тварин та прибиранні приміщень. До ефективних запобіжних заходів відноситься також правильна організація режиму праці й відпочинку цієї категорії тваринників.

У профілактиці захворювань жіночої статевої сфери велике значення має запобігання охолодженню організму. Тому необхідно було стежити за тим, щоб у корівниках не було протягів, мити руки лише теплою водою, а взимку надворі носити теплі рукавиці. Для створення зручнішої робочої пози необхідно, щоб ослінчик, на якому сидить оператор машинного доїння, відповідав його зросту, мав спинку, що регулюється, а дійниця була міцно встановлена на спеціальній підставці, прикріпленій до сидіння.

Перед доїнням оператори машинного доїння повинні робити самомасаж рук у напрямку від пальців до зап'ястя, після доїння – двохвилинну гімнастику пальців: багаторазово без зусиль стискати й розтискати пальці, робити десяти-п'ятнадцятихвилинні теплі ванночки, занурюючи всю кисть і передпліччя по лікоть, змащувати на ніч руки індиферентним жиром, вершковим маслом чи кремом.

Професійним хворобам операторів машинного доїння можна запобігти, раціонально організувавши їх працю й відпочинок, усу-

нувши дію на їхній організм шкідливих санітарно-гігієнічних факторів, здійснюючи постійний контроль за умовами виробничого середовища й станом здоров'я тваринників, а це можливо зробити тільки шляхом наближення лікувальної й профілактичної допомоги до працівників тваринницьких ферм, тобто шляхом створення медичних профілакторіїв.

Під час експлуатації сечозбірників у них нагромаджувалися аміак, сірковуглець і меркаптан. Концентрації цих речовин могла перевищувати гранично допустимі (ГДК): аміаку – в 1,5–2 рази, сірковуглецю – в 2–6 разів, меркаптану – в 6–24 рази. При перебуванні працівника безпосередньо над ємностями для збору гноївки й особливо при проведенні робіт у них часто траплялися випадки гострих отруєнь.

Аналіз причин нещасних випадків при роботі в заглиблених ємностях свідчив, що в основному отруєння наставали з причини недотримання працівниками засобів індивідуального захисту, порушення ними трудової дисципліни, правил техніки безпеки, а також через недостатню обізнаність із безпечними прийомами ведення робіт [3, с. 1–47].

Особливо важко доводилося працювати механізаторам. Робота на тракторі вимагала постійного перевантаження. Наприклад, під час оранки частота дій важелями й педалями сягала 11–30 на хвилину, під час зусилля на органи ручного управління 12–18 кг. На колісному тракторі за 8 годин роботи сумарне зусилля становило 111 тонн. Лише педаль гальма вимагала одноразового навантаження на м'язи ніг у 70 кг, а муфти зчеплення – 68 кг. У процесі роботи з навісними знаряддями трактористові доводилося маневрувати багатьма важелями й кількома педалями із середньою частотою 10–18 раз за хвилину [5, с. 189]. Підприємства сільськогосподарського машинобудування суттєво відставали у введенні до управління технікою та механізмів автоматизованих та комп'ютеризованих технологій.

Робота на тракторах, комбайнах, автомашинах передбачала тривале сидіння в одній і тій же позі, що призводило до перевтомлення окремих м'язів шиї, спини, живота, рук, ніг. Довготривала робота в незручному положенні погіршувала кровообіг, викликала патологічні зміни в організмі, спричинювала захворювання нервово-м'язового й опорно-рухового апарату [1, с. 4].

Більшість сільськогосподарських робіт вимагали ненормованого часу. Середня тривалість робочого дня механізатора й тваринника становила 7,5–8,5 годин. У період напружених

сільськогосподарських кампаній у 63 % трудівників вона доходила до 10 годин, у 24 % була ще вищою [6, с. 73]. Учені-економісти підтверджували, що праця в сільському господарстві є просто виснажливою: втома настає вже після чотирьох годин роботи, інший час трудівник діє понад силу [12, с. 130]. Переважна більшість механізаторів фізично не мали змоги допрацювати до пенсії за спеціальністю. Безпосередньо з роботи на машинах виходили на пенсію в деяких районах Чернігівської області лише 3 % механізаторів. Решта втрачала можливість переносити велике напруження, запиленість, загазованість, гуркіт тощо й займалися таким видом діяльності, де були полегшені умови праці [7, с. 75].

У більшості господарств області залишався незадовільним виробничий побут. На початку 1970-х рр. у 85 % господарств діяли будинки механізаторів, але й вони мало відповідали своєму функціональному призначенню – надавати працівникам умови для відпочинку. У них влаштувалися усілякі червоні кутки, ленінські кімнати, агітпункти. Дошкуляв холод, не було можливості прийняти душ після брудної роботи, навіть руки помити – не існувало для цього спеціальних побутових приміщень.

Майстерні з ремонту техніки не укомплектовувалися спеціальними механізмами для полегшення ремонтних операцій. Доводилося лагодити машини "на руках". Абсолютна більшість майстерень не опалювалась, ремонт відбувався на холоді. Техніка зберігалася на повітрі, навіть узимку механізатори й шофери змушені були сідати в холодні кабіни, що спричиняло часті застудні захворювання.

Аналогічними були умови праці на фермах. Тваринницькі приміщення мали примітивну конструкцію, не були обладнані вентиляційними пристроями та утепленням, що викликало постійні протяги. Працювати в них можна було тільки в гумовому взутті. Недосконала система прибирання гною призводила до його великого скупчення в приміщеннях і поблизу них. Відсутнім було тверде покриття доріг і підходів до ферми.

На своєму робочому місці протягом зміни доярки, свинарки, телятниці одночасно виконували близько 130 операцій, що призводило до великого фізичного перевтомлення. Наприклад, доярка мала прибирати приміщення, підносити й роздавати корм, доїти, визначати якість молока, мити посуд, доглядати за телятами, вигулювати тварин тощо. Лише під час доставки кормів вона переносила сумарний вантаж у 800 кг, проходила за зміну 3,5 км.

У переважній кількості колгоспів і радгоспів праця залишалася ненормованою. День "розривався", оскільки доводилося три рази приходити до ферми. Побутових умов практично не було. Наявні будинки тваринника здебільшого не діяли, а існували тільки тому, що так вимагалось.

Сільським трудівникам доводилося часто працювати в шкідливих умовах, порушувалася техніка безпеки. У господарствах ця справа була пущена на самоплив. Договори, що уклалися між адміністрацією й профкомом про відповідальність за додержання правил безпеки та санітарних вимог, фактично не виконувались. Нерідко керівники господарств, нехтуючи своїм прямим обов'язком і персональною відповідальністю за цю справу, перекладали її на інших осіб, які не мали юридичних прав і посадових повноважень. 1970 р. близько 70 % колгоспів не мали інженерів із техніки безпеки. Схожа ситуація спостерігалась і в радгоспах.

Проведена 1965 р. спеціальними оглядовими комісіями перевірка виробничих умов на Чернігівщині виявила чимало порушень: на 151 тракторі не було сигналів, у 201 – освітлення, у 22 кузнях були відсутні витяжні зонди, на 23 циркулярних пилках – захисні пристрої. У 84 випадках виявилися незаземленими електродвигуни, а в 64 тваринницьких приміщеннях – непридатною до експлуатації електропроводка [11, арк. 79–86]. Такий стан був типовим для більшості господарств республіки. Спостерігалася незначна, але позитивна динаміка.

Особливо шкодила здоров'ю працівників некваліфікована робота з отрутохімікатами. Близько 13 % колективних господарств не мали для них спеціальних складів, а ті, що існували, здебільшого не відповідали промислово-санітарним вимогам. У Чернігівській – 46 % [9, арк. 3]. Часто отрутохімікати зберігались у непристосованих для цього приміщеннях або просто надворі. До роботи з ними допускалися люди без належної підготовки, спецодягу та респіраторних масок. Через відсутність машин, призначених для хімічної обробки рослин, траплялось, що цю операцію здійснювали вручну.

Поширеним явищем 1960–1980-х рр. було залучення жінок до важкої фізичної праці. Існував навіть перелік сільськогосподарських робіт, на яких, як вважалося, доцільніше використовувати жіночу працю. Це, зокрема, 20 видів робіт у рослинництві, 10 – у тваринництві. На думку тогочасних керівників, жінки повинні були працювати на 23 видах сільськогосподарських

машин, у тому числі – тракторах і комбайнах. Техніка, на якій вони працювали, не була модифікована, і їм доводилося мірятися силою з чоловіками.

Трудівники сільського господарства частіше за представників інших сфер втрачали працездатність, отримували інвалідність. Основними причинами первинної інвалідності сільських трудівників були серцево-судинні захворювання (18 %), травми (15 %), психоневрологічні (15 %) та онкологічні хвороби (12 %), виробничий травматизм (7 %), інші види захворювань (33 %) [8, арк. 143]. Часто до інвалідності призводило захворювання на туберкульоз.

Високим був рівень виробничого травматизму. Лише 1965 р. в колгоспах Чернігівської області трапилося 54 випадки травмування працівників із смертельними наслідками. З них 21 % стався в дорожньо-транспортних пригодах, 16 % – під час ремонту й обслуговування техніки, 10,2 % – у процесі догляду за тваринами, 10 % – унаслідок перекидання тракторів і комбайнів, 8,5 % – через порушення техніки безпеки під час використання електрообладнання, 6 % – на роботах у кар'єрах, 21,7 % – за інших обставин [8, арк. 143]. Аналіз структури виробничого травматизму в наступні роки свідчить про деяке його зменшення. Так, якщо питома вага виробничого травматизму 1970 р. складала 23,6 %, то 1986 р. вона становила 16,8 % [4, с. 93].

Аналіз причин цього явища показав, що 80 % таких ситуацій траплялося через неправильну організацію праці, відсутність належного нагляду за дотриманням техніки безпеки й трудового законодавства, незадовільну організацію навчання колгоспників безпечних прийомів праці та через порушення трудової дисципліни.

Особливо багато травм виникало внаслідок виконання робіт у нетверезому стані. Відсутнім був належний медичний контроль у машинно-тракторних бригадах, не велася робота з подолання цього небезпечного й підступного зла адміністраціями та профспілками. Лише 1969 р. з вини трактористів, що працювали в нетверезому стані, та через несправність техніки сталося 300 дорожньо-транспортних пригод. Органами внутрішніх справ виявлено близько 8 тис. порушень правил дорожнього руху колгоспниками і 1,3 тис. – працівниками радгоспів [8, арк. 143].

Як бачимо, у досліджувані роки з метою покращення медичного обслуговування селян виникла потреба у створенні

медичних профілакторіїв для тваринників. З метою покращання обслуговування колгоспників у період інтенсивних польових робіт графік роботи профілакторіїв перебудовувався. Проте залишались важкі та антисанітарні умови праці, що призводили до професійних захворювань. Зростав виробничий травматизм через зловживання алкоголем. До таких умов праці трудівники звикали, почали вважати, що так і має бути, у них не виникало думки щось змінити на краще.

Література

1. Гряник Г. Н. Охрана труда и пожарная безопасность / Г. Н. Гряник. – К. : Вища школа, 1978. – 147 с.
2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-5153, оп. 1, спр. 741, 152 арк.
3. Зленко В. І. Медичний профілакторій для працівників сільського господарства / В. І. Зленко. – К. : Здоров'я, 1986. – 47 с.
4. Из истории развития здравоохранения Черниговщины. – Чернигов : Десна, 1989. – 147 с.
5. Сальников И. И. Научно-технический прогресс и эффективность сельскохозяйственного производства / И. И. Сальников. – М. : Мысль, 1974. – 325 с.
6. Формирование и развитие социалистического образа жизни на материалах Украинской ССР : сб. научных трудов. – Днепропетровск, 1983. – 164 с.
7. Фтошов Г. С. Социально-экономические проблемы развития села / Г. С. Фтошов и др. – К. : Наукова думка, 1988. – 322 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р.-2, оп. 13, спр. 4683, 293 арк.
9. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 17, спр. 3848, 291 арк.
10. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 17, спр. 3858, 186 арк.
11. ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 8, спр. 4605, 129 арк.
12. Якимов В. Технический прогресс и воспроизводство рабочей силы в колхозах / В. Якимов. – М. : Экономика, 1976. – 151 с.

О. І. Висовень

**Боротьба радянського тоталітарного режиму з
Євангельськими християнами-баптистами України
(60–70-ті рр. ХХ ст.)**

У статті проаналізовані листи-клопотання керівників Ініціативної групи та Ради родичів в'язнів Євангельських християн-баптистів до уряду СРСР, адміністративних та правоохоронних органів, міжнародних організацій щодо переслідування їх за релігійні переконання. Доведено, що радянська влада використовувала насильницькі методи боротьби з віруючими християнами незареєстрованих громад України, оскільки їх вважала злісними релігійними дисидентами.

Ключові слова: Євангельські християни-баптисти, Ініціативна група та Рада родичів в'язнів ЄХБ, тоталітарний режим, репресії, методи боротьби, свобода совісті та віросповідання.

В статье проанализированы письма-ходатайства руководителей Инициативной группы и Совета родственников узников Евангельских христиан-баптистов к правительству СССР, административных и правоохранительных органов, международных организаций относительно преследования их за религиозные убеждения. Доказано, что советская власть использовала насильственные методы борьбы с верующими христианами незарегистрированных общин Украины, поскольку их считала злостными религиозными дисидентами.

Ключевые слова: Евангельские христиане-баптисты, Инициативная группа и Совет родственников узников ЕХБ, тоталитарный режим, репрессии, методы борьбы, свобода совести и вероисповедания.

The article deals with the analysis of solicitation letters written by the Initiatory group and the Relatives' Council of Gospel Christian-baptists prisoners – these letters were addressed to the government of USSR, administrative and law enforcing authorities and to the international organization as regards pursuing by their religious beliefs. The article shows that Soviet Power used violent methods of struggle against the faithful Christians of unregistered communities of Ukraine so far as Soviet Power considered them malicious religious nonconformists.

Key words: Gospel Christians-baptists, Initiatory group and Relatives' Council of Gospel Christian-baptists prisoners, totalitarian regime, repressions, methods of struggle, freedom of conscience and religion.

Дослідження проблеми боротьби радянської тоталітарної системи з однією із найпотужнішою християнською конфесією в УРСР Євангельськими християнами-баптистами є малодослідженою і тому актуальною проблемою української модерної історіографії. Адже її вивчення не тільки дасть змогу показати людиноненависницьку та віронетерпиму сутність тоталітарного режиму, несприйняття ним, крім комуно-більшовицьких, будь-яких інших загальнолюдських вартостей, але й довести, що, незважаючи на карально-репресивні заходи цієї системи, які були проведені 1960–1970-х рр. з метою підкорення та знищення цієї конфесії, десятки тисяч віруючих ЄХБ завдяки своїй вірі змогли протистояти їм, сміливо відстоюючи своє конституційне право на свободу совісті та віросповідання.

Слід зазначити, що Євангельські християни-баптисти – це одна із християнських протестантських конфесій, яка відокремилася від католицизму у XVI ст. Ще засновники євангелістсько-баптистського руху першими з християн-протестантів сформулювали принципи відділення церкви від держави. Так, Джон Сміт вказав кредо (визнання) віри, в параграфі 84 якого, зокрема, зазначалося: "[Ми послідовно віруємо]", що представники влади не повинні використовувати своє службове становище і втручатися в релігію чи справи совісті, примушуючи і силуючи людей до тієї чи іншої форми релігії чи доктрини; а надати християнській релігії право опікуватися громадянськими правопорушеннями, неадекватними діями людей супроти людей в убивствах, перелюбах, крадіжками і т. д., тому що тільки Христос є Володарем і Законодавцем Церкви і Совісті" [8, с. 42].

Інший родоначальник раннього баптистського руху, Тома Хелвіс, у праці "Коротка декларація про таємницю беззаконня" вперше в модерній історії висунув вимоги щодо свободи совісті для всіх людей. Зокрема, він наголосив: "Наш пан король є лише земним королем, і він має королівську владу лише в земних справах, і якщо люди короля є покірними і вірними підлеглими, які виконують всі закони, видані королем стосовно своїх підданих, то наш пан і король не може вже вимагати більшого, тому що релігія людей є справа лише між Богом та ними самими і король не повинен за це відповідати, король також не може бути суддею поміж Богом і людиною. Нехай вони будуть єретиками-турками, євреями чи будь-ким ще, право карати їх земній владі належить найменшою мірою" [8, с. 42].

Отже, Євангельські християни-баптисти протягом свого 400-літнього існування безкорисливо і жертовно пропагували Слово Боже і несли його до тих, хто чекав на нього, при цьому відстоювали своє право на свободу совісті, і принципово домагалися невтручання держави в їхні конфесійні справи. Проте євангельським християнам-баптистам на шляху їхнього вірного служіння Богу вагомою перепоною стала деструктивна позиція комуністичної радянської влади, яка в 60–70-х рр. ХХ ст. в СРСР, у тому числі і в Україні, особливо активно і безжально протидіяла християнській діяльності баптистів. Щоби детально висвітлити тоталітарну сутність радянсько-комуністичного режиму, який послідовно боровся з євангельськими християнами-баптистами як зі злісними релігійними дисидентами, до дослідження залучено, крім спеціальної літератури з історії баптизму, джерела самвидавчого характеру, у яких публікувалися листи-клопотання членів Ініціативної групи Євангельських християн-баптистів до уряду СРСР, адміністративних та правоохоронних органів, міжнародних організацій щодо їх переслідувань за відстоювання принципів своєї віри.

За даними дослідників Ю. Решетникова і С. Саннікова, ініціативна група складалася із членів помісних церков ЄХБ, які від'їжджали у 1960–1961 рр. від контрольованого органами влади ВСЄХБ (Союз Євангельських Християн-Баптистів). Члени Ініціативної групи не мали реєстрації, і тому їхнє існування і богослужіння були незаконними, що призводило до розгону богослужінь, закриття або руйнування молитовних будинків, арешту керівників і активних членів. Ядро цієї групи було обране на членському зібранні незареєстрованої громади м. Узловая (Тульської обл.), де пресвітерське богослужіння проводив Геннадій Констянтинович Крючков, який очолив Ініціативну групу. До її складу ввійшли і брати з України: спочатку брат А. Ф. Прокоф'єв, пізніше – брати І. Я. Антонов (Кіровоград), М. Т. Шаптала (Ханженково-Сталінської (Донецької області), Г. П. Вінс (Київ) та ін. [7, с. 146].

Перше зібрання Ініціативної групи відбулося нелегально в м. Харкові. Спочатку листи-клопотання членів Оргкомітету Ініціативної групи публікувалися в журналах "Вісник спасіння", який почав видаватися в 1963 р., пізніше названий "Вісник Істини". У наступному, 1964, році була створена Рада родичів в'язнів, яка ставила перед собою завдання клопотати перед державними органами щодо ув'язнених братів і сестер, оскільки їхні родичі, згідно з діючим законодавством, мали на це право. Очолювала

цю організацію Лідія Михайлівна Вінс. Рада також почала видавати свій Бюлетень.

З 1971 р. друком Бюлетеня ради родичів в'язнів займалося нелегальне видавництво Ради Церков "Християнин". Воно являло собою декілька конспіративних друкарень. Правоохоронні органи уважно стежили за діяльністю цих друкарень, намагаючись арештувати працівників і конфіскувати тираж. Водночас не було жодного випадку, щоб органам безпеки вдалося ліквідувати всі друкарні [7, с. 148].

Офіційно Оргкомітет, а потім Рада Церков заявляли про Раду родичів в'язнів як незалежну громадську організацію. Лише у 1969 р. Рада родичів починає розглядатися як складова частина Ради Церков. Хоча практично Рада родичів була невід'ємною від Оргкомітету з самого початку свого існування. Крім клопотань про звільнення арештованих братів і сестер, Рада родичів надавала допомогу сім'ям в'язнів, навіть організовувала нелегальні дитячі табори для дітей із цих сімей [7, с. 150].

У дослідженні основна увага звертається на ті листи-клопотання, у яких показані характерні для того часу методи боротьби радянського тоталітарного режиму з віруючими християнами незареєстрованих громад України. Найпоширенішими методами боротьби з віруючими ЄХБ був розгін їхніх молитовних зібрань, незаконні обшуки помешкань, метою яких було вилучення релігійної літератури, всілякі штрафи, арешти, запроторення їх до в'язниць та психіатричних лікарень. Такі методи використовувалися із каральною метою й проводилися по всій території колишнього СРСР.

Типовими в 1970-ті рр. стали випадки, коли каральні органи зненацька нападали на помешкання віруючих ЄХБ та без будь-яких санкцій його обшукували. Один з таких ганебних прикладів було оприлюднено в Бюлетні за 1971 р. Зокрема, за даними джерела, "22 березня 1971 р. в м. Шостка Сумської області УРСР по вул. Молодіжній № 14 був здійснений наліт озброєних осіб на сім'ю віруючої ЄХБ Петренко Діни Григорівни. У дворі Петренко перебував у цей час віруючий ЄХБ Горелов М. М. Наводимо витяг з листа постраждалої, спрямованого до Ради родичів в'язнів: "Кол-и Горелов М. був у дворі з моїм сином, раптом через паркан з усіх боків перестрибнули люди з оголеними пістолетами і кинулися, хто на горіще, хто в сарай. Син, злякавшись, кинувся в будинок, зачинивши двері. За ним погналася людина з пістолетом і ударом ноги відчинила двері. Перелякані діти, яких у мене 7, забилися від переляку у кутках. У будинку провели обшук, не висунувши санкції

на обшук" [2, с. 10]. Такі обшуки з конфіскацією релігійної літератури та особистих речей проводилися у багатьох містах країни. Лише в м. Києві 8 липня 1971 р. під час масових обшуків на квартирах віруючих було вилучено: "а) 560 духовних нотних збірок "Пісні християн" / в кожному по 710 гімнів / російського видавництва "Християнин". б) 128 книг, брошур, Біблій, Євангелій особистого користування. 2. У м. Харкові 8 липня 1971 вилучено у віруючих 304 духовні збірки "Пісні християн" з нотами. 3. У м. Калінінграді у віруючих: Геліса В. А., Гордієвич С. В., Хмелева А., Бердник А. Ю. та інших вилучено: 9 Біблій та Євангелій, 8 духовних збірок, 9 магнітофонних стрічок. Так, за 16 днів з 14 червня по 1 липня 1971 р. віруючі помісної Церкви ЄХБ м. Ківерці Волинської області УРСР оштрафовані на 440 карбованців за присутність на молитовних Богослужіннях. Церква Євангельських християн-баптистів м. Благовіщенська оштрафована за останній час на 550 карбованців" [3, с. 3].

Регулярними у цей період стали такі протизаконні дії правоохоронних органів (міліції, КДБ, прокуратури та суду): залякування віруючих, застосування фізичної сили, арешт та ув'язнення. Так, було засуджено за віру в Бога м. Харкові хлопця 18 років Зінченка Володимира Петровича хворого на ревматизм. У таборі р. Сокиряни Чернівецької області РЧ-328/67-А він працював на важких роботах у кар'єрі. Рада родичів в'язнів неодноразово зверталася до керівників держави щодо помилування В. П. Зінченка. Зокрема, в одному з листів за 1972 р. вказувалося: "Вам направлено декілька термінових повідомлень від батьків про важкий стан його здоров'я. З його листа випливає: "Фізично мені дуже важко, ще гірше, ніж у перші дні, сьогодні (у день Трійці) у мене немає сил навіть для того, щоб пройтися по зоні: тільки встаю – починає боліти голова, у всьому тілі відчувається крайнє виснаження і я можу тільки лежати. Лежачи пишу цей лист, ... нікому б не бажав ось так лежати, як я зараз. Прошу, щоб молилися про моє здоров'я" [3, с. 2].

Загалом короткий період з 11 квітня 1971 до 15 липня 1971 р. було заарештовано і засуджено 17 віруючих Євангельських християн-баптистів. "В основу всіх стандартних, як близнюки схожих один на одного, вироків, вказується в одному з листів до уряду СРСР, у першу чергу лягають релігійні переконання наших братів і сестер. Багато проходять по справах як свідки, розповідають, що сидять на лаві підсудних за те, що читали Біблію, співали пісні, розповідали вірші релігійного змісту. Але щоб створити видимість загрози і показати підсудних наших братів і сестер страшними зло-

чинцями, додають, що нібито підсудні брати і інші проповідують, закликаючи віруючих боротися з ворогами, які їх гноблять". За такими мотивами засуджені і арештовані: 1. Горобець Броніслав Петрович, м. Броди Львівської обл. 2. Вібе Арон Аронівич, м.Павлодар 3. Ястребов Володимир Степанович, м. Харків 4. Горобець Броніслав Петрович був заарештований біля віконця ошадної каси. Він змушений був передати гроші маленькій доньці, яку тримав за руку, і йти до в'язниці. Заплакана дівчинка побігла додому повідомити мамі, що тата заарештували міліціонери [3, с. 2–8].

У 1972 р. карально-репресивні заходи влади щодо віруючих посилювалися. За даними Ради родичів в'язнів, за останні шість місяців 1972 р. заарештовані та засуджені нижченаведені служителі Церкви – віруючі ЄХБ: "1. Голуб Василь Андрійович 1930 р. н. м. Ворошиловоград 2. Балацький Анатолій Микитович 1939 р. н. м. Ворошиловоград 3. Морозов Мирон Петрович 1891 р. н. м. Кривий Ріг 4 . Бібленко Іван Васильович 1928 р. н. м. Кривий Ріг 5. Козаченко Віктор Григорович 1919 р. н. м. Кривий Ріг 6. Камільчу Авраам Михайлович 1928 р. н. м. Кривий Ріг 7. Потоцький Микола Прокопович 1937 р. н. м. Кривий Ріг 8. Артюх Володимир Андрійович 1927 р. н. м. Рівне 9. Олейников Тимофій Іванович м. Рівне 10. Капеті Василь Вікторович 1934 р. н. м. Пирятин 11. Темчук Григорій Андрійович 1910 р. н. м. Хотин 12. Беляшов Михайло Опанасович 1930 р. н. м. Чернігів 13. Маховик Степан Мефодійович 1931 р. н. м. Чернігів 14. Батурин Микола Георгійович м. Шахти" [5, с. 1–9].

Загалом, починаючи з 1961 р., близько 650 служителів засуджені до позбавлення волі від 1 до 10 років таборів. Сотні засуджені до малих тюремних термінів до 15 діб. Більш ніж на 200 тисяч карбованців вірян оштрафовані за присутність на Богослужіннях. Тисячі разів молитовні богослужіння розганялися міліцією, працівниками КДБ і дружинниками із застосуванням фізичної сили. В рахунок штрафів органи влади вилучали через суди: меблі, худобу, одяг, цеглу, приймачі, швейні машини, пральні машини та ін. При масових обшуках у будинках віруючих вилучено тисячі священних книг. Велика частина за рішенням судів знищена [5, с. 2].

Водночас тоталітарна система безжально боролася не тільки проти дійсних членів громади, але й їхніх неповнолітніх дітей, яких постійно піддавали допитам, залякуванням, зневазі, приниженню. Адже їхній світогляд суперечив радянській системі шкільного атеїстичного виховання. Оскільки діти віруючих християн відмовлялися брати участь у різноманітних агітаційних заходах з метою пропа-

ганди атеїзму і т. д. Також в СРСР вважалося обов'язковим для дітей шкільного віку членство в таких дитячих та юнацьких організаціях, як піонерія та "ВЛКСМ". Одне із головних завдань, яке ставили керівні органи освіти перед юними "ленінцями", – це не тільки пропаганда атеїзму, а насамперед, жорстока боротьба з "інакомислячими", до яких відносилися і діти віруючих християн. Саме ці організації разом з керівниками школи брали активну участь у "перевихованні" дітей віруючих ЄХБ в школі. За свідченням Бюлетеня Ради родичів в'язнів ЄХБ за 1972 р., у школах ведеться активне переслідування дітей за належність до віруючих і за небажання бути піонерами та комсомольцями. Зокрема, за релігійне виховання дітей батьками діти через суди забираються для атеїстичного виховання. Неповнолітніх дітей піддають принизливим допитам слідчі працівники прокуратури, міліції про церковні богослужіння і служителів [3, с. 1–2].

Ось що сказано про це в звіті комісії матерів-християнок, які досліджували порушення прав християнських дітей, при Раді родичів в'язнів: "1. м. Ворошиловоград, 8 липня 1972 в будинку Андрющенко по вулиці Урицького, 114-б, зібралися діти з трьох сусідських сімей для проведення християнського вечора, після чого всі разом вечеряли, в цей момент в будинок увірвалася міліція. Всі сусідські діти були відвезені в міліцію, де перед ними ляпалися і говорили нецензурними словами, яких, як кажуть діти "в житті не чули". 2. Андрющенко Валерій Павлович влітку 1972 потрапив в аварію з мотоциклом. Органи міліції, маючи постійну ненависть до сім'ї Андрющенко, свідомо чи помилково написали документ на місце його роботи: "Був у нетверезому стані, порушував правила вуличного руху". У дитячих шкільних характеристиках навмисне вказується належність до віросповідання дитини, хто є батьки, де вони знаходяться, чи відвідують церкву, чи вірять в Бога. Все це робиться з тією метою, щоб діти не вступили до вищих навчальних закладів [5, с. 9].

Окрім звичних вже загроз, знущань, допитів і побиття, з'явилися випадки, коли дітей силоміць забирали від віруючих батьків і відправляли у дитячі будинки та інтернати для атеїстичного виховання. Так, в м. Саки були засуджені брати Романович і Здоров, у них відбирали батьківські права. Антигуманне за своєю сутністю відбирання батьківських прав за виховання власних дітей у релігійному дусі не тільки суперечили елементарним нормам загальнолюдської моралі, а і було порушенням 9-го пункту Декрету про відділення церкви від держави [1, с. 2].

У другій половині 1970-х рр. широкомасштабні погроми молитовних зібрань по всій території України набули масового характеру. У Бюлетні Ради ЄХБ описано багато випадків організованого нападу міліції на молитовні зібрання віруючих. Зокрема, один з таких типових випадків зафіксовано за 1976 р. Дослівно наводимо його з джерела: "Наші друзі Дергачівської, Комарівської та інших церков ЄХБ відвідали нашого єдиновірця у м. Белгороді по вул. Корочанська б. 361 в недільний день 24.10.1976 р. У ньому ми молилися, читали Біблію, здійснювали мирне Богослужіння, чисто релігійного характеру. Раптом вривається міліція, дві людини, головний з них капітан міліції Белкін. Почали кричати і погрожувати, вимагаючи припинити зібрання, а потім почали переписувати прізвища. За Конституцією ми маємо право на проведення Богослужінь, тому що в нашій країні свобода совісті. Віруючі вимагали припинити ці безчинства і всі питання з'ясувати після проведення Богослужіння, але міліція не послухала голосу громадян і викликала ще кілька співробітників, які увірвалися до кімнати, вимагаючи припинити служіння Богу, погрожуючи всіх заарештувати. Потім почали виривати літературу з рук віруючих, супроводжуючи свої дії різними погрозами. Далі стали хапати і крутити руки одновірцям, тягти їх у машину під назвою "міліція". Діти, які були з батьками, перелякалися і почали кричати, а т. Белкін і його помічники дітей кидали в машину. Зірвали настінний текст, забрали літературу, Біблії, магнітофонні стрічки, розбили гітару, забрали кларнет, фотоекспонетра, портфель. А коли деякі брати хотіли сфотографувати цей беззаконний напад, кілька людей з міліції кинулися забирати фотоапарат. Схопили нашого брата Ковпака Петра за руки, повалили його в бруд і сніг, шукаючи фотоапарат, якого у нього не виявилось, а потім брудного кинули в машину. Сержант схопив юнака Феденко Сергія і вдарив головою об стінку. У інших забирали особисті речі, не тільки у дорослих, але й у дітей. Набили повну машину абсолютно невинних, мирних віруючих громадян. І не тільки перешкодили провести Богослужіння, але розігнали і заподіяли фізичні насильства, не маючи на це жодного права. Всіма цими беззаконними обурливими діями керував капітан міліції Белкін. Не так давно був підписаний нашим урядом акт, де йдеться про свободу проведення Богослужіння і сповідання віри в Бога. Але білгородські представники влади грубо знехтували всі гуманні закони нашої держави. У міліції, в присутності заст. начальника міліції м. Белгорода тов. Стеценко Н. Д., заст. голови міськвиконкому Світлани Олександрівни і трьох представників

міськвиконкому, всіх допитали і обшукали, як злочинців, на що не мали санкції прокурора, відібрали всю духовну літературу, а потім із погрозами звільнили, а семеро людей залишили, посадили в камеру і тримали добу голодними, не дозволяючи передавати передачі. Коли наш одновірець Кучеренко Г. В. пішов у міліцію дізнатися про друзів, то його також схопили, як злочинця, обшукали, відібрали особисті речі, посадили в камеру і судили. Затримавши наших друзів, справили незаконний суд без присутності свідків і обвинувачів під головуванням судді. Притому троє з них були малолітні. Суддя за присутність на Богослужінні виніс вирок наступним братам: 1. Ковпак Петро Якович на 1 місяць примусових робіт з відрахуванням 20 % заробітної платні. 2. Клименко Віктор Іванович – на 1 місяць примусових робіт з відрахуванням 20 % заробітної платні. 3. Феденко Сергій Тимофійович – на 1 місяць примусових робіт з відрахуванням 20 % з заробітної платні. 4. Кучеренко Григорій Васильович – на 1 місяць примусових робіт з відрахуванням 20 % заробітної платні. Залучили і тримали добу неповнолітніх дітей Гонтар Якова Яковича і Гонтар Надію Яківну. Ми, віруючі громадяни, просимо Вас дати вказівку місцевим органам влади: 1. Відмінити вирок всім засудженим. 2. Повернути незаконно відібрану духовну літературу. 3. Дати вказівку місцевим органам не репресувати віруючих, не застосовувати фізичного насильства над віруючими ЄХБ, дати можливість безперешкодно проводити служіння Богу, відповідно до закону про свободу совісті. м. Харків, 14 листопада 1976 р.; Підписали: 264 чол." [6, с. 7–8].

Комуно-більшовицька влада не тільки закривала незареєстровані громади, забороняла молитовні зібрання, саджала за ґрати, а й фізично знищувала євангельських християн-баптистів. 16 липня 1972 р. прийняв мученицьку смерть солдат Радянської Армії двадцятилітній Іван Моєсєєв, який проходив службу в м. Керчі. За те, що він проповідував Слово Боже, його переслідували, морили голодом, тримали на морозі від 25–30° в літній формі, саджали у в'язницю і катували. Побитого, пораненого, обпеченого розжареним залізом, ще живого – втопили у Чорному морі на глибині 156 см, при його зрості 185 см. [4, с. 1–21]. У 70-х рр. ХХ ст. випадки вбивства віруючих-християн почастишали і в цивільному житті. Один з таких диких випадків стався в м. Кривий Ріг 13 вересня 1975 року. Після звільнення з в'язниці було убито міліцією в'язня совісті Бібленко І. В. У 1976 р. був забитий до смерті міліцією Дейнего Н. Я., член церкви с. Іванівці Чернігівської області. Лише на запит його дружини Дейнего Євдокії Степанівни та членів

церкви до прокуратури СРСР щодо розслідування цього злочину, прокуратура м. Чернігова дала відповідь: "За фактом спричинення Вашому чоловікові тілесних ушкоджень, що викликали його смерть, розпочато кримінальну справу і проводиться розслідування. Судово-медичним експертом, що робив розтин тіла Вашого чоловіка, в акті судово-медичної експертизи викладені всі тілесні ушкодження, що були на померлому. По інших питаннях, які викладені в заяві, Вам і Вашому чоловікові неодноразово давалися відповіді. Прокурор Чернігівського району молодший радник юстиції (підпис) Б. М. Скрипка" [6, с. 15–16].

Таким чином, характеризуючи методи боротьби радянської влади з релігійними громадами Євангельських християн-баптистів у 60–70-х рр. ХХ ст., ми прийшли до таких висновків. По-перше, на початку 60-х ХХ ст. розпочався активний наступ на релігійні громади з метою, якщо не повністю їх ліквідувати, то хоча б повністю підпорядкувати їх своєму контролю. По-друге, незважаючи на жорстокі методи боротьби тоталітарної системи з ЄХБ, найстійкіші й найпослідовніші члени конфесії т. зв. "ініціативники", не скорилися і організували супротив злочинній владі, оприлюднюючи інформацію про репресії щодо віруючих у самвидавчій літературі. Хоча це протистояння коштувало їм сил, здоров'я, а деяким навіть і життя, але своєю боротьбою вони відстояли своє право на свободу совісті та віросповідання.

Література

1. Братский листок. – 1973. – № 5. – 2 с.
2. Бюллетень Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – М., 1971. – № 1. – 8 с.
3. Бюллетень Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – М., 1972. – № 2. – 8 с.
4. Бюллетень Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – М., 1972. – № 9. – 21 с.
5. Бюллетень № 10 Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – М., 1972. – № 10. – 9 с.
6. Бюллетень Совета родственников узников христиан-баптистов в СССР. – М., 1977. – № 39. – 8 с.
7. Решетников Ю. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине / Ю. Решетников, С. Санников. – Оп. : Одесса, Богомыслие, 2000. – 348 с.
8. Underwood A. C. A History to English Baptiss / A. C. Underwood. – London, 1961. – 157 p.

**Міський ринок повсякденних товарів на території Криму
в умовах соціально-економічних перетворень Перебудови
(1985–1991 рр.)**

У статті розглянуто та охарактеризовано вплив соціально-економічних реформ на задоволення потреб населення Криму та України в роки Перебудови (1985–1991 рр.) товарами першої необхідності. Зокрема, проаналізовано механізми реалізації завдань Комплексної програми щодо насичення споживчого ринку повсякденними товарами та визначені причини їх невиконання.

Ключові слова: споживчий ринок, споживчий кошик, товари першої необхідності, Комплексна програма, нові умови господарювання, реформа ціноутворення, кооперативна діяльність, спекуляція, дефіцит, Крим, Україна.

В статье рассмотрено и охарактеризовано влияние социально-экономических реформ на удовлетворение потребностей населения Крыма и Украины в годы Перестройки товарами первой необходимости. В частности, проанализированы механизмы реализации задач Комплексной программы относительно насыщения потребительского рынка повседневными товарами и определены причины их невыполнения.

Ключевые слова: потребительский рынок, потребительская корзина, товары первой необходимости, Комплексная программа, новые условия хозяйствования, реформа ценообразования, кооперативная деятельность, спекуляция, дефицит, Крым, Украина.

The article in question and described the impact of socio-economic reforms to meet the needs of the population of Crimea during Perestroika (1985–1991 years) essential commodities. In particular, analyzes the mechanisms for implementing the Comprehensive Programme objectives relative saturation of the consumer market and everyday goods by reason of their failure.

Key words: consumer market basket of consumer goods of prime necessity, complex program, the new economic conditions, pricing reforms, cooperative activities, speculation deficit.

Рівень задоволення населення товарами першої необхідності є однією з основних характеристик якості життя населення. Рівень наповненості полиць у закладах торгівлі є дзеркалом

економічного розвитку країни. Кожна країна визначає для себе пріоритетні галузі народного господарства.

У Радянському Союзі задоволення потреб населення у товарах першої необхідності завжди було другорядним. У народно-господарському комплексі СРСР акцентом розвитку, перш за все, була важка індустрія та ВПК. Про такий стан речей свідчить співвідношення виробництва товарів групи "А" та групи "Б". Навіть у 1986 р. випуск промислових товарів групи "А" складав 72,4 %, а групи "Б" – 27,6 % [1, с. 12]. "Споживчий кошик" в СРСР з самого початку його існування формувалася на основі нівелювання реальних потреб кожного споживача до рівня середніх [2, с. 6], тобто повне задоволення потреб населення у товарах першої необхідності та послугах завжди ігнорувалося.

У наш час на території України полиці магазинів переповнені товарами повсякденного вжитку. Пересічний мешканець за умов наявності у його кишені певної суми грошей завжди може придбати потрібну йому ту чи іншу річ. У роки Перебудови ситуація із задоволенням потреб населення у першонеобхідних товарах була кардинально протилежною. Дослідження питання розвитку споживчого ринку у визначений період є запорукою уникнення проблем із забезпеченням населення товарами першої необхідності у теперішній час і в майбутньому.

Дане дослідження передбачає вирішення таких завдань: дослідити вплив реалізації постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР "Про комплексну програму розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986–2000 роки" на насичення споживчого ринку товарами першої необхідності в Україні загалом та на території Криму зокрема; визначити чинники, які спричинили підвищення роздрібних цін на продовольчі та непродовольчі товари; охарактеризувати роль кооперативів у задоволенні міських громадян товарами повсякденного вжитку; проаналізувати причини дефіциту товарів першої необхідності на споживчому ринку.

До сьогоднішнього дня дослідниками вплив соціально-економічних реформ періоду Перебудови на споживчий ринок розглядався не в комплексі і лише відображав наслідки окремих елементів здійснених нововведень. Зокрема, до таких науковців відносяться І. Лукінов, О. Коросташ, Л. Омелянович та ін. [3; 2; 5].

У роки Перебудови керівні кадри країни намагалися змінити такий порядок речей. А саме, ними були здійснені спроби перелаштувати роботу всього народногосподарського комплексу, перш

за все, на цілковите задоволення потреб населення у повсякденних товарах. Зокрема, про це мова йшла на квітневому (1985 р.) Пленумі Центрального Комітету КПРС, де були поставлені завдання, пов'язані із більш повним задоволенням попиту населення на товари та послуги [4, с. 14].

Конкретні механізми реалізації вищевказаних завдань були визначені в постановах ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР і ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР "Про комплексну програму розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986–2000 роки" (далі – Комплексна програма), прийнятих 25 вересня та 27 грудня 1985 р. відповідно. А саме, нарощування виробництва товарів народного вжитку повинно було бути забезпечене за рахунок підвищення ефективності використання існуючих виробничих потужностей, капітальних вкладень, здійснення технічного переозброєння та реконструкції діючих підприємств, а також будівництва нових [7].

Перші роки реалізації завдань Комплексної програми показали, що визначена система насичення ринку товарами першої необхідності не є реалістичною. Тобто причини низького задоволення попиту населення на товари повсякденного вжитку та механізми їх подолання були визначені правильно, але варіанти їх вирішення не відповідали дійсним можливостям економіки Радянського Союзу. Наслідком таких прорахунків було те, що уже на початковому етапі реалізації завдань Комплексної програми підприємства почали давати збої у виконанні планів з виробництва товарів широкого вжитку. Так, у 1987 р. кількість підприємств Кримської області УРСР, які не виконали план, становили 47, що складало 18,8 % від загальної кількості підприємств, що випускали товари народного вжитку, в січні-лютому 1988 р. їх було 45 (18,3 %) [11, арк. 55, 63].

Основними причинами невиконання вищевказаних завдань були застарілий машинно-станковий парк, неповне використання виробничих потужностей, перебої з постачанням матеріальних і сировинних ресурсів, недостатність кадрів, соціальні питання та ін. [11, арк. 33]. Зокрема, в легковій, місцевій, деревообробній і харчовій промисловості щорічне оновлення активної частини основних фондів не перевищувало 3 % при нормативі 8 %, а зношення основних фондів досягнуло 40–50 %. В системі Міністерства легкої промисловості УРСР, в силу незадовільного вирішення соціальних питань, особливо житлового, кількість робітників за 1986–1988 рр. скоротилась на 21 тис. чол. [13, арк. 32].

Наступні перетворення, які суттєво вплинули на повсякденне життя радянських людей у досліджуваній період, були пов'язані з докорінною перебудовою управління економікою.

Обраний курс розвитку країни був проголошений на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС. Він передбачав перехід управління народногосподарським комплексом від адміністративних до переважно економічних заходів. З цією метою був прийнятий та введений в дію з 1 січня 1988 р. Закон СРСР "Про державне підприємство (об'єднання)". Відповідно до вказаного закону всі державні підприємства, організації, об'єднання переводилися на господарський розрахунок, тобто їх діяльність повинна була повністю забезпечувати їх повноцінне функціонування в економічному та соціальному відношенні.

Яким же чином дані нововведення вплинули на повсякденне життя міських мешканців України та Криму? Річ у тім, що на адміністративних, штучно занижених у попередні десятиріччя, цінах державні підприємства, об'єднання не в змозі вже були повноцінно забезпечувати свою діяльність та функціонування в нових умовах господарювання. Тому після обраного курсу перебудови управління економікою керівні кадри країни просто були змушені переглянути діючі ціни й тарифи та принцип їх регулювання.

У Радянському Союзі існували такі види цін: оптові, заготівельні, роздрібні та ціни колгоспного ринку. Всі вищевказані ціни, крім цін колгоспного ринку, затверджувалися державними органами. Також тільки державі надавалося право їх перегляду та встановлення нових цін. Після запровадження курсу переходу державних підприємств на нові умови господарювання постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 17 липня 1987 р. "Про основні напрями системи перебудови ціноутворення в умовах нового господарського механізму" підприємствам було дозволено застосовувати договірні ціни та тарифи, а також самостійно встановлювати ціни та тарифи на низку товарів та послуг.

Договірні ціни виробники мали право встановлювати на нові непродовольчі товари народного вжитку, окремі види продовольчих товарів, що реалізувалися об'єднаннями і організаціями за згодою з торговельними організаціями; самостійні ціни і тарифи встановлювалися підприємствами та організаціями на товари повсякденного вжитку і послуги, на які не було передбачене застосування централізованих цін [8].

Досить часто підприємства, з метою підвищення власних прибутків, використовували надане їм право встановлювати договірні

ціни на вироблену продукцію без наявності в ній елементів новизни, покращення якості або з мінімальними змінами. Такий порядок речей був виявлений державними органами ціноутворення і фінансів при перевірці 550 підприємств і організацій УРСР з питань правильності установлення і застосування ними договірних цін. Порушення, головним чином завищення цін, були встановлені на кожному третьому підприємстві. Вироблені товари, на які були встановлені даний вид цін, дуже часто нічим не відрізнялись від звичайних, не мали чітко виражених ознак новизни, не відповідали вимогам моди і, навіть, постачалися в торговельні організації з виробничими дефектами. З цієї причини в 1988 р. Державний комітет ціноутворення УРСР відмінив договірні ціни на 270 найменувань, за січень-березень 1989 р. – на 62 найменування виробів Мінлегрому і Мінліспрому УРСР. Також не відповідали підвищеним роздрібним цінам нові сорти хліба. При цьому навіть спостерігалось погіршення якості ковбас, сосисок, сиру, пельменів та деяких кондитерських виробів [13, арк. 25].

Потрібно зауважити, що низка заходів керівних органів влади, спрямованих на задоволення попиту населення у сільськогосподарських товарах, давали зворотний ефект та приводили лише до підвищення на них роздрібних цін. Зокрема, до такого стану речей призвела постанова Ради Міністрів УРСР від 12 серпня 1986 р. "Про порядок установлення роздрібних цін на картоплю і плодоовочеву продукцію", якою було надано право обласним, Київській та Севастопольській Радам народних депутатів, Держагропрому установлювати роздрібні ціни на вище вказані сільськогосподарські продукти.

Держагропром, користуючись вказаною постановою, не просто самостійно встановлював роздрібні ціни на продукти сільського господарства, а суттєво підвищував їх. Наприклад, порівняно із цінами, що були встановлені Київським міськвиконкомом, різниця сягала 30–70 %. Зокрема, вартість 1 кг огірків у торговій мережі, що була підпорядкована Київському міськвиконкому, становила 0,5 крб, а в торговій мережі Держагропрому – 1,2 крб, помідорів свіжих – 1,6 крб і 2,2 крб відповідно. Аналогічне становище спостерігалось і в інших містах республіки, в тому числі і в містах Кримської області УРСР [10, арк. 3].

Варто зазначити, що під впливом даної постанови та з метою підвищення прибутків облгагропроми досить часто відмовлялися у постачанні своєї продукції до магазинів місцевих торгів за цінами, затвердженими міськ/рай/виконкомами. Це призвело до

того, що реалізація плодоовочевої продукції за державними роздрібними цінами різко скоротилась [10, арк. 4].

Оскільки Законом державним підприємствам та об'єднанням надавалося право самостійно здійснювати зовнішньоекономічну діяльність, то останні, з метою свого збагачення, почали активно продавати свою продукцію, в тому числі і сільськогосподарські товари, за межі УРСР, таким чином спустошуючи й без того так скромний вітчизняний ринок товарів першої необхідності. Щоб завадити цим негативним тенденціям, Рада Міністрів УРСР своїми розпорядженнями від 6 березня та 18 вересня 1990 р. надала право обласним виконавчим комітетам самостійно встановлювати граничні договірні, закупівельні і роздрібні ціни на картоплю, столовий виноград, овочі та продукти їх переробки. Даними розпорядженнями торговим підприємствам була передбачена компенсація у вигляді дотацій, з метою збереження можливості для покупців придбати вищевказані товари за раніше діючими роздрібними цінами. Але оскільки бюджети обласних місцевих Рад народних депутатів мали обмежені можливості і дотації в основному надавалися на продукцію, яка відпускалася торговими підприємствами дитячим і лікувальним закладам, робітничим їдальням та бюджетним організаціям, то в роздрібній торгівлі більшості областей відбулося значне підвищення цін і подорожчання продовольчих товарів лягло додатковим фінансовим тягарем, в першу чергу, на покупців. Так, за даними Держкомстату УРСР, в жовтні 1990 р. вартість 1 кг картоплі в Сімферополі, Житомирі, Івано-Франківську, Львові, Чернігові складала 20–30 коп. проти 10–14 коп. в 1989 р. Ціни на цибулю ріпчасту зросли в 1,2–1,5 рази, моркву, помідори, свіжі яблука – в 1,3–2 рази [15, арк. 109].

Великі надії керівних органів країни були пов'язані із прийняттям 25 травня 1987 р. та введенням в дію 1 червня 1988 р. Закону СРСР "Про кооперацію". Основна мета даного закону полягала в підвищенні рівня забезпечення населення товарами повсякденного вжитку. Але, як показала практика, в процесі створення кооперативів різного типу не тільки не відбулося покращення забезпечення радянських громадян товарами широкого вжитку, а й навіть погіршення. Здебільшого кооператори, з метою власного збагачення, вживали низку заходів, які ще більше поглиблювали кризу споживчого ринку. Зокрема, непоодинокими явищами з боку кооперативів була скупка ними дефіцитних товарів першої необхідності в державних закладах торгівлі та

перепродаж їх населенню, після не суттєвих змін у них споживчих якостей, за підвищеними цінами [12, арк. 16].

Унаслідок проведення низки соціально-економічних реформ у досліджуваний період розбалансованість народногосподарського комплексу досягла неймовірних масштабів. Це особливо позначилося на споживчому ринку. З кожним роком Перебудови список дефіцитних товарів розширювався з неймовірною швидкістю. Зокрема, про це було сказано в статті листопадового номера газети "Известия". В ній зазначалося, що Всесоюзний науково-дослідний інститут з вивчення попиту населення на товари народного споживання і кон'юктури торгівлі вказував, що із тисячі виробів повсякденного вжитку без перебою реалізовувалися лише 100–120. У мережі торгівлі дефіцит відчувався на найпростіші товари: мило, зубні пастки, леза для бриття, жіночі колготки, зошити та ін. [9, с. 1].

При такому стані соціально-економічних перетворень швидко активізувалася протиправна діяльність різноманітних структур, які були причетні до торгівлі. Зокрема, найпоширенішим явищем було приховування товарів з метою їх подальшого перепродажу за підвищеними цінами. Органами внутрішніх справ УРСР під час перевірки з 27 грудня 1988 р. до 9 січня 1989 р. 38 909 підприємств державної торгівлі, об'єктів постачання та споживчої кооперації на базах, складах, підсобних приміщеннях магазинів були знайдені приховані товари на суму 2 млн 623 тис. крб [14, арк. 2].

Також вагомим ударом по споживчому ринку в Радянському Союзі був спрощений порядок перетинання його кордону із суміжними державами. За розрахунком Мінторгу УРСР, за 1989 р. з республіки було вивезено для перепродажу товарів на суму 2,5–3 млрд крб, що дорівнювало річному товарообігу середньої області УРСР [12, арк. 236]. А у першому кварталі 1991 р. було виявлено близько 1 тис. фактів вивозу товарів народного споживання за межі республіки та повернено для реалізації населенню сільгосппродукції і продуктів харчування на суму понад 1,5 млн крб. Здебільшого це були великі партії вершкового масла, олії, цукру, спиртних напоїв, м'ясопродуктів тощо. Також у ході перевірок було встановлено, що, як правило, великі партії товарів, що вивозилися за межі республіки, скуповувалися за хабарі у торговельній мережі [16, арк. 35, 36].

Вивіз товарів народного споживання здійснювався як радянськими громадянами, так і іноземними. Зокрема, значна кількість зловживань здійснювалася громадянами В'єтнаму, які працювали

на підприємствах УРСР за міжурядовими угодами. Вони за великі хабарі скуповували у торговельній мережі і на промислових підприємствах мотоцикли, електропобутову техніку, медикаменти, кольорові метали і, з порушенням встановленого порядку, відправляли їх до В'єтнаму. На території Криму в 1991 р. розслідувалася кримінальна справа за фактом отримання хабарів завідувачем аптеки № 196 Ялтинського управління "Фармація" та його заступником за відпуск в'єтнамським громадянам, які працювали на Херсонському бавовняному комбінаті, великої партії медикаментів (11 тис. ампул пеніциліну, 100 упаковок лізоциліну, цефалексіну тощо) на суму понад 5 тис. крб [16, арк. 37, 38].

З кожним роком перебудовчих процесів населення все більше відчувало недостатність продовольчих товарів на полицях магазинів. Зокрема, станом на вересень 1990 р. м'ясо та птиця продавалися лише в промислових центрах протягом 2–3 годин. В інших містах вищевказані продовольчі товари майже не реалізовувалися, продавалася лише варена ковбаса, також у визначений час протягом 2–3 годин. Масло тваринне реалізовувалося лише в 10 областях УРСР, в інших, включаючи територію Криму, в години, установлені виконкомаами місцевих Рад народних депутатів. На яйця попит населення задовольнявся лише в 10 областях УРСР, враховуючи Крим. В усіх торговельних закладах УРСР відчувалася нестача в реалізації кондитерських виробів. Як правило, здійснювався продаж лише 2–3 найменувань, переважно борошняних виробів. Скрізь існувала нестача цукрових виробів. На території Криму у вересні 1990 р. з 20 продовольчих товарів безперебійний продаж здійснювався лише 6 [15, арк. 73, 74, 76, 77].

З метою урегулювання продажу дефіцитних товарів споживачам постановою Ради Міністрів УРСР від 22 жовтня 1990 р. "Про захист споживчого ринку в Українській РСР" був введений продаж товарів народного споживання з використанням картки споживача з купонами [6, с. 24]. Але фактично такі дії керівних органів ніяк уже не вплинули на покращення роздрібної торгівлі.

Отже, в результаті проведення низки соціально-економічних реформ керівними кадрами Радянського Союзу, насичення міського ринку товарами першої необхідності в УРСР загалом та на території Криму зокрема не відбулося. Навпаки, здійснені перетворення лише поглибили кризу на споживчому ринку та породили негативні тенденції в діяльності низки працівників державної торгівлі, кооперативів, посадових осіб, що призвели до широкомасштабного дефіциту товарів першої необхідності.

Література

1. Болховитинова Е. Ю. Накопление основных фондов: итоги и перспективы / Е. Ю. Болховитинова. – К. : Наукова думка, 1993. – 151 с.
2. Коросташ О. Регульований ринок і реформа цін на товари народного споживання / О. Коросташ // Економіка Радянської України. – 1990. – № 12. – С. 3–14.
3. Лукінов І. Ринок: надії і реальність / І. Лукінов // Економіка Радянської України. – 1991. – № 4. – С. 3–17.
4. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 23 апреля 1985 года. – М. : Политиздат, 1985. – 31 с.
5. Омелянович Л. Торгівля при переході до ринкової економіки / Л. Омелянович // Економіка Радянської України. – 1991. – № 5. – С. 85–87.
6. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР "Про продаж товарів народного споживання з використанням картки споживача з купонами нового зразка" // Зібрання постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1991. – № 8. – С. 23–25.
7. Про Комплексну програму розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг в Українській РСР на 1986–2000 роки [Електронний ресурс] / Рада Міністрів УРСР, Постанова № 460 від 27.12.1985. – Режим доступу:
<http://ukraine.uapravo.net/data/akt777/page5.htm>. – Назва з екрана.
8. Про основні напрямки перебудови системи ціноутворення в умовах нового господарського механізму [Електронний ресурс] / Центральний комітет КПРС і Рада Міністрів СРСР, Постанова № 820 від 17.07.1987. – Режим доступу:
http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_14148.htm. – Назва з екрана.
9. Товары и цены // Известия. 1989. – 13 ноября. – С. 1
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 2, оп. 15, спр. 847, арк. 8.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 32, спр. 2480, арк. 84.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 32, спр. 2577, арк. 246.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 32, спр. 2599, арк. 105.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 32, спр. 2616, арк. 262.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 32, спр. 2805, арк. 111.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 32, спр. 2910, арк. 102.

Історична пам'ять доби Перебудови в Україні: вектори трансформації

Розкрито сутність та структуру феномену історичної пам'яті. На прикладі України визначено особливості розгортання радянської політики пам'яті часів Перебудови. В зовнішньополітичному векторі проаналізовано заходи, що спрямовувались на перешкодження поширенню інформації про Голодомор в Україні. Охарактеризовано механізми тиску, використані проти США, та дипломатичні важелі впливу на уряд Канади. Описано протистояння влади та опозиції в боротьбі за контроль над суспільною свідомістю. Встановлено вектори трансформації історичної пам'яті в ході суспільних перетворень доби Перебудови в Україні.

Ключові слова: Перебудова, влада, опозиція, історична пам'ять, Голодомор, національна символіка.

Раскрыты сущность и структура феномена исторической памяти. На примере Украины определены особенности советской политики памяти времен Перестройки. Во внешнеполитическом векторе проанализированы меры, направленные на препятствование распространению информации о Голодоморе в Украине. Охарактеризованы механизмы давления, используемые против США, и дипломатические рычаги влияния на правительство Канады. Описаны противостояния власти и оппозиции в борьбе за контроль над общественным сознанием. Установлены векторы трансформации исторической памяти в ходе общественных преобразований эпохи Перестройки в Украине.

Ключевые слова: Перестройка, власть, оппозиция, историческая память, Голодомор, национальная символика.

The essence and structure of the phenomenon of historical memory was discovered. Characteristics of the Soviet politics of memory the Perestroika period on the example of Ukraine were defined. In foreign policy vector it was analyzed measures directed at preventing the spread of information about the Holodomor in Ukraine. Based on an analysis of archival documents the mechanisms of pressure used to in the U. S. and diplomatic leverage on the Government of Canada were characterized.

We described the confrontation between the authorities and the opposition in the struggle for control of public opinion. Attention was focused on return of national symbols and changing interpretations of the national past, in

particular reunion of West Ukrainian lands. The transformation vectors of historical memory in the Perestroika era in Ukraine were found out. It was used the theoretical basis of social psychology and political science.

Key words: Perestroika, the authorities, the opposition, historical memory, Holodomor, national symbols.

Історична пам'ять є одним з ключових факторів розвитку національної самосвідомості населення. Особливо важлива її роль у процесі становлення громадянського суспільства та побудови демократичної правової держави. Виконання завдань українського державотворення неможливе без урахування стану суспільної свідомості та історичної пам'яті. Це яскраво доводять приклади протистояння влади та опозиції, які супроводжувались масовими громадськими рухами. В сучасній історії України найбільш помітними акціями, в яких ключову роль відіграла національна свідомість та, як її результат, громадська активність, були: доба Перебудови, Помаранчева революція та Євромайдан. Історична пам'ять є досить складним явищем, неоднозначним для сприйняття навіть у наукових колах. Тому перед розглядом основної проблеми варто представити кілька теоретичних зауваг.

Історична пам'ять – одна з форм колективної пам'яті, представлена в сукупності образів та механізмів сприйняття і відтворення соціокультурними спільнотами спільного культурно-історичного досвіду. Якщо такою спільнотою – суб'єктом пам'яті – виступає нація, то слід говорити про національну пам'ять (національну історичну пам'ять).

Політолог О. Бойко пропонує інструментально виділити в межах колективної пам'яті два рівні: "офіційний" та "неофіційний". Вчений зазначає, що **офіційний рівень** колективної пам'яті має такі ознаки: формується цілеспрямовано згори; характер пам'яті системний; базується на пануючій / офіційній ідеології; формується переважно шляхом конструювання; поширюється переважно через офіційні канали; служить, як правило, збереженню пануючого режиму, зміцненню діючої системи влади; основними і найвпливовішими носіями офіційної пам'яті є шкільні підручники та офіційні ЗМІ; підтримується формальними / офіційними структурами. Тоді як **неофіційний рівень** колективної пам'яті: формується стихійно знизу; характер пам'яті фрагментарний; базується на феномені суспільних спогадів; формується переважно шляхом реконструкції; поширюється головним чином через міжособистісні контакти; служить зміцненню та консолідації колективу,

збереженню його ідентичності; підтримується неформальними структурами [3, с. 98–100].

Два рівні пам'яті можуть співіснувати в мирній формі через нейтралітет чи взаємодоповнення або ж протистояти один одному. При цьому результати протистояння можуть проявитися в таких формах: зближення в напрямку консолідації образів; асиміляції одного рівня іншим, з можливою подальшою трансформацією статусу; посилення радикалізації, дистанціювання змісту обох рівнів пам'яті.

Протистояння носіїв цих двох рівнів пам'яті можна простежити на прикладі доби Перебудови (1985–1991 рр.). Якщо до 1985 р. держава була монополістом у формулюванні офіційних картин історичного минулого, то з проголошенням М. Горбачовим політики гласності та курсом на ліквідацію "білих плям історії" ситуація зрушила з мертвої точки. Національно-демократичні опозиційні сили інтенсивно долучилися до повернення забутих сторінок вітчизняної історії, реанімації дійсних образів історичної пам'яті.

Однак влада в особі Компартії не могла дозволити поступитися одним з ключових важелів контролю над суспільством. Боротьбу проти перегляду "офіційної" репрезентації української історії радянське керівництво вело на двох "фронтах" – внутрішньому, в особі опозиції та зовнішньому – представленому діячами діаспори. Ці рівні протистояння передбачають різні стратегії контролю суспільної свідомості. Вони відповідають формулюванню, запропонованому експертом з комунікаційних технологій Г. Почепцовим:

- утримання уведеної раніше ментальної картини світу;
- уведення нової ментальної картинки [17, с. 9].

Яскравим прикладом реалізації державної політики пам'яті в зовнішньополітичному векторі стали заходи з протидії поширенню інформації про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Пам'ять про ці трагічні події була піддана забуттю, яке, за типологією П. Коннертона [21, с. 60, 67–68], реалізувалось у двох формах: "репресивного стирання" – на рівні офіційної пам'яті; "приниженого мовчання" – на рівні неофіційної.

Як не парадоксально, але причиною відновлення історичної пам'яті про події 1932–1933 рр. в була відсутність цієї пам'яті. В 1970-ті рр. в середовищі західної української діаспори проявилось наростання кризи культурної ідентичності. Одним із засобів запобігання цьому було звернення де теми голоду 1932–1933 рр.,

який, за словами історика Г. Касьянова, мав стати "одним із знакових історичних символів, культурним маркером, довкола якого можна було будувати історичну ідентичність та різні форми політичної репрезентації – подібно до того, як сконструйована пам'ять про Голокост стала чи не центральним елементом історичної політики і громадянського виховання Ізраїлю та єврейської діаспори США" [11, с. 19].

Найбільшого резонансу на Заході проблема Голодомору в Україні набула в 1980-х рр. Причинами та проявами цього стали наступні події: випуск у Торонто фільму Ю. Лугового та Я. Невицького "Жнива відчаю" 1983 р.; створення в жовтні 1984 р. Комісії комітету Конгресу США з вивчення Голодомору, виконавчим директором якої був призначений американський історик Дж. Мейс; підготовка і публікація книг англійського історика Р. Конквеста "Жнива скорботи" та представника української еміграції М. Долота "Виморення голодом"; робота Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні (1988–1990).

Показовою була реакція СРСР на ці дії, котрі спростовували офіційну версію репрезентації радянського минулого, а відтак – загрожували міжнародному іміджу країни. Тому Радянський Союз використовував як дипломатичні, так і силові важелі для запобігання розповсюдженню інформації про голод.

Так, за даними Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), Комітетом державної безпеки УРСР проводились спецакції та заходи, спрямовані проти висвітлення за кордоном реальної картини голоду в Україні. У повідомленнях зазначалось, що "націоналістичні формування діють за вказівкою спецслужб США". Для оцінки повідомлень, котрі вони намагались поширювати, використовувались формулювання: *"фальсифікації"*, *"наклепницькі вигадки"*, *"антирадянська пропаганда"*, *"ідеологічна диверсія"* [7].

Показовою була операція "Фарисей", про яку голова КДБ УРСР С. Муха повідомляв першого секретаря ЦК КПУ В. Щербіцького у доповідній записці від 14 березня 1987 р. Операція передбачала здійснення таких заходів:

- "просування" в засоби масової інформації США та Канади матеріалів, які повинні викривати "фальсифікації" про штучний характер голоду;
- компрометування членів комісії конгресу США з вивчення голоду в Україні;

- видання "документальної книги, яка розкриває політичні мотиви фальсифікацій проблеми оунівцями";
- розсилання сенаторам і конгресменам застережень, що підтримка висновків комісії може завдати шкоди їхньому авторитетові [7].

Стратегічну модель операції можна представити наступним чином: спростування невігідних образів історичної пам'яті; дискредитація носіїв історичної пам'яті; представлення альтернативних образів. Відповідну модель запропонував німецький психолог К. Левін, за яким уведення нової ментальної картини відбувається в три етапи: "розморожування" старих (хибних) уявлень; уведення нових уявлень; "заморожування" нових уявлень (цит. за: [17, с. 9]).

Інша стратегія використовувалась Радянським Союзом у взаємовідносинах з Канадою. Ставлення до цієї країни було більш лояльним, ніж до США, свідченням чого було використання переважно дипломатичних важелів впливу. Приводом дипломатичного протистояння була ініціатива "Комітету українців Канади" спорудити меморіали жертвам Голодомору в Україні, в Едмонтоні та Вінніпезі. В ноті радянського посольства Міністерству закордонних справ Канади ця акція розцінювалась як "груба антирадянська затія, влаштована з метою спотворити історичну правду про колективізацію ... розпалити ворожість до СРСР". Радянська влада діяла за принципом "найкраща оборона – наступ". Замість спроб виправдати / осудити злочинні дії своїх попередників висувались звинувачення щодо підтримки канадською стороною "радикальних центрів" та "військових злочинців із так званої "української повстанської армії" [14]. Таким чином, спрацьовував маніпулятивний механізм переключення уваги із самої акції на суб'єкт її реалізації – націоналістичні сили. А сформований радянською ідеологією негативний стереотипний образ цих сил апріорно повинен був визначати оцінку їх дій. При цьому висловлювались наполягання на необхідності канадською стороною не допустити будівництва пам'ятників та припинити відзначення річниці Голодомору, що повинно сприяти "створенню атмосфери довіри та поваги між народами" [15]. Дипломатично виваженою була відповідь канадської сторони, яка наголосила на забезпеченні громадянських та політичних прав в країні та законний характер діяльності "Комітету українців Канади", яка "є вільною від урядового втручання і складає законне вираження політичних переконань та поглядів" [13].

У внутрішній документації Посольства СРСР в Канаді звучали більш різкі формулювання, зокрема, щодо показу докумен-

тального фільму "Жнива відчаю". Замовники фільму називались "залишками гітлерівських військових формувань та збройних терористичних банд". В уривку розмови з 12 поширених речень щодо українських емігрантських кіл 8 разів використовувались формулювання – "реакціонери", "злочинці", "банди". Крім того:

- згадки про фашизм та гітлерівську Німеччину – 10 разів;
- вказівки на антирадянський характер діяльності діаспори – 7 разів;
- способи діяльності (війна, злочини, насилля, екстремізм, тероризм) – 16 разів;
- оцінка інформацій, яка поширювалась про Голодомор (фабрикування, вигадки, фальшивки, провокації, фальсифікації) – 11 разів.

При цьому сам "голод" згадувався лише умовно – 3 рази (!).

Дані акції керівництва СРСР є яскравим прикладом активного використання комплексу маніпулятивних прийомів інформаційно-психологічної дії: "навішування ярликів" (*реакціонери*); "негативний трансфер" – встановлення асоціативних зв'язків з відверто негативними поняттями (*насилля, війна*) та соціально несхвальними явищами (*тероризм, фашизм*); "посилення на авторитети" (*Рада безпеки та співробітництва в Європі*) та "загальна платформа" – очевидність та загальноприйнятність формулювань ("*абсолютно очевидно*"): "Абсолютно очевидно, що вищевказані антирадянські акції суперечать Заключному акту Ради безпеки та співробітництва в Європі" [9]. Крім того, застосовувались наступні стратегії маніпулятивного впливу: недовіра до джерела інформації (вигадки); контроль за емоціями (збудження негативних емоцій через акцентування відповідних образів – Гітлер, війна, насилля); акцентування уваги на інформації [1, с. 161–162, 167–169] – в сукупності близько 50 формулювань негативного забарвлення чи образів, що формують реакцію відторгнення.

Отже, радянською владою свідомо використовувався комплекс маніпулятивних та комунікативних стратегій, спрямованих на перешкодження поширенню інформації про голод в Україні. Варто зазначити, що ці дії принесли свої результати у вигляді відповідної реакції західної громадськості та негативних рецензій на згадані твори [7]. Ці заходи забезпечували домінування протягом довгого часу в суспільстві СРСР системи образів радянської історичної пам'яті, що було для комуністичного керівництва гарантом утримання політичної свідомості населення в руслі офіційної ідеологічної доктрини. Натомість активізація суспільних

рухів, в тому числі за ліквідацію білих плям, змусили владу піти на деякі поступки, зокрема в дослідженні Голодомору [16], що стало ще одним поштовхом до активізації опозиції.

Внутрішнє протистояння за контроль над історичною пам'яттю компартійні структури вели з національно-демократичною опозицією, у боротьбі з якою партія задіяла дещо інші образи минулого, відповідно і стратегія їх застосування була відмінною. Показово, що влада починає персоніфікувати опозиційні структури з українськими національними рухами часів революції 1917–20-х рр. та Другої світової війни. Таким чином, формувався образ незалежності як чужої, ворожої ідеї, яка пропагується антирадянськими націоналістичними силами.

Ще однією точкою протистояння влади та опозиції була проблема повернення національної символіки. Опозиційні сили розуміли її важливе функціональне значення. У резолюції Установчого з'їзду Народного Руху України доречно зазначено, що національна символіка "*є втіленням національної єдності і суверенності, своєрідним кодом історичної пам'яті народу*" [18, с. 111]. Тому опозиція всіляко пропагувала синьо-жовтий стяг, тризуб та пісню "Ще не вмерла Україна", акцентуючи увагу на їх історичному підґрунті.

Ставлення влади до пропонуванних атрибутів державності висловив Л. Кравчук, тодішній завідувач ідеологічного відділу ЦК КПУ. Він назвав думку про вищевказані символи як єдину загальнонаціональну символіку "*антинауковою, яка не відповідає правді історії*" [6]. У доведенні пріоритетності та історичності прапора радянської України аргументи базувалися на тезах про: відсутність єдиної загальнонаціональної символіки до 1917 р.; класовий характер державності УНР і відповідний статус державних символів; історичність державного прапора УРСР, яка походить від традиції Київського князівства.

Актуалізація складових елементів історичної пам'яті національно-демократичними рухами мала практичне значення для вирішення завдань перебудови в Україні:

- повернення національної символіки як засади суверенізації республіки;
- збереження мови заради протистояння русифікаторській політиці;
- пошук джерел національної духовності служив справі відновлення прав релігійних конфесій;

– звернення до традицій державотворення забезпечувало легітимізацію прагнень здобуття незалежності.

Численні мітинги та збори, організовані опозицією, крім своєї прямої суспільно-політичної функції, мали ще й символічне значення, спрямоване на реконструкцію національних образів історичної пам'яті. Незмінними атрибутами цих заходів було активне використання національної символіки. Розпочинало та завершувало їх багатоголосе звучання "Ще не вмерла Україна" [5]. Часто акції організовувались біля монументів, присвячених Тарасові Шевченку. У Львові спорудження пам'ятника Кобзарю було одним із гасел національних сил. Це було лише додатковим стимулом проводити зібрання на місці, призначеному для його будівництва [10].

Слід відмітити, що демократична опозиція не лише популяризувала українські історичні символи, а й намагалась протистояти засиллю образів комуністичного пантеону. Поширеною в радах, де переважали національні сили, стала практика перейменування вулиць. Адже саме увічнення постатей війни та революції в назвах вулиць було одним з чільних механізмів конструювання образів комуністичної історичної пам'яті. Не менше значення мала монументальна пропаганда. Так, лише пам'ятників В. Леніну, взятих на державний облік в Україні на 1991 р., було понад 5 тис. З них більше 4 тис. виконані на низькому рівні, з нетривких матеріалів і потребували серйозної реконструкції [2, арк. 285–286]. З цього приводу переконливим було зауваження скульптора Ернста Неізнестного, який зазначав, що функцією меморіалів епохи соціалізму є лише зайняття місця, щоб там не було нічого іншого, тому сам пам'ятник не має особливого значення [12, с. 18].

Подібний тотальний характер монументальної пропаганди спрямовувався на витіснення з неофіційної пам'яті будь-яких спогадів, окрім продиктованих радянською ідеологією. Що забезпечувало владі збереження політичної свідомості в рамках офіційної ідеології та, як результат – безініціативну лояльність населення. Тому зрозумілими стали масові виступи за демонтаж пам'ятників вождю світового пролетаріату влітку 1990 р. Показовими були спроби молодіжних організацій покласти біля підніжжя пам'ятника Леніну в Києві та Львові вінки з колючого дроту [2, арк. 287–288].

Одним із знакових символів історичної пам'яті було приєднання Західноукраїнських земель у 1939 р. Подія офіційно інтер-

претувалась як акт "возз'єднання", при цьому змова радянського і німецького керівництв та силовий характер "возз'єднання" замовчувались. Амбівалентність її можливої реінтерпретації діями національного спрямування полягала у тому, що з одного боку – були реалізовані прагнення українців до об'єднання, з іншого – обставини, в яких це об'єднання відбувалось, не дозволяли визнавати її піднесено-патріотичний характер. Тому Установчий з'їзд Народного Руху України декларував святкування 50-річчя возз'єднання недоцільним і нетактовним [18, с. 115]. Уже в січні наступного року парадоксальну ситуацію вдалось вирішити на святкуванні Дня Соборності, перенісши, таким чином, акценти об'єднання з 1939 на 1919 р. Акцією, яка мала важливе символічне наповнення та значний емоційний потенціал для реконструкції образів пам'яті, став організований за ініціативи Народного Руху Ланцюг Злуки, який 21 січня 1990 р. простягся між Києвом та Львовом. Акція була покликана реанімувати в пам'яті прийняття Акта злуки УНР та ЗУНР в 1919 р. як добровільного возз'єднання двох частин українського народу, яке протиставлялось насильницькому об'єднанню 1939 р. Цим спростовувався архетип закономірної необхідності встановлення радянської влади.

Поворотною точкою в протистоянні влади та опозиції стали вибори до Верховної Ради та місцевих рад народних депутатів УРСР в березні 1990 р. Радянське керівництво намагалось дискредитувати своїх опонентів, здійснювало спроби створити негативний образ радикальних націоналістів. У своїх деклараціях опозиція намагалась протистояти таким звинуваченням. Поет та відомий діяч Народного Руху Д. Павличко зазначав: *"Ми не є спадкоємцями войовничого націоналізму. Ми ідентифікуємось насамперед із традиціями української демократії"* [4, с. 165].

Дії Компартії не відзначалися помітною оригінальністю. Замість декларованої ліквідації "білих плям" історії чи хоча б спроб виправдати злочини минулого, які викривала опозиція, продовжувався осуд "буржуазного націоналізму". Однак суспільна свідомість вже була виведена зі стану пасивної рівноваги, тобто безапеляційного сприйняття всіх декларацій влади. Населення відмовлялося приймати на віру закиди про "антирадянську пропаганду" та "буржуазних фальсифікаторів історії". Ці процеси вплинули на результати виборів, які показали, що КПУ відчутно поступилась підтримкою електорату на користь опозиції. В обласних радах опоненти КПУ становили значний відсоток: у Київській міськраді – майже 40 %; у Тернопільській – близько 50 %;

у Львівській, Івано-Франківській, навіть Харківській – понад 65 % місць [2, арк. 257]. Не останньою причиною цього була поразка в "боротьбі за пам'ять", що визнали й самі партійні функціонери. Так, секретар Івано-Франківського обкому КПУ Є. Новицький справедливо зазначав: *"Помітно вплинули на результати виборів невинувдане зволікання у висвітленні "білих плям" історії України, вирішенні питань національної символіки"* [8].

Представлення опозиційних сил у радах остаточно схилило шальки терезів офіційної пам'яті в бік національних образів. Прикладом може бути рішення Житомирської міської ради від 24 травня 1990 р. Вона, в зв'язку з не врегульованістю законодавства, дозволила використання *"одночасно з діючою державною, також української національної символіки"* [20]. А після прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. і Київська міськрада постановила підняти над своєю будівлею синьожовтий прапор [19].

Таким чином, домінування протягом довгого часу в суспільстві СРСР системи образів радянської історичної пам'яті було для комуністичного керівництва гарантом утримання суспільної свідомості в руслі офіційної ідеологічної доктрини. Активізація опозиції в ході доби Перебудови стала першочерговим чинником реанімації національних образів на рівні неофіційної історичної пам'яті, що, в свою чергу, стало причиною пробудження національної свідомості.

Характерними для спроб органів партійно-радянської влади протистояти неофіційній національній історичній пам'яті були: використання органів КДБ для запобігання поширенню правди про злочини радянської влади за кордоном; намагання не визнати чи реабілітувати репресивну політику та Голодомор, а представити подібні свідчення як фальсифікації, наклепи, антирадянську пропаганду; спроби дискредитувати опозицію. Певну ефективність такі дії мали лише в зовнішньополітичному векторі, чому сприяла злагоджена стратегічна діяльність силових структур. Натомість власному населенню Компартія не змогла запропонувати альтернативи образам національної пам'яті, котрі пропонувались опозицією. Національно-демократичні сили виголосували ідеї захисту мови, історії, повернення національної символіки не лише для побудови власного іміджу, а й як інструменти суверенізації республіки. Характерними рисами діяльності опонентів Компартії в реконструкції картини національної пам'яті були: активне пропагування національної символіки; створення

пантеону національних героїв; актуалізація періодів Київської Русі та часів козацтва як витоків української державності, які мали сприяти легітимізації прагнень до суверенізації та здобуття незалежності. Вдалі пропагандистські заходи демократичних сил дозволили їм отримати представництво в радах. Це ознаменувало зміну статусу опозиції з громадського на партійно-парламентський та дало змогу їй на офіційному рівні долучитись до формування національної пам'яті.

Література

1. Бойко О. Д. Політичне маніпулювання : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2010. – 432 с.
2. Бойко О. Д. Суспільно-політичні трансформації в Україні (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): історико-політологічний аналіз : дис. ... д. політ. наук : спец. 23.00.02 / Бойко Олександр Дмитрович. – К., 2003. – 474 арк.
3. Бойко О. Д. Колективна пам'ять: природа, суть, структура / О. Д. Бойко // Національна та історична пам'ять. – 2012. – Вип. 3. – С. 93–105.
4. Виступ Дмитра Павличка на зустрічі українських і польських парламентарів у Яблонній під Варшавою // Павличко Д. Українська національна ідея / Д. Павличко. – К. : Основи, 2004. – С. 164–166.
5. Доповідна відповідального працівника ЦК КПУ М. Ткаченка про черговий мітинг демократичних сил у Львові // Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст. – К., 2009. – Т. 10. – С. 69.
6. Доповідна записка завідуючого ідеологічним відділом ЦК КПУ Леоніда Кравчука щодо вивчення й обговорення проблем національної символіки // Україна: антологія пам'яток державотворення... – С. 79–82.
7. Доповідна записка КДБ УРСР В. Щербицькому про розвиток заходів з операції "Фарисей". 14 березня 1987 р. // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ : анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. – Львів, 2010. – С. 86.
8. Доповідна секретаря Івано-Франківського обкому КПУ Є. Новицького про суспільно-політичну ситуацію в області після виборів 1990 року // Україна: антологія пам'яток державотворення... – С. 149–152.
9. Із запису розмови радника Посольства СРСР в Канаді А. П. Макарова з завідувачем сектором СРСР МЗС Канади Р. Хелпіном щодо акцій українських громадських організацій Канади в зв'язку з 50-річчям голоду в Україні // На скрижалях історії ... – С. 690–693.
10. Інформація завідуючого державно-правовим відділом ЦК Компартії України Аркадія Чумака про масові заходи опозиції у Львові та

Києві 21 і 22 травня 1989 року // Україна: антологія пам'яток державотворення... – С. 74–75.

11. Касьянов Г. *Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії* (1980-ті – початок 2000-х) / Георгій Касьянов; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наш час, 2010. – 271 с.

12. *Неизвестный Э. Катакомбная культура и власть / Эрнст Неизвестный // Вопросы философии.* – 1991. – № 10. – С. 3–28.

13. Нота Міністерства закордонних справ Канади Посольству СРСР в Канаді з нагоди встановлення пам'ятника жертвам голоду 1932–1933 рр. // *На скрижалях історії ...* – С. 685–686.

14. Нота Посольства СРСР в Канаді Міністерству закордонних справ Канади у зв'язку з ініціативою Едмонтського відділу КУК з спорудження пам'ятника жертвам голоду в Україні 1932–1933 рр. // *На скрижалях історії: 3 історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки : зб. док. та матеріалів / упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, П. Т. Тронько.* – К., 2003.

Кн. 1. – 2003. – С. 675–676.

15. Нота Посольства СРСР в Канаді Міністерству закордонних справ Канади в зв'язку з встановленням пам'ятника жертвам голоду в Україні 1932–1933 рр. // *На скрижалях історії ...* – С. 684–685.

16. Постанова ЦК Компартії України "Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів" від 26 січня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.president.gov.ua/content/golodomor75_22.html. – Назва з екрана.

17. Почепцов Г. Г. *Контроль над розумом / Г. Г. Почепцов.* – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2012. – 350 с.

18. Резолюції Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову // *Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–ХХ ст. : у 10 т. / редкол.: І. М. Дзюба та ін.* – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2008. *Відродження й утвердження української державності (1987–2005 роки) / упоряд. передм. та прим. В. Сергійчука.* – 2009. – С. 94–116.

Т. 10. – 2009. – С. 94–116.

19. Ухвала виконкому Київської міської ради народних депутатів про надання дозволу на проведення живого ланцюга на вулицях з нагоди чергової річниці Акта злуки українських земель // *Україна: антологія пам'яток державотворення...* – С. 136–137.

20. Ухвала Житомирської міської Ради народних депутатів про використання української національної символіки на території міста // *Україна: антологія пам'яток державотворення...* – С. 168.

21. Connerton P. *Seven Types of Forgetting / Pol Connerton // Memory Studies.* – 2008. – Vol. 1, № 1. – P. 59–71.

УДК 94(477.51)"18":373.3

Н. М. Потій

Особливості діяльності земських установ Чернігівської губернії у сфері початкової освіти у 80-х рр. XIX ст.

Стаття присвячена діяльності земських установ Чернігівської губернії у сфері початкової освіти, а саме відкриттю початкових народних училищ впродовж 80-х рр. XIX ст. Автор вказує на прагнення губернського та повітових земств до забезпечення початковою освітою максимальної кількості дітей шкільного віку, що проявлялося у фінансуванні шкіл, підпорядкованих іншим відомствам. Було виявлено поступове збільшення чисельності початкових народних училищ, попри посилення утисків органів місцевого самоврядування в галузі освіти з боку уряду й духовенства.

Ключові слова: Чернігівська губернія, земство, початкові народні училища, шкільна мережа, фінансування.

Статья посвящена деятельности земских учреждений Черниговской губернии в сфере начального образования, а именно открытию начальных народных училищ на протяжении 80-х гг. XIX в. Автор указывает на желание губернского и уездных земств обеспечить начальным образованием максимальное количество детей школьного возраста, что проявлялось в финансировании школ, подчинённых другим ведомствам. Было обнаружено постепенное увеличение численности начальных народных училищ, несмотря на давление на органы местного самоуправления в сфере образования со стороны правительства и духовенства.

Ключевые слова: Черниговская губерния, уездные земства, начальные народные училища, школьная сеть, финансирование.

The article is dedicated to the activities of the local self-government institutions of the Chernihiv Province in the field of primary schooling, namely to the opening of primary popular schools in the 1880s. The author proves that the province and the district councils (zemstvas) sought to make primary education available to as many children of the school age as possible, the manifestation of which was the funding of schools, generally

maintained by other authorities. It was found out that the number of popular schools was increasing, despite the growing limitations of the local governments' educational rights from the side of the central government and the church.

Key words: Chernihiv province, local council (zemstvo), primary popular schools, schooling network, funding.

Ліквідація неграмотності сільського населення була одним із важливих завдань земських установ Чернігівської губернії. У рамках вирішення цієї проблеми в роботі повітових земств чільне місце посідали заходи з формування розгалуженої мережі початкових навчальних закладів, яка б, зрештою, дозволила отримати елементарну освіту всім бажаючим. Праця земства у цьому напрямку мала свої особливості в різні періоди його існування, які становлять значний науковий інтерес. Адже у понад півстолітній історії існування Чернігівського губернського та повітових земств були періоди зародження, активізації та спадів діяльності, які обумовлювалися численними чинниками. Свої особливості мали й заходи земства Чернігівської губернії у шкільній справі протягом 80-х рр. XIX ст.

Різні аспекти функціонування земських установ Чернігівської губернії були предметом вивчення науковців. Зокрема, праця в сфері освіти земства зазначеної губернії частково висвітлена у статтях дореволюційного дослідника М. Ждановича [17; 18]. Загальні тенденції розвитку початкової освіти у 80-х рр. XIX ст. (посилення тиску на земства, створення умов для розвитку церковнопарафіяльних шкіл, поширення шкіл грамоти) на території українських губерній висвітлені в монографії В. Борисенка [3]. У дисертаційних дослідженнях Р. Гавриш [14], Н. Потій [25] аналізуються соціально-економічні та політичні умови діяльності земств, законодавчі основи їхньої праці в освітній сфері та різні напрямки роботи: відкриття нових початкових шкіл, підготовка педагогічних кадрів, забезпечення шкіл підручниками й посібниками, спроби вдосконалення навчально-виховного процесу тощо. Зміни в системі управління земськими початковими народними училищами Чернігівської губернії у 80-х рр. XIX ст. проаналізовані у публікації Н. Потій [24]. Утім, праця земства Чернігівської губернії у вказані роки мала низку особливостей та досліджена значно менше, ніж в інші періоди, а тому потребує окремого, більш детального висвітлення.

Метою нашої публікації є з'ясування особливостей діяльності земських установ Чернігівської губернії в розширенні шкільної мережі протягом 80-х рр. XIX ст., а саме: висвітлення заходів земств щодо здешевлення початкової освіти, впливу уряду й церкви та їхніх представників на місцях на роботу земства у шкільній справі, досягнення повітових земств у відкритті нових початкових навчальних закладів.

На початку 80-х рр. XIX ст. повітові земства, вже переважно налагодивши систему роботи у сфері народної освіти протягом другої половини 60–70-х рр. XIX ст., продовжували активно працювати над формуванням мережі початкових навчальних закладів. Утім варто відзначити, що серед земських діячів Чернігівської губернії побутували різні точки зору щодо розвитку шкільної справи. Відповідно до однієї метою народної освіти була грамотність. Вважалось, що завданням уряду, земства та громади є надання населенню можливості найшвидше, найлегше і найдешевше навчити дітей читання, письма й лічби. Тому прихильники цієї теорії позитивно сприймали існування шкіл різного типу. Хто завідував цими навчальними закладами, як і хто навчав, мало другорядне значення. Такий напрямок можна назвати кількісним. Відповідно до другого, якісного, напрямку метою навчання була не просто освіченість, а культурне зростання народу. Школа слугувала лише першим ступенем народної освіти та підготовкою до другого – самоосвіти. Завдяки цьому вкрай важливими були і рівень освіти викладацького складу, і зміст навчання. Представники третього напрямку визнавали необхідність якісної освіти, проте, через неможливість відкрити повноцінні початкові навчальні заклади для усіх дітей шкільного віку, допускали паралельне існування й шкіл з неповним курсом.

На основі рішень губерньського і повітових земств ми можемо стверджувати, що земські установи Чернігівської губернії дотримувалася третього напрямку. Однак губерньське земство надавало перевагу якісному напрямку (з 1874 р. воно почало надавати позики сільським громадам на будівництво приміщень для початкових народних училищ, сприяло підготовці кваліфікованих учителів, турбувалося про розвиток позашкільної освіти), а більшість повітових земств виступали прихильниками кількісного методу, намагаючись забезпечити освітою всіх бажаючих [23, с. 17–18, 20].

Так, чимало сіл та навіть волостей Чернігівської губернії не мали училищ через бідність населення та незначну кількість

жителів. При цьому й земство не могло допомогти у відкритті школи без внеску на цю справу сільської громади. Намагаючись зменшити витрати на народну освіту, але забезпечити максимальній кількості дітей доступ до навчання, земські установи з середини 80-х рр. XIX ст. вдаються до дешевших способів поширення освіти. У цей період повітові земства починають активно підтримувати школи грамоти. Ці навчальні заклади розміщувалися, здебільшого, в домівках учнів чи їхніх наставників. Учителями працювали випускники початкових народних училищ, церковнопарафіяльних шкіл чи навіть селяни-самоучки. Їхньою головною метою була підготовка дітей до навчання в земських училищах. Школи грамоти коштували для земства значно дешевше та давали можливість більшій кількості дітей отримати початкову освіту [17, с. 76]. Школи грамоти могли бути найбільш корисними у північних повітах Чернігівської губернії як найбільш доступним та найменш забезпеченим земськими навчальними закладами.

Також у 80-х рр. XIX ст. почала поширюватися ідея створення специфічних пересувних початкових навчальних закладів. Так, у Кролевецькому повіті був схвалений проект організації пересувних шкіл та виділені кошти на одну експериментальну школу, керівником якої мала стати учителька початкового народного училища Р. Радонежська розробник цього виду шкіл. За проектом Р. Радонежської одна школа мала організовуватися для 3 найбільш віддалених сіл. Навчання повинно було проводитися в будинках селян, діти яких навчалися у цій школі. Учитель мав вести уроки в одному сіл не менше місяця, давши початкові знання з читання, письма і арифметики та самостійну роботу на час відсутності учителя, потім переїхати до другого, а потім до третього села. Загалом, протягом навчального року учитель мав працювати у кожному із сіл не менше 3 місяців. Проте попечитель Київської шкільної округи не дав дозволу на організацію таких шкіл [18, с. 99–101]. Паралельно пропонувались й інші способи організації пересувних шкіл. Зокрема, на з'їзді учителів цього ж повіту, який відбувся 6 липня 1883 р., учитель Терещенко пропонував схему, згідно з якою земський педагог за місяць до початку навчального року мав їхати в населений пункт без школи, організувати її, давати кілька початкових уроків і передавати її помічнику – випускнику народної школи. Потім учитель мав їхати в інше село. У такий спосіб один викладач мав за місяць відвідати 3–4 школи, а потім

розпочати заняття у власній, іноді відвідуючи нововідкриті навчальні заклади [31, с. 143–144].

Варто вказати, що в цей час уряд намагався протиставити земській школі церковнопарафіяльну та міністерські училища. Черговий натиск з боку уряду на земські школи припав саме на середину 80-х рр. XIX ст., що було пов'язано з переоцінкою реформ 60–70 рр. XIX ст. У шкільній політиці проявилася тенденція до посилення релігійності. Свій відбиток на ставлення уряду до освітньої справи наклало й вбивство імператора Олександра II. 13 червня 1884 р. Олександр III затвердив Правила про церковнопарафіяльні школи. На підтримку цього типу навчальних закладів з державної казни стали асигнуватися досить значні кошти. Також Міністерство народної освіти зобов'язало земські установи при відкритті початкових народних училищ отримувати дозвіл від єпархіального керівництва [2, с. 46], чим ставило розширення шкільної мережі в залежність від рішення духовенства. Отже, представники єпархіальної влади мали законні підстави не дозволяти відкривати початкові навчальні заклади інших відомств. Також в уряді розроблялося питання передачі усіх початкових народних училищ духовному відомству. У 1887 р. Державна рада затвердила рішення, згідно з яким обер-прокурору Св. Синоду і міністру народної освіти надавалося право розглянути в законодавчому порядку питання щодо можливості зосередження справи розвитку початкової освіти в одному відомстві, під яким розумілося саме духовне [20, с. 39].

Однак відкриття церковнопарафіяльних шкіл відповідало інтересам земських діячів. Бажаючи дати початкову освіту щонайбільшій кількості дітей, проте не маючи значних коштів, повітові земства почали субсидіювати школи духовного відомства. Як наслідок, значно скорочувалися витрати, пов'язані з оплатою праці вчителів. Особливо такі розрахунки стосувалися невеличких сіл, в яких земства вважали невігідним відкривати училища [17, с. 74–75]. Зокрема, у Чернігівському повіті зі 180 сіл лише 43 мали понад 150 дворів, в яких земство вважало доцільним облаштовувати школу. Однак усі селянські діти мали рівне право на навчання. Тому найкращим рішенням земство вважало асигнувати кошти на церковнопарафіяльні школи [26, с. 113–115]. Крім того, повітові земства Чернігівської губернії матеріально підтримували міністерські школи. Так, у 1885 р. на міністерські школи Борзнянське земство асигнувало 200 крб, Глухівське – 400 крб, Городнянське – 100 крб, Мглинське – 350 крб, Сос-

ницьке – 550 крб, Чернігівське – 800 крб. Утім найбільші асигнування здійснювало Остерське – 7346 крб, що переважали навіть витрати на земські школи [17, с. 67]. Отже, важливою особливістю в роботі земських установ Чернігівської губернії було прагнення до економії у шкільній справі, що проявилось в розробці проектів пересувних шкіл, виділення коштів для церковнопарафіяльних, міністерських шкіл та шкіл грамоти, які обходилися земству дешевше, аніж початкові народні училища.

Проте незважаючи на фінансову підтримку з боку земства, духовенство та училищна адміністрація Чернігівської губернії намагалися витіснити та дискримінувати початкові народні училища, про що свідчить низка документів. Так, у 1887 р. директор народних училищ Чернігівської губернії Л. Жданович у записці, адресованій попечителю Київської шкільної округи, змальовував переваги церковнопарафіяльних шкіл та підкреслював зацікавленість селян у цих школах. Л. Жданович піддавав критиці діяльність земських діячів у сфері народної освіти, охарактеризувавши їх як "наши непрошенные радители народного образования, земские диллетанты педагоги, слепые последователи взглядов барона Корфа", виною яких стало заснування початкових народних училищ "по образцу западно-европейских протестантских с их анализом воспитывающим разум, а не сердце, с их натур-философией, а потому совершенно противные православной вере и нашему народному мировоззрению" [37, арк. 8–9]. Такої ж критичної думки щодо земських училищ дотримувалися місцеві священики [4]. Окремі земські діячі побоювалися, що уряд може відібрати у земства початкові народні училища [5, с. 75]. Звичайно, що численні звинувачення та стан невизначеності не могли не позначитися на роботі земських установ в освітній справі.

Зазначимо, що конфліктні ситуації між земськими діячами та духовенством щодо відкриття шкіл спостерігалися не лише у 80-х рр. XIX ст., але траплялися й у подальшому [30, с. 1306–1309]. Отже, уряд та духовенство були вороже налаштовані відносно ініціативи земства сформувати власну мережу навчальних закладів і створювали законодавчі основи для обмеження їхніх прав у відкритті нових шкіл.

Утім повітові земства продовжували роботу над заснуванням початкових народних училищ. Цей процес відбувався нерівномірно у різних повітах. Ця особливість проявилася з перших кроків земства у шкільній справі і спостерігалася й надалі. Адже

розвиток освіти безпосередньо залежав від матеріального благополуччя населення та від діяльності земських діячів. У північних повітах шкільна справа практично не розвивалася. У Суразькому повіті з населенням 110 тис. чол. в 1881 р. діяло лише 7 шкіл, в яких навчалася 402 дітей, а закінчили повний курс 9 [15, с. 10–11]. Відсутність прогресу в освітній справі пояснювалося тим, що школи відкривалися лише за умови здійснення чималого внеску сільських громад. Однак населення цього повіту було вкрай бідним. Селяни часто не могли забезпечити себе навіть харчами, адже в Суразькому повіті на 1 душу населення припадало не більше 4,5 десятин землі, яка була неродючою й не забезпечувала мінімальних потреб, а надмірно високі податки забирали понад $\frac{3}{4}$ прибутків із землі. За таких умов селяни не мали можливості дбати про освіту [29, с. 71–72]. Тому про розвиток початкової народної освіти в повіті мало б клопотатися земство, однак і воно практично нічого не робило для відкриття нових училищ. Від земських діячів лунали скарги на обтяжливість великих витрат на школи та марність асигнувань на початкову освіту. Окремі земські діячі агітували за організацію сільськогосподарських шкіл [15, с. 3–4].

Байдужість до поширення освіти серед сільського населення виявляло земство в Новгород-Сіверському повіті. За висловом місцевого дореволюційного дослідника М. Ждановича, це був "образчик полнейшего безучастия и равнодушия ко всему, что связано с вопросами народной школы" [17, с. 71]. Новгород-Сіверське повітове земство передало шкільну справу повністю в руки училищної ради і асигнувало на потреби школи зовсім мізерні кошти (у 1880 р. – 2141,41 крб, 1883 р. – 3560 крб, 1886 р. – 4615 крб). Для порівняння, Борзнянське земство в 1883 р. асигнувало 21634,15 крб, Чернігівське – 15144,36 крб, Ніжинське – 14131,25 крб, Глухівське – 11525 крб, навіть Новозибківське – 5592,80 крб, Стародубське – 6300 крб, Суразьке – 5851,51 $\frac{1}{2}$ крб [22, с. 30; 27, 30–31; 28, с. 65]. Як наслідок, спочатку губерньська училищна рада, а потім навіть попечитель Київської шкільної округи зверталися до цього земства щодо збільшення утримання початкових народних училищ [17, с. 71–73].

На відсутність розвитку шкільної освіти в Новгород-Сіверському, а також Глухівському повітах вказував у своїх спогадах відомий земський діяч В. Хижняков. Причину цього явища він вбачав у домінуванні в складі земських установ цих повітів великих землевласників, які не вважали за потрібне турбуватися про

освіту селян [33, с. 133]. Ще різкішу характеристику дав В. Хижняков Мглинському повітовому земству, вказавши на засилля купки дворян-землевласників, до рук яких повністю потрапила земська справа і які переслідували виключно власні інтереси [33, с. 147–148].

З іншого боку, найбільш успішно розвивалася шкільна справа в Борзнянському та Ніжинському повітах. Школи Борзнянського повіту вирізнялись кращою облаштованістю, головним чином у матеріальному плані, в них використовувалися найновіші методи навчання, і водночас коштували земству порівняно недорого. Однак навіть у цьому прогресивному повітовому земстві спостерігалися чіткі кроки у напрямку економії на освіті селян. Так, на 22 жовтня 1882 р. земські збори прийняли рішення ліквідувати створений ще в 1870 р. шкільний фонд, на відсотки з якого щороку відкривалася одна школа [1, с. 18]. Після цього в Борзнянському повіті кожного року стали відкриватися по 2–3 школи, іноді по 2 в одному селі, проте їхня матеріальна забезпеченість стала значно гіршою [19, с. 49–50]. Отже, головним завданням став не якісний стан училищ, а їхня чисельність.

Утім загалом шкільна мережа продовжувала розширюватися. У 1880 р. було проведено перше з часу запровадження земських установ дослідження стану початкової освіти в 60 губерніях Російської імперії, згідно з результатами якого в імперії налічувалося 22770 шкіл. Лише 22 % від цієї кількості навчальних закладів були відкриті до 1861 р. Отже, активне зростання початкових навчальних закладів розпочалося з початком селянської реформи і введенням земських органів самоврядування. Із загальної кількості шкіл 9108, або 69,5 %, училищ було відкрито земствами, 8674, або 38 %, – сільськими громадами, 3182 школи (14 %) – Міністерством народної освіти, 1062 школи (5 %) – духовенством та 741, школа, або 3 %, були відкриті приватними особами [20, с. 36]. За результатами перепису, в Чернігівській губернії діяло 327 (за даними шкільної комісії – 328 [16, с. 658]) початкових народних училищ, в яких навчалася 19950 учнів (18656 хлопчиків і 1294 дівчинки) [35, арк. 2 зв.]. Також у губернії існувало 31 парафіяльне училище, 21 – Міністерства народної освіти, 19 – приватних, 15 – міських громад та 14 – (за даними В. Борисенка – 9 [3, с. 35]) церковнопарафіяльних шкіл, які не були враховані під час перепису. Усього в губернії налічувалося 428 початкових навчальних закладів. Загалом, у Чернігівській губернії земство опікувалося 77 % усіх училищ [34, с. 205]. Отже,

відомості перепису свідчать про домінування земських шкіл та різке скорочення порівняно з попередніми роками церковнопарафіяльних, які не могли конкурувати за облаштуванням, навчальними програмами, фінансуванням із земськими училищами.

Важливим є вивчення питання зростання чисельності навчальних закладів у 80-ті рр. XIX ст. На жаль, статистика початкових навчальних закладів на той час перебувала на недостатньо високому рівні. Часто у джерелах зустрічаються зовсім різні дані про кількість навчальних закладів за один і той же рік. Також при підрахунках школи різних відомств могли об'єднуватися, що створює певні труднощі у з'ясуванні кількості земських навчальних закладів. Щорічні відомості щодо чисельності шкіл у Чернігівській губернії, які, в цілому, можна вважати об'єктивними, містяться в оглядах Чернігівської губернії, підготовлених губернатором. На основі цих відомостей нами складена таблиця № 1, в якій вказується кількість навчальних закладів й учнів, які в них навчалися.

Таблиця 1

Кількість земських училищ, шкіл при волосних правліннях та приватних шкіл й учнів, які в них навчалися [6–13, 21]

Рік	Кількість шкіл	Кількість учнів		
		Хлопчиків	Дівчаток	Разом
1882	368	18953	1574	20527
1883	380	21093	2148	23241
1884	374	22185	2068	24253
1885	415	25220	2688	27908
1886	427	26959	2868	29827
1887	446	26842	2844	29686
1888	455	28460	3297	31757
1889	457	27543	3233	30776

Матеріали цієї таблиці свідчать, що хоча й повільно, але чисельність початкових навчальних закладів зростала, даючи можливість здобувати освіту все більшій кількості хлопчиків та дівчаток.

Проте статистичні дані, подані губернатором, мають деякі недоліки. Зокрема, разом із земськими школами рахувалися й школи волосних правлінь і приватних осіб. Звичайно, що останні два типи навчальних закладів траплялися рідко, однак все-таки це вносить певні неточності в підрахунки чисельності початкових народних училищ. Зокрема, в огляді губернатора за 1883 р. містяться відомості про існування 380 навчальних закладів при

волосних правліннях та сільських шкіл земства і приватних осіб 4 [11]. Однак В. Борисенко вказує, що у цей рік діяло 370 земських училищ [3, с. 31]. Отже, шкіл інших двох типів налічувалося в губернії лише 10. Також у огляді губернатора за 1885 р. вказується 415 навчальних закладів, якими опікувалися ті ж земські установи, приватні особи та волосні правління [13], але у звіті директора народних училищ за цей же рік подається зовсім інша кількість лише земських шкіл – 449 [36, арк. 2–7 зв.]. Отже, статистичні дані щодо чисельності земських училищ є досить неоднозначними, що було зумовлено ще недостатньо налагодженою системою збору інформації про наявну мережу початкових навчальних закладів.

Таким чином, діяльність земських установ Чернігівської губернії протягом 80-х рр. XIX ст. мала низку особливостей. По-перше, їхні ініціативи розбудови шкільної мережі жорстко критикувалася з боку місцевих державних чиновників і духовенства, а уряд стримував відкриття початкових народних училищ, обумовлюючи його дозволом єпархіального керівництва. Однак робота земства над заснуванням нових шкіл продовжувалася, хоча й не була рівномірною в різних повітах. Другою особливістю було те, що в бідних північних повітах земська шкільна справа розвивалася повільно та значно краще у заможних південних. Також характерною рисою цього періоду стало прагнення до економії витрат на освіту, що проявилось в дотаціях на школи грамоти, церковнопарафіяльні та міністерські школи. Водночас чисельність земських училищ також продовжувала зростати, що свідчить про результативність роботи у цій справі земських установ.

Література

1. 22 октября 1882 года // Журналы XVIII очередного Борзенского уездного земского собрания 1882 года. – Нежин : Типография Е. Ф. Венгера, 1883. – 95 с. – С. 18–24.
2. Абрамов В. Ф. Земство, народное образование и просвещение / В. Ф. Абрамов // Вопросы истории. – 1998. – № 8. – С. 44–60.
3. Борисенко В. Й. Борьба демократических сил за народную школу на Украине в 60–90-х годах XIX ст. / В. Й. Борисенко. – К. : Наукова думка, 1980. – 155 с.
4. Бугославский И., священник. Краткий исторический очерк школы церковно-приходской и народной к ней симпатии / И. Бугославский // Черниговские губернские ведомости. – 1889. – № 20. – С. 3.

5. В Городнянское уездное земское Собрание члена училищного совета Александра Захарьевича Туманского Доклад // Журналы Городнянского очередного уездного земского собрания XXV сессии (1889 года). – Чернигов : Типография губернского правления, 1890. – С. 75–84.

6. Ведомость № 8 о числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии за 1887 год // Обзор Черниговской губернии. Приложение ко всеподданнейшему отчёту за 1887 год. – Чернигов : Типография Губернского Правления. – 1888. – 39 с. + 16 ведомостей.

7. Ведомость № 8 о числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии за 1888 год // Обзор Черниговской губернии. Приложение ко всеподданнейшему отчёту за 1888 год. – Чернигов : Типография Губернского Правления. – 1889. – 21 с. + 8 ведомостей.

8. Ведомость № 8 о числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии за 1889 год // Обзор Черниговской губернии. Приложение ко всеподданнейшему отчёту за 1889 год. – Чернигов : Типография Губернского Правления. – 1890. – 23 с. + 8 ведомостей.

9. Ведомость о числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии за 1880 год // Обзор Черниговской губернии за 1880 год. – Без вых. д. – 30 с. + 8 ведомостей.

10. Ведомость о числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии за 1882 год // Обзор Черниговской губернии за 1882 год. – Без вых. д. – 40 с. + 8 ведомостей.

11. Ведомость о числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии за 1883 год // Обзор Черниговской губернии за 1883 год. – Без вых. д. – 31 с. + 8 ведомостей.

12. Ведомость о числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии за 1884 год // Приложение ко всеподданнейшему отчёту Черниговского губернатора. Обзор Черниговской губернии за 1884 год. – Без вых. д. – 36 с. + 9 ведомостей.

13. Ведомость о числе учебных заведениях и учащихся в Черниговской губернии за 1885 год // Обзор Черниговской губернии за 1885 год. – Без вых. д. – 74 с.

14. Гавриш Р. Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Гавриш Р. Л. – Полтава, 1999. – 196 с.

15. Деятельность уездных земских собраний // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1882. – № 12. – С. 1–31.

16. Доклад школьной комиссии // ЗСЧГ. – 1881. – № 1–4. – С. 658–669.

17. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию. (Окончание) / М. Жданович // ЗСЧГ. – 1907. – № 8. – С. 63–98.

18. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию / М. Жданович // ЗСЧГ. – 1906. – № 11–12. – С. 88–107.

19. К[арачевский]-Волк Н. Письма из деревни. Спорный вопрос в нашем земстве / Н. К[арачевский]-Волк // ЗСЧГ. – 1891. – № 1. – С. 47–61.

20. Народная энциклопедия. – СПб., 1912.

Т. Х. Народное образование в России / сост. И. П. Белокопский, Э. О. Вахтёрова и др. Хавкина-Гамбургер. – СПб., 1912. – 351 с.

21. О числе учебных заведений и учащихся в Черниговской губернии за 1886 год // Обзор Черниговской губернии за 1886 год. Приложение ко Всеподданейшему отчёту Черниговского губернатора за 1886 год. – Без вых. д. – 66 с. + 25 ведомостей.

22. Обзор Черниговской губернии за 1886 год. Приложение ко Всеподданейшему отчёту Черниговского губернатора за 1886 год. – Без вых. д. – 66 с. + 24 ведомости.

23. П. К. По школьным вопросам. Письмо 1-е. / П. К. // ЗСЧГ. – 1899. – № 5. – С. 16–29.

24. Потій Н. М. Система управління земськими початковими народними училищами Чернігівської губернії (1874–1889 рр.) / Н. М. Потій // Збірник наукових праць. Серія "Історія та географія" / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків : Майдан, 2010. – Вип. 40. – С. 95–99.

25. Потій Н. М. Розвиток земської початкової освіти в Чернігівській губернії (1865–1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. – Чернігів, 2011. – 272 с.

26. Приложение № 25-й. В Черниговское Уездное Очередное Земское Собрание Доклад Управы по вопросу о народных школах и дальнейшем их развитии // Журналы Черниговского уездного земского собрания 1886–1887 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1888. – С. 103–118.

27. Приложение к всеподданейшему отчёту начальника Черниговской губернии. Обзор Черниговской губернии за 1880 год. – Без вых. д. – 30 с. + 8 ведомостей.

28. Приложение к всеподданейшему отчёту начальника Черниговской губернии. Обзор Черниговской губернии за 1883 год. – Без вых. д. – 31 с. + 8 ведомостей.

29. Свод постановлений Суражского земства по народному образованию с 1865 по 1893 год, составил А. С. Клеппер // ЗСЧГ. – 1896. – № 5. – С. 3–231.

30. Свод постановлений Черниговского Губернского Земского собрания (XIX–XXXV сессии). 1883–1899 годов. С кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I–XVIII с. с.). / сост., по поручению Губернской Земской Управы, С. В. Сотников. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1903. – Вып. III. – С. 1298–2283.

31. Съезд Кролевецких учителей // ЗСЧГ. – 1883. – № 4–6. – С. 143–145.
32. Уездные управы о народном образовании // ЗСЧГ. – 1883. – № 7–12. – С. 62–63.
33. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля / В. М. Хижняков. – Петроград : Издательство "Огни", 1916. – 251 с.
34. Холмский А. И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865–1882 гг. / А. И. Холмский. – Одеса, 1884. – 729 с.
35. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 707, оп. 229 (1913 р.), спр. 245, 88 арк.
36. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 30 (1887 р.), 21 арк.
37. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 296, спр. 107 (1887 р.), 10 арк.

Будівництво та архітектура Чернігівщини у XIX – на початку XX ст.

У статті вперше охарактеризовані основні напрямки будівництва на Чернігівщині протягом XIX ст. та відзначені найважливіші пам'ятки архітектури цього історичного часу.

Ключові слова: громадське, житлове, палацове, храмове, промислове будівництво, архітектура, Чернігівщина, XIX ст., архітектори.

В статье впервые охарактеризованы основные направления строительства на Черниговщине в течении XIX в. и отмечены важнейшие памятники архитектуры этого исторического времени.

Ключевые слова: общественное, жилищное, дворцовое, церковное, промышленное строительство, архитектура, Черниговщина, XIX в., архитекторы.

It is the first paper to characterize the main trends of construction development in Chernihiv Region in the 19th century and to list the most important architectural sites of that period.

Key words: civic, inhabitable, palatial, clerical, industrial construction, architecture, Chernihiv Region, 19th century, architects.

На широких просторах поліської і лісостепової частини Придніпровської низовини, яку пересікають річки Дніпро і Десна з її притоками Убідь, Снов, Сейм, Остер та ін., розкинулися землі Чернігівщини, на яких проживали предки свободолюбного народу, що у другій половині XVII–XVIII ст. збудував свою Гетьманську державу. Проте соціально-політичні та економічні умови склалися так, що у 1793 р. після другого поділу Польщі всі українські землі були приєднані до Російської імперії. Це означало, що Україна втратила всі суверенні права і повинна була жити за російськими законами.

У 1796 р. на землях колишньої Гетьманської держави була утворена Малоросійська губернія з центром у Чернігові, яка у 1802 р. поділена на Полтавську та Чернігівську губернії. До останньої тоді увійшло 12 повітів: Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Новоміський, Сосницький, Стародубський, Чернігівський, у 1803 р. до них були приєднані Кролевецький, Суразький, Остерський, а у 1808 р. з Новоміського повіту були

переведені всі установи до Новозибкова, який став новим повітовим центром. Таким чином у Чернігівській губернії налічувалося 15 повітів зі 187 волостями.

Тодішня Чернігівська губернія охоплювала нинішню територію Чернігівщини, придніпровську частину Київської області та частини Сумської, Полтавської областей України, Брянської області Росії та Гомельської області Білорусії. Такий адміністративний поділ Чернігівської губернії зберігався до 1919 р., хоча деякі зміни проходили і пізніше після утворення Сумської області у 1939 р.

Як свідчить книга "Межевые сведения о пространстве земельных угодий в дачах Черниговской губернии" [1], яка була опублікована Чернігівською губернською земською управою у 1896 р., на Чернігівщині налічувалося 3798 населених пунктів, з яких 3 міста нараховували понад 25 тисяч жителів у кожному (Ніжин – 32 тис., Чернігів – 25,5 тис., Стародуб – 24,4 тис.), а також 10 міст, де проживало понад 10 тис. жителів: Конотоп – 23,8 тис., Глухів – 17,6 тис., Носівка – 15,5 тис., Добрянка – 15 тис., Новозибків – 14,9 тис., Семіонівка Новозибківського повіту – 14,3 тис., Березна – 13,1 тис., Кролевець – 12,8 тис., Клінці Суразького повіту – 11,9 тис. 30 поселень мало від 5 до 10 тис. жителів, серед них Кобижча – 11,1 тис., Почеп – 8,2 тис., Новгород-Сіверський – 8,9 тис., Мглин – 7,4 тис., Нова Басань – 7,5 тис., Бахмач – 7,2 тис. та ін.

Протягом усього досліджуваного нами періоду кількість населення в губернії збільшувалася і, як свідчать факти перепису 1897 р., в ній мешкало на цей час 2,3 млн осіб.

На початку XIX ст. мирне життя було перерване нападом французів у 1812 р., коли розпочалася Вітчизняна війна, спровокована французьким імператором Наполеоном. З добровольців усіх повітів були сформовані 6 кінних козачих та 8 піших селянських полків, до яких увійшло 25783 ратники. Чернігівці проявили свою мужність не лише на полі брані, а і в чотиритисячному партизанському загоні на чолі з селянином села Нефедівки Новгород-Сіверського повіту Єрмолаєм Четвертаком [2].

Розвиток Чернігівщини після Вітчизняної війни 1812–1814 рр. проходив з урахуванням того, що це був сільськогосподарський регіон. Як свідчать статистичні дані, 1846 р. в губернії проживало 586,3 тис. поміщицьких селян, 204,6 тис. державних селян і 419,7 тис. козаків [3]. Половина всіх земель Чернігівщини належала поміщикам. Так, у 1859 р. з 4802 тис. десятин всіх земель губернії 2166 тис. десятин належала поміщикам, понад 457 тис.

десятин – козакам, а 336 тис. десятин були у володінні державних селян. Поміщицька земля поділялася на власне поміщицьку і селянські невеликі наділи. Багато було безземельних селян, які працювали на поміщиків. Була страшна експлуатація, бо поміщики самі визначали кількість днів роботи на пана. Конкретні документи засвідчують факти поміщицьких знущань над кріпаками, що призводило до стихійних протестів з боку селян.

На землях Чернігівщини вирощували в основному зернові – жито, пшеницю. Хоча поступовий розвиток капіталістичних відносин змушував шукати нові технічні сорти рослин, які б приносили прибуток. Почали сіяти тютюн, цукровий буряк, льон, коноплі. Це сприяло розвитку промислових заводів, фабрик, які займалися виготовленням цукру, тютюну, конопляної олії, сукна, пряжі тощо. Якщо у 1825 р. почала працювати перша цукроварня у селі Макошині Сосницького повіту, то у 1860 р. було уже 65 цукрових заводів, на яких працювало 11 тис. селян, що виробляли 316 тис. пудів цукру. У цьому ж році функціонувало на Чернігівщині 13 суконних фабрик, на яких працювало 4233 робітники, 12 підприємств, де виготовляли полотно, канати, а на 27 – свічки, на 4 – вироби скла, на 5 – папір. Були також цегельні, чавуноливарні, мідноливарні заводи. На території губернії було також 1117 дрібних підприємств та багато промислів [4]. У 1858 р. налічувалося 3,7 тис. ремісників.

Розвиток промисловості сприяв також збільшенню кількості робітників. Якщо у 1825 р. їх було 2994, то у 1860 р. – 12257, а в 1908 р. – 24 тис. Як на поміщицьких полях, так і на підприємствах спостерігалася жорстока експлуатація працівників, яка відзначалася своєю жорстокістю. Відносно слабкий розвиток промисловості не сприяв зростанню міст.

Розвиток капіталізму на Чернігівщині сприяв розширенню товарно-грошових відносин та розвитку торгівлі. Показовим у цьому є 1861 р., коли в містах і містечках Чернігівщини були організовані і проведені 204 ярмарки.

Скасування кріпосного права сприяло більш інтенсивному розвитку промисловості, підприємств, яких значно збільшилося. У 1864 р. паралельно з губернським управлінням почали функціонувати земства, органи місцевого самоуправління.

Земські управи як виконавчі органи поділялися на губернські і повітові, які обиралися відповідно на земських зборах на 3 роки. До складу управи входили голова та 6 членів переважно із дворян та буржуазії, які підпорядковувалися губернаторові. На відміну від губернського управління, яке займалося державними,

адміністративно-поліцейськими та фінансовими питаннями, воно відало господарськими та культурно-освітніми установами. Значну роль у розвитку губернії відіграла і поява на території Чернігівщини залізниць. Так, у 1868 р. була відкрита Московсько-Воронезька, у 1873 р. – Лібово-Роменська, у 1887 р. – Поліська залізниця, 1893 р. – Чернігово-Пирятинська, а у 1901 р. розпочався рух залізницею Новгород-Сіверський–Новозибків та Бахмач–Прилуки. Це становило 1243 версти залізничної колії.

Незважаючи на ці заходи, на початку ХХ ст. багато селян змушені було шукати кращої долі в інших регіонах Російської імперії. Так, у 1906–1911 р. з Чернігівщини до Сибіру, Далекого Сходу, Казахстану, Північного Кавказу переселилося 155 тис. селян [5]. Якщо у 1907–1910 рр. спостерігався промисловий спад, то у наступні роки відбувся певне зростання. Так, у 1913 р. на Чернігівщині працювало 337 підприємств, з них 34 випускали 75,8 % від усієї промислової продукції. Значне місце в губернії належало кустарній промисловості, у якій було зайнято 79600 кустарів (18828 у містах та 60862 у селах).

Соціально економічна ситуація, яка склалася на Чернігівщині у ХІХ – на поч. ХХ ст., впливала і на розвиток культури цього часу.

Архітектура Чернігівщини

Із 3798 населених пунктів, що знаходилися на території Чернігівщини у ХІХ ст., було 13 міст та 30 містечок, кожне з яких мало своє характерне обличчя. Їх формування у переважній більшості відноситься до ХVІІ–ХVІІІ ст. з поступовими змінами.

На цей час склалися два основні типи композицій міст: моноцентричний, коли основні доміанти зосереджувалися в центрі міст (Батурин, Глухів, Березна, Прилуки, Сосниця) та поліцентричний (Ніжин, Новгород-Сіверський, Путивль, Чернігів), у якому визначальну роль відігравали доміанти, що формували центри планувальних районів, а також монастирі, які знаходилися в містах і складали самостійні ансамблі будівель [6]. Деякі з них, як у Ніжині Благовіщенський та Введенський монастирі, знаходилися в центрі міста серед щільної його забудови і займали прямокутну площу, в Чернігові Борисоглібський, Єлецький Успенський та Троїцько-Іллінський та в Новгороді-Сіверському Спасо-Преображенський монастирі розташовані на околицях міст.

Згідно з указом 1768 р. "О сделании всем городам, их строению и улицам специальных планов, по каждой губернии особо" утверджувався в містах Чернігівщини принцип регулярного їх упорядкування. Враховувалися й особливі умови заселення міста.

На території Чернігівщини згідно з цими планами уже не передбачалося будівництва фортець, у більшості міст фортечні вали зносилися і на їх місці прокладалися вулиці, бульвари. Таким чином проведена у XVIII ст. робота з упорядкування міст підготувала ґрунт для подальшого удосконалення містобудування у XIX ст.

У Російській імперії приділялася увага містам, тому розроблялися плани їх забудови. Готувалися і спеціальні для цього кадри. У Петербурзі, Москві, а також у навчальних закладах Відня, Кракова, Варшави здійснювалася підготовка інженерів-будівельників та архітекторів. В губернських містах вводилися посади архітекторів та інспекторів будівельних робіт, створювалися будівельні комітети, комісії, які підпорядковувалися губернаторові і градоначальникам, для керівництва забудовою міст та інших населених пунктів у регіоні.

Протягом 1803–1805 рр. чернігівською креслярнею за участі архітекторів М. Амвросимова та А. Карташевського були розроблені нові плани забудови міст Чернігівщини. Кожний із них затверджувався імператором Олександром I. Це торкалося не лише Чернігова як губернського центру, регулярний план якого був складений ще у 1786 р. і уточнений у 1803 р., а й повітових міст [7]. Слід пам'ятати, що у Чернігові та повітових містах переважали одноповерхові дерев'яні будівлі. Протягом XIX ст. перепланування торкалося головним чином історичної частини центрів міст. Функції головного губернського міста вплинули і на характер зведення у ньому адміністративних і громадських будівель.

У плані 1803 р. виділяються адміністративні, торгові і соборні площі. Всі будинки об'єднувалися кам'яною огорожею. Як стверджує архітектор Чернігова А. А. Карнабіда, адміністративно-політичним центром міста залишався Кремль (нинішня територія Валу), де головною спорудою мав бути будинок генерал-губернатора на місці замку XVI–XVIII ст. з площею перед ним, розкритою в бік Прогорілих воріт. Кремль (одна із трьох функціональних зон міста) входив до складу загальноміського центру, до якого належали також торговельна зона, що формувалася на Красній площі (сучасна Красна пл.), і два майдани. На Красній площі вирізнялися будівлі: з заходу – одноповерхового магістрату з круглою ротондою над головним входом, яка завершувалася куполом і високим шпилем з годинником, з півдня – двоповерхового губернського правління. Один із них розміщувався на місці сучасної площі П'ять кутів, другий – на продовженні Любецької дороги за

новим напрямом у районі сучасних проспекту Жовтневої революції і вул. Чернишевського [8].

Слід зазначити, що територія і забудова Чернігова уточнювалася в планах 1805, 1834, 1861 рр., які стали основою реконструкції міста. Всі ці плани передбачали перш за все формування загальноміського центру та упорядкування і визначення центральних перспектив вулиць. Їх стара мережа знищувалася і прокладалися нові, з урахуванням та наявності історичних споруд, які знаходилися на відповідній території. Всі будинки об'єднувалися між собою огорожею. В плані виділялися адміністративні, торгові і соборні площі. Так, у Чернігові на території Дитинця була визначена адміністративна площа, ярмаркова – на Олександрівському майдані. До комплексу останнього увійшли Воскресенська церква з дзвіницею XVIII ст. та нові приміщення поштової станції, будинки богоугодних закладів (нині міська лікарня), приміщення міри і ваги, збудовані за проектом А. Карташевського.

У 1802 р. була заснована посада губернського архітектора для Чернігівської і Полтавської губерній, яку спочатку займав петербурзький архітектор М. Амвросимов. Архітекторами у Чернігові працювали у XIX ст. А. Карташевський, А. Захаров, Д. Єфимов, П. Демут-Малиновський, А. Куцевич, В. Рибін та інші. Ці ж архітектори зводили будинки не лише у Чернігові, а і в повітових містах Ніжині, Бахмачі, Конотопі, Новгороді-Сіверському та ін., зокрема, у 1803 р. були підписані плани для Ніжина, Сосниці, Городні, а у 1805 р. – для Чернігова, Новгород-Сіверського, Конотопа, Остра. Згідно з цими планами у населених пунктах утверджувалася лінійно-осьова орієнтація з виділенням місць для парків, бульварів. Приділялася увага і фасадам будинків, що виходили на вулицю.

У 1836 р. вводився новий проект забудови міст, у якому приділялася більша увага місцевості, на якій зводилися будинки, наявності в ній інших цінних споруд, передбачалися також перспективи подальшого будівництва. Тривало не лише поповнення міст новими спорудами, а також проходила відбудова та реставрація старих. Таким чином, здійснювалося удосконалене формування міста у нових умовах.

При цьому слід пам'ятати, що у Чернігові та повітових містах переважали одноповерхові дерев'яні споруди, про що свідчать статистичні дані 1842 р., які були зібрані урядом: на 13609 будинків у всіх містах губернії припадало лише 131 кам'яна споруда, тобто 1 % всіх житлових будинків [9].

У 1842 р. у Чернігові було лише 19 кам'яних будівель і 705 дерев'яних. З кожним роком будинків збільшувалося. На кінець століття 1898 р. у Чернігові було 2365 будинків, одноповерхових – 2090, що складало 88,3 %, із них 84,9 % – дерев'яні, критих залізом – 45, 7 %, двоповерхових – 64, триповерхових – 2. Місто Чернігів було поділене на 151 квартал. Деякі з них повністю склалися з казенних, міських і громадських будівель, три квартали були зайняті базарними площами, один – бульваром, два – скверами, один – міським театром, один – жіночим духовним училищем, один – собором, присутніми місцями тощо [10].

До великих міст на Чернігівщині належав Ніжин, який сформувався у XVII–XVIII ст. як найбільше полкове місто на Лівобережній Україні. За переписом 1897 р. у ньому проживало 32 тисячі жителів (у Чернігові – 25,5 тис., у Стародубі – 24,4 тис.). У 166 кварталах міста було розташовано 3610 будинків (без церковних і громадських), із них кам'яних – 64 (1,7 %), дерев'яних – 3518 (97,5 %), змішаних – 32 (0,5 %), одноповерхових 3541 будівель (98,2 %), двоповерхових – 22 (0,6 %). Покритих залізом 536 будинків (14,8 %), солом'яно – 2726, інші 346 – тесом, дранкою, шельовкою [11].

Розбудова Ніжина ішла відповідно до плану 1803 р. Він передбачав збереження сформованого раніше центрального історичного ядра міста, виправлення звивистих вулиць, виділення вільних від забудови місць, численних майданів для проведення ярмарків. Помітні на плані круглі, квадратні, трапецієподібні площі, від яких у різні боки відходили промені вулиць. Враховувалися і звисті береги річки Остер, яка перерізала місто. Основними орієнтирами, від яких наче сонячні промені ішли вулиці, були дзвіниця Успенської церкви, Миколаївський собор та триярусна дзвіниця Спасо-Преображенської церкви.

Кожна з головних вулиць є променем, що прямує від центру до одного із передмість і там завершується домінантою ансамблю, у переважній більшості культурною спорудою. У спонтанній мережі міських вулиць виділяються сім головних напрямів, які розходяться у вигляді віяла від своєї серцевини – міжмагістральної смуги, обмеженої нинішніми вулицями Гоголя і Боженка. Як свідчать архітектори, в основі системи ансамблів міста лежить семипроменева зірка.

У другій половині XIX ст. почалося формування безперервного вуличного фронту будинків фасадами по червоній лінії, типових для міської забудови.

План Ніжина 1835 р., затверджений Миколою I, передбачав перепланування території Замку під ринок, а тому будівлі, які знаходилися тут, використовувалися для торгівельних потреб. У XIX ст. ще залишалися не забудованими площі, на яких проходили знамениті міжнародні ярмарки. У 1847 р. востаннє тут був проведений Всеїдний ярмарок. Ніжин втратив своє торгове значення, а набував нового призначення – духовного центру.

В подальші роки з'являлися муровані будівлі не лише в центрі міста, а й на околицях його. І все ж, як свідчать дослідники XIX ст. М. Бережков, А. Русов та інші, міська забудова у Ніжині зосереджувалася в його центрі, а далі йшли будівлі, які можна віднести до сільських хат. Навколо них розміщувалися городи, сади, господарські приміщення, загороджені плетеними тинами, парканами та обсадженими вербами, що розміщувалися на кривих вулицях. Вся ця забудова створювала своєрідну панораму сільської місцевості.

Менші повітові міста нагадували велике село, що розкинулося на широкому просторі. Відомий дослідник Чернігівщини М. Домонтович підтверджує цю думку, описуючи місто Березну, яке у 1859 р. складалося майже повністю з дерев'яних будинків. Містечко не змінилося і в 1898 р.: ті ж самі сільські хати, навколо яких теж були городи, сади. Крім цього, городи, левади розміщувалися і окремо від будинків. Все це створювало вигляд сільського поселення. У місті було всього 6 цегляних житлових споруд, на мурованому фундаменті – 15, критих залізом – 17. Всього дерев'яних будівель 455 (67,9 %), лозово-глиняних – 205 (30,6 %), кам'яних – 10 [12].

Паралельно з визначенням загальних проблем будівництва вирішувалося і питання про використання в ньому відповідних стилів. У першій половині XIX ст. в практичній діяльності будівельники продовжували використовувати архітектурний стиль класицизму, який прийшов у мистецтво ще у XVIII ст. і утверджував у будівництві чіткість та геометризм форм, логічність планування, стриманий декор, якісність і урівноваженість композиції, членування фасадів пілястрами, виділення головних та допоміжних композиційних осей портиками, ритмічне повторення однакових елементів тощо. Цей стиль використовувався при будівництві громадських та палацових приміщень, храмів.

На завершальному етапі класицизму провідне місце посів ампір, для якого характерні монументальність форми, багатий декор парадна величність. Використовувався він під час будівництва

палаців, арок, монументів. Цими будівлями влада демонструвала свою непохитність і велич. А вмонтування в будівлі величних скульптур у військовому вбранні з різною воєнною атрибутикою підкреслювало доблесть і героїзм захисників держави на полі бою з ворогами.

У другій половині XIX ст. утверджується еkleктика, яка передбачає поєднання різних стилів. У деяких працях українських мистецтвознавців цей термін характеризується як "невдалий через оцінювальний, навіть негативний зміст" [13] і замінюється терміном "історизм". Архітектори почали звертатися до різних попередніх стилів, які використовувалися при будівництві (візантійський, романський, готичний, ренесанс, давньоруський, бароко та інші) і намагалися, об'єднавши окремі їх елементи, передати своє нове бачення повсякденного розвитку архітектурного мистецтва і потреб в ньому самого історичного часу. Тут проявилися устремління архітекторів у зовнішньому оформленні будівель виразити свої особистісні смаки.

В кінці XIX – на поч. XX ст. архітектори звертаються до модернізму, який передбачав використання при будівництві приміщень мінливих форм, вигадливих ліній, асиметрії, вільного планування. Ці приміщення засвідчували оригінальність самої будови з чітко вираженим індивідуальним почерком автора.

В стилі неокласицизму у Чернігові були збудовані приміщення колишнього держбанку (нині міськвиконком), губернського земства (нині облвиконком), які відзначаються красою деталей та монументальною симетричністю фасадів, а також декоративною кам'яною штукатуркою світло-сірого тону. Як вказує архітектор Чернігова А. Карнабед, у цей час у місті широко використовувався стиль модерну та стилізація під готику, під "руський" стиль, прикладом яких є колишній садибний дім (вул. Шевченка), будинок епархіального братства (нині облфілармонія), двоповерховий будинок (вул. Урицького), маєток (вул. Воровського) та інші. В стилі модерну оформлені фасади будинків у багатьох містах, де використовували лекельну цеглу різних форм або стесану. Український модерн використовували при будівництві школи ім. М. Гоголя у Чернігові (арх. Якубович), дворянсько-селянського банку (арх. О. Г. Афанасьєв), Інституту фізметодів лікування у Чернігові, земського училища у селі Лемеші, земської школи у Варвинському повіті тощо [13 а].

Характеризуючи особливості забудови міст, слід враховувати і зміну будівельного матеріалу, появу бетону, металу, залізобе-

тону, великого формату скла тощо. Цеглу виробляли різних форм і розмірів. При оздобленні внутрішніх приміщень використовували різнокольоровий мармур, різні породи дерев, бронзу, кольорове скло.

У XIX ст. визначилися чотири основні напрямки в будівництві: 1) громадське, яке включало в себе адміністративні приміщення (будинки губернських присутственных місць, судів, банків, дворянських та купецьких зібрань, земств, поліцейських управлінь тощо) та обслуговування (будівлі навчальних закладів, аптеки, лікарні, їдальні, магазини, торгові ряди, пительні приміщення, арсенали, провіанті комори, готелі, вокзали, пошта, культурно-освітні установи, театри тощо); 2) житлове (будинки жителів сіл і міст – селян, міщан, духівництва, відставних військових, чиновників, поміщиків, робітників тощо) та палацове (великі дворянські садиби з палацом та іншими будівлями); 3) храмове (культове) (церкви, собори, монастирі, дзвіниці, костьоли, синагоги, келії тощо); 4) виробниче (промислове) (вітряки, водяні і парові млини, заводи, броварні, ковальні, фабрики, мануфактури, ливарні тощо).

У створенні цих та інших будівель у кінці XVIII – на початку XIX ст. використовувалися плани, розроблені архітекторами А. Захаровим (адміністративні, торгові та інші приміщення), Л. Рускою, В. Гесте, А. Стасовим (житлові будинки, навчальні корпуси), Михайловим, Л. І. Шарлеманьом (храми), А. Карташевським, А. Меленським (храми, торгові ряди, житлові приміщення у Ніжині), В. Демут-Малиновським, Д. Єфимовим (громадські приміщення).

Громадське будівництво

У зв'язку з введенням в Україні губернського адміністративного поділу території у 1803 р. відомий російський архітектор Андрій Захаров розробив типові проекти адміністративних приміщень. У цей комплекс входили і три проекти будівель для нового місцевого начальства [14]. Крім цього, архітектор Жан Тома де Томон підготував 16 проектів для губернського міста, зокрема будинків військового і цивільного губернаторів, віце-губернатора, обер-коменданта, поліцмейстера, а також шість зразків житлових будівель для мешканців як міста, так і замських маєтків та господарських приміщень [15].

Серед зразкових споруд цього часу виділяється будинок губернатора у Чернігові, який був зведений у 1804–1805 рр. на замовлення першого генерал-губернатора Чернігова Куракіна за проектом архітектора А. Захарова у стилі класицизму. Це триповерховий прямокутний мурований будинок з виступами-ризаліта-

ми з боку двору. На невисокому рустованому стилобаті першого поверху розміщено шестиколонний портик тосканського ордеру, який завершується горизонтальною лінією аттика [16]. Це приміщення сприймалося як головна споруда губернського міста.

Після закриття Борисоглібського монастиря та створення нової площі на території Кремля, за проектом архітектора А. Карташевського у 1803 р. була перебудована будівля архієпископа (1780 р.) під будинок губернського управління – "присутственных місць" (нині чернігівський архів). Головний вхід споруди був перенесений із західного фасаду на східний, крім цього, на місці ганку був зроблений шестиколонний портик іонічного ордеру, увінчаний трикутним фронтоном. Витягнутий з півночі на південь двоповерховий корпус мав напівпідвальний поверх, дякуючи цьому будинок не виглядав приземистим [16 а].

На схід від будинку губернатора у 1859–1870 рр. за проектом архітектора Д. Єфимова і за участі П. Демута-Малиновського був зведений у стилі класицизму будинок дворянського зібрання з великим колонним залом. Його у 60-х рр. XIX ст. використовували для вистав, зокрема тут була поставлена п'єса І. Котляревського "Наталка Полтавка" під керівництвом О. Маркевича та І. Дорошенка з участю Л. Глібова.

У 1896 р. у Чернігові був зведений мурований двоповерховий прямокутний будинок цивільного губернатора за проектом архітектора М. Д. Маркелова у стилі неокласицизму.

Крім адміністративних приміщень, будувалися також споруди для навчальних закладів, земських установ, банків, готелів, поштових контор тощо.

У зв'язку з реформою 1802–1804 рр. в галузі освіти по всій території будуються приміщення для освітянських закладів.

У 1805 р. у місті Ніжині графом І. А. Безбородьком була заснована Гімназія вищих наук. Для її будівництва був використаний проект, розроблений відомим російським архітектором швейцарського походження Луїджі Руска, який проявив себе зведенням відомих приміщень не лише в Росії, а і в Україні. Він був автором проектів торгових рядів у Білій Церкві (1809–1814), Триумфальної арки в Диканьці (1818), брав участь у реставруванні Гостинного ряду у Києві (1809). Міністр внутрішніх справ Росії граф В. П. Кочубей, родич Безбородьків, запросив Л. Руску, з яким особисто був знайомий, розробити проект будівлі Гімназії вищих наук у Ніжині. До речі, архітектор був одним із розробників альбому "Зразкові фасади для житлових будинків Росії" (1809–1812).

План будівлі Гімназії вищих наук був здійснений у стилі класицизму, в якому будувалася у той час переважна більшість споруд. Для зведення будинку у 1807 р. було обрано майданчик біля річки Остер та Графського парку у садибі Безбородьків, завезене каміння із-під Новгорода-Сіверського, а у вертіївських лісах заготовлені дуби та інші породи дерев, збудований цегельний завод тощо.

Для будівництва приміщення запросили архітектора 12 класу Івана де Лукіні, який обіймав посаду "кам'яних справ майстра і губернського архітектора" (з 1806 р.) в Малоросійській чернігівській будівничій експедиції і мав досвід у зведенні подібних споруд. У 1808–1817 рр. де Лукіні знаходився на будівництві у Ніжині.

Будинок Гімназії вищих наук кн. Безбородька споруджено фундаментально. Товщина стін на першому поверсі досягла 1 м 30 см. Центральна частина П-подібної форми будинку була двоповерховою з портиком, що мав дванадцять колон і дванадцять східців. Вони надавали будівлі парадний вигляд. Із двох боків прилягали триповерхові крила – ризаліти, між якими знаходилося зручне подвір'я. Це була типова для класицизму будівля з гладенькою поверхнею, прямими лініями, без будь-яких зовнішніх прикрас. Прямокутні вікна з трикутними надвіконницями та мандрики на консолях, гілчастий декоративний мотив, що заповнює тимпани фронтонів, свідчать, що будівля зводилася у перехідний період. Навколо головного корпусу був розміщений окремих флігель і господарські будівлі.

29 грудня 1809 р. І. А. Безбородько сповіщав міністра народної освіти П. В. Завадовського, що будівництво іде з повним успіхом, і він просить дозволити при гімназії збудувати приміщення ще для 60-ти пансіонерів, незалежно від тих 24-х, які повинні утримуватися з прибутків, ним же визначених. Такий дозвіл був отриманий.

Будівництво мало завершитися 1810 р., проте воно затяглося через Вітчизняну війну 1812–1814 рр. та смерть у 1815 р. І. А. Безбородька, а потім призначення нового почесного попечителя гімназії онука Іллі Андрійовича О. Г. Кушельова-Безбородька аж до 1817 р. [17].

3 серпня 1818 р. Головне правління училищ розглянуло креслення навчального корпусу для Гімназії вищих наук кн. Безбородька, яке представив граф О. Г. Кушельов-Безбородько, і в основному затвердило його.

Почесний попечитель у своєму представленні на ім'я міністра освіти писав, що Іван де Лукіні "знаходився під час будівництва

Гімназії вищих наук князя Безбородька з самого початку і до кінця і весь час проводив його з старанністю... Праця його і старанність заслуговують на особливу увагу начальства. Найбільше бажав би він хоча б невеликого знаку милості монарха. З мого боку, віддаючи свою справедливість його знанням і праці, вважаю своїм обов'язком просити Вашу Світлість, якщо це тільки є можливим, виклопотати йому орден Святої Анни 3 ступеня" [18].

7 жовтня 1821 р. міністр народної освіти О. М. Голіцин сповіщав О. Г. Кушельова-Безбородька: "Государ Імператор, за моїм поданням, зробленим внаслідок засвідчення Вашої світлості про працю де Лукіні, здійсненої ним під час будівництва приміщення Гімназії вищих наук князя Безбородька, у виявленому Високим благоволінням своєю милістю нагородив його діамантовим перснем" [19]. Разом з листом міністр переслав діамантовий перстень вартістю в тисячу карбованців для передачі архітектору Івану де Лукіні.

Такою будівля залишалася до 1875 р., коли в ній був відкритий Історико-філологічний інститут кн. Безбородька. Перший його директор професор М. О. Лавровський запропонував з'єднати два триповерхові крила-ризаліти надбудовою центральної фасадної частини третього аттикового поверху. Висота даху була зрівняна з дахом крил. Над 12 колонами центральної частини зробили суцільний балкон. Це надало приміщенню завершеного вигляду, не порушивши її конструкції. Будівля залишалася прикрасою міста як у XIX ст., так і нині. Хоча деякі дослідники архітектури, зокрема, М. Цапенко, вважає, що без добудови приміщення виглядало "краще, гармонійно" [20].

На початку XIX ст. для забезпечення навчального процесу у різного типу навчальних закладах місцеві органи влади наймали або ж будували спеціальні приміщення. Для парафіяльних, а пізніше земських шкіл зводили дерев'яні двокімнатні приміщення, в яких одна із них була класом, а інша – квартирою для вчителя. Прикладом цього може бути будинок, закладений у 1868 р. у селі Володимирівка Городнянського повіту. Зразком трикласної церковнопарафіяльної школи служить будинок у селі Бакаївка Ічнянського повіту, половину коштів на зведення якої виділив ніжинський предводитель дворянства, поміщик О. К. Трощина.

Наприкінці XIX ст. в селі Вертіївка Ніжинського повіту було збудовано приміщення школи. Це одноповерховий мурований прямокутний будинок, який складався із 7 кімнат і коридора. На

північному фасаді його була веранда, а на південному – веранда на всю ширину будинку (нині дитячий садочок).

У 1886 р. в селі Вовчок (нині Козелецький р-н) на базі церковнопарафіяльної школи було відкрите земське народне училище, будівництво якого завершилося у 1914 р. Це було двоповерхове цегляне приміщення.

Для Дегтярівського ремісничого п'ятикласного земського училища, яке було засноване у 1878 р., місцевий поміщик П. Г. Галаган подарував земству свій будинок, зведений у 1825–1832 рр. архітектором П. А. Дубровським у стилі класицизму. Це був двоповерховий корпус з двома флігелями на два поверхи. Тут розмістилися спеціальні класи-майстерні: столярно-токарний, ковальський, слюсарний, модельно-ливарний, а також інтернат, який був на повному утриманні училища.

Для чоловічих і жіночих гімназій у деяких містах перебудовували уже готові приміщення. Так, у 1805 р. для Чернігівської класичної чоловічої гімназії було використано мурований триповерховий будинок губернатора, зведений за проектом архітектора А. Захарова. Пізніше, у 1854 р., біля нього з'явився ще один корпус, у якому жили гімназисти та викладачі. А у Ніжині приватний мурований двоповерховий будинок купця А. Ф. Кушакевича, збудований у 40-х рр. XIX ст., був переданий під жіночу гімназію П. І. Кушакевич, а будинок Самохіної наймали для гімназії Г. Ф. Крестинської. Це були прямокутної форми муровані будинки з прикрасою фасадної стіни, яка виходила на вулицю. Подібне спостерігалось протягом XIX ст. і в інших містах, де були відкриті чоловічі класичні, реальні та жіночі гімназії.

У 1889 р. для Чернігівської жіночої гімназії було збудоване нове приміщення за проектом архітектора Д. В. Савицького. Це двоповерхова будівля, що ділилася на три частини, з яких центральна була значно вища від бокової і збагачена шістьма напівколоннами, що вгорі прикрашалися мереживом та прямокутними зубцями мандриками. Вікна на другому поверсі мали аркову форму, решта – прямокутні. У 1899 р. в Чернігові було збудоване нове приміщення для Олександрівського ремісничого чоловічого училища, а на початку 1905 р. за кошти земства – приміщення для міської торгівельної школи. У 1901 р. Ніжинська міська дума і її голова І. Л. Дейкун виділили кошти для побудови парафіяльного училища, названого на честь письменника Гоголівським.

Виділяється своєю архітектурною структурою мурований двоповерховий прямокутний будинок Чернігівського міського учи-

лица ім. М. Гоголя, який був зведений у 1911 р. за проектом інженера І. М. Якубовича. У головному фасаді виділяється тамбур центрального входу, а також бароковий фронтон з пінаклями, які близькі до форм українського бароко.

Будівництво навчальних закладів було тісно пов'язане з самим процесом появи царських указів про їх відкриття. Так, гімназій на Чернігівщині у першій половині XIX ст. було лише три: у Новгороді-Сіверському, Чернігові та Ніжині, а в другій половині XIX ст. вони з'явилися і у деяких повітових містах, а жіночі – у 70–80-х роках цього ж століття. Поява інших типів навчальних закладів була пов'язана з місцевими потребами та замовленням на їх спорудження з боку земства та меценатів.

У 60-ті рр. XIX ст. було введено нову банківську систему, затверджено Положення про міські громадські банки. На його основі у 1873 р. були створені Ніжинський, а у 1875 р. – Чернігівський міські банки, а в повітових містах були відкриті їх відділення. У 1882 р. виникло Чернігівське відділення поземельного банку. Ніжинський банк був збудований на вулиці Гоголя. Це двоповерхова мурована будівля прямокутної форми. Менший північний орнаментований кладкою бік з парадними дверима виходив на вулицю. Інші три стіни не оформлялися, бо південна спрямовувалася на подвір'я, а інші приєднувалися до сусідніх будівель. На першому поверсі розміщувалися службові та господарські приміщення, а також парадні східці на другий поверх, на якому розміщувався великий зал для здійснення банківських операцій.

Чернігівський міський банк знаходився у будинку міської думи на Театральній площі. Будинок державного банку у Чернігові був побудований 1908 р. на розі вулиць Магістратської (нині вул. Куйбишева та Олександрівської (нині вул. Кирпоноса). Це мурована з напівпідвальним приміщенням будівля П-подібної форми, фасадна стіна прикрашена восьмиколонним портиком, посередині якого розміщені вхідні двері, а також карнизами з медальйонами та іншими елементами, які свідчать, що архітектор використовував стиль неокласицизму. У післявоєнні роки будинок був відремонтований і пристосований для служб міськвиконкому [21].

У 1910–1913 рр. губернським інженером Д. Д. Афанасьєвим за проектом архітектора О. І. Фон-Гогена було збудоване приміщення дворянського і селянського поземельного банку. Це мурований двоповерховий будинок у стилі модерну П-подібного плану. Над входом підноситься триярусна вежа з наметом. У споруді різної форми вікна й трикутний балкон другого поверху.

Будинок оформлений у стилі українського модерну. Для його прикраси використали багатобарвну майоліку, а цокольний поверх оформлений гранітними плитами [22]. Нині тут знаходиться Чернігівська бібліотека ім. В. Короленка.

У зв'язку з державною реформою у 1864 р. було створене місцеве управління-земство, яке складалося з повітових і губернських земських зібрань та земських управ. До їх повноважень відносилось медичне обслуговування, будування та утримання земських шкіл, місцевих доріг та шляхів, проведення статистичних досліджень, а також вирішення інших господарських, громадських та культурно-освітніх питань життя губернії.

Для організації нормального управління будувалися спеціальні приміщення земських управ. Спочатку земство Чернігова знаходилося у збудованому близько 1814 р. двоповерхового будинку губернських установ. А у 1908–1910 рр. упритул з ним був зведений триповерховий будинок у стилі неокласицизму з пілястрами іонічного ордера. З'єднувалися обидва будинки переходом. У 1935–1937 рр. за проектом архітектора О. М. Касьянова над старим приміщенням був надбудований третій поверх і обидва будинки були об'єднані (нині тут працює виконком обласної Ради народних депутатів).

Будинки земства з'являлися також у повітових містах. Так, в кінці XIX ст. такий будинок був споруджений у Новгороді-Сіверському. У зв'язку з тим що місцем його зведення був ріг двох вулиць, то будівельники розмістили його так, що основні його частини-ризаліти розходяться крилами вздовж вулиць. Двоповерховий мурований будинок має підвальне приміщення. Між двома ризалітами на самому розі вулиць над центральним входом збудована напівциліндрична лоджія, над якою піднімається циліндричний ліхтарик. На першому поверсі прямокутні вікна з надвіконницями такої ж форми, а на другому – з арковими, оздобленими візерунками. Над вхідними дверима – візерункова арка. Все це відповідало зразкам провінційної неокласицистичної архітектури.

У 1910 р. двоповерховий мурований будинок земської управи був зведений у місті Сосниці. Подібне приміщення з'явилося також на вулиці Глібова і у Ніжині. В деяких містах будувалися приміщення дворянського та купецького зібрань. У Ніжині перше було дерев'яне і у 50-х рр. XX ст. було розібрано, його у 1846 р. Відвідав Т. Шевченко з літератором О. Афanasьєвим-Чужбинським, а двоповерхова прямокутна будівля купецького зібрання 1892 р. збереглася (нині тут фундаментальна бібліотека університету).

В губернському, а також у повітових містах у ХІХ ст., а особливо на початку ХХ ст. будувалися приміщення різних установ. Так, у Чернігові у 1805 р. згідно з затвердженими планами був збудований будинок поштової контори, мурований двоповерховий П-подібної форми в стилі класицизму. У 1893 р. на місці Олександрівської площі у Чернігові був збудований будинок пожежного товариства, який складався з одноповерхового залу для пожежних машин та двоповерхової частини для службових приміщень, до якої приєднувалася каланча, над якою знаходився ліхтар-сторожка з флюгером у вигляді прапора.

У Чернігові зберігся будинок кінотеатру Раковського, який був збудований на початку ХХ ст. у стилі неокласицизму.

Створення губернських установ привело до того, що серед різних проектів, які розроблялися у 1803 р., були і приміщення губернських та повітових острогів. Автором їх проектів був Андріян Захаров, який схилявся до класицизму. Такі остроги були збудовані у Чернігові, Ніжині та Сосниці. Не в повному вигляді зберігся він у Ніжині. Складався з двох частин: просторого прямокутного двору, огороженого муром з 4 вежами на його кутах, та різних будівель за відповідним призначенням усередині цього двору. Це були прямокутні будинки з чітко визначеними ознаками класицизму.

Із будівель поч. ХХ ст. слід виділити також їх комплекс 1911–1913 рр. для Носівської сільськогосподарської дослідної станції, збудовані за проектом архітектора Є. Н. Сердюка в українському народному стилі, який поєднав риси традиційного народного будівництва, українського бароко і модерну. На стінах будівлі помітні прикраси керамічної плитки, різної форми вікна – своєрідні прикраси між другим і третім поверхами та дахом. Серед будівель виділяв лабораторно-адміністративний корпус, увінчаний декількаступеневою грушоподібною банею. Відчувається деякий раціоналізм, який проникав у різні стилі цього історичного часу.

Відомі також готелі. Це "Царград" у Чернігові – одноповерховий дерев'яний будинок, який знаходився на розі вулиць Шосейної та Воздвиженської і був збудований на початку ХІХ ст. У другій половині ХІХ ст. на цьому місці з'явилася нова кам'яна будівля, зруйнована під час бомбардування міста фашистами. У Ніжині був відомий двоповерховий мурований готель "Не минай", у якому у ХІХ ст. перебувало багато знатних відвідувачів.

Особливе місце серед будівель у містах належить торговим рядам, які були зведені в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. за проек-

том архітектора А. Карташевського у Ніжині і являли собою вузькі і довгі одноповерхові споруди, які складалися з однакових частин – крамниць. До будівлі приєднувалися галереї у вигляді колонад та арок. В роки Великої Вітчизняної війни їх було зруйновано. А у Новгороді-Сіверському вони залишилися. Їх комплекс складається з двох довгих одноповерхових прямокутних будівель з каскадом аркових галерей. Широкі арки спираються на прямокутні стовпи, прикрашені неглибокими нішами. Вінчає споруду багатопрофільний карниз. Поруч знаходяться такі ж торгові склади, у яких лучкові арки спираються на подвійні колони. В комплексі вони утворюють єдиний архітектурний ансамбль у стилі класицизму.

Житлове будівництво

У переважній більшості населених пунктів Чернігівщини у ХІХ ст. основним типом забудови була сільська хата. Проте слід і тут враховувати те, що Чернігівщина визначалася не лише етнографічними особливостями життя населення, географічним положенням краю, але й соціальним складом жителів регіону, в основному селяни й козаки, та наявністю відповідного матеріалу для будівництва житла. О. Русов, описуючи територію губернії ХІХ ст., зазначав, що типи будівель, спосіб їх розміщення, матеріал для їх будівництва, розміри житлових приміщень, їх обстановка, господарські приміщення для худоби, збереження хліба тощо є далеко не однаковими для жителів півночі і півдня регіону. Порівняння будівель, наприклад, Ніжинського, Прилуцького повітів і Новгород-Сіверського, Ріпкинського, яскраве цьому підтвердження.

На півночі Чернігівської губернії хати будувалися як однокамерні, так і двокамерні, з різних порід лісу і покривалися дахи дракною чи соломою. Внутрішня обстановка однокамерної хати скрізь однакова. В ній куток має своє призначення: біля вхідних дверей стоїть піч, з протилежного боку в стіні навпроти печі невеличке вікно, а збоку полиця для посуду. Далі по цій стіні куток називають покутом, в якому прикріплені ікони, які прикрашалися вишитим рушником, квітами, під ними знаходився стіл. На протилежному боці поруч з піччю робили піл з дерев'яних дощок для відпочинку, який замінював ліжка. Під стінами влаштовували лави для сидіння. Підлога у переважній більшості хат була земляна. У дворі з дерева також будувалися господарські приміщення для худоби та інших призначень.

У південній частині губернії хати будувалися у безлісій місцевості переважно із глини та очерету. Вгорі і знизу укладалися дерев'яні балки, часто із верби, а середина між ними заповню-

валася очеретяними снопами, які укладалися вертикально і прибивалися до горизонтально закріплених лат. А потім ці стіни обмазували глиною і нею ж забивали щілини. Взимку, щоб було тепліше, такі хати обставлялися снопами очерету, соломою, мохом. Навколо хати робили земляну призьбу. Підлога теж була земляна, яку обмазували кольоровою глиною. Стелі настилали із дощок, покладених на сволоки поперек будівлі, згори настилали дубці лози і обмазували глиною. Дахи покривали соломою.

У лісовій частині регіону хати будувалися з різних порід дерева (осики, берези, сосни), а підвалини стелилися із дуба.

Матеріал, який використовували для будівлі приміщень, впливав і на організацію самого заселення території. У південній частині, наприклад Ніжинщини, села у переважній більшості належали поміщикам, які впливали і на планування забудови. Вона мала досить правильну форму, на площі села розміщувався храм, і від нього йшли прямі і широкі вулиці, хати фасадом виходили на вулиці, панські садиби розміщувалися за межами, або вглибині села.

На північній частині повіту – вулиці були криві, будинки знаходилися серед двору, біля саду, левади. Навіть біля храму не було площ. Відділені панські будинки стояли поруч з козацькими та селянськими, високими тинами та воротами садиби.

Величина хати, зовнішнє та внутрішнє її оздоблення залежало від достатку господаря. Будинок типу хати міг мати декілька кімнат (кухня, спальні, вітальня тощо), дерев'яні підлоги, дах, укритий залізом, черепицею та інші особливості. Основний етнографічний тип хати міг ускладнюватися. Зустрічаються на Ніжинщині спарені хати, коли в одній половині жили господарі, а у другій – слуги, церковні робітники тощо, а на Конотопщині зустрічаються будови, які об'єднували хату, кухню і хлів. У дворянських сім'ях використовувався теж тип сільської хати, проте будинок був набагато більший і міг мати 6–7 кімнат, балкон у сад, два виходи – парадний і у двір, вікна закривалися віконницями. Цей тип будівлі належав дворянам середнього достатку і навіть багатих.

Деякі поміщики, не маючи достатньої кількості коштів, але намагаючись виділитися із середовища, своїми примітивними засобами вносили у свою будівлю елементи тих великих садибних приміщень, які зводилися за проектом архітектора Дж. Кваренгі. І від цього, як зазначає М. Домонтович, колишні гарненькі будиночки почали замінюватися потворними без будь-якого розміру і зручності будинками, з незграбним фронтоном посередині, які мали вигляд пародії на кваренгівські [22 а].

Значну роль у розбудові поміщицьких будинків на Чернігівщині у 40–50-х рр. відіграв архітектор Микола Єфімов, який розробив для цього низку проектів досить красивих будівель у старовинних українських традиціях. Це кам'яні будинки князя М. І. Кейтукова у селі Бігач, де у квітні 1847 р. побував Т. Шевченко, Барковського у селі Романове та ін.

Будинки з 10, 15 і більшою кількістю кімнат мали індивідуальний характер. Як свідчить О. Русов, таких будинків, які б відрізнялися і матеріалом, і наявністю різного роду прикрас (балкони, фронтони), у Ніжинському повіті було небагато: 16 будинків, збудованих із цегли, 11 – із дерева і обкладених цеглою, 72 будинки стояли на кам'яному фундаменті, 60 – вкритих залізом. Все це із 19780 приватних будинків, що знаходилися у Ніжинському повіті у 1879 р. [23].

Як свідчать дослідники, у 1896 р. у Чернігівській губернії було застраховано 2560 поселень, у переважній більшості яких знаходилося не більше 75 дворів, в інших їх кількість доходила до 400. Найбільш заселеними були середні та південні повіти: Городнянський, Чернігівський, Сосницький, Кролевецький, Глухівський, Остерський, Козелецький, Ніжинський, Борзенський і Конотопський. Найменше дворів у селах було у Суразькому, Мглинському, Новозибківському, Стародубському, Новгород-Сіверському повітах.

Тип сільської хати у будівлях знаходимо також у волосних і повітових містечках. Лише в центрі їх могли бути цегляні будівлі, які представляли хату з декількома кімнатами. Як свідчить статистика, у 1842 р. у містах Чернігівської губернії було 13609 дерев'яних будинків і лише 131 – цегельних, тобто 1 % до дерев'яних.

У повітових містах типи будівель були змішані. На околицях були сільські хати, а ближче до центру з'являлися будівлі міського характеру. У структурі міста центру належало особливе місце. Показовою в цьому відношенні є забудова міста Ніжина, що здійснювалася за типовими проектами, які набули місцевої специфіки. Типове житлове будівництво в основному проводилося на південь від центральної вулиці Гоголя у Старому місті. Переважно це були будинки купців у 1,5 поверхи з службовими напівпідвальними приміщеннями (нині вул. Батюка, Подвойсько-го), а також проектами у три вікна (вул. Маяковського).

Особливу категорію становлять двоповерхові будинки з магазинами на першому поверсі і без таких (вул. Подвойсько-го, Лаценка, Поштова). Стилістичне оформлення будинку еkleктичне.

Досить широко при будівництві використовувалось включення елементів романської архітектури. Це помітно на купецькому будинку (вул. Поштова) та будинку купця Карлебаштова (вул. Подвойського), а також будинку почесного громадянина О. І. Левченка (вул. Леніна, 18). Зустрічаються неокласичний (вул. Гоголя, 8) і псевдоросійський (вул. Подвойського, 3) стилі.

У другій половині XIX ст. почалося формування безперервного вуличного фронту фасадами по червоній лінії, типового для міської забудови. У міській мережі, тобто центральній частині міста, у Ніжині зафіксовано 34 історичні вулиці загальною довжиною 14 км. Серед них колишні вулиці Мостова, Московська, Київська, Грецька, Мільйонна, Кушакевича, Мучний Ряд, Ліцейська, Судецька, Ст. Яворського та ін. Вони об'єднують основні історичні ансамблі в цілісну просторову систему. Так, наприклад, на великій вулиці Мостовій (з 1881 р. Гоголя) розмістились (у порядку збільшення номерів): готель Благовіщенського монастиря з фототельє, магазинами, міська бібліотека, будинок купецького зібрання, церква Іоанна Богослова, будинок дворянського зібрання, друкарня В. Н. Меленевського, готель і лавки Благовіщенського монастиря, торгові ряди, магістрат. Тут же знаходилися міський банк, дві гімназії, Миколаївський собор та будинки жителів міста. В центральній частині міста знаходилось із 25 храмів 9 та один монастир, а також громадські, адміністративні та системи обслуговування будівлі (школи, аптеки, пошта, циркульні, питейні приміщення). Все це були муровані одноповерхові будинки. В інших районах Ніжина знаходилися храми, жіночий монастир, різного типу будівлі. Чим далі від центру, тим тип будівель був більш однорідним – сільська хата з великим двором, садом, городом, господарськими приміщеннями, хоча і тут зустрічалися будівлі муровані, вкриті залізом, у яких було по декілька кімнат. І в цих "сільських" районах будинки переважно виходили фасадною частиною на вулиці. Саме це відрізняло міське поселення від сільського.

Характерною особливістю забудови Ніжина є те, що на території старого міста у XIX ст. з'явилися невеликі поміщицькі садиби, зразком якої є садиба М. Я. Макарова з села Липовий Ріг на розі вулиць Ліцейської і Гребінки, зведена на початку XIX ст. Це мурована одноповерхова будівля, головним фасадом повернута до Ліцейської вулиці. Господарські приміщення розміщені з правого боку двору. Вся садиба займає квадрат між двома вулицями.

Як засвідчують Р. І. Бондаренко та С. А. Ничкало, у кінці XIX – на початку XX ст. у деяких містах будинки гарно прикраша-

лися, при цьому використовувалися характерні особливості "цегляного модерну". У багатьох будинках Прилук помітна була насичена орнаментальна кладка із рядової і лекальної цегли з фантастичним багатством чудових вигадливих сполучень. Таких будинків дослідники налічили понад 20 [23 а].

У міських великих будинках для їх окраси використовували різьблення. На фасадних стінах з 3–5-ма, 7-ма, 9-ма вікнами, які розташовувалися як симетрично, так і асиметрично, закріплювалися рамкові нашивки та віконниці, які демонстрували майстерність різьбярів, що відзначалася художньою витонченістю. Використовувалося різьблення і для оформлення навісів-галерей на дерев'яних колонах перед вхідними дверима. Прикладом цього можуть бути приміщення магазинів у Борзні та інших населених пунктах.

Палацове будівництво

Починаючи з кінця XVIII ст. і впродовж усього XIX ст. здійснювалося будівництво великих палаців для вельмож та багатих дворян. Це палаци останнього гетьмана України К. Розумовського у Батурині, президента Малоросійської колегії генерал-губернатора Малоросії П. Рум'янцева-Задунайського у селах Вишеньки та Черешеньки, канцлера Росії О. А. Безбородька у селі Стольному, камер-юнкера при імператорському дворі Г. Тарновського у Качанівці, нащадків прилуцького полковника Г. Галагана у Сокиринцях, дочки декабриста С. Волконського Олени Рахманової у Вейсбахівці (нині Білорічиця) та інших. Не так багато було на території Чернігівщини таких палаців, які свідчили про високу майстерність архітекторів і будівничих. В той же час вони засвідчували, що традиційно українсько-козацьке архітектурне мистецтво витіснялося експансією іншомовних культурних традицій, зокрема, російських імперських, пов'язаних з утвердженням внутрішньої політики цієї держави на українських землях. В свою чергу, в Росії при будівництві палаців використовували новації європейського будівництва. Саме цим пояснюється, що для їх зведення запрошувалися архітектори-іноземці. Хоча тут необхідно звернути увагу на одну деталь: здійснювали за проектами, розробленими іноземними архітекторами, українські будівельники.

Дворянська садиба за своєю структурою: палац, флігелі, господарські будівлі, парк, храм – часто утворювала огороженою територію, якою володіла родина і на територію якої можна було заїхати з парадного входу через центральну алею. І все ж ця садиба сприймалася як родове гніздо, в якому всі будівлі знаходилися у єдності.

Як свідчать перекази, Кирило Розумовський, позбавлений Катериною II титулу гетьмана України і повернувшись до Батурина, сам обирав місце для будівництва палацу на високому березі Сейму біля старовинного міста України, колишньої столиці Гетьманської держави, яке отримав граф у подарунок від імператриці Єлизавети Петрівни у 1750 р. Розробив план садиби основного палацу, флігелів та парку у стилі класицизму Чарльз Камерон, відомий російський архітектор шотландського походження, який прославився уже своїми будовами у Царському Селі та Павловську.

Будівництво палацу проходило протягом 1799–1803 рр. К. Розумовському хотілося мати такий палац, які мали царські особи. Це була триповерхова будівля з двома фасадами. Перший прикрашений лоджією, другий – балконом. Збагачений трикутним портиком з вісьмома колонами. Бічні фасади мають напівротонди, що збагатили силует палацу. Будинок мав напівпідвальний нижній поверх. На першому поверсі були розташовані їдальня, а також службові кімнати. На бельєтажі розмістився зал для пишних прийомів, у якому були розміщені фамільні реліквії. В інтер'єрі напівротонди відкривалися овальні зали. Граф не шкодував коштів. Але, на жаль, у 1803 р. Кирило Розумовський помер. Його син Кирило не цікавився цим палацом, жив у Відні. Палац, один із кращих в Україні, залишився недобудованим. Через сто років, у 1908 р., на XIV Всеросійському археологічному з'їзді у Чернігові було порушено клопотання про поновлення робіт. Опікування палацом взяло на себе у 1911 р. "Товариство захисту і збереження в Росії пам'яток мистецтва і старовини". Молодий, талановитий архітектор, випускник Петербурзької академії мистецтв, учень відомого професора архітектури Л. М. Бенуа Андрій Білогруд (1875–1933) вивчив будинок, сфотографував і склав проект відбудови палацу. Почалися реставраційні роботи, які тривали до 1913 р. Але в 1914 р. почалася Перша світова війна, за якою прослідували революційні події. У 1923 р. сталася пожежа, і палац знову залишився без уваги і захисту. У другій половині ХХ ст. намагалися щось зробити, але реставрація палацу так і не була завершена.

Відомий знавець архітектури, професор Київського університету Св. Володимира Г. К. Лукомський у 1912 р. зазначав: "Батуринський палац являє собою таке єднання архітектурного пейзажу, рівного якому не знайти ніде в Росії. Батуринський палац

залишиться кращим і, цілком імовірно, скоро вже єдиним спомином про славу минулої архітектурної епохи" [24].

І все ж палацу К. Розумовського судилося бути відродженим. У 2002 р. Кабінетом Міністрів України була прийнята комплексна програма "Гетьманська столиця", куди увійшов і проект відновлення палацу. У 2010 р. була завершена повна реставрація садиби К. Розумовського.

Значний інтерес становить і палац у Качанівці. З'явився він у XVIII ст., але більше відомий уже в перебудованому вигляді. На акварелі О. Кунавіна 1803–1809 р. бачимо будівлю, яка відрізняється від сучасної. І це не випадково, бо у 1771–1808 рр. Качанівкою володів президент Малоросійської колегії, генерал-губернатор Малоросійської губернії П. Рум'янцев-Задунайський та його син О. Рум'янцев. Саме з цими іменами і пов'язують появу палацу, який був збудований у 1771–1780-х рр. за проектом московського архітектора Карла Бланка молодим і талановитим українським архітектором, родом зі старшинської козачої сім'ї із Чернігівщини, учнем архітекторів Андрія Квасова та Баженова Максимом Мосцепановим. Двоповерхова будівля зведена у романському стилі псевдоготики з вежами, вкритими загостреними готичного типу банями. Це талановита робота засвідчувала майстерність архітектора. Спланований був і парк з урахуванням місцевості та існуючих краєвидів.

Після того як садибу Качанівка у 1808 р. купив поміщик Григорій Почека, почався новий етап перебудови палацу. У 1816 р. помер господар садиби, і до 1824 р. нею володіла його дружина Параска Андріївна, яка подарувала її своєму синові від першого шлюбу Григорію Степановичу Тарновському. Після нього садибою володів його племінник Василь Васильович Тарновський (старший) та його син Василь Васильович Тарновський (молодший). Останній продав маєток цукрозаводчику Павлу Івановичу Харитоненку для дочки Олени, яка вийшла заміж за князя Урусова, а після нього – за М. С. Оливу. Перебудова садиби і палацу почалася ще при Г. Почеку. Була розширена територія садиби, палац був перебудований у стилі класицизму з елементами історизму, надбудований дерев'яний другий поверх, який був обкладений цеглою. Кожний з наступних господарів вносив щось своє у зміну палацу, запрошуючи нових архітекторів. Так, при П. І. Харитоненку архітектор Шольц у 1898 р. здійснив обкладання приміщень цеглою, збільшив купол, поновив внутрішні приміщення, а в 1912 р. архітектор А. Є. Білогруд збудував деякі служ-

бові, господарські та паркові споруди. Палац прямокутної форми з трьома ризалітами з боку парку. Центральна фасадна частина прикрашена шістьма колонами, над якими встановлено пірамідальний портик. У цій же частині над дахом піднімається великий циліндричний ліхтар з овальними вікнами з напівсферичною декоративною банею, яка завершується невеличким оглядовим майданчиком, огорожений металевими ґратами. З двох боків продовжують розвивати далі споруди частини також розміру з вікнами прямокутної форми, увінчаними прямими сандриками. До споруд під прямим кутом приєднуються два одноповерхові флігелі, з лівого боку одного з них знаходиться водонапірна вежа.

Дещо збагачений парковий фасад палацу. В центрі знаходиться шестиколонний портик тосканського ордера, увінчаний трикутним фронтоном. Над першим поверхом балкон. Ризаліти і причілки оперезані колонадою на рівні першого поверху, яка несе терасу другого поверху з ажурною металевою огорожею [25]. Ризаліти на рівні першого поверху – округлені, другого – п'ятигранні. Навпроти головного корпусу північний і південний флігелі, які майже ідентичні і фіксують собою завершеність двору. Флігелі зведені в стилі класицизму. Вони одноповерхові, прямокутні, збудовані із цегли. Усередині них виділяються чотириколонні пристінні портики. Підвищена частина членована чотирма пілястрами.

Окремо від палацу є дві будівлі для працівників служб, які теж збудовані у стилі класицизму, а також альтанка М. Глінки та Георгіївська церква.

Вся садиба обрамлена великим парканом та 12 озерами. Качанівська садиба – це величезний пам'ятник садово-паркового мистецтва кінця XVIII–XIX ст., який нині повністю реставрований і вражає своєю красою [26]. Це єдина садиба на Чернігівщині та, мабуть, і в Україні, яка повністю збереглася.

Перебудовувалася у XIX ст. і садиба О. А. Безбородька (у XIX ст. Мусіних-Пушкіних) у селі Стольне, яка була створена за проектом Дж. Кваренгі. Зазнала змін і садиба П. Рум'янцева-Задунайського, син якого запросив архітектора В. Баженова внести деякі зміни у палац. Перебудова палаців у XIX ст. дещо змінила першопочаткові їх у Вишеньках образи, з'явилися елементи еkleктики, які вплинули на загальний вигляд будови.

На початку XIX ст. був розширений і комплекс будівель старовинної садиби Лизогубів у Седневі. Був збудований головний будинок, у парку на березі річки Снов з'явилася ротонда-альтанки, названа іменем Леоніда Глібова.

Якщо палац К. Розумовського мав помпезний характер і засвідчував про величність і силу влади господаря, то садиба в Качанівці, а також Галаганів у Сокиринцях символізували собою святковість і інтимність. Забезпечувало це паркове оточення, ставки, альтанки тощо. Садиба – це господарський осередок, де жила дворянська родина старовинного козацького роду.

Садибу у Сокиринцях будували у 1824–1831 рр. на замовлення Павла Галагана за проектом відомого українського архітектора Павла Дубровського, учня Джилярді, який очолював у Києві губернську архітектурну креслярню, та австрійського садівника В. Бістерфельда. Шість років вони працювали разом, створюючи величну садибу.

Архітектор П. А. Добровський спланував палац у стилі ампір. Це двоповерхова мурована прямокутна будівля, в центрі якої знаходиться великий декоративний купол. Головний фасад прикрашено восьмиколонним портиком іонічного ордера, який збудований на рівні другого поверху і поставлений на аркаду з п'ятьма арковими входами до трьох дверей. Фасад з боку парку має шестиколонний портик, від якого на рівні парадних дверей другого поверху відходить пандус, що розширюється донизу у напрямку парку. Внизу встановлені в кінці XIX ст. мармурові копії двох античних скульптур та декоративні вази [27]. З двох боків палацу розташовані двоповерхові флігелі, по краях височать білосніжні вежі-альтанки, службові флігелі, господарські будинки.

Палац оточує парк, а також комплекс об'єктів: ротонда, альтанка, оранжерея, ставок, які збагачують садибний комплекс.

У 1820 р. у козака І. Хоружія купили хутір Тростянець Скоропадські. У 1833 р. Іван Михайлович Скоропадський розпочав тут будівництво палацу, економії храму та парку. Саме останній і прославив його у світі як творця, що на майже голому місці створив унікальне явище культури, бо на території парку, який займає 175, а разом з гаями 350 га, росте 623 види дерев і кущів, у тому числі 161-хвойних і 462-листяних. Про парк "Тростянець" написано багато статей. На жаль, майже відсутні відомості про палац, який не зберігся.

Онук господаря садиби Павло Скоропадський згадував, що посеред садиби стояв великий дерев'яний дубовий будинок досить оригінального стилю, з приєднаними до нього двома великими баметами, що нагадували готичний стиль. У будинку були парадні кімнати і одна спальня, у якій відпочивав господар. До цього будинку прилягали велика двоповерхова прибудова з

баштою на зразок шотландських замків. Біля будинку розташувалися красиві флігелі різних стилів.

Наведені факти засвідчують, що палаци в садибах на Чернівщині мали різноманітний вигляд і будувалися у різних стилях: класицизм, романський, псевдоготика, ампір. І все ж переважна більшість садиб багатих дворян мала форму української хати. Це пояснюється тим, що національні традиції ще довго зберігалися. За висловом І. Лисяка-Рудницького, тут "продовжував жевріти український "територіальний патріотизм" [28]. Якоюсь мірою тут ще залишилися традиції XVIII ст., коли українські дідичі, колишні представники козацької старшини, наділені дворянським званням, проживали не в палацах, "а в будинках простих, побудованих майже завжди доморощеними майстрами. Зразком для побудови панського будинку служила селянська хата, розділена сінями на дві половини", – зазначив дослідник М. М. Бакай [29].

Григорій Галаган, з відомого козацького роду, активний діяч, вирішив побудувати будинок в селі Лебединці саме в народному українському стилі. Разом з молодим архітектором Є. Червінським, який був родом з України, їздили по селах, оглядаючи кращі хати, в яких проявлялися специфічні особливості народної традиції, подивились на будинок полковника Г. Галагана у селі Липове, Я. Лизогуба у Седневі, Б. Хмельницького у Суботові та інші. Проте жоден зразок не підійшов. І тоді вирішили будувати дім за прикладом народної архітектури – хату на дві половини. Будівництво розпочали у 1854 р., а через два роки тут приймали гостей.

Архітектор Є. І. Червінський розширив і збагатив об'ємний простір. Дерев'яні рублені стіни були побілені і оперезані призьбою, а дах укритий соломною. Стовпчики ґанку були різьблені з граціозними напівфронтами. У фасаді і внутрішньому оздобленні були використані архітектором мистецькі прикмети народної архітектури: рундук, призьба, високий дах з заламами, двері та віконні отвори шестикутної форми. Т. Шевченко, перебуваючи у садибі Г. Галагана, з яким дружив по Кирило-Мефодіївському товариству, говорив про будинок, зведений у старому малоросійському стилі: "Панський, але гарний і вартий наслідування задум" [30].

Інколи до будинку, зведеного в народно-традиційному стилі, додавалися якісь деталі іншого стилю. Так, у садибі на високому цегляному підмурку додавався ґанок з класичним чотириколонним портиком.

В українському народному стилі з елементами модерну були збудовані споруди у садибі Олени Сергіївни Волконської-Кочубей,

яка втретє одружилася з Рахмановим і оселився в селі Вейсбахівка (нині Білорічиця). Для будівництва основних будівель у садибі запросили архітектора Олександра-Едуарда Юлійовича Ягна (1848–1922), який закінчив Московське училище живопису, скульптури та архітектури, працював з 1876 р. на Чернігівщині, Полтавщині і захоплювався створенням художньо-виробничих майстерень, що виробляли кераміку [31]. Він трудився у селі Вороньки, де жили батьки Олени Сергіївни, декабристи Сергій Волконський і його дружина Марія Миколаївна. Тут О.-Е. Ягн керував майстернею, вироби якої отримали велику золоту медаль на Всеросійській промисловій виставці у Нижньому Новгороді 1896 р. Він відновив виробництво давньоруської полив'яної кахлі, секрет якої був втрачений.

Садибний комплекс Вейсбахівки складався з палацу, готелю, флігеля, церкви, пекарні, парку і формувався поступово. У флігелі (1878 р.) та палаці (1886 р.) архітектор застосував конструктивні та образні елементи, що нагадували національну будівничу манеру. На жаль, від садиби залишилися лише окремі будови, зокрема, флігель. У плані він нагадує українську хату на дві половини, хоча цей будинок двоповерховий. Перший поверх отинькований, цегляний, а другий – дерев'яний. Дах має своєрідну форму, зі специфічними відкосами та з елементами трикутної форми. Дах, фриз, віконні лиштви виготовлено з майоліки й теракоти, ними ж обкладені колони і печі. Балкон нагадує маленький теремок давньоруського стилю.

Відомий дослідник архітектури В. В. Вечерський відзначив, що в центральному будинку, крім національних рис, були наявні "еклектичні форми з переважанням елементів неоруського стилю у дусі "ропетовщини" [32]. Для споруд вейсбахівської садиби була характерна також декорація екстер'єрів та інтер'єрів шляхом фігурного мурування з червоної цегли, а також використання різьблених дерев'яних конструкцій та майоліки, що робило їх неповторними. Палац у Вейсбахівці був розписаний художником В. М. Соколовим.

У дворянських будівлях, які з'явилися у 1860–1890-х рр., спостерігається використання історизму. Дослідник О. В. Іконников вважав, що в цей час у конструктивно-композиційних елементах споруд проявлялися ознаки, які засвідчували звернення замовників і архітекторів до історичної пам'яті [33]. Втілення ідей історизму сприяло пошуку художніх інноваційних форм, які б сприяли репродукції національного у систему будівель, що спостерігаємо в

будинках архітекторів Є. І. Червінського в садибі Г. П. Галагана в селі Лебединці, О.-Е. Ю. Ягна – у Вейсбахівці, В. В. Кричевського – в Бутовій Горі, О. Г. Сластьона – проект двоповерхової будови з двома баштами на головному фасаді для поміщиці М. Скоропадської. До речі, О. Г. Сластьон захопився у цей час вивченням українського стилю в архітектурі. Під його впливом знаходився і чернігівський інженер І. М. Якубович, про що свідчать його будівлі.

Характерною особливістю дворянських садиб було те, що в них обов'язково будувався храм, який був зорієнтований на підтримку національних форм в архітектурі, а також зберігання пам'яті про родину, бо часто в храмі знаходилася й усипальниця. Для будівництва храмів запрошувалися відомі архітектори. Деякі храми перебудовувалися. Так, у селі Вейсбахівка архітектор О. Е. Ягн перебудував у 1870–1880 рр. храм з метою включення нових елементів, які були характерні для архітектурних форм і декору нового часу. Тут поєдналися елементи української та російської архітектури [34].

Храмове будівництво

Після інтенсивного будівництва дерев'яних і мурованих храмів у XVII–XVIII ст. у період утворення і розвитку незалежної гетьманської держави з провідним стилем в архітектурі бароко у XIX ст. відбувся помітний спад. Пояснюється це якоюсь мірою, що Священний Синод заборонив будувати в Україні дерев'яні храми в українському стилі, а також використовувати стиль українського бароко. І все ж у XIX ст. на Чернігівщині з'явилося чимало цікавих споруд сакрального будівництва, які відзначалися як використанням різних стилів, так і різноманіттям об'ємно-просторової організації будови. Серед православних храмів, які займали провідне місце у системі культових будівель, виділяються такі основні типи: хрестокупольні, безстовпні хрещаті, центричні ротонди і тетраконхи, зальні, базилікальні, які в свою чергу поділялися на підтипи [35].

Важливе місце в об'ємі храму займала дзвіниця, яку будували в західній частині храму, а інколи окремо від нього. Зразки православних храмів були розроблені архітектором Л. Шарлеманем і увійшли до "Собрания планов, фасадов и профилей для строения каменных церквей" [36].

Дерев'яні храми

У XIX ст., не зважаючи на заборону, продовжували будувати дерев'яні храми, особливо там, де поблизу були ліси. Для їх зведення запрошували бригади будівельників, зокрема з Ніжина,

які прославилися ще у XVIII ст. своєю майстерністю. На сьогодні не так багато залишилося зразків храмів, які були збудовані саме в цей період заборони. Серед них церква Різдва Богородиці у Мені, збудована 1801–1804 рр. Це однокорабна церква, в будові якої проявляються риси класицизму. Східна вівтарна, південна та північна частини мають п'ятигранну форму, бабінець–квадрата. "Четверик центральної дільниці переходив у вагомий восьмирічник, на який спирався двозаломний верх" [37]. Чіткі, спокійні лінії та форми храму відповідали стилю, який панував у цей час в архітектурі.

До дерев'яних будівель першої половини XIX ст. відноситься і Покровська церква у м. Сосниці, яка була збудована у 1847 р. Це хрестоподібний храм, ремена якого – п'ятигранні зруби, що завершуються криволінійними фронтонами. Центральний четверик увінчано гранчатою банею на восьмирічнику. Зі сходу між ременами знаходяться прямокутні низенькі об'єми різниці і паламарні. До основного об'єму храму з заходу прибудований тамбур, який сполучає його з багатоярусною наметової форми дзвіницею типу восьмирічника на четверику. Сама структура храму і її елементи засвідчують про те, що це типова будова так званого "епархіального" стилю. У цьому ж стилі збудовані Троїцька церква у с. Грабів та Михайлівська церква у с. Булянки (обидві – Ріпкинського району).

Більше дерев'яних храмів почали будувати у 80–90-х рр. XIX ст. та на початку XX ст. Це в основному однокорабні храми, які у стильовому відношенні можна віднести до раціонального напрямку історизму. Це Михайлівська церква у селі Булянки, яка була збудована у 1887–1888 рр. за типовим проектом парафіяльних храмів архітектора О. Михайлова. Будівля зведена на високому цегляному цоколі. Вона має хрестоподібну форму. На перехресті піднімається восьмирічковий барабан з декількома віконними просітками, який увінчується банею наметового вигляду.

За зразком "епархіального" стилю періоду історизму була збудована Михайлівська церква (Свято-Феодосіївська) (Ріпкинський р-н) у кінці XIX ст. Це хрестоподібна, п'ятидільна в плані з гранчатою апсидою. В центрі храму барабан, який має форму восьмирічника, увінчаного невеликою маківкою. Прикрашена кокошниками та набірним фризом [38]. З основною частиною храму з західного боку з'єднана дзвіниця.

До дерев'яних храмів, які мають форми, характерні історизму, відносимо Покровську церкву у селі Дягове (Менського р-ну), яка була збудована 1896 р., Михайлівська церква у селі Брусилові

(Чернігівський р-н) (1901–1902 рр.), Покровська церква у селі Ларинівці (Новгород-Сіверський р-н) (1902), Преображенська церква у селі Переволочне (Прилуцький р-н), Феодосіївська церква у селі Сокиринці (Козелецького р-ну) (1900–1902 рр.).

Переважна більшість храмів одноверхі і мають хрестоподібну форму. Над центральною його частиною піднімається гранчастий барабан, який увінчується теж гранчастою банею наметової форми. Основна частина церкви об'єднується з дво- чи триярусною дзвіницею. Можуть зустрічатися на окремих храмах прикраси у вигляді кокошників, плоских трикутних парусів, зрізаної чотиригранної піраміди, фронтонів тощо.

Свято-Покровська церква у селі Ларинці (Новгород-Сіверського р-ну), збудована у 1902 р., має форму квадрата зального типу. Кубічний об'єм увінчує квадратний барабан з наметового вигляду банею, а по кутах – чотири глухі ліхтарики. З заходу будівлі приєднана двоярусна восьмигранна наметова дзвіниця. Для прикрас використано різьблення.

Своєрідний вигляд має Свято-Успенська церква у селі Сильченкове (Талалаївський р-н), яка була збудована у 1874 р. майстром за проектом архітектора Бузовського. Це п'ятибанний храм, куполи якого мають гранчасту форму, увінчану наметовими банями, чотири із яких розташовані по кутах квадрата. До основного корпусу прибудовані притвор, з західної частини над входом якої встановлені дві восьмигранні башти.

Таким чином, дерев'яне храмове будівництво на Чернігівщині представлено яскравими зразками будівель у так званому "епархіальному" стилі часу історизму.

Муровані храми

Для їх будівництва найчастіше використовували місцеві матеріали, відкривалися цегельні. Так, у 1783–1784 рр. в Чернігівському намісництві діяло 44 цегельні, із них 7 було у Ніжині. Крім цього, в окремих садибах теж відкривалися невеликі цегельні для власних потреб. У зв'язку з тим що у XIX ст. виникла велика потреба у цеглі, відкривалися нові цегельні. Їх у 1860 р. уже налічувалося 276, а у 1889 р. – 368. В кінці століття формуються великі заводи.

Діяльність архітекторів А. В. Квасова, І. Г. Григоровича-Барського та ін., яка була пов'язана з будівництвом на Чернігівщині храмів та інших приміщень у стилі бароко, завершилася. На зміну бароко приходять класицизм. Храми вписуються в принципово нове планування кварталів та вулиць, площ. Храми набули кубічного вигляду, надбудовувалися великі куполи, фасади прикра-

шалися колонними портиками. Там, де не було дзвіниць, їх добудовували до храму чи будували окремо. Зустрічалися не лише прямокутні, а й круглого (в селі Волчок Козелецького повіту) та кубічного об'ємів (село Суличівка). Крім однокупольних, частіше будувалися і п'ятикупольні храми.

У першій половині XIX ст. при будівництві храмів використовували як стиль класицизму, так і ампіру. Для храмів такого стилю характерні об'єми квадратної або кубічної форми, які вінчають великі напівсферичні куполи, а з західної частини – чотириколонні портики. Поруч них стояла двоярусна (триярусна) дзвіниця.

Прикладом будови зрілого класицизму є собор Різдва Богородиці Домницькому монастирі, який був збудований у 1800 р. на кошти почесного попечителя Гімназії вищих наук у Ніжині І. А. Безбородька. Це кубічний, чотиристопний дев'ятидільний однобанний храм. Зі східної частини – напівкругла апсида, а з останніх трьох сторін світу входи, прикрашені чотириколонними портиками тосканського ордеру. Увінчує корпус напівсферичний купол на циліндричному барабані.

Таку ж форму мають Преображенська церква в Ічні, яка була збудована у 1811–1820 рр., собор Різдва Богородиці у Прилуках (1806–1815 рр.), Преображенська церква у селі Яблунівка (1815 р.) Прилуцького району, Преображенська церква у селі Райгородок (1825–1840 рр.) Коропського району, Різдва Богородиці у селі Полова (1811 р.) Прилуцького р-ну, Троїцька церква у селі Нові Млини (1800 р.) Борзнянського р-ну. Це будови типового класичного тетраконху.

Характерним прикладом для будівництва сільських храмів є заснування і зведення Петропавлівської церкви у селі Плоске (Носівський р-н) у 1865 р. на місці згорілого у 1863 р. дерев'яного храму Архангела Михайла (1747 р.). Збудована вона на кошти протоієрея Федора Дуб'янського, духовника імператриці Єлизавети Петрівни.

Враховуючи здоров'я лісового матеріалу і його недовготривалість, а також розпорядження про будівництво кам'яних храмів, громада села прийшла до висновку, що необхідно просити єпархіальне начальство дозволити будувати мурований храм. Для будівництва церкви із Петербурга був запрошений професор архітектури, інженер, генерал-майор Черник, який спланував новий храм і зробив розрахунки. 11 листопада 1864 р. у Чернігові був затверджений план і фасад храму, підписаний кн. Голіциним, архітектором Щитинським, депутатом дворянства Адасовським.

19 січня 1865 р. план також був затверджений Чернігівським архієпископом Філаретом. 24 лютого 1865 р. видано відповідну грамоту. Закладення церкви відбулося 29 червня 1863 р. Церкву назвали на ім'я Святих першOVERХОВНИХ апостолів Петра і Павла.

Для будівництва храму в селі Плоске був влаштований цегельний завод. Будівничим храму був запрошений ніжинський міщанин Іван П. Рещиков. За кожен покладену тисячу цеглин платили по 2 крб 20 коп., а на кожні сто тисяч – 60 пудів житнього борошна, 20 пудів крупи, 3 пуди сала, 3 пуди солі, 3 відра олії, 2 четвертини вівса, а також квартира для робітників.

Із 30 тис. крб, запланованих на будівництво, зібрали 13000 крб Поповнення продовжувалось ще декілька років. У ході будівництва з'явився сумнів, що кам'яний купол без колон на висоті понад 7 сажень витримає вагу. Тому вирішили будувати його дерев'яним, для чого попросили дозволу у технічно-будівельного комітету Міністерства внутрішніх справ. У 1872 р. отримали від комітету відповідне креслення.

Будування церкви було закінчено у 1878 р. Це п'ятибанний храм разом із дзвіницею, що мав прямокутну форму, завдовжки 17 м., крім вівтаря, освітлювався 12 великими вікнами і 3 наддверними напіввікнами. 3 входи. Храм вміщував більше 1 тис. душ. З західного боку зроблені великі хори, на які заходять із дзвіниці. На будівництво храму було витрачено 1900000 штук цегли та 21245 крб 64 коп. грошей. Керували всім будівництвом священики Трифон Стефановський (1852–1872) та Іаків Лаврушев. 27 травня 1878 р. храм був освячений [38 а]. Такий шлях будівництва, як у с. Плоске, проходили більшість сільських і міських храмів.

Крім будівництва нових храмів, на початку XIX ст. помітна також добудова чи перебудова культових споруд. Так, у 1791–1796 р. у Новгороді-Сіверському за проектом архітектора Дж. Кваренгі під керівництвом архітектора-інженера І. Яснигіна був збудований Спасо-Преображенський собор. За браком коштів його оздоблення завершувалося у 1804–1806 рр. Це був типовий зразок будівлі у стилі класицизму. Проте під час виконання робіт були допущені помилки. У 1814 р. храм почав руйнуватися. З Чернігова запросили губерньського архітектора А. Карташевського, який запропонував зробити укріплення всередині храму, поставивши колони для підтримки арок. У такому стані храм зберігся до нашого часу.

Архітектор А. Карташевський також добудовував у стилі класицизму грецьку Всіхсвятську церкву у Ніжині, яка спочатку будувалася у візантійському стилі, як і Михайлівська церква, що стояла

поруч. Проте грошей не вистачало, і будівництво затягнулося. На початку XIX ст. ситуація змінилася, і архітектор запропонував грекам змінити стиль, використавши елементи пізнього класицизму. З північних, південних та західних дверей були надбудовані чотириколонні портики, які завершувалися трикутними фронтонами. Зміна торкнулася як стін, з яких було стесано декор, так і центрального об'єму, який увінчує храм великим циліндричним барабаном з напівколонками і невеличкою шоломоподібною банею. В барабані великі вікна, які освітлюють передню частину храму. Він має зальну форму великого розміру. На стінах бабинця прорізані вікна, а всередині храму на стовпах зведені хори, прикрашені вінчиком.

На завершальному етапі класицизму у будівництві проявляє себе ампір, з яким пов'язана побудова багатьох громадських будівель, міських та садибних палаців, а також храмів. Саме в цьому стилі у 1803 р. на замовлення К. Розумовського в Батурині була збудована Воскресенська церква. Це величний однокорабний з дзвіницею над західним чотиристовпним притвором храм. Великий барабан з овальними вікнами укритий шоломоподібною банею, над якою підвищується безвіконний ліхтарик. Стіни відштукатурені з верхнім пояском та нішами, вздовж нього – прямокутними нішами, а також овальними над вікнами. Храм виглядає красивим і величним.

У 1806–1810 рр. в Ічні в стилі ампір на замовлення О. М. Романовича протоієреєм Ф. Копитовським була збудована Свято-Воскресенська церква на місці дерев'яного храму XVII ст. (згорів 1801 р.). Це однокорабний храм, увінчаний великим барабаном з шоломоподібною банею, над якими піднімається безвіконний ліхтарик. У 1846 р. на кошти купчихи Є. Скопіної з західного боку було добудовано теплу церкву, яка з'єднувала храм з двоярусною дзвіницею 1844 р., портики якої вгорі прикрашають колонки та трикутники. В комплексі вийшов величний монументальний храм.

В стилі ампіру збудовані Георгіївська церква в Качанівці у (1817–1828 рр.), Михайлівська церква у Безуглівці Ніжинського району (1805–1835 рр.), церква Різдва Богородиці у селі Оболоння Корольського району (1800–1801 рр.) Успенська церква у селі Новий Биків Бобровицького району (1801–1804 рр.).

Серед мурованих храмів Чернігівщини, які зводилися у другій пол. XIX ст. зустрічаються будівлі у стилі еkleктики. Так, у 1875 р. у Семенівці на кошти поміщика П. Ф. Чваня і парафіян у русько-візантійському стилі була збудована Казанська церква. Це чотиристовпний, тринефний, п'ятибанний храм з п'ятиярусною

дзвіницею у західній його частині. В цій будові помітні елементи давньоруського стилю.

Зразком будови періоду історизму є мурована, зального типу, прямокутна в плані, безстовпна, безапсидна Миколаївська церква, збудована 1873 р. за проектом інженера Л. Садовського у Ніжині. Спочатку вона мала маленьку декоративну главку. На стіні, повернутій до вулиці, – декоративно прикрашених п'ять вікон. Для того часу це незвичний за своєю будовою храм, але не поодинокий на Чернігівщині.

У Покровській церкві села Жуклі Корюківського р-ну, збудованої 1913–1914 рр. у час пошуків нових стилів, зокрема неокласицизму, українського модерну, який опирався на українські народні традиції, архітектор об'єднав традиції давньоруської архітектури, риси народного дерев'яного будівництва, а також елементи мистецтва початку ХХ ст. Цей храм вражає незвичністю своєї композиції. Це чотиристопний хрестокупольний храм, увінчаний шоломоподібною банею. З заходу сполучається з пластичної форми притвором, на верхньому ярусі якого розміщено дзвони. Зі сходу – три прямокутного плану апсиди (середня більша за бічні), увінчані невеликими банями. Їх оперізує мурована галерея, що нагадує опасання в дерев'яних церквах. Фасади розчленовано лопатками–контрфорсами, різнофігурними вікнами [39].

У кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. в архітектурі з'являються своєрідні стилі: неокласицизм, неоруський модерн, псевдоруський, український тощо.

На Чернігівщині неоруський стиль у храмовому будівництві було використано під час спорудження Покровської церкви у селі Красилівка Козелецького району. Вона була збудована з червоної цегли у 1894 р. і являла собою шестистопний, одноапсидний храм, увінчаний наметом з ліхтариком на восьмерику. З заходу церква поєднувалася з наметовою дзвіницею типу восьмерика на четверику. На першому ярусі розміщувався головний вхід. З північного і південного боків до будівлі прилягали тамбури-ганки, які були вкриті наметами.

Крім цього, слід зауважити, що за неповним списком Є. Корнаухова (1908 р.) у ХІХ – на поч. ХХ ст. у Чернігівській губернії функціонував 1051 храм, з яких у цей період було збудовано 535 дерев'яних і 187 кам'яних, решта 367 – це храми ХVІ–ХVІІІ ст. По повітах:

1	Повіт	Всього храмів	Збудованих у XIX ст.		Збудованих у XVI–XVIII ст.
			Дерев'яних	Мурованих	
2	3	4	5	6	
1.	Борзнянський	63	32	21	10
	Борзна	5	0	3	2
	Ічня	4	0	4	
2.	Глухівський	82	54	25	3
	Воронеж	5	0	3	2
	Глухів	9	1	1	7
3.	Городнянський	67	58	8	1
	Городня	3	1	1	1
4.	Козелецький	55	32	8	15
	Басань	3	1	1	1
	Кобижча	4	–	4	
	Козелець	5	0	1	4
5.	Конотопський	52	32	11	9
	Батурин	3	0	1	2
	Конотоп	5	1	3	1
6.	Кролевецький	66	27	12	32
	Короп	7	0	2	5
	Кролевець	5	1	1	3
7.	Мглинський	83	33	12	38
	Мглин	4	0	2	2
	Почеп	8	4	3	1
8.	Новгород-Сіверський	81	18	4	59
	Новгород-Сіверський	7	0	0	7
9.	Новозибківський	71	30	7	34
	Новозибків	5	2	3	–
	Семенівка	3	2	1	–
10.	Ніжинський	65	25	17	23
	Ніжин	11	0	1	10
	Носівка	5	1	2	2
11.	Остерський	73	62	4	7
	Остер	3	2	1	–
12.	Сосницький	80	48	9	23
	Мена	3	1	1	1
	Сосниця	4	1	–	3
13.	Стародубський	112	26	17	69
	Погар	4	2	1	1
	Стародуб	15	0	5	10
14.	Суразький	53	26	18	9
	Сураж	2	2	–	–

Продовження таблиці

1	2	3	4	5	6
15.	Чернігівський	81	32	14	35
	Березне	4	0	2	2
	Седнів	4	0	1	3
	Чернігів	11	0	4	7
	Всього	1081	535	187	367

Складена таблиця дала можливість побачити, що у значній частині регіонів XIX ст. переважало дерев'яне храмове будівництво (Городнянський, Новозибківський, Остерський, Сосницький повіти), що пояснювалося наявністю тут лісів. У більшості міст і містечок все ж йшло муроване будівництво. У деяких повітах (Кролевецькому, Мглинському, Новгород-Сіверському, Новозибківському, Ніжинському, Стародубському, Чернігівському) збереглося у XIX ст. ще багато старих храмів XVI–XVIII ст., які у XIX ст. добудовувалися, ремонтувалися та прибудовувалися до них або поруч дзвіниці. Багато з них збереглися у попередньому вигляді і залишилися свідками храмового будівництва попередніх історичних століть. Особливо цим відзначаються міста Глухів (7), Новгород-Сіверський (7), Ніжин (10), Стародуб (10), Чернігів (7).

І все ж ці дані неточні, бо у XIX ст., наприклад, у Ніжині, крім вказаних Миколаївського собору (1655–1658 рр.), церков Богоявленської, Пантелеймоно-Василівської, Вознесенської, Михайлівської, Іоанна Богослова, Воздвиженської, Покровської, Преображенської, Троїцької, Успенської, були також Благовіщенський і Введенський собори, церкви Всіхсвятська, Хрестовоздвиженська, Іллінська, Миколаївська, Георгіївська, Св. Петра і Павла та ін.

Всі перераховані храми Ніжина, крім Миколаївського собору, були зведені у XVIII ст. У XIX ст. добудовувалася Всіхсвятська церква та будувалися нові – Вознесенська (1805), Миколаївська (1873) та Свято-Олександрівська (1823) церкви при Гімназії вищих наук кн. Безбородька церкви

У XIX ст., як і в попередні роки, у будівництві храмів проявили себе представники різних верств населення. Деякі храми були збудовані за кошти колишнього гетьмана України К. Г. Розумовського – муровані церкви Воскресіння (1802) у Батурині та Успенська (1804) у Новому Бикові. Значні суми грошей витратили на будівництво мурованих храмів: Михайлівського (1804) у селі Григорівка (Конотопський пов.) та Георгіївського (1807) у Дунаецькій Слобідці (Глухівський повіт) М. Скоропадський, а також Успенського (1809)

у селі Задирки (Глухівський пов.) І. Миклашевський, Різдва Богородиці (1819) у селі Нижнє (Стародуб. пов.) генерал Андрій Миклашевський.

Декілька церков побудував граф Ілля Андрійович Безбородько, засновник Гімназії вищих наук кн. Безбородька у Ніжині (1805–1820), зокрема Троїцьку (1802) у селі Гриньов (Сосницький пов.), Стефанівську (1800) у селі Осколково та Різдва Богородиці (1825) у селі Суворово (Стародубський пов.), Вознесенську (1809) у селі Великий Бор (Суразький пов.).

Князь Голицин сприяв появі храмів Сергіївського (1855) у селі Радонезьке та Воскресенського (1845) у селі Курозново (Новозибківський пов.), а Н. С. Голиціна – Троїцької церкви (1853) у селі Камінь (Новгород-Сіверський пов.). Граф А. В. Кочубей збудував Михайлівську церкву (1853) у селі Кунашівка (Борзнянський пов.), П. І. Апраксін – Петро-Павлівську (1851) у селі Добродіївка (Новозибківський пов.), Гудович – Троїцьку (1834) у селі Розрите (Мглинський пов.) та Василь Гудинович – Василівську (1896) в селі Душатин (Суразький пов.), Ілля Андрійович Завадовський – Покровську (1812) у селі Брянові Кустичі (Стародубський пов.), князь Іпсіланти – Миколаївську (1861) у селі Хорольне (Новозибківський пов.).

Деякі поміщики теж будували у своїх садибах храми. Так, Григорій Степанович Тарновський побудував Георгіївську Хозевитську церкву (1828) у Качанівці (Борзнянський пов.), а Параска Жоравко – Миколаївську (1831) у селі Каменка (Новгород-Сіверський пов.), Федір Данилович Ширай – Різдва Богородиці (1805) у селі Гордіївка та Миколаївську (1815) у селі Козаричі (Суразький пов.), а М. А. Ширай – Ново-Миколаївську (1823) у місті Стародубі, генерал-лейтенант Степан Михайлович Ширай – Різдва Богородиці (1806) у селі Кулачі (Суразький пов.), Ілля Юркевич – Іллінську (1860) у селі Орликівка (Новозибківський пов.) та Миколаївську (1858) у селі Смоличі (Суразький пов.), Кулябко-Корецький – Покровську (1838) у селі Кузнеці (Суразький пов.) та деякі ін.

Декілька храмів на Чернігівщині збудували церковні діячі. Так, у 1865 р. на кошти архієпископа Астраханського Павла, який був родом із села Зазим'є (Остерський пов.), зведено Воскресенську церкву. А єпископ В'ятський Варфоломій збудував у м. Мені у 1804 р. храм Різдва Богородиці, а архієпископ Катеринославський Платон Люберський сприяв появі храму Св. Дмитрія у селі Чорнотичі (Сосницький пов.).

Звичайно, це лише частина виявлених меценатів, які сприяли храмовому будівництву на Чернігівщині. Багато храмів було зведено на кошти парафіяльних громад та інші пожертви. Часто бувало, що на місці дерев'яних храмів з'являлися муровані, а то й навіть нові дерев'яні. Все залежало від можливості тих, хто займався їх будівництвом.

Таким чином, храмове будівництво на Чернігівщині представлено найрізноманітнішими зразками стилів, які вводилися у ХІХ ст. і засвідчували нові пошуки архітекторів та художню майстерність будівничих, багатством типів об'ємно-просторової організації будови демонструвало зацікавленість меценатів та громад у появі соборів, церков та дзвіниць дерев'яних та мурованих зразків.

Промислове (виробниче) будування

У ХІХ ст. Чернігівщина залишалася сільськогосподарським регіоном і великих промислових заводів, фабрик не було. А тому дрібні підприємства були пов'язані з тією продукцією, яку вирощували на селі.

В регіоні ще з часів Гетьманщини широко розвивалося млинарство. Традиційно склалося, що воно, в основному, було двох різновидів – це водяні млини і вітряки, хоча до них примикали також ступники, крупорушки, олійні тощо. Специфіка кожного із цих видів промислових підприємств вимагала і відповідної будови. І, як свідчать документи, їх було багато на Чернігівщині на околицях міст і сіл та біля річок.

Водяні млини за своєю специфікою були двоповерхові невеликі зрубні будівлі, які встановлювалися біля греблі. На першому поверсі розміщали вал, на який потрапляла вода, що бігла згори, і обертала жорна або ступи, які були розміщені вище, переважно на другому поверсі. В жорна засипали зерно і внизу, на першому поверсі, збирали борошно або крупу. Будівля нагадувала зрубну комору з чотирихилим дахом на кроквах.

Паралельно з водяними млинами діяли вітряки двох різновидів: шатрові й стовпові. Більше були поширені в регіоні каркасні шатрові, коли вітер повертав лише дах, до якого був прикріплений вал з крилами і колесом, а також зрубні, які мали форму восьмикутної багатоповерхової вежі (село Пльохове), чи з двоповерховими зрубними стінами (Чернігівський та Борзнянський повіти) та інші його різновиди.

Степові вітряки відзначалися тим, що на вітер повертався весь вітряк, який був поставлений на зрубний стілець і центро-

ваний на ньому стовпом, глибоко закопаним у землю в центрі стільця. Вони мали численні різновиди: двоповерхові каркасні споруди, дахи яких були вкриті соломкою на кроквах. До даху кріпився вал з крилами і колесом, який був пов'язаний з жорнами, що знаходилися на другому поверсі, а перший займала комора, куди і потрапляло борошно [40].

Всі ці будівлі належали до одного із різновидів народної архітектури, до якої відносять житло, господарські будівлі, виробничі будівлі, оборонне будівництво, дерев'яну монументальну архітектуру. В основу будівництва клали дерево різних порід, в якому важливу роль відігравала конструкція даху, що мав різну форму. Переважно зводилися каркасні пірамідальні дахи на сохах і ключах, а частіше на кроквах. Враховувалися також і місцеві традиції, які використовували для будівництва господарських приміщень. Тож вітряки мали форму одноповерхової зрубної будівлі з дахом на кроквах, критих соломкою. Перед дверима будували невеликий піддашок. Така форма будівлі нагадувала традиційні селянські комори.

З розвитком борошномельної промисловості у містах у 60–70-х рр. XIX ст. почали будувати парові млини, зразком якого є триповерховий млин у Бахмачі. Зовні тут використано елементи міської будівлі: два поверхи будівлі муровані, а третій поверх – дерев'яний. На нижньому поверсі аркові вікна, на другому і третьому – прямокутні з надвіконними прикрасами.

На Чернігівщині зустрічалися й інші різновиди народних будівель, пов'язаних з різними виробничими процесами: круподерки, олійні, воскобійні тощо. Це теж були будівлі зі зрубними стінами, традиційними дахами, що повторювали конструкції сільських хлівів та клунь з розмірами споруди, які відповідали функціональним потребам [41].

Промислове будівництво було пов'язане також з існуванням на Чернігівщині різних мануфактур та заводів, при спорудженні будівель яких використовували як традиційні народні форми, так і нові, пов'язані зі спеціфікою виробництва, що розроблялися архітекторами, зокрема Ф. Волковим, Д. Віконті, О. Штаубертом, П. Тороповим та іншими у креслярнях [42].

У промислові об'єкти пропонувалося вводити муровані споруди різних поверхів та архітектурної структури. У 1803 р. у володіння сина Кирила Розумовського Андрія перейшла Батурицька суконна мануфактура, яка була заснована 1756 р. Спочатку тут працювало всього 12 ткацьких верстатів, а у 1800 р. їх було

близько 80 (76 великих і 2 малих). Це потребувало будівництва спеціальних приміщень. Були збудовані 4 мурованих і дерев'яних приміщень, зокрема, дерев'яні флігелі, де працювало понад сто прядильниць села Великий Самбар. У зв'язку з тим що для прядіння потрібна була вода, то біля річки побудували головну сукновальню у вигляді машинного водяного млина на три колеса. Крім цього, були збудовані три невеликі сукновальні на ставках.

Як бачимо, у зв'язку зі специфікою виробництва будинки мали різну архітектурну форму: там, де стояли станки і відбувався процес прядіння, будинки мали прямокутний продовгуватий характер з великими вікнами, а для виготовлення електроенергії – у вигляді млина.

Іншому синові гетьмана графу О. К. Розумовському належала суконна мануфактура у селі Машевому Новгород-Сіверського повіту (нині Семенівський р-н), заснована 1810 р. Згодом вона перейшла зятю – графу С. Уварову. У цій мануфактурі працювало 60 ткацьких верстатів. У виробництві солдатського сукна було зайнято від 787 до 962 чол., переважна більшість кріпаків, які працювали безкоштовно і на своїх харчах.

Приміщення для мануфактур зводилися за рахунок власника, який не дуже турбувався про вигадливість будівель.

Відома також Ряшківська суконна мануфактура (нині Прилуцький р-н), яка була заснована ще 1719 р. і переходила до різних господарів. У XIX ст. нею володів князь Б. Г. Юсупов, а потім його син Микола. На фабриці працювало 1326 чоловік, з них 999 майстрових та їх учнів [43]. Для виробничого процесу було зведено комплекс будівель: 13 дерев'яних майстерень-світлиць, 5 "магазинних" дерев'яних будов, красильні, ворсувальні, 3 ворсувальні млини, комори та інші дрібні будівлі.

З розвитком капіталізму на Чернігівщині з'являються нові заводи. Так, у 1860 р. на території губернії діяло 65 цукрових заводів, 13 суконних фабрик, 12 полотняних та канатних, на 27 виготовляли свічки, на 4 – вироби із скла, на 5 готували папір [44]. Переважна більшість цих підприємств знаходилися на землях поміщиків у селах та містечках. Як свідчить О. Русов, у Ніжині у 1879 р. було 5 заводів, що виготовляли свічки, 1 салотоплений, 1 шкіряний (чинбарний), 1 мідноливарний, 1 чавуноливарний, 1 землевиробничий і 12 цегельних заводів. Будівлі цих підприємств знаходилися у переважній більшості за межами міста або на його околицях і не впливали на загальну характеристику

архітектури міста. Бо це були одноповерхові приміщення, пристосовані для виробництва відповідної продукції.

О. Русов подає порівняльну таблицю функціонування всіх підприємств за 1860 та 1895 рр. 39 найменувань. Всього їх, за нашими даними, у 1860 р. діяло 1734 підприємства, а у 1895 р. – 243. Зникло чимало дрібних та зменшилося деяких популярних у 60-ті роки. Це торкнулося винокурних, цукрових, маслобійних та інших заводів. У деяких селах заводи ставали більш міцними у технологічному плані. Так, 12 цукроварних заводів з 4197 робітниками у 1895 р. виробляли цукру на 11 130 681 крб, а у 1860 р. на 65 заводах 1 тис. робітників давали прибуток лише 863 334 крб

Укрупнення заводів вимагало від підприємств і турботи про будівництво нових цехів та житлових приміщень для робітників, їх обслуговування. Виникла потреба у будівництві заводських комплексів. До великих підприємств належали Корюківський, Михайлівський (Глухівський повіт), Носівський, Парафіївський цукрові заводи.

Серед будівель заводів, які входили до їх комплексів, були і приміщення гуртожитків, лікарень та прийомних покоїв.

На Чернігівщині існували також сірникові заводи, зокрема, у Новозибкові, для робітників якого було збудована двоповерхова казарма. Цехи були барачного типу без вентиляції, що приводило до захворювань працівників. На жаль, нині важко встановити архітекторів та стилі, у яких зведено будівлі, бо за тривалий час багато підприємств зникло, інші перебудовані і втратили свій первісний вигляд.

На початку ХХ ст. з'являються нові промислові об'єкти. Так, у 1914–1916 рр. за проектом архітектора Опанаса Георгійовича Сластьона (Сластіона) (1855–1933), відомого українського живописця, графіка, мистецтвознавця й етнографа, у Ніжині на березі Остра було збудовано приміщення електростанції, яке за характером архітектурних деталей і орнаментатії належить до рідкісних зразків українського модерну в промисловій архітектурі. До нього О. Сластьон збудував приміщення земських шкіл на Полтавщині, Чернігівщині, зокрема, у Лемешах, будинки Миргородської водолікарні (1912–1916) та Чернігівського інституту фізичних методів лікування (1912), Чернігівського міського училища ім. М. В. Гоголя (1911) та ін.

Архітектор добре знав народне мистецтво, а також розбирався в сучасних його течіях, шукав свій стиль, і це відчувається у багатьох його будівлях. Звертає увагу на себе і приміщення Ніжин-

ської електростанції. Воно зберегло майже всі деталі, хоча було пошкоджене в західній частині у роки Великої Вітчизняної війни.

Будинок, зведений з бучанської жовтої глини, дещо асиметричний у плані. Привертає увагу південно-західна його частина, де розміщений парадний фасад з баштою, яка завершується дворянним чотирихильним наметом. Основний об'єкт – це приміщення для машинного відділення. На фасадах з півночі і півдня розміщені великі вікна шестикутної форми, які є однією із ознак стилю модерн, що тяжів до великих площ застеклення і нетрадиційних форм та дверних прорізів.

Автор будинку звертається і до прикрас його стін. Він використовує лопатки на північному та південному фасадах, а також лопатки-контрфорси з двома невеличкими уступами на південно-східному і північно-східному кутах та по центру фасадів (ось тут вони виглядають не дуже вдало, бо, поєднуючись з лопатками між другим і третім вікнами, вони збивають ритм). Це помітно особливо з боку річки Остер.

Дослідники цієї архітектурної пам'ятки звертають увагу на те, що О. Сластьон тут використав деякі деталі народного декоративного оздоблення, зокрема майолікової плитки червоного, зеленого, синього та білого кольорів, мотивів трикутника та прямокутника. "Ритм трикутників, утворений рамою у верхній частині вікон, дуже вдало співпадає з ритмом такої ж форми плиток майолікового оздоблення. У п'ятикутному вікні над дверима знаходимо мотив трикутника, що рифмується з почерком трикутника емблеми, розташованої трохи вище. Прямокутна форма також будує свій ряд ритмів та перегуків. Ці вертикальні форми башти, прямокутне біле обрамування віконних прорізів, прямокутники викладені майолікою на лопатках та нарешті, форма самих майолікових плиток (червоних, зелених, синіх)" [45].

Всі деталі, про які йшла мова (асиметрична конструкція, великі непрямокутні вікна, широке використання геометричних форм, вільне декоративне трактування деяких класичних архітектурних деталей), засвідчують, що будівля архітектора О. Сластьона є зразком раціоналістичного варіанта архітектурного модерну [46].

Виробниче будівництво на Чернігівщині не визначалось особливими проектами. Переважна більшість їх – це були дерев'яні будівлі комірного та барачного типу. Для цехів з відповідними машинами зводилися муровані одно-двоповерхові приміщення. Для цього будувалися цегельні заводи. На великих підприємствах

будувалися цілі комплекси приміщень, куди входили цехові будинки, адміністративний корпус, бараки для проживання працівників, склади.

Таким чином, огляд основних напрямків у будівництві Чернігівщини дає право говорити, що вони відповідали основним суспільно-історичним умовам, які склалися у XIX ст., потребам розвитку регіону, які збільшувалися і набирали певного руху вперед з початку століття. Кожний часовий період відзначався перевагою того чи іншого напрямку: громадського, житлового, палацового, храмового, промислового, або ж характеризувався паралельним їх розвитком у середині століття. В кінці століття деякі з напрямків, стабілізувавшись у своєму розвитку, давали можливість активізуватися іншим. Це пов'язано як із розвитком міст, так і змінами, які проходили в освіті, промисловості та й у самому житті регіону.

Як і в інших губерніях, архітектори під час будівництва використовували типові для того часу стилі: класицизм, ампір, – шукаючи при цьому прийоми їх збагачення, що привело до появи неокласицизму, неореалізму, неоісторизму, а згодом і модернізму.

В будівництві різних будівель на Чернігівщині проявили себе талановиті архітектори, як російські (А. Захаров, Ч. Камерон, Дж. Кваренгі), так і українські, які засвідчили свою оригінальність і національну самобутність. Без творінь А. Карташевського, П. Дубровського, Д. Савицького, Є. Сердюка, М. Мосцепанова, Є. Червінського, О. Ягна, В. Кричевського, О. Сластьона та багатьох інших архітекторів, імена яких ще не розшукані, але представлені у їх різноманітних будовах, не можна собі представити Чернігівщину. Завдання наших поколінь зберегти їх, а то й воскресити до життя, бо ще немало стоїть святинь, які чекають на увагу людей.

Як свідчить наш огляд архітектурних пам'яток, Чернігівщині є чим гордитися, є й що оберігати. Височать вони у кожному місті, містечку, селищі, як свідчення про прекрасних творців далекого минулого, пам'ять про яких не може погаснути.

Література

1. Межевые сведения о пространстве земельных угодий в дачах Черниговской губернии. – Чернигов, 1896.
2. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К. : АН УРСР, 1972. – С. 20.

3. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1851.
Т. 12, ч. 2. – 1851. – С. 69–70.
4. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К. : АН УРСР, 1972. – С. 21.
5. Русов А. А. Описание Черниговской губернии / А. А. Русов. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1899.
Т. II. – 1899. – С. 64–65.
6. Чернігівщина : енциклопед. довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УРЕ, 1990. – С. 460.
7. Логвин Г. Чернигов–Новгород–Северский–Глухов–Путивль / Г. Логвин. – М. : Искусство, 1980. – С. 30.
8. Карнабіда А. А. Чернігів : архітектурно-історичний нарис / А. А. Карнабіда. – К. : Будівельник, 1980. – С. 57.
9. Русов А. А. Вказ. джерело. – Т. 2. – С. 176.
10. Там само. – С. 178.
11. Там само. – С. 189.
12. Там само. – С. 187.
13. Історія української культури. – К. : Наукова думка, 2005.
Т. 4. – Кн. 2. – 2005. – С. 422.
- 13 а. Карнабед А. А. Архитектура Черниговщины (XI–XX вв.) / А. А. Карнабет // Материалы к своду. – К., 1986. – С. 75.
14. Онищенко М. Ю. Будівництво казенних будівель у Росії і на Україні за типовими проектами Андріяна Захарова / М. Ю. Онищенко // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К., 1959. – С. 188–209.
15. Оценков Г. Д. Архитектор Томас. Материалы к изучению творчества / Г. Д. Оценков. – М., 1950. – С. 54–99.
16. Чернігівщина. – С. 202.
17. Логвин Г. Вказ. джерело. – С. 132.
- 17 а. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин, 2005. – С. 7–16.
18. ЦДІА Росії, ф. 733, од. зб. 94, спр. 10, арк. 1.
19. Там само, арк. 12.
20. Цапенко М. П. По равнинах Десны и Сейма / М. П. Цапенко. – М. : Искусство, 1970. – С. 104.
21. Чернігівщина. – С. 220.
22. Чернігівщина. – С. 213–214.
- 22 а. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / сост. ген. штаба полковник М. Домонтович. – СПб., 1865. – С. 547.
23. Русов А. А. Вказ. джерело. – Т. 2. – С. 156.

23 а. Бондаренко Р. И. Памятники синтеза монументального искусства и архитектуры на Черниговщине / Р. И. Бондаренко, С. А. Нечкало // *Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР.* – К., 1986. – Вып 4. Черниговская обл. – С. 105.

24. Лукомський Г. К. Батуринський дворець, его история, разрушение и реставрация / Г. К. Лукомський. – СПб., 1912 ; Горностаев Ф. Ф. *Строительство графов Разумовских на Черниговщине* / Ф. Ф. Горностаев. – М., 1911.

25. Памятники Украины. – 2000. – № 1. – С. 9.

26. Шевченко Богдан. Качанівка, душі спочинок : фотоальбом / Богдан Шевченко. – К. : Гнозис, 2011. – 117 с.

27. Чернігівщина. – с. 755.

28. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основа, 1994.

Т. 1. – 1994. – С. 199.

29. Бакай Н. Южнорусский дворянин XVIII века / Н. Бакай // *Киевская старина.* – 1885. – Т. 11. – № 4. – С. 717–742.

30. Шевченко Т. Щоденник. Запис 19 квітня 1858 р.

31. Митці України : енциклопед. довідник / упоряд. М. Г. Лабінський, В. С. Мурза ; за ред. А. В. Кудрицького. – К. : УРЕ, 1992. – С. 673.

32. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. В. Вечерський. – К. : НДУТІАМ, 2002. – С. 128.

33. Иконников А. В. Историзм в архитектуре / А. В. Иконников. – М. : Стройиздат, 1997. – С. 10.

34. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація / В. В. Вечерський. – К. : Видавничий дім А. С. С., 2005. – С. 218.

35. Історія української культури.

Т. 4. – Кн. 2. – С. 428.

36. Шарлемань Л. Собрания планов, фасадов и профилей для строения каменных церквей / Л. Шарлемань. – СПб., 1824, № XXI-A, Б, Г.

37. Чернігівщина. – С. 705.

38. Чернігівщина. – С. 544.

38 Стефановский Т. Описание села Плоского состоящего Черниговской губернии в Нежинском уезде. – Чернигов, 1900. – С. 41.

39. Чернігівщина. – С. 640.

40. Чернігівщина. – С. 122–123.

41. Чернігівщина. – С. 124.

42. Петренко В. Ф. Основные этапы и особенности развития промышленного зодчества Украины в период 1780–1860 гг. / В. Ф. Петренко // *Памятники архитектуры Украины (новые исследования).* – К., 1986. – С. 167–185.

43. Чернігівщина. – С. 719.

44. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська обл. – С. 21.
45. Матвеев В. О. Будинок колишньої Ніжинської електростанції як зразок українського національного модерну / В. О. Матвеев, Л. Л. Матвеева // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 8. – С. 181.
46. Самойленко Г. В. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII–XX ст. Нариси культури Ніжина / Г. В. Самойленко, С. Г. Самойленко. – Ніжин, 1998.
Ч. 4. – 1998. – С. 78–80.

**В. В. Тарновський-молодший – громадський діяч
і благодійник чернігівської землі**

У статті висвітлюється громадсько-політична діяльність відомого українського благодійника В. В. Тарновського-молодшого, який своєю самовідданою працею сприяв суспільному та культурно-просвітницькому поступу України у другій половині XIX ст.

Ключові слова: Тарновський, меценат, колекція, Качанівка, громадсько-політична діяльність.

В статье рассматривается общественно-политическая деятельность известного украинского благотельца В. В. Тарновского-младшего, который своим самоотверженным трудом способствовал общественному и культурно-просветительскому развитию Украины во второй половине XIX в.

Ключевые слова: Тарновский, меценат, коллекция, Качановка, общественно-политическая деятельность.

The article highlights the social and political work of the famous Ukrainian philanthropist Tarnovsky Jr., who contributed its selfless work social, cultural and educational progress of Ukraine in the second half of the nineteenth century.

Key words: Tarnowski, philanthropist, collection, Kachanivka, social and political activity.

Сучасний етап розбудови української демократичної держави не можна уявити без всебічного осмислення історичного минулого та самобутньої культурної спадщини її народу. Не буде перебільшенням стверджувати, що помітну роль у становленні та розвитку сучасної національної ідеї відіграла так звана "стадія повернення до збирання спадщини" – період національно-культурного відродження у Наддніпрянській Україні, що тривав з 70-х рр. XIX ст. до початку XX ст. [9, с. 363]. Серед її яскравих особистостей центральне місце посідає постать В. В. Тарновського-молодшого (1838–1899 рр.) – відомого громадсько-політичного діяча, мецената та колекціонера.

З самого народження В. В. Тарновський-молодший був пов'язаний із Україною безліччю родових, сімейних та дружніх ниток. Про це засвідчують наукові джерела, у яких генеалогічне дерево

Тарновських сягає XIII ст. і бере початок від "кастеляна Краковського Спицитира" [10, с. 194], нащадки якого були військовими товаришами, тобто внесеними до реєстру вільними освіченими козаками.

Так, серед пращурів цього роду – С. В. Тарновський, який від гетьмана Скоропадського отримав села Манджосівку і Білоцерківку, а від Данила Апостола – "18 нояб. 1721 г. гетманський универсал на купленную у Андрея и Якова Полуботков слободку Деревены" [11, с. 4]. Його син Я. С. Тарновський, який був студентом Києво-Могилянської академії, обіймав уже посаду генерального бунчужного і був депутатом від шляхетства Прилуцького полку до Катерининської Комісії для створення проекту нового укладання законів (1767 р.) [16, с. 129].

Наприкінці XVIII – на середину XIX ст. серед Тарновських вже були військові російської армії, великі чиновники і громадські діячі [7, с. 75]. Серед них – Г. С. Тарновський, який підтримував бідних митців, що не мали власного притулку, його небіж В. В. Тарновський-старший, якого цікавили питання народонаселення у Російській імперії, видобутку корисних копалин, лісокористування, шовківництва, скотарства, рибальства, вівчарства, конярства, мануфактурної промисловості, побуту, народної освіти, але найбільшої слави він зажив як активний провідник селянської реформи 1861 р. [6, с. 12].

У той же час глибоке вивчення зовнішніх і внутрішніх факторів впливу на формування поглядів носіїв цього прізвища сприяє можливості повно і всебічно висвітлити уклад життя одного з найяскравіших її представників – В. В. Тарновського-молодшого, який був людиною різнопланової діяльності.

Для українських науковців та істориків уже стало певною традицією розповідати про нашого земляка як про фанатичного колекціонера і засновника Музею українських старожитностей. І не дивно, адже цій справі він віддав багато часу, грошей, сил і здоров'я. Однак на сьогодні поки що мало відомо про суспільно-політичну діяльність В. В. Тарновського-молодшого. Як зазначає у своїй статті Н. А. Колосова, Добročинність з великої літери була його покликанням, а до службової кар'єри він не мав нахилу [7, с. 77]. Чи справді це було так?

Після закінчення повного курсу наук у Київському університеті Св. Володимира молодий і енергійний чоловік 24 вересня 1862 р. розпочав службу на посаді кандидата у мирові посередники у Борзенському повіті Чернігівської губернії, а 22 листопада

1864 р. "вступил в отправленіе должности Мирowego Посредника Парафіевскаго участка" [3, арк. 81]. Через 5 років "Высочайшим приказом по Министерству Внутренних Дел" за зразкову службу 17 січня 1869 р. отримав чин губернського секретаря і вже 5 липня був обраний предводителем дворянства у Борзенському повіті до виборів 1872 р. [3, арк. 83].

Зазначимо, що залишилось не так багато матеріалів, які б могли показати, якими справами займався В. В. Тарновський-молодший, перебуваючи на цій посаді. Але ті, що збереглися, передусім у Державному архіві Чернігівської області, викликають інтерес.

Особливий інтерес становить, наприклад, клопотання Борзенської Земської Управи "об утверждєніи Помещика Борзенскаго уезда Василія Васильевича Тарновскаго Попечителем Борзенской городской больницы с правом Государственной службы согласно циркуляру Г. Министра Внутренних Дел в отзыв Г. Начальника Губерніи в Управу от 28 апреля за № 311" [1, арк. 1].

Переглядаючи сторінки переписки, яка тривала майже рік, стає зрозумілим, що затвердження не відбулось "так как нет документов о службе и несостояніи под следствием и судом", які повинен був представити чиновник [1, арк. 9]. Які обставини завадили йому це зробити, поки що не з'ясовано, тож нам залишається лише висувати припущення. І наведені нижче є одними із таких.

У 1858 р. Тарновський позичив під домашню розписку 2000 крб сріблом у Федора Любицина, який незабаром помер, залишивши заповіт, у якому нічого не згадав про цей факт. Однак його донька Капіталіна Подякова взяла розписку і передала її Янкелю Кагану, який, заручившись підтримкою Чернігівського Поліцейського Управління, почав вимагати виплату цих грошей.

У свою чергу, поміщик звернувся до всеросійського самодержавця із заявою, що "ни Капиталина Подякова; ни Янкель Каган не имеют никакого права на получение взыскиваемых с меня по росписке денег, и в то-же время стесненный неосновательными действиями Черниговскаго Городскаго Полицейскаго Управленія не обратившаго должного вниманія на данный мною отзыв, что права на взыскиваемый с меня капитал должны быть определены судебным местом... предписать Черниговскому Губернскому Полицейскому Управленію о приостановленіи ареста на мою движимость, так как деньги мои по-росписке Любицыну, в полне уплачены 1866 года ноября 9 дня" [2, арк. 2–3].

Якщо уважно подивитись на рік, то він збігається у часі із заявою, зробленою Борзенською Земською Управою. І можливо, саме ця обставина стала причиною відсутності необхідних документів для затвердження, адже слідство тривало до 24 вересня 1868 р. (до речі, рішення було прийнято на користь Тарновського).

А можливо існувала більш вагома причина: у грудні 1866 р. після одного з бурхливих засідань Чернігівської губернської земської управи раптово помер батько – В. В. Тарновський-старший [19, с. 57]. Тож поряд із суспільною діяльністю з'явилися сімейні турботи й обов'язки.

По смерті батька В. В. Тарновський-молодший успадкував родинну садибу разом з іншими маєтками, і як справжній цінитель і знавець садово-паркового мистецтва він протягом 30 років перетворив Качанівку на справжнє українське диво [13, с. 32].

В літературі досить часто пишеться, що славу і визнання справжнього літературно-художньо-музичного салону маєток набув за часів Г. С. Тарновського [15, с. 282]. Він перебудував палац, поставив нові будівлі, альтанки, висадив у парку рідкісні види дерев, завів оркестр і театр. Все ж таки по-справжньому своєю масштабністю і красою Качанівка стала відомою за часів В. В. Тарновського-молодшого, який "тремтів над своїм творінням" [13, с. 32].

Так, наприклад, читаючи спогади Д. І. Яворницького, стає зрозумілим, що вони не зовсім пронизані симпатією до власника маєтку, а от враження від парку наповненні любов'ю і натхненням. "Кидалась у вічі і та велика сила троянд розкішних, які посажені були в одну лінію перед палацом, навпроти вікон та дверей, що виходили в парк. Опріч троянд, та скільки ж було інших квітів! Білих, синіх, блакитних, жовтих, жовтогарячих, червоних, яких понасаджено було в кругах, чотирикутниках, сегментах та на грядках. Там, де з прямолінійними доріжками сходяться бокові, поставлено мармурові або металеві статуї українських значних осіб – поетів, письменників, учених, художників. Або ж, замість статуй, поставлено колони, а на колонах погруддя видатних людей, дорогі вазони, де посаджено всіляких кольорів квіти" [16, с. 137].

Важливим буде згадати і той факт, що В. В. Тарновський-молодший продовжив й укріпив традицію гостинності, започатковану його попередниками. Бажаними гостями були художники, літератори, композитори, громадські діячі, представники відомих родів, з якими особисто товаришував господар, вчений люд.

Звичайно, перерахувати кількість імен, автографи яких зберіглися у відомому альбомі власників, неможливо. Та все ж хотілося згадати тих, які своїми думками чи ідеями вплинули на формування світогляду нашого земляка: Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров, П. О. Куліш, О. М. Куліш, Д. І. Яворницький, О. М. Лазаревський, М. А. Маркевич, М. Ф. Біляшівський, І. Ю. Рєпін, В. П. Горленко, О. Я. Волосков, О. О. Агін.

Цілеспрямований молодий чоловік підтримував не лише діячів культури, але й простий український народ. У 1869 р. він втілює у життя проект медичного обслуговування в Чернігівській губернії: при Парафіївському цукровому заводі була влаштована лікарня, у якій працювали лікар і два фельдшери. Відвідувати її могли не тільки робітники, а й селяни Парафіївської волості.

Із 70-х рр. XIX ст. В. В. Тарновський-молодший бере активну участь у громадсько-політичному житті Ніжина. Саме у цей час зароджується ідея увічнення пам'яті відомого українського і російського письменника М. В. Гоголя. Було обрано Комітет, члени якого доручили уродженцю Ніжинського повіту П. П. Забілі скласти кошторис на виготовлення бюсту, а місце для монумента обрали у громадському сквері на колишньому Соборному майдані [8, с. 142].

Відкриття пам'ятника відбулось 4 вересня 1881 р., і велика заслуга у цьому належала ніжинському предводителю дворянства В. В. Тарновському-молодшому, який не лише влаштував урочистий прийом, але і вклав у цю справу значні кошти. Зазначимо, що родину славнозвісних благодійників поєднували давні відносини з М. В. Гоголем (В. В. Тарновський-старший був товаришем письменника по Ніжинській гімназії вищих наук, і ця щирість взаємин збереглася на все життя).

28 травня 1881 р. громадський діяч знову був обраний на посаду предводителя дворянства Ніжинської Управи, а 22 вересня Чернігівським Дворянським Депутатським Зібранням "за выслугу трех трехлетій в должности по выборам дворянства... Всемиловнейше пожалован Кавалером Ордена Св. Владимира 4-й степени" [4, арк. 3], 15 травня 1883 р. відзначений орденом Св. Анни II ступеня [5, арк. 23].

За добросовісну службу В. В. Тарновського-молодшого було нагороджено чином статського радника. Хоча довгий час на шляху одержання чергової відзнаки існувала певна перешкода. Виявляється, що "Тарновскій Указомъ Правительствующаго Сената от 2 ноября за № 13829 устраниен от должности Предводителя

Дворянства Нежинского Уезда на время следствия и суда по делу о беспорядках и упущениях, замеченных при ревизии дела-производства Нежинского Уездного по воинской повинности Присутствия" [5, арк. 1].

Розслідування, яке тривало до жовтня 1885 р., виявило, що суспільно-політичний діяч за станом здоров'я не міг слідкувати за всім особисто, а тому довірив роботу писарю Андрію Стебліну. І хоча такі дії призвели до упущень по службі, але вони не мали "каких либо указаний на злонамеренность или другие личные виды". Тож обвинувачення були зняті, Тарновський продовжив виконувати покладені на нього обов'язки, а 25 травня 1887 р. був вп'яте обраний на посаду предводителя дворянства.

Широкомасштабною діяльністю колекціонер відзначився й у культурно-мистецькому та літературному житті України. Відомо, наприклад, про значні його пожертви на спорудження пам'ятників І. П. Котляревському в Полтаві та Б. М. Хмельницькому в Києві. Окремою історією є причетність митця до впорядкування та збереження Шевченкової могили.

Теплі стосунки склалися у Кобзаря з В. В. Тарновським-молодшим. Свою першу зустріч з поетом він змалював так: "Мене пройняв якийсь трепет, мене лихоманило, мов у гарячці: переді мною стояв той, чії вірші й пісні я вже давно знав від моєї няні Борисівни" [18, с. 156]. Тому не дивно, що меценат був першим із українських діячів, хто добивався зняття заборони з імені Т. Г. Шевченка і розпочав клопотання про встановлення пам'ятника та перейменування Бібівського бульвару на бульвар Шевченка.

Як свідчать архівні документи, В. В. Тарновський-молодший не лише пожертвував тисячу карбованців на пам'ятник, а й прикрасив його справжнім витвором мистецтва – чудовим барельєфним зображенням поета, виготовленим за ескізом мецената у 1883 р. [17, с. 68]. Такий самий барельєф був встановлений у Качанівському парку, недалеко від дуба, де любив бувати Т. Г. Шевченко.

Із 90-х рр. XIX ст. щороку в Шевченківські вечори, організовані Київським літературно-артистичним товариством, Василь Васильович влаштовував великий обід, на який сходилися поетові однодумці, шанувальники, близькі люди [20, с. 68]. За його ініціативи відбувалися гуртові подорожі пароплавом для поклоніння праху. А найголовніше, йому вдалося зібрати величезну колекцію, бібліотеку творів поета і праць про нього. Громадський

діяч зробив те, чого не зміг зробити ніхто, оскільки на той час подібні заходи були заборонені.

Активну участь благодійник взяв у створенні і виданні історичного журналу "Київська старовина", перший номер якого з'явився у січні 1882 р. До кінця свого життя Тарновський-молодший фінансував і всіляко підтримував український щомісячник. Цікаво, що засідання редакційного комітету часто відбувалися у київському помешканні митця, по завершенні яких господар частував усіх вечерєю, що отримала жартівливу назву "пастила" – улюблені його ласощі з дитинства [14, с. 189].

27 серпня 1891 р. В. В. Тарновського-молодшого було обрано почесним членом Товариства "Просвіта" у Львові. Усвідомити значення цього звання дає можливість той факт, що за 60 років існування "Просвіта" наділила цією почесною лише 69 чоловік [12, с. 49]. І серед них той, чиї добродійні акції не знали меж до останніх днів. Його сучасники навіть засудили такі колекціонерські примхи та всілякі химерії, пов'язані з викиданням грошей, що поставили його на межу розорення.

У 1897 р. господар вимушений був продати Парафіївську економію і свою улюблену Качанівку багатому цукрозаводчику П. І. Харитоненку. Гроші від продажу він поділив на три рівні частини: собі, доньці Соні й синові Васючку. Колекцію, бібліотеку й значну частину меблів було вивезено до Києва, у нове помешкання [21, с. 91]. Незабаром свою унікальну колекцію української старовини меценат подарував Чернігівському губернському земству.

13 червня 1899 р. цієї неординарної людини, про яку можна сказати словами Франкового "Мойсея": "Все, що мав у життю, він віддав для одної ідеї, і горів, і яснів, і страждав, і трудився для неї", – не стало. У його житті було немало тяжких сторінок, але він завжди залишався відкритим до чужих бід. Не кожен здатний на таке.

Література

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127. Чернігівське губернське правління (1800–1919 рр.), оп. 10 а, спр. 310. По отношению Черниговской Губернской Земской Управы, об утверждени в должность попечителя Борзенской Городской Больницы Помещика Василия Тарнавскаго, 10 арк.

2. ДАЧО, ф. 127, оп. 10 а, спр. 3344. По прошенію Титулярнаго Советника Василия Тарнавскаго, спредставленіем денег напомянания претензій к нему надворного советника Любицына, 43 арк.

3. ДАЧО, ф. 127, оп. 26 а, спр. 220. О Утверждении лиц избранных на должности Уездных Предводителей Дворянства, 157 арк.
4. ДАЧО, ф. 127, оп. 26 а, спр. 252. По отношению Черниговского Дворянского Депутатского Соборанія, о представленіи к награде орденом Св. Владимира 4 ст. секретаря Дворянства Титулярнаго Сотника Ходата, Депутатов Дворянства: Поручика Клобукова и Коллежскаго Советника Андрея Искрицкаго, Предводителей Дворянства: Нежинскаго и Новозыбковскаго Поручика Михаила Уманца, 6 арк.
5. ДАЧО, ф. 127, оп. 29 а. спр. 128. Об возведении Нежинскаго предводителя дворянства Василия Тарновскаго в чин статскаго советника, 27 арк.
6. Качанівка. Альбом автографів / упоряд. С. О. Половнікова. – К. : Темпора, Майстерня Книги, 2010. – 327 с.
7. Колосова Н. А. Меценатська діяльність родини Тарновських в культурному розвитку України / Н. А. Колосова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв / Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – К. : Міленіум, 2012. – № 3. – С. 74–78.
8. Костенко І. П. Пам'ятник М. В. Гоголю у Ніжині / І. П. Костенко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3 (15). – С. 142–143.
9. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / П.-Р. Магочій ; пер. з англ. : Е. Гйдель, С. Грачов, Н. Кушко та ін. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. – 794 с.
10. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговскаго дворянства / Г. А. Милорадович. – СПб. : Губернская типографія, 1901.
Т. 2. – Ч. 6. – 1901. – С. 194–196.
11. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник / упоряд. С. В. Шурляков. – К. : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 1996.
Т. 5. – Вип. 1. – 1996. – 96, [2] с.
12. Надопта А. В. Василь Васильович Тарновський (молодший) – почесний член Товариства "Просвіта" у Львові / А. В. Надопта // Скарбниця української культури : зб. наук. праць. – Чернігів : Сіверянська думка, 2002. – Вип. 3. – С. 48–51.
13. Папета С. П. Качанівка / С. П. Папета // Родовід : – 1996. – № 14 (96). – С. 28–33.
14. Половнікова С. О. Василь Васильович Тарновський: духовні витоки українського патріотизму та благодійності / С. О. Половнікова // Скарбниця української культури : зб. наук. праць. – Чернігів : Сіверянська думка, 2007. – Вип. 8. – С. 183–190.
15. Синельник І. С. В. Тарновський та його колекція українських старожитностей / І. С. Синельник // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2004. – Чис. 11 (2). – С. 279–292.

16. Слабошпицький М. Ф. Українські меценати: нариси з історії української культури / М. Ф. Слабошпицький. – 2-ге вид., стер. – К. : Вид-во М. П. Коць і Ярославів Вал, 2006. – 416 с. : іл.

17. Тарахан-Берега З. П. Василь Тарновський та пам'ятник-хрест на Шевченковій могилі / З. П. Тарахан-Берега // Родовід. – 1996. – № 14. – С. 65–75.

18. Тарновський М. В. Василь Тарновський (молодший) / М. В. Тарновський // Хроніка-2000. – К., 1997. – № 19–20. – С. 156–175.

19. Товстоляк Н. М. Земська діяльність В. В. Тарновського-старшого / Н. М. Товстоляк // Знаки питання історії України: українська історія у європейському контексті : збірник матеріалів II Міжнародної конференції. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – С. 54–57.

20. Товстоляк Н. М. Уроки Василя Тарновського (1837–1899) / Н. М. Товстоляк // Етнос. Культура. Нація : зб. наук. праць за матеріалами II Міжнародної науково-практичної конференції. – Дрогобич : Коло, 2001. – Вип. 2. – С. 65–70.

21. Шевченко Б. В. Качанівка, душі спочинок : фотоальбом / Б. В. Шевченко ; авт. тексту Г. Петренко ; упоряд. В. Лебедея. – 3-те вид., доп. – К. : Гнозис, 2012. – 128 с. : іл.

**Книговидавничі практики у поширенні політичних ідей
на підросійських українських теренах
другої половини XIX – початку XX ст.**

Наведені у статті статистичні та бібліографічні дані обґрунтовують твердження про те, що поширення книжкової продукції сприяло перетворенню українських теренів на один з епіцентрів політичної боротьби. Попередніми умовами для цього стали економічний розвиток українських земель, розвинене транспортне сполучення, наявність потужної поліграфічної бази, а також впевненість керівництва російських, польських та єврейських політичних партій у наявності "свого" електорату в цьому регіоні. Найактивніше та найпродуктивніше у цьому процесі проявили себе російські політичні партії. Приклад використання книжкової комунікації представниками українських політичних партій свідчить, що головним результатом такої діяльності може бути не поширення політичних ідей, а формування громадської думки, у даному разі – пробудження національної свідомості.

Ключові слова: політичні партія, книжкова продукція, українські губернії, громадська думка.

Используемые в статье статистические и библиографические данные аргументируют утверждение о том, что распространение книжной продукции способствовало превращению украинских земель на один из эпицентров политической борьбы. Этому способствовали экономический потенциал украинских земель, развитое транспортное сообщение, мощная полиграфическая база, а также уверенность руководства российских, польских и еврейских политических партий в присутствии «своего» электората в этом регионе. Наиболее успешными в этом процессе оказались российские политические партии. Примеры использования книжной коммуникации представителями украинских политических сил свидетельствуют, что главным результатом этой деятельности может быть не столько распространение политических идей, сколько формирование общественной мысли, в данном случае – пробуждения национального сознания.

Ключевые слова: политическая партия, книжная продукция, украинские губернии, общественная мысль.

Statistical and bibliographic data presented in the paper substantiate the statement that printing matters distribution has contributed to turning Ukrainian territory into one of the foci of political struggle. It was preconditioned by economic advancement of Ukrainian territories, well-developed transport communication network, availability of high-productive printing facilities as well as confidence of Russian, Polish and Jewish parties leadership in the presence of their electorate in those regions. Russian political parties exerted themselves most active and efficient in that process. Example of utilization of book-mediated communication by representatives of Ukrainian political parties evidences that those activities may resulted not in dissemination of political ideas but rather in formation of public opinion exhibited in that case as awakening of Ukrainians' national consciousness.

Key words: political party, printing matter, Ukrainian provinces, public opinion

Однією з ознак політичної модернізації суспільства є творення громадянського суспільства, зокрема, поява та розвиток громадської думки, що передається за допомогою соціальної комунікації. До появи електронних засобів комунікації (радіомовлення та телебачення, згодом Інтернету) основою соціальних комунікацій було усне та друковане слово. З поширенням писемності та зростанням популярності читання зростали можливості книжкової та пресової комунікацій, що здавна стало об'єктом уваги вчених, політиків, публіцистів тощо. Дослідники приділяють головну увагу вивченню періодичних видань політичних партій та організацій, що докладно та оперативно подавали інформацію про поточні події. Періодика традиційно знаходиться у центрі уваги фахівців політичної історії, журналістів, бібліографів. У радянський період дослідники глибоко вивчали більшовицьку пресу, у незалежній Україні – українських політичних партій. Розглядаються ними й друковані органи інших партій та організацій, які діяли на українських теренах. Книжкові видання й досі не ставали об'єктом спеціального узагальнюючого дослідження. Вони іноді потрапляють у коло зору дослідників, як правило, у випадках розлогого викладу поглядів партійних лідерів та публіцистів на ті чи інші актуальні питання того часу. Винятком є узагальнююча монографія російського історика А. В. Шевцова [1], який розглянув видавничу діяльність російських ліберальних та консервативних партій початку ХХ ст., зокрема на українських теренах. У радянський час досить докладно досліджувалася марксистська книга в Україні [2].

Враховуючи зростання суспільно-політичних рухів та революційні події на теренах Російської імперії досліджуваного періоду, важливим є вивчення значення книговидавничих практик у поширенні політичних ідей. Терени українських губерній становлять особливий інтерес через складну політико-партійну систему, яка склалася тут на початку ХХ ст.

Досліджувати означену тему складно через нерозробленість джерельної бази. Історичні реалії ніяк не могли сприяти збереженню книжкових видань, особливо нелегальних, тому жодний архів чи бібліотека не можуть репрезентувати весь репертуар видань. Важливою проблемою постає питання створення зведеного каталогу подібної продукції, зокрема на українських теренах. Тим паче, що узагальнення матеріалу про український бібліографічний репертуар досліджуваного періоду ще не завершено. На сьогодні є можливість використання дотичних праць, серед яких "Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX в." (2-ге вид., 1981–1982) [3], який відображає продукцію, переважно соціалістичних партій, та бібліографічний покажчик О. В. Шевцова "Непериодические издания русских либеральных и консервативных партий начала XX века" (2002) [4]. Поза увагою цих покажчиків залишається видавнича продукція соціалістичних партій 1900–1916 рр., а також націоналістичних партій (українських, єврейських, польських тощо) Російської імперії. Частково цю проблему можна вирішити за допомогою покажчиків, що репрезентують український бібліографічний репертуар [5–8], покажчиків окремих колекцій [9]. Попри певну обмеженість джерельної бази уявляється можливим подати загальну характеристику книговидавничих практик поширення політичних ідей на українських теренах.

Першою спробою систематичного використання книжкових видань для популяризації політичної ідеології на українських теренах можна вважати діяльність народників. Вплив загальноросійського демократичного руху народницького забарвлення починає простежуватися вже з другої половини 1850-х рр. з поширенням видань Вільної російської друкарні О. Герцена та М. Огарьова, згодом видань "Землі та волі". Друкована продукція розповсюджувалася у досить вузькому колі освіченого населення. Спроби народників-"сімдесятників" налагодити пропагандистську діяльність серед широких верств населення в процесі "ходіння в народ" не дали відчутних позитивних результатів. На початку 1880-х рр. після розгрому народницьких організацій у

Петербурзі та Москві намітилася тенденція до децентралізації, посилення роботи у регіонах, зокрема в українських губерніях. Як зауважували у Департаменті поліції, "Київ з його революційними гуртками, учасники яких завжди вирізнялися сміливістю та рішучим образом дій, поєднував в собі достатньо сили для організації різних революційних заходів" [10, с. 3]. Харків та Одеса, значні промислові та торговельні центри, із значною кількістю студентської молоді також не відставали. Народницькі, марксистські та національні політичні ідеї першими почали систематично розповсюджуватися за допомогою книжкових видань.

Налагодити нелегальний друк на території губерній було складно. Російське законодавство обмежувало можливості придбання друкарського обладнання та друку недозволених видань. Місцеві діячі могли використовувати тільки гектограф, який давав можливість отримати тираж до 100 прим., та пізніше мімеограф (тираж до 2–3 тис. прим.), що не могло забезпечити розвиток масового руху. Доправляти закордонні видання було досить складно, тому вони широкого поширення також не могли набути. До кінця XIX ст. на території Російської імперії, згідно зі "Сводним каталогом русскої нелегальної и заперщеної печати XIX в." [3], нелегально вийшло друком 740 книжкових видань, з яких на територіях українських губерній – 162 видання (21,9 %). Як уже, наголошувалося, це були переважно видання загальнодемократичного антиімперського та соціалістичного спрямування. Поширювалися вони серед досить вузького кола читачів і призначалися, насамперед, для пропаганди політичних ідей. Треба відзначити, що на цьому етапі революційної боротьби у Російській імперії ще не відбулося розмежування між представниками лівого флангу політичних ідеологій. В умовах браку агітаційної літератури соціалісти активно використовували народницьку літературу.

Одним з модернізаційних процесів є, як відомо, масовізація культури, зокрема загальне зростання кількості письмених та інтересу до читання. Книга поступово перетворювалася на предмет повсякденного вжитку. На тлі розширення палітри політичних ідеологій її почали використовувати як зброю у міжпартійній боротьбі. Прикметою часу стає поява масово-політичної книги як окремого типу видання за цільовим призначенням. Якщо спочатку більша частина населення не належала до кола безпосередніх читачів подібних видань, то політична радикалізація суспільства змусила їх цікавитися ними.

Закономірним результатом модернізації Російської імперії стало формування багатопартійної політичної системи, початок якої був закладений наприкінці XIX ст. і розвинутий після жовтневого маніфесту 1905 р. Першими, як відомо, оформилися групи соціалістичних партій – марксистських і неонародницьких, згодом ліберальні та консервативні. Кожне з партійно-політичних угруповань прагнуло вербувати собі прибічників, вести агітаційно-пропагандистську діяльність, використовуючи можливість публічного оприлюднення своїх поглядів у друкованому вигляді. Вважалося, що широкі маси населення ще були не готові до сприйняття ідеологій партій, тому керівництво партій сподівалося за допомогою книжкової комунікації вирішити два завдання: агітаційно-пропагандистське та просвітницько-політичне. Відповідно до поставлених завдань потрібно було використовувати різні види друкованої неперіодичної продукції.

За кількісними характеристиками у загальному масиві неперіодичної друкованої продукції переважали аркушівки (видання від 1 до 4 стор.) та популярні брошури (5–48 стор.), що безпосередньо було пов'язано із завданнями агітаційно-пропагандистської роботи та масовим характером політичних видань [11, с. 38]. Аркушівки призначалися для поширення серед соціальних низів, насамперед, сільської місцевості; брошури – для широких кіл самостійних читачів; книги – для підготовленого читача. Аркушівки агітували за певні дії або позицію, брошури роз'яснювали ці дії або погляди. Книга використовувалася для підготовки агітатора, вербування нових членів політичних партій та організацій. Книг, у книгознавчому розумінні (понад 48 стор.), випускали відносно мало. Наприклад, у видавничому репертуарі кадетської партії книжкові видання склали тільки 15,6 % (73 з 468 назв видань) [12, с. 15].

Основний масив книжкових видань складали брошури, оскільки вони здатні були швидко задовольнити величезну потребу в літературі, коштували дешевше, були меншими за обсягом. Про панування брошурної продукції зауважував М. С. Грушевський: "Але в міру того, як пульс громадянського руху бив живіше, книгу все більше виганяла і забивала на торгу брошура. Життя з незвичайною швидкістю висувало все нові і нові питання, і обиватель не мав часу читати книжки, а хапав брошуру, яка обіцяла поінформувати його з затратною чвертьгодини часу і не більше гривеника капіталу" [13, с. 106]. Періодичне видання, попри його швидку реакцію на поточні події, також не могло задо-

вольнити читача. Цю перевагу брошури над періодичним виданням В. І. Ленін пояснював таким чином: "... бо роз'яснити кожне питання середняку по-справжньому в газеті неможливо. Для цього треба почати спочатку, з азів і дійти до кінця, розжувавши питання з усіх сторін. Навряд чи газета в змозі дати це навіть при ідеальному забезпеченні її літературними силами" [14, с. 225].

Політична брошура навіть набула характерного вигляду. Вона друкувалася на тонкому папері, все зайве відрізалося, щоб зменшити вагу до мінімуму. Обкладинка виготовлялася з щільних сортів паперу, як правило, світлих тонів, на яких чітко читався заголовок. Часто брошури прикрашалися рамкою-акциденцією, виконаною у традиціях пануючого художнього стилю "модерн", що додавало їй легальності. Відсутність твердої палітурки диктувалося нелегальними умовами існування більшості брошур. Невеличка, легка та м'яка, вона без особливих зусиль ховалася за халяву чобота, за пазухою, в кишені, у картуз або дамський ридикюль [2, с. 56].

Активно розвивалася видавнича діяльність як опозиційних, так і проурядових партій. Партійні організації різних рівнів створювали спеціальні структури, які займалися плануванням, редагуванням, друком, поширенням та використанням видань. Головна увага приділялася видавничій діяльності, що підтверджує те, що рішення з планування, випуску та поширення видань приймалися на найвищому рівні. Центральні партійні органи координували видавничу діяльність, контролювали фінансові витрати на її здійснення, адже вони поглинали значну частину партійних бюджетів. Відомо, наприклад, що ЦК кадетської, більшовицької партій витрачали щороку на видавничу діяльність сотні тисяч карбованців [12, с. 14]. Видання були, так би мовити, планово-збитковими, вони не окуплювалися, адже більшість їх, особливо під час виборчих кампаній, поширювалися безкоштовно або продавалися нижче за собівартість. Хоча соціалістичним партіям під час революційного підйому 1905 р. вдалося ще й заробити [15; 16].

Більша частина "великоформатної" друкованої продукції випускалася у Петербурзі, Москві та за кордоном, де знаходилися центральні партійні органи, існувала міцна технічна база та концентрувалися значні фінансові ресурси. Більш-менш стало був налагоджений випуск книжкових видань у регіональних центрах, серед яких одними з найважливіших вважалися українські – Київ, Одеса та Харків. Більшість провінційних організацій випускали тільки листівки і лише іноді брошури.

Націленість книжкової продукції на пояснення поточних подій та розкриття перспектив тих чи інших подій або явищ на тлі поширення читання як техніки отримання актуальної інформації, – це породило надзвичайний попит на книгу під час революції 1905–1907 рр. Ще однією передумовою його зростання стало послаблення цензури. Уже наприкінці 1904 р. царський уряд розглядав цензурні послаблення як необхідну умову зниження активності зростаючого революційного руху. У березні 1905 р. було прийнято рішення скасувати попередню цензуру для всіх видів книг і брошур. З того часу всі книговидавничі фірми отримали можливість заробляти гроші на випуску та продажу раніше забороненої літератури. Книжковий ринок першого революційного року виніс на поверхню майже всю підпільну літературу, все те, за контрабанду чого уряд тривалий час жорстко карав людей. Видавцями суспільно-політичної літератури становили всі бажані, її випуск швидко комерціалізувався. Крім партійних угруповань, видавнича лихоманка захопила поважних книговидавців і книготорговців. Власники книгарень, відчуваючи комерційну перспективність цього сегменту книжкового ринку, навіть видавали аванс та кредит видавцям під заставу майбутнього видання [2, с. 90]. Крім передруку раніше заборонених видань, оприлюднювалися програмні документи політичних партій та організацій, видання, що містили теоретичні пояснення їхніх ідеологічних поглядів, практичні рекомендації з організації та тактики революційних дій, пропагандистсько-агітаційної та виборчої діяльності.

Швидка політизація населення та лібералізація законодавства про друк призвели до різкого зростання попиту на масово-політичні видання всіх ідеологічних спрямувань – "книжковому припливу", за визначенням відомого тодішнього бібліографа М. О. Рубакіна [17]. З жовтня 1905 до квітня 1906 р., тобто за півріччя, у Російській імперії, за підрахунками М. О. Рубакіна, вийшло друком 1699 назв брошур, з яких соціал-демократичних – 953, кадетських – 426, есерівських – 250, анархістських – 70 [17]. Тобто на книжковому ринкові Російської імперії революційного періоду панувала соціалістична література.

Як уже зауважено, це були переважно брошури, які коштували у межах 10–15 коп., що для представників соціальних низів становило значну суму, витратити яку треба було з розумом. І той факт, що суспільно-політична література активно проникала у село, свідчить про глибоке переконання селян у її необхідності та важливості. А враховуючи традиційне господарське ставлення

селян до предметів матеріального світу, зокрема книги, а також загальне поважне ставлення до друкованого слова, стає зрозумілим, якого значення книга набувала у цьому середовищі.

Уже сучасники розуміли можливі результати такої поширеності політичної книги. Так, 29 травня 1906 р. директор Департаменту поліції інформував Головне управління у справах друку, що "у теперішній час циркулюють серед народу, переважно у сільських місцевостях, різні брошури протиурядового спрямування, видані... без дозволу цензури", які "здійснюють шкідливий вплив на малоосвічені класи сільського населення і значною мірою сприяють розвитку серед селян революційного руху" [16, с. 141]. Подібною популярністю користувалася тільки література "тенденційного", як її називали, характеру. Навіть офіційні особи визнавали, що, порівняно з революційно-демократичними, проурядові видання були не популярними серед широких верств населення. Начальник Київського охоронного відділення у вересні 1905 р., повідомляючи у Департамент поліції про популярність революційних видань, нарікав, що вони не мають "противаги у виданні безкоштовних, вміло і розумно складених патріотичних і консервативних листків для народу" [15, с. 112].

На цей "книжковий приплив" уряд відреагував початком судових переслідувань раніше дозволених видань. Їх вилучали з торгівлі та бібліотек, знищували. Якщо за два з половиною століття існування російської цензури заарештовано було близько 300 книг, то за 14 місяців "волі" (з 17 жовтня 1905 до 1 січня 1907 р.) було конфісковано 361 видання [18, с. 134]. На рубежі 1906–1907 рр., особливо з початком реакції, спостерігається перехід від брошури до "товстої" книги, єдиної можливої у легальному середовищі. Брошурна продукція поверталася у практику нелегальної роботи. У другій половині 1907 р. настав, за висловом М. О. Рубакіна, "книжковий відлив", викликаний різким спадом громадської активності у зв'язку з поразкою революції, адміністративними переслідуваннями та перенасиченням ринку масово-політичними виданнями. В цілому, у книжковому ринкові політичних видань відбулася реструктуризація: література соціалістичної та неонародницьких партій повернулася у нелегальний сектор, а проурядових ліберальних та консервативних партій, навпаки, почала отримувати державні субсидії, що дозволило налагодити стабільний її випуск.

Усього до початку революційних дій 1917 р., за підрахунками вітчизняного дослідника А. І. Павка, на українських теренах діяло

понад 20 українських політичних партій та організацій, понад 30 російських партійно-політичних угруповань, 4 єврейських та 4 польських політичних партій [19, с. 94]. Якщо єврейські та польські партії працювали переважно з національним електоратом, то українські та російські прагнули охопити все населення українських губерній. Найбільший книжковий потік забезпечували російські партії. Про їхню активність свідчить кількість друкованої продукції. За даними О. В. Шевцова, до Лютневої революції 1917 р. на території українських губерній було надруковано 692 назви (19,7 % всього репертуару) неперіодичних видань російських ліберальних та консервативних партій [4]. Центрами їхнього продукування були: Київ – 213 видань, Одеса – 172, Харків – 112, Почаїв – 93. Решта 102 видання було надруковано у 24 українських населених пунктах. Порівнюючи загальноукраїнські дані з тим, що у Москві було надруковано 25,2 % репертуару згаданих партій, а в С.-Петербурзі – 30,3 %, стає зрозумілим, що на всі інші регіони імперії припадає тільки 24,8 % [4]. Тобто територія українських губерній була одним з центрів видавничої продукції російських політичних партій.

За результатами досліджень О. В. Шевцова, найбільшого розмаху у книговиданні досягли партії більшовиків, меншовиків, есерів, кадетів, октябристів та Союзу російського народу [12, с. 17]. Це були партії, які набули широкого поширення й на українських теренах [20, с. 27]. Враховуючи, що тут циркулювала значна частина московських і петербурзьких видань, можна уявити щільність інформаційного простору та місцевий градус протистояння в агітаційно-пропагандистській боротьбі. На думку вітчизняного історика А. І. Павка, в обмеженому характері легальних умов політичної діяльності, демократичних свобод Російської імперії енергетику політичного поля визначали в основному ліворадикальні партії [21, с. 30].

Переважна більшість досліджуваних книжкових видань, що створювалися та поширювалися на українських теренах, відносилися до типу масово-політичних. Аналіз бібліографічних показників свідчить, що тематика видань відображала пріоритети партійної ідеології та тактики. Всі без винятку партії та організації надавали перевагу випуску політичної та політико-правової літератури. Легальні партії, які брали участь у передвиборних перегонах, приділяли належну увагу офіційно-документальним виданням. У репертуарі масово-політичної книги тематично виділявся блок соціально-економічної літератури.

Як окремі типи можна визначити наявність видань рекомендаційної бібліографії (поради, що читати з тих чи інших актуальних суспільно-політичних та соціально-економічних питань) та довідкові видання (списки членів центральних органів, місцевих організацій, а також календарі). Деякі партійні видання можна визначити як наукові. Серед ліберальних та консервативних партій особливу увагу цьому напрямку друку приділяли кадети, Російський народний союз імені Михайла Архангела та Всеросійський національний союз [11, с. 38]. Крім випуску власне політичних або економічних видань, Волинський Союз російського народу, наприклад, започаткував серію "Древнейшие города Вольни в историческом описании", в якій виходили друком історико-краєзнавчі праці. Представники соціалістичних партій успішно продукували переклади теоретичних праць західноєвропейських соціалістів К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Каутського, А. Бебеля, Ф. Лассаля, Лафарга, Ж. Геда, Ж. Жореса та ін.

Російський дослідник О. В. Шевцов вважає, що типологічно продукція консервативних партій була різноманітніша за продукцію ліберальних і соціалістичних партій. Перевага у загальному потоці партійної книжкової продукції видань "прогресивного" (ліберального і соціалістичного) характеру примушувало консерваторів протиставляти продукцію різноманітного тематико-типологічного призначення, зокрема довідкові, навчальні, художні видання, навіть картографічні, нотні та образотворчі [11, с. 39–40].

За мовною ознакою панувала російська продукція. Зрозуміло, що українські, єврейські та польські партії випускали книги та брошури відповідними національними мовами, але з помітно меншим розмахом. Цікавою тенденцією революційних років стало загравання неукраїнських партій з українським населенням. Вони, маючи на меті збільшити електорат, завербувати нових прихильників або, навпаки, заплямувати конкурентів, зверталися до україномовного друку. Виявлено, наприклад, україномовну "Програму конституційно-демократичної партії" (СПб., 1906) [7, т. 2, с. 152]. Це цілком логічно з огляду на те, що до кадетів приєдналися такі відомі українські громадські діячі, як І. В. Луцицький, В. П. Науменко, Л. М. Яснопольський, Ю. О. Кистяківський, А. В. Корчак-Чепурківський та ін. Меншовики видрукували брошуру свого лідера Л. Мартова "Новий закон" (пер. з рос., СПб., 1906) [5, т. 6], присвячену закону про вибори. Попри загальну націленість Бунду (єврейської соціалістичної партії) на єврейський електорат, для роз'яснення позиції у національному питанні серед українського населення,

була надрукована брошура В. Медема "Соціал-демократія и національний вопрос" (СПб., 1906) [5, т. 6]. Для поширення інформації про діяльність польських партій було оприлюднено книгу М. Лозинського "Польська народова демократія" (К., 1908) [5, т. 6]. Сутності ідей чорносотенних організацій було присвячено брошуру "Що таке Союз руського народа і чого він добиваєця" (Од., 1907).

Українська суспільно-політична брошура утворювала свій сегмент політичного інформаційного простору. Основним її видавцем стали українські політичні партії та їхні лідери. Формування багатопартійної політичної системи було закладено наприкінці ХІХ ст. Як уже зазначалося вище, до початку революційних дій 1917 р. на українських теренах діяло понад 20 українських політичних партій та організацій. Специфічною складовою їхньої ідеології був націоналістичний елемент. Перші вітчизняні політичні партії відіграли вирішальну роль у національному самоутвердженні українців, стали могутнім фактором політичної структуризації українського громадянства. Дискусії на сторінках друкованих видань викликали інтерес у раніше інертних до національного руху громадян, робили з них якщо й не свідомих українців, то хоча б таких, що співчували українській національній ідеї. Це залучення широких верств принаймні до обговорення українського питання було, за оцінкою вітчизняного історика О. В. Лисенка [22, с. 226–227], не менш важливим, ніж створення його стратегічної лінії.

В одній з попередніх публікацій [23], розглядаючи використання книжкової комунікації у діяльності українських партій, ми дійшли висновку, що український сегмент інформаційного політичного простору був скоріше національним, ніж політичним. Найрезультативніші форми використання книжкової комунікації продемонстрували українські ліберали та очолюваний ними національно-культурний рух.

* * *

Успішна політична боротьба, як відомо, передбачає свідоме використання соціальних комунікацій для досягнення своєї мети. У досліджуваній період на території українських губерній представники всіх ідеологічних таборів брали активну участь у книжковій комунікації. Першими її систематичне залучення почали народники, до них приєдналися соціалісти, пізніше – представники ліберального та консервативного таборів. Якщо у 1870-х рр. книжкова комунікація охоплювала вузьке коло освічених прошарків населення, то з 1890-х рр., з поширенням письменності, зрос-

танням інтересу до читання, починається продукування масово-політичної книги як окремого типу видання, розгортається видавнича діяльність політичних партій та організацій. З формуванням партійно-політичної структури формується ідеологічне розмаїття друкованої продукції. Найбільший попит на неї існував у революційні періоди. Високий ступінь радикалізації суспільства свідчить про успіх агітаційно-пропагандистської діяльності, зокрема використання книжкової комунікації.

Треба визнати, що українські терени стали одним з епіцентрів політичної боротьби. Мабуть, у жодному регіоні Російської імперії (за винятком столиць) вона не велася з таким завзяттям за допомогою друкованої продукції. Це, зокрема, зумовлювалося економічним розвитком українських земель, розвинутим транспортним сполученням, наявністю потужної поліграфічної бази, а також упевненістю керівництва російських, польських, єврейських партій в наявності "свого" електорату на цих теренах. Найактивніше та найпродуктивніше себе проявили російські партії. Приклад використання книжкової комунікації представниками українських політичних партій свідчить, що головним результатом такої діяльності може бути не поширення ідей, а формування громадської думки, у даному випадку – пробудження національної свідомості.

Література

1. Шевцов А. В. Издательская деятельность русских несоциалистических партий начала XX века / А. В. Шевцов ; Рос. нац. б-ка. – СПб., 1997. – 316 с.
2. Демченко Е. П. Издание марксистской книги на Украине до Великого Октября / Е. П. Демченко. – К. : Наук. думка, 1987. – 162 с.
3. Сводный каталог русской нелегальной и запрещенной печати XIX века : кн. и период. изд. : в 3 ч. – 2-е доп. и перераб. изд. – М. : ГБЛ, 1981–1982.
4. Непериодические издания русских либеральных и консервативных партий начала XX века : библиогр. указ. / А. В. Шевцов ; Рос. нац. б-ка. – СПб., 2002. – 416 с.
5. Репертуар української книги, 1798–1916 : матеріли до бібліографії : в 9 т. / Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, НАН України. – Л., 1995–2005.
6. Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 1798–1916 : бібліогр. покажч. : в 4 вип. / нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 1996–2001.

7. Друкований зведений каталог україномовної книги державних бібліотек та музеїв України. 1798–1923 / Нац. парламент. б-ка України. – К. : Глобус, 1999–2003. – Вип. 1–4.

8. Книга в Україні. 1861–1917 : матеріали до репертуару укр. кн. / НАН України, Нац. б-ка України імені В. Вернадського ; В. Ю. Омельчук (ред.) ; С. Й. Петров, С. С. Петров (уклад.). – К., 1996–2012. – Вип. 1–15 : А–С – (Нац. бібліографія України).

9. Русская нелегальная и запрещенная литература XIX века в фондах Научной библиотеки ОГУ : в 2 ч. / Одес. ун-т им. И. И. Мечникова. – Од., 1976–1978.

10. Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях империи, за время с 1 января по 1 июля 1884 г. по делам о государственных преступлениях. – СПб., 1884.

Т. 8. – 1884. – 116, 32 с.

11. Шевцов А. В. Издательская деятельность русских несоциалистических партий начала XX века : автореф. дисс. ... д-ра. филол. наук : спец. 05.25.04 / Шевцов А. В. – СПб., 1998. – 44 с.

12. Шевцов А. В. Издательская деятельность кадетской партии (1905 – сер. 1918 гг.) : автореф. дис. ... канд. филолог. наук : спец. 05.25.04 / А. В. Шевцов ; СПбГИК. – СПб., 1993. – 19 с.

13. Грушевський М. С. Видавнича криза (1909) / М. С. Грушевський // Грушевський М. Твори : в 50 т. – Л. : Світ, 2005.

Т. 2. – 2005. – С. 106–114.

14. Ленин В. И. Редакции "Южного рабочего" : письмо 16 сент. 1902 г. // ПСС. – Т. 46. – С. 225.

15. Иоффе А. М. Издательская деятельность большевиков в 1905–1907 гг. / А. Ф. Иоффе. – М., 1971. – 256 с.

16. Голубева О. Д. Издательское дело в России в период первой русской революции (1905–1907 гг.) / О. Д. Голубева // Книга : исслед. и материалы. – М., 1972. – Сб. 24. – С. 115–141.

17. Рубакин Н. А. Книжный прилив и книжный отлив / Н. А. Рубакин // Соврем. мир. – 1909. – № 12. – Отд. 3. – С. 1–25.

18. Минцлов С. Р. 14 месяцев "свободы печати". 15 октября 1905–1 января 1907 гг. / С. Р. Минцлов // Былое. – 1907. – Март. – С. 123–148.

19. Павко А. І. Політичні партії й організації у Східній Галичині та Наддніпрянщині наприкінці XIX – на початку XX ст.: повчальний досвід історії / А. І. Павко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 93–99.

20. Павко А. І. Становлення та діяльність політичних партій і організацій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. : автореф.

дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 / Павко А. І. ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 44 с.

21. Павко А. І. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А. І. Павко. – К. : Плетяди, 2002. – 552 с.

22. Лисенко О. В. Роль преси у формуванні української національної ідеї / О. В. Лисенко // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 217–228.

23. Кароєва Т. Р. Книжкова комунікація у діяльності українських політичних партій початку XX ст. / Т. Р. Кароєва // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. "Історія". – Вінниця, 2014. – Вип. 22. – (У друці).

Становлення О. Лотоцького як інтелектуала-гуманітарія

Стаття присвячена аналізу одного з аспектів інтелектуальної біографії О. Лотоцького. У ній висвітлюються початки становлення О. Лотоцького як фахівця-гуманітарія. Заради розуміння умов формування світогляду вченого характеризується його родинне оточення в дитинстві, особливості здобуття освіти, громадська діяльність. Особлива увага приділяється першим крокам у галузі дослідження історії церкви.

Ключові слова: О. Лотоцький, інтелектуальна біографія, історія церкви.

Статья посвящена анализу одного из аспектов интеллектуальной биографии А. Лотоцкого. В ней освещается начало становления А. Лотоцкого как специалиста-гуманитария. Для понимания условий формирования кругозора ученого характеризуется его семейное окружение в детстве, особенности получения образования, общественная деятельность. Особое внимание уделяется первым шагам в области исследования истории церкви.

Ключевые слова: А. Лотоцкий, интеллектуальная биография, история церкви.

The article is devoted to the illustration of the intellectual biography of O. Lototskiy. The article performed the beginning of formation O. Lototskiy as authority of human Sciences. For best understanding the condition of formation his mental outlook, the author describe his family relationship during childhood. Features obtaining of education, his public activities. Special attention gave to the first steps in and around research of the Christian church history.

Key words: O. Lototskiy, intellectual biography, Christian church history.

Сучасна історична наука все більше уваги звертає на відтворення інтелектуальної біографії особистостей замість традиційного поетапного висвітлення фактів життєвого шляху. Студії І. І. Колесник, В. М. Андреева є яскравим підтвердженням цієї тенденції в українському науковому просторі. Відтворення інтелектуальної біографії вимагає зміни аспектів біографічного дослідження. Головна увага переноситься на формування світоглядних орієнтирів людини, на її безперервний розвиток у мінливому соціально-інтелектуальному просторі. Досліджуючи інтелектуальну біографію

науковця, необхідно враховувати стиль мислення історика, його еволюцію, особливості творчого процесу, що обумовлюються зовнішніми обставинами, іншими сферами діяльності. Традиційна біографія в даному разі стає ніби тлом, на якому вимальовується простір інтелектуального життя. У такому ракурсі варто розглядати і життєвий шлях О. Лотоцького, зокрема, початки його становлення як фахівця-гуманітарія.

Олександр Гнатович Лотоцький народився 9 березня 1870 р. на Поділлі, неподалік від Могилева, в с. Брониці. Тут він провів перші 10 років свого життя. Родинне коло суттєво вплинуло на формування світоглядних позицій О. Лотоцького, визначивши не лише його ставлення до українства, а й професійний вибір майбутнього історика. Олександр походив з родини православного священика Гната Лотоцького, був онуком відомого на Поділлі протоієрея кафедрального собору Іуліана Лотоцького. Вчився батько у подільській семінарії одночасно з С. Руданським та А. Свідницьким. Сам О. Лотоцький відзначав, що "той дух часу, в якому виростили сі наші письменники, живив і його". Батько розмовляв лише українською мовою, навіть висміюючи тих, хто вдавав з себе російськомовних, і підтримував прояви національної свідомості у сина. Мати, Єлизавета, також походила з православної родини, була дочкою протоієрея Северіяна Дложевського, освіту здобула в домашньому пансіоні [1].

Завдяки тому, що освітою хлопця почали займатися ще вдома, Олександр дуже рано навчився читати. За його спогадами, з раннього дитинства особливо запам'яталися йому "Рассказы о Южной Руси" Щебальського, з якими він мав змогу ознайомитися завдяки дідовій бібліотеці. Надалі головним джерелом отримання історичної інформації стає бібліотека, подарована батьку князем Вітгенштейном. Крім того, чоловік тітки Олександра, І. Гловацький, зібрав при школі бібліотеку, яку також вивчав хлопець. Викликала зацікавлення у хлопця поезія О. Пушкіна. Він і надалі, особливо в роки перебування у Петербурзі, захоплювався російською літературою, петербурзьким театром та оперою [2, с. 10–14]. У його записнику знаходимо перелік прізвищ представників світової літератури, твори яких його цікавили: М. Островський, О. Пушкін, Л. Толстой, У. Шекспір, М. Лермонтов, І. Тургенев [3].

Отримавши початкову домашню освіту, Олександр продовжив навчання у духовній повітовій школі у Шаргороді (1879–1980 рр.). У 1881 р. родина переїхала через проблеми зі здоров'ям у батька у с. Білоусівку Брацлавського повіту, біля Тульчина.

Цього ж року хлопця було переведено до другого класу тульчинської повітової школи. Навчаючись у тульчинській школі, він продовжує читання українських книжок, тепер уже з бібліотеки волосного писаря Граловецького. Особливо велике враження на хлопця справили "Хмари" І. Нечуя-Левицького, які, за словами самого О. Лотоцького, стали основою його розумового розвитку та формування громадянського світогляду. Значне зацікавлення викликав "Кобзар" Т. Шевченка. Дитяче захоплення надалі стане важливою складовою формування життєвої позиції діяча. Інтерес, повага до поета, прагнення популяризувати його творчість та громадянські ідеї стануть характерною рисою О. Г. Лотоцького протягом всього творчого життя [2, с. 14–20]. Аналізуючи роки свого перебування у школі, вчений приходиться до висновку, що шкільне оточення не сприяло виникненню особливого інтересу до навчання, формуванню патріотичних поглядів вихованців. Навіть згадки про вчителів залишилися як про сіру масу, з якої ніхто не виділявся. Отже, вирішальну роль у формуванні інтересу до навчання, читання, самоосвіти, тобто до інтелектуальної праці, відіграло родинне оточення.

У 1884 р. по закінченні повітової тульчинської школи Олександра було зараховано до Подільської духовної семінарії у Кам'янці. Подальшому інтелектуальному розвитку хлопця сприяли деякі вчителі семінарії, зокрема викладачі літератури, історії. Вони давали учням книги для читання. Заняття їх, за словами О. Лотоцького, були гарними розумовими вправами, сприяли формуванню національно свідомого світогляду. Але здебільшого час перебування у кам'янській семінарії він характеризує як "пропащі роки", і що не завдяки семінарії, а скоріше всупереч – він використав їх для самоосвіти [2, с. 33].

Брат Олександра, Віктор, який по закінченні київської академії вчителював у Тифлісі, почав втрачати зір. Йому була зроблена операція, але пройшла вона невдало і його стан продовжував погіршуватися. Було вирішено, що Олександр їде до нього. 1889 р., будучи учнем п'ятого класу семінарії, він переїхав до Грузії і вступив до Тифліської семінарії. Стан брата погіршувався, не допомогло і лікування у Харкові. 1890 р., вже зовсім сліпий, він їде додому, а Олександр переводиться до Київської семінарії. З 1892 р. брат виконував обов'язки подільського єпархіального місіонера [2, с. 36–47].

Процес навчання включав в себе написання творів на різну тематику, які можна розглядати як перші спроби висловити свій

погляд на поставлену проблему. У стінах духовної семінарії провідними темами для роздумів семінаристів були догми православно-віровчення та визначальні історичні події церковно-релігійного розвитку. У цих рамках відбувалися і перші спроби аналізу церковно-релігійної історії і семінарриста О. Лотоцького [4].

Спробою проаналізувати православні догми не завершують роздуми О. Лотоцького у цій царині. Він намагається висловити свій погляд на проблему подальшого розвитку християнського віровчення. Вихідним моментом для нього є питання: чи можна допустити якийсь розвиток у християнському віровченні, якщо воно сприймається як найбільш повне і досконале за своїм змістом? Семінарист кінця ХІХ ст. приходять до висновку, що християнське віровчення повинно розвиватися. Визнання його повним і досконалим не перешкоджає процесу удосконалення. Найголовнішими передумовами цього, на думку О. Лотоцького, є безперервний інтелектуальний розвиток людини, вимоги часу та місцеві умови. Все це він визнає головними чинниками розвитку християнського віровчення [4]. У майбутньому ця тема буде більш детально розкриватися науковцем у рамках його студій, присвячених устрою православних церков.

У роки навчання в семінарії О. Лотоцький зацікавлюється ще однією темою, а саме: проблемами розвитку православ'я на теренах України після Люблінської унії, яку він розглядає як вихідний момент процесу колонізації українського населення [4].

Слід відзначити, що в цей час починаються перші кроки О. Лотоцького і на ниві громадської діяльності. Він стає членом української (студентської) громади, яку організував Лука Скачковський. До неї входили також Тихін Добрянський, Іоїль Руденко, Степан Кедреновський та ін. Члени громади мали можливість нелегально ознайомлюватися з галицькими виданнями – "Правдою", "Зорею", "Ділом". Щорічно проводилися святкування шевченкових роковин, на одному з яких О. Лотоцький читав реферат "Політично-суспільні ідеали Т. Шевченка", що пізніше був надрукований у "Правді". Великий вплив на членів громади мали твори В. Антоновича, І. Левицького, В. Вовка-Карачевського, М. Грушевського та знайомство з ними [2, с. 50–65].

Як одного з кращих випускників семінарії О. Лотоцького було прийнято до Київської духовної академії за державний кошт. Однак через хворобу він змушений був цілий рік провести у с. Білоусівці з батьками [2, с. 90]. Студентом академії Олександр став 1892 р. "Семінаристські" зв'язки не перервалися зі вступом

до академії, адже разом з ним навчався його друг С. Липківський, члени громади були також і на молодших курсах: Г. Ярошевський, М. Шпачинський, С. Іваницький [2, с. 103].

У майбутньому О. Лотоцький зазначатиме, що дуже багато українських громадських та політичних діячів були випускниками духовних шкіл. Він пояснював це тим, що їх середовище було максимально наближено до народу, адже церква, незважаючи на постійні утиски з боку влади, завжди зберігала для українців важливе значення. Саме тому зі стін духовних шкіл та академій часто виходили національно свідомі особистості (наприклад, В. Чехівський, В. Біднов) [5].

За роки навчання О. Лотоцький починає подорожувати по Україні з батьком і братом. Одну з подорожей по Поділлю він здійснив з С. Липківським. Під час мандрівок він розшукує літературну спадщину С. Руданського, досліджує місцеві архіви, книжкові колекції, збирає етнографічний матеріал [2, с. 131]. Надалі збирання інформації з історії та щодо сучасного стану православної церкви буде постійно розширюватися і набувати наукового характеру. Що ж до роздумів на церковно-релігійну тематику, то вони зосереджуються у вже звичному для колишнього семінариста напрямку: основи православного вчення, біблійні сюжети. У студентських роботах О. Лотоцького наявні спроби проаналізувати інформативність джерел, визначити чинники формування національних релігійних особливостей. Твори, написані на третьому курсі навчання в академії, супроводжуються численними посиланнями на джерела, якими користувався автор при ознайомленні з темою [6]. Ці роботи вже були не просто обов'язковими творами студента, а початковими формами наукових розвідок майбутнього дослідника. О. Лотоцький-історик повернеться до філософсько-релігійної тематики вже у 20-х рр. ХХ ст., коли його дослідження церковної історії зосередяться на вивченні основ автокефального устрою православних церков.

Для формування фахових якостей історика, поваги до джерел, уваги при їх детальному опрацюванні надзвичайно цінною виявилася співпраця під час навчання в академії з видатними українськими істориками. З В. Антоновичем О. Лотоцький, разом з іншими студентами, працював над створенням біографічного словника. У роботі брав участь і М. Грушевський: допомагав Олександрю та іншим студентам складати плани самоосвіти, давав поради щодо тем рефератів і пошуку джерел, заохочував до літературної співпраці у газетах та популярних виданнях. Також

молодий дослідник мав змогу спілкуватися з О. Лазаревським, який не лише підтримував інтерес до церковної історії О. Лотоцького, але й сприяв формуванню фахових рис історика, зокрема, заохочував детальне опрацювання якомога ширшого кола джерел. О. Лазаревський навіть передав молодому науковцю багато консисторських документів, які випадково потрапили до нього під час ремонту надбрамної башти Софійського собору, в якій знаходилася частина консисторського архіву [2, с. 145, 174–176].

Якості, набуті у результаті співпраці з В. Антоновичем, М. Грушевським, О. Лазаревським стали важливим підґрунтям для формування О. Лотоцького як фахового історика.

Спільна наукова робота стала початком і тривалих дружніх відносин з М. Грушевським. Під час своїх приїздів до Петербурга на початку ХХ ст. він зупинявся у О. Лотоцького. Проте у період національно-визвольних змагань на українських землях 1917–1920 рр. їх спілкування стало менш активним, а в емігрантську добу, як зазначає у своїх споминах О. Лотоцький, їх дружні відносини перервалися [7].

Роки навчання в академії супроводжувалися і першими публікаціями у періодичних виданнях, хоча здебільшого вони ще не стосувалися історичної тематики. Як згадує сам О. Лотоцький, першим його надрукованим твором українською мовою став вірш "До О. В. Р.", що був опублікований по закінченні ним Київської семінарії. Надалі будуть нові поезії, і вже тоді з'являться перші оповідання О. Лотоцького для дітей. Декілька публікацій були пов'язані з поїздкою до Грузії, що колись здійснив Олександр. Насамперед, це були переклади віршів грузинських поетів – А. Церетелі та І. Чавчавадзе, що він опублікував у 1893–1895 рр. Крім того, була спроба дати аналіз історичним та літературним перспективам розвитку Грузії. Подорожі Поділлям та Київщиною також спонукали до написання статей, які відбивали враження про побачене і представляли не лише історичний розвиток цих земель, а й особливості їх економічного становища протягом ХІХ ст. Протягом 90-х рр. ХІХ ст. вийшло чимало рецензій О. Лотоцького на праці з церковної тематики: це відгуки на роботи, присвячені церковним братствам, опубліковані музейні описи, нариси життя церковних діячів, огляди матеріалів, надрукованих у періодичних виданнях.

З'являються перші опубліковані матеріали О. Лотоцького з історії церкви, адже за час навчання в академії історія церкви поступово стає основним предметом наукових студій молодого

дослідника. Починаючи з третього курсу, під керівництвом професора І. Малишевського, який викладав в академії курс "История русской церкви", він опрацьовує тему про устрій Української церкви [2, с. 122, 145]. Над своєю випускною роботою Олександр працював насамперед в архіві Київської духовної консисторії. Вона була пов'язана з дослідженням морального стану духовенства у XVIII ст. Вибір теми О. Лотоцький пояснює кількома чинниками. По-перше, його цікавила історія церкви саме протягом XVIII ст. зважаючи на нові умови, які склалися в цей період. По-друге, він прагнув показати життя українського духовенства, визначити чинники, які впливали на формування особливостей його стану. Інтерес до даного періоду в історії розвитку Української церкви з'явився ще під час навчання у семінарії. Це можна прослідкувати за його творами, написаними за час навчання в академії [6].

Результатом наукових пошуків стала стаття "Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV–XVI ст.", що була надрукована українською мовою в "Записках НТШ" 1896 р. Праця представляє досить ґрунтовне дослідження Інституту церковного крилосу (або клиросу). Слід відзначити, що робота має широку джерельну базу: "Архіви ЮгоЗападной Русі", "Історичні акти", "Акти Петрушевича", "Історія Макарія", літописи тощо [8].

Саме ця публікація українською мовою принесла великі неприємності. Рада академії винесла вердикт про небажаність праці О. Лотоцького, як неблагонадійного, в освітній галузі. Тому, скінчивши академію влітку 1896 р. зі званням кандидата богослов'я, Олександр не зміг знайти роботу, як планувалося, викладачем в освітньому закладі.

О. Лотоцький влаштувався працювати у Київську палату Державного контролю до касового відділу [2, с. 154–156]. Дослідження церковної історії продовжувалися, незважаючи на те, що необхідність забезпечувати гідні умови проживання, служба, громадські справи забирали більшу частину часу. Не можна стверджувати, що на цьому етапі історичні дослідження О. Лотоцького об'єднувалися спільною спрямованістю, адже тематика у рамках церковної історії була досить різноманітною. Проте ідея, яка у майбутньому стане основою досліджень автокефалії Української православної церкви, вже була присутня – переконання в особливому розвитку Української церкви та її історичному праві на самостійне існування.

Окремі статті стосувалися питань обрядовості у православній церкві, зокрема, особливостей святкування Великодня, народних вірувань, обрядів, пов'язаних з цим християнським святом, а також інших звичаїв, традицій на теренах України. У своїх розвідках він звертається до теми вшанування святих, святкування українцями, що перебувають поза межами рідної землі, християнських свят.

Молодий історик звертає увагу передусім на окремі сюжети історії Української церкви та умови її розвитку. Дослідник починає цікавитися добою Київської Русі, вивчати, яку роль відігравали київські князі у становленні церкви на теренах України, досліджувати особливості їх життєвого шляху. Однією з перших спроб став нарис "Святої князь-мученик Игорь Ольгович", в якому шукаються причини трагічних подій, що спіткали князя [9]. Науковець починає висвітлювати діяльність церковних діячів (митрополитів, архієпископів) [10]. У наукових студіях О. Лотоцького зберігається зацікавленість темою боротьби за православну віру на українських землях у складі Речі Посполитої.

Дослідження історії церкви, умов розвитку православ'я в Україні поступово все щільніше переплітаються для вченого з аналізом стану церковних питань на межі XIX–XX ст. Висвітлюючи минуле, О. Лотоцький намагається розібратися у сучасних йому проблемах церковного життя. Особливо такі теми все частіше починають привертати увагу дослідника у роки його перебування у Петербурзі. Зокрема, подібний екскурс представляє характеристика церковних відносин на території Галичини [11]. Зацікавленість російської громадськості проблемами, пов'язаними з особливостями устрою галицької церкви, пояснює він тим, що ці території у ході воєнних дій Першої світової війни були зайняті російськими військами. Церковний устрій на цих землях мав суттєві відмінності від російського. Тож головний акцент у розвідці робиться на окресленні основних рис галицького церковного життя і виявленні причин відмінностей. Головна з них – це існування галицької уніатської церкви, яка мала надзвичайний вплив на населення, що сформувався поступово, протягом століть [12]. Характеристика становища галицького духовенства кардинально відрізняється від стану церковнослужителів на теренах Російської імперії, що неодноразово підкреслював у своїх матеріалах О. Г. Лотоцький.

Подібний екскурс представляє і нарис розвитку православної Церкви на Буковині. Починаючи з короткого огляду історії

буковинської церкви, автор надалі звертається до аналізу її становища на початку ХХ ст. Насамперед, відмічаються схожі риси з галицькою церквою: високі вимоги до рівня освіченості духовенства, представники якого мають змогу отримати вищу освіту на богословському факультеті Чернівецького університету, слухаючи і додаткові лекції з гуманітарних наук; врахування національних особливостей краю – пастирські звернення, оголошення, розпорядження консисторій видаються мовою, зрозумілою населенню, а вже з урядовими установами спілкування ведеться німецькою мовою. Відмінність церковного життя Буковини від Галичини О. Лотоцький вбачає насамперед в тому, що буковинське духовенство меншою мірою переймається соціальними, політичними проблемами населення і це дещо відокремлює його від народу, не створює національної єдності між ним та населенням краю. Причина цього розуміється дослідником насамперед у потужній асиміляторській політиці, що проводилась протягом століть на Буковині [13].

У розвідках О. Лотоцького набула продовження тема, розпочата ще під час навчання у Духовній академії, – зміни у суспільному, матеріальному становищі духовенства протягом ХVІІІ–ХІХ ст. Порівнюючи становище священників на території Російської імперії та на Західній Україні, вчений виявив суттєву різницю між цими регіонами. Особливу увагу історик звернув на зміни, які відбулися у житті та діяльності священників після реформ Петра І. Головні з них пов'язуються науковцем з вихідною ідеєю церковних нововведень ХVІІІ ст.: ідея церкви підпорядковувалась ідеї держави. Внаслідок цього розвиток церкви протягом наступних двох століть, на думку О. Лотоцького, призвів до низького освітнього, матеріального, соціального рівня духовенства, до зверхнього ставлення не лише з боку вищих прошарків суспільства, а й з боку селянства [14]. Хоча на території України, за словами історика, становище духовенства було дещо кращим, зважаючи на залишки тих історичних традицій, які були наявні на українських землях ще до початку реформувань Петра І [15].

Ставлення держави до церкви протягом ХVІІІ ст. цілком залежало, на думку дослідника, від настроїв і особистого ставлення до православних священників російського правителя, яке вчений характеризує як "неприхильне". Утиски щодо представників Церкви він ілюструє прикладами з життя нижчого духовенства: обмеження щодо володіння землею, податки, повинності, утри-

мання на церковних землях військових, іноді навіть поліцейська служба, зобов'язання доносити про почуті на сповіді злочини. Усе це розглядається автором як наслідки ставлення уряду і органів місцевого управління до представників церкви [16].

Поступово науковець приходять до загальної характеристики духовенства на початку ХХ ст. та визначення комплексу причин втрати ним статусу духовного провідника народу. За два століття воно втратило зв'язок з церковною громадою, свій високий моральний статус, було поставлено в неможливі матеріальні та соціальні умови [17]. Ці зміни проявлялися у кожному аспекті життя та діяльності священика.

Отже, на думку О. Лотоцького, на початок ХХ ст. духовенство: знаходилося в принизливому становищі в результаті підкорення інтересів церкви державним справам; втратило родинні зв'язки з вищими прошарками суспільства, вважалося нижчим класом; сприймалося народними масами як засіб впливу з боку державної влади; перетворилося на закритий прошарок, з якого люди, що не відчували поклику до духовної служби, майже не могли вийти; зазнавало принизливих тілесних покарань за провини; було матеріально незабезпеченим, що змушувало самотійно шукати засоби для проживання; іноді досить цинічно ставилося до своїх обов'язків, що сприяло поширенню хабарництва; знаходилося на дуже низькому освітньому рівні, який часто не перевищував загальний рівень невігластва сільського населення; відзначалося численними вадами, серед яких були пияцтво, бійки, доноси, крадіжки.

У світлі революційних подій 1905–1907 рр. О. Лотоцький був переконаний, що духовенство, як і інші суспільні прошарки російського суспільства, також отримало можливість повністю оновити свій життєвий уклад. Але цей процес значно ускладнювався консервативністю священиків та їх небажанням сприймати нововведення [17].

Така увага до становища церкви, звичайно, визначалася не просто інтересом до епохи реформ Петра I, які кардинально змінили обличчя Російської держави. Походження з родини православного священика робило цю тему надзвичайно актуальною для дослідника. З багатьма проблемами церковного життя він був знайомий за досвідом власної родини. Їх висвітлення, пошук причин виникнення становлять окремий вектор наукових розвідок О. Лотоцького, який стане у майбутньому важливим

підґрунтям при створенні ним власної концепції розвитку Української православної церкви.

Таким чином, поступово відбувається формування О. Лотоцького як інтелектуала-фахівця у галузі церковної історії. Основою, етичним базисом його становлення як національно свідомого українця та історика церкви стало родинне виховання. Якості фахового історика розвиваються у О. Лотоцького завдяки спілкуванню з В. Антоновичем, М. Грушевським, О. Лазаревським. До кола питань, що розглядалися молодим науковцем, з часом потрапляло все більше аспектів церковної історії, а наукові студії поступово все щільніше перепліталися з аналізом стану православної церкви на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. Дослідницькі інтереси не лише визначали напрями історичних студій, й а почали впливати на громадську діяльність О. Лотоцького. Він усе активніше занурюється у різні сфери суспільного життя, стає активним учасником громадсько-політичних подій на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст.

Література

1. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Ч. 1. – С. 7 ; Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 175. Особовий архівний фонд Тітова Ф. І., оп. 1, спр. № 1689. Лотоцький Віктор Ігнат'євич, 1 арк.
2. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932. Ч. 1. – 1932. – 286 с.
3. Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф 1225. Бумаги Лотоцьких (1887–1916), оп. 1, спр. № 38. Записные книжки, 37 арк.
4. Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. 1225. Бумаги Лотоцьких (1887–1916), оп. 1, спр. № 1. Тетради с ученическими сочинениями и записями А. И. Лотоцкого в бытность его в духовной семинарии; 1887–1892 pp., 153 арк.
5. Лотоцький О. Хресний шлях української церкви / О. Лотоцький // Тризуб. – 1927. – № 43 (101), 20 листопада. – С. 3–11.
6. ЦДІА у м. Київ, ф. 1225. Бумаги Лотоцьких (1887–1916), оп. 1, спр. № 2. Тетради с студенческими работами А. И. Лотоцкого за время пребывания в духовной академии; 1892–1894 pp., 199 арк.
7. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Ч. 2. – С. 155.
8. Лотоцький О. Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV–XVI ст. / О. Лотоцький // Записки НТШ. – Рік V. – Р. 1896. – Кн. I. – Т. IX. – С. 1–34.

9. Лотоцкий А. Святой Князь-мученик Игорь Ольгович / А. Лотоцкий // Киевские епархиальные ведомости. – 1897. – № 18, 16 сентября. – С. 809–818.

10. Лотоцкий А. Труды и деятельность митрополита Московского Платона / А. Лотоцкий // Московские епархиальные ведомости. – 1898. – С. 12–13; Лотоцкий А. Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ черниговский и новгород-сиверский / А. Святитель // Подольские Епархиальные ведомости. – 1894. – № 19. – С. 6–7.

11. Лотоцкий А. Униатская церковь в Галиции / А. Лотоцкий // Речь. – 1914. – С. 7–9.

12. Лотоцкий А. Православный прозелитизм в Галиции / А. Лотоцкий // Речь. – 1914. – С. 4.

13. Белоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького). Буковинская православная церковь О. Белоусенко // Украинская жизнь. – 1915. – № 8–9. – С. 60–67.

14. Лотоцкий А. Источники материального обеспечения приходского духовенства (историческая справка) / А. Лотоцкий // Странник. – 1904. – № 10. – С. 5–6.

15. Лотоцкий А. И. Между двух огней. Очерки из далекого прошлого / А. Лотоцкий // Исторический вестник. – 1905. – Июль. – С. 895–914.

16. Лотоцкий О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст. / А. Лотоцкий // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1898. – Кн. I. – Т. XXI. – С. 1–46.

17. Лотоцкий А. И. На повороте / А. Лотоцкий. – СПб, 1907. – 67 с.

Сучасний стан та перспективи історіографічного дослідження розвитку етнології в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові (1892–1940 рр.)

У статті розглядається питання дослідження в історіографії проблеми розвитку етнології в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові (1892–1940 рр.). Автор окреслює основні історіографічні періоди дослідження теми та обґрунтовує класифікацію джерельного комплексу. У статті проаналізовано основні тенденції розвитку історичних знань про організацію етнологічних досліджень у вказаній установі. Простежено, як у літературі формувалося наукове знання про окремі аспекти етнологічної діяльності Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Ключові слова: етнологія, етнографія, фольклористика, історіографія, Наукове товариство імені Шевченка у Львові.

В статье рассматривается вопрос исследования в историографии проблемы развития этнологии в Научном обществе имени Шевченко во Львове (1892–1940 гг.). Автор выделяет основные историографические периоды исследования темы и обосновывает классификацию источников по проблеме. В статье проанализированы основные тенденции развития исторических знаний об организации этнологических исследований в указанном учреждении. Прослежено, как в литературе формировалось научное знание об отдельных аспектах этнологической деятельности Научного общества имени Шевченко во Львове.

Ключевые слова: этнология, этнография, фольклористика, историография, Научное общество имени Шевченко во Львове.

An article deals with a problem of research in historiography of development of ethnology in Shevchenko Scientific Society in Lviv (1892–1940). The author marks the main historiographical periods of research problems and justifies the classification of source complex. An article analyzes the main trends in the development of historical knowledge about the organization of ethnological research in this institution. It is made a comparative analysis of the contribution of domestic, foreign and diaspora researchers in the study of the above problem. It is traced both in literature formed the scientific knowledge of some aspects of ethnological activities Shevchenko Scientific Society in Lviv, namely: its structural units, including Ethnographic commission together with the printed bodies, organizing and

conducting ethnographic expeditions; ethnographic work of the members specified organizations and others.

Key words: *ethnology, ethnography, historiography, Shevchenko Scientific Society in Lviv.*

Дослідження історії становлення та розвитку етнології в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові (далі – НТШ, Товариство) є однією з актуальних проблем сучасної науки в Україні, оскільки вищевказана організація досить тривалий проміжок часу (з 1892 до 1940 рр.) була важливим науковим осередком, який фактично представляв українську науку у європейському науковому просторі. Одним із пріоритетних напрямків наукової діяльності членів НТШ була етнографія, яка за відсутності української державності в цей період формувала наукове знання про єдиний український народ з власною культурою, мовою та традиціями, в тому числі і державотворчими. Цьому аспекту діяльності Товариства присвячене окреме дисертаційне дослідження [1] та монографія [2]. Таким чином, крім власне наукового контексту розвитку етнологічного знання в НТШ, можна виділити і важливе суспільно-політичне значення результатів, отриманих у процесі етнографічного дослідження українських земель.

В історіографії питання розвитку етнологічного знання у Товаристві лише останнім часом стало предметом наукового осмислення. За останні більш як 100 років у літературі висловлювалися неоднозначні думки щодо наукових досягнень членів НТШ в етнографії, а також давалися різні, інколи прямо протилежні, оцінки вчених цієї інституції, які займалися етнологічними науковими пошуками. Якщо ж говорити про окремі історіографічні напрямки та школи в цілому, то тут можна виділити декілька підходів до висвітлення етнологічних наукових здобутків в НТШ.

Окремо варто виділити дореволюційну історіографію (1892–1917 рр.), яку також можна розділити на декілька напрямків: праці представників українського національного відродження, які в цілому позитивно ставились до розвитку української науки в Товаристві, в тому числі і ті, хто брав активну участь у його діяльності (М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк та ін.), а також ті, які не зовсім прихильно ставилися до цієї організації та її роботи (М. Драгоманов [3; 4]); представники державницької традиції урядових кіл Російської імперії (Т. Флоринський [5]).

На окрему увагу заслуговує історіографія періоду українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., а також дорадянська міжвоєнна історіографія 1918–1939 рр., до якої варто віднес-

ти праці науковців Західної України в період після Першої світової війни та до встановлення там радянської влади. Література даного напрямку суттєво відрізняється своїми підходами в оцінці етнологічних здобутків членів Товариства, оскільки позбавлена ідеологічних штампів та стандартів характерних для праць радянських вчених.

Іншим найбільшим за часовим проміжком, але, мабуть, найменшим за своїми науковими здобутками в плані висвітлення поставленої нами проблеми став радянський період, який також можна розбити на окремі історіографічні напрямки з власними підходами до вивчення розвитку української етнології в НТШ, а саме: 1920-ті рр.; 1930-ті – перша половина 1950-х рр.; друга половина 1950-х – перша половина 1980-х рр.; друга половина 1980-х – 1991 р. Радянська історіографія має власні специфічні підходи до висвітлення поставленої нами проблеми, які демонструють різні підходи до оцінки діяльності етнографів Товариства в різні періоди. Так, якщо в 1920-ті рр. можна простежити позитивні тенденції в накопиченні історіографічних даних про етнографічну діяльність членів НТШ, то пізніше ця тема стає забороненою, а окремі розрізнені згадки про етнологів Товариства незмінно подаються у контексті різних націоналістичних ухилів. Лише в останній період радянської влади прізвища етнологів-членів НТШ починають поступово з'являтися без раніше обов'язкової приставки "український буржуазний націоналіст".

Альтернативою радянській історіографії довгий час була діаспорна література, яка торкалася проблеми етнографічних досліджень у НТШ. Відсутність жорстких ідеологічних обмежень, а також безпосередній зв'язок представників цієї наукової школи з осередками Товариства в еміграції дозволили висвітлювати вказану проблему об'єктивно з використанням документальної бази. Потрібно також врахувати і той факт, що у створенні праць про розвиток науки в НТШ були задіяні колишні і сучасні його члени, які були безпосередньо пов'язані з діяльністю цієї інституції у попередній період. Недоліком такого типу праць у контексті вирішення поставленої нами проблеми було те, що вони були переважно загального характеру та торкалися історії Товариства в цілому [6–9]. Разом з тим подібні праці містили окремі відомості про етнографічний напрямок роботи в НТШ, але в них були відсутні історіографічні узагальнення, окрім критики на радянських вчених.

Варто виділити іноземну літературу, яка стосується поставленої нами проблеми, хоча вона була переважно довідкового

характеру. На сьогодні також більшість іноземних праць, що стосуються розвитку етнології в Товаристві, лише опосередковано пов'язані з даною проблемою.

Найбільш плідний період у вивченні процесу накопичення знань про етнологічну діяльність членів НТШ розпочався із часу здобуття Україною незалежності в 1991 р. Для сучасної вітчизняної історіографії характерним є повернення із забуття наукової спадщини вчених-етнографів НТШ, які стали творцями "золотого фонду" української етнології. Цій проблемі на сьогодні присвячено низку праць, але торкаються вони різних аспектів етнографічної діяльності членів Товариства.

Для з'ясування складності поставленої нами проблеми потрібно спочатку з'ясувати її складові частини, які дадуть можливість сформулювати загальне уявлення про розвиток етнології в НТШ. У першу чергу потрібно з'ясувати ті структурні підрозділи Товариства, діяльність яких була пов'язана з накопичення етнологічних знань. Інформацію про них можна знайти в працях З. Зайцевої [10; 11]. У даному контексті, звичайно, на першому місці стоїть Етнографічна комісія, яка була заснована в 1898 р. і до діяльності якої були причетні найбільш відомі науковці – М. Грушевський, І. Франко, Ф. Вовк, В. Гнатюк, З. Кузеля та ін. Саме цій проблемі на сьогодні і присвячена переважна більшість праць [12], серед яких на особливу увагу заслуговують дослідження О. Сапеляк [13, 14], яка комплексно підійшла до висвітлення проблеми діяльності Етнографічної комісії та її членів.

Разом з тим варто виділити інші структурні підрозділи НТШ, члени яких долучилися до проблеми етнографічного вивчення українських земель, зібрали та узагальнили значний масив даних етнологічного характеру. Це, зокрема, Правнича комісія, окремим напрямком діяльності якої було дослідження звичаєвого права в Україні. Відповідно на сьогодні фактично відсутні узагальнюючі матеріали, які б торкалися дослідження даного структурного підрозділу Товариства саме під таким кутом зору. Тим паче, на сьогодні відсутній аналіз етнографічного наукового доробку членів Правничої комісії. Разом із тим вже починають з'являтися дослідження, присвячені діяльності даного підрозділу НТШ [15].

Іншою проблемою, яка потребує дослідження, є аналіз діяльності Статистичної комісії НТШ крізь призму вивчення наукової цінності зібраних нею матеріалів для з'ясування етнонаціональних процесів на території українських земель. На сьогодні є лише одна праця В. Шаповала [16], в якій ця проблема поставлена в ранг

актуальних та отримала часткове висвітлення. В окремих виданнях Товариства, в яких розглядалося заснування Статистичної комісії та її призначення, наголошувалося на важливості збирання даних цінних з точки зору сучасної етнологічної науки. Так, відповідно до матеріалів "Хроніки НТШ" цей підрозділ Товариства повинен був "збирати і оброблювати всякі статистичні матеріали, що давали би можливо повний всесторонній образ народного життя на нашій етнографічній території в австрійсько-угорській державі" [17].

Відкритою на сьогодні залишається також проблема історіографічного дослідження окремих друкованих органів НТШ, які подавали інформацію про етнографічні наукові пошуки в даній організації. До таких видань варто віднести "Записки НТШ", "Літературно-науковий вісник" та "Хроніки НТШ". У цих виданнях міститься важлива інформація щодо оцінки етнографічних добутків членів Товариства, а також подається огляд видань Етнографічної комісії. На сторінках вказаних друкованих органів друкувалися рецензії на праці етнологів Товариства як з боку колег по організації, так і з боку відомих тогочасних європейських вчених, а також відгуки на ці рецензії авторів етнографічних праць. Таким чином, на сторінках видань НТШ можна простежити наукову полеміку вчених стосовно проблеми розвитку етнології в Товаристві.

Разом із тим варто відзначити, що "Записки НТШ" за 1899–1937 рр. були ґрунтовно проаналізовані О. Сапеляк [18] з точки зору висвітлення в них етнографічних проблем. Піднімалися також питання висвітлення на сторінках даного видання окремих народознавчих проблем такими вченими, як В. Савенко та З. Зайцева [19, 20]. "Записки НТШ" досліджувалися і як джерело до вивчення наукових контактів Закарпаття і Галичини [21]. У свою чергу "Літературно-науковий вісник" неодноразово ставав предметом дисертаційних досліджень [22–26], але етнографічна складова вміщених в ньому матеріалів так і залишилося поза увагою вчених. "Хроніки НТШ" вже ставали предметом аналізу як джерело до біобібліографії [27], а також це видання аналізувалося в історико-бібліографічному контексті [28]. Але, незважаючи на попередні дослідження, проблема історіографічного дослідження видань НТШ як джерела до вивчення розвитку української етнології в цій організації залишається відкритою.

Крім того, немає узагальнюючих досліджень, присвячених виданням Етнографічної комісії – "Етнографічному збірнику" та "Матеріалам до українсько-руської етнології". Відповідно до характеру вміщених у них матеріалів перше видання розцінювалося як

етнографічне, а друге як етнологічне, що вже саме по собі свідчить про глибоке теоретичне опрацювання проблем української етнології. Разом з тим для дослідження окремих етнографічних проблем вчені все частіше починають використовувати відповідні матеріали, вміщені у виданнях НТШ як джерельна база [29]. Допоміжну роль тут можуть виконати бібліографічні праці про періодичні та серійні друковані органи Товариства [30–32].

Таким чином, у даному контексті вирішення поставленої нами проблеми варто виділити лише декілька праць, що мають історіографічний характер та пов'язані з дослідження проблеми розвитку української етнології в НТШ. Це в першу чергу низка статей [33–37] та дисертація [38] М. Козлова, в яких розглядається питання висвітлення в історіографії етнографічної діяльності Ф. Колесси. Проблема висвітлення в літературі етнологічних наукових здобутків Ф. Вовка, В. Гнатюка та З. Кузелі досліджена в працях Р. Конти [39–45]. Крім того, узагальнення наявної літератури є в дисертаційних дослідженнях, присвячених діяльності окремих членів Етнографічної комісії Товариства, зокрема, І. Франка [46], Ф. Вовка [47, 48], В. Гнатюка [49–51] та З. Кузелі [52].

Отже, особливістю сучасного стану розвитку історіографічної науки є те, що на сьогодні фактично немає комплексних історіографічних робіт, які б досліджували проблему розвитку української етнології в НТШ у 1892–1940 рр. Є окремі дослідження, які торкаються певних аспектів поставленої нами проблеми, а саме: у вступках до деяких дисертацій та монографій, присвячених діяльності етнографів Товариства, можна знайти деякі історіографічні узагальнення, що стосуються етнографічної діяльності членів НТШ, а також є кілька праць, які торкаються розвитку науки в Товаристві та опосередковано пов'язані з етнологічною проблематикою. Крім того, є декілька статей, присвячених історіографічному вивченню етнологічних наукових здобутків окремих членів НТШ та історіографічному аналізу видань цієї організації в контексті висвітлення її етнографічного напрямку діяльності. Фактично на сьогодні лише декілька праць суто історіографічного характеру, що розкривають окремі аспекти дослідження стану формування наукового знання про розвиток української етнології в НТШ, і тому поставлена нами проблема потребує подальшого вивчення.

Література

1. Савенко В. В. Роль Наукового товариства ім. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX ст. –

початок ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Савенко В. В. ; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 1997. – 289 арк.

2. Алексієвець М. М. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / М. М. Алексієвець, В. В. Савенко. – Т. : Б. в., 1999. – 188 с.

3. Драгоманов М. Де тонко, там рветься / М. Драгоманов // Народ. – 1893. – № 8. – С. 67–69; № 9. – С. 79–81.

4. Драгоманов М. Записки Товариства ім. Шевченка / М. Драгоманов // Народ. – 1893. – № 14. – С. 128–130; № 17. – С. 186–188; № 18. – С. 207–208; № 19–20. – С. 235–237.

5. Флоринській Т. Малорускій языкъ и "українсько-руський" літературный сепаратизмъ / Т. Флоринській. – СПб. : Типографія А. С. Суворина, 1900. – 163 с.

6. Історія Наукового товариства імені Т. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування 1873–1978. – Нью-Йорк–Мюнхен, 1949. – 51 с.

7. Дорошенко В. Огнище української науки – Наукове Товариство ім. Шевченка / В. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1951. – 116 с.

8. Лев В. Сто років праці для науки й нації. Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка / В. Лев. – Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Шевченка в ЗДА, 1972. – 55 с.

9. Падох Я. Незнищиме Товариство: до 100-річчя Наукового Товариства ім. Шевченка / Я. Падох. – Нью-Йорк, 1983. – 20 с.

10. Зайцева З. І. Наукові комісії НТШ: статус та напрями діяльності до початку Першої світової війни (1896–1914 рр.) / З. І. Зайцева // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. 6. – С. 270–279.

11. Зайцева З. І. Наукові товариства як інституції української науки другої половини ХІХ – початку ХХ століття / З. І. Зайцева // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи : зб. наук. праць. – Київ–Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 66–78.

12. Зайцева З. Етнографічна комісія НТШ: науково-організаційний та видавничий контексти діяльності до Першої світової війни / З. Зайцева // Покликання служити науці і людям. – Чернівці, 2008. – С. 130–135.

13. Сапеляк О. Організатор народознавчої науки в НТШ (до 100-річчя від початку діяльності НТШ) / О. Сапеляк // Український ліс. – Львів, 1994. – № 3. – С. 57–59.

14. Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому Товаристві ім. Шевченка (1898–1939 рр.) / О. Сапеляк ; НАН України, Ін-т народознавства. – Л., 2000. – 208 с.

15. Падох Я. Правнича наука в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка впродовж сторіччя у 120-ту річницю НТШ / Я. Падох // Міжнародний конгрес українців (2; 1993; Львів). Другий міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серпня 1993 р. – Львів, 1994. – С. 81–87.

16. Шаповал Ю. Г. "Літературно-науковий вісник" (1898–1932 pp.): творення державницької ідеології українства / Ю. Г. Шаповал; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Львів: Б. в., 2000. – С. 33.

17. Наукова діяльність товариства в 1906 р. // Хроніка НТШ. – 1907. – Вип. I. – Ч. 29. – С. 9–10.

18. Сапеляк О. Питання етнографії на сторінках "Записок НТШ". 1899–1937 роки / О. Сапеляк // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці секції етнографії та фольклористики. – Львів, 1995. – Т. 230. – С. 526–535.

19. Савенко В. Публікації Наукового Товариства ім. Шевченка з українознавчих дисциплін в "Записках НТШ" (1892–1914 pp.) / В. Савенко // Тернопільський держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Наукові записки. Сер. "Історія". – Тернопіль, 1999. – Вип. 8. – С. 104–108.

20. Зайцева З. "Записки Наукового товариства ім. Шевченка": започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 pp.) / З. Зайцева // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 122–134.

21. Світлик Н. М. Записки Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка як джерело вивчення наукових контактів Закарпаття і Галичини / Н. М. Світлик // Науковий вісник Ужгородського університету: збірник наукових праць. Серія "Історія". – 2008. – № 21. – С. 172–178.

22. Гуменний М. Публіцистика "Літературно-наукового вісника" (1898–1906): дис. ... канд. філол. наук / Гуменний М. – Дніпропетровськ, 1973. – 205 арк.

23. Корбич Г. Г. Літературно-науковий вісник (1898–1906) і український літературний процес: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.02 / Корбич Г. Г.; НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1994. – 189 с.

24. Леськова М. П. "Літературно-науковий вісник" як культурологічне джерело духовного відродження української нації (20-40-і роки ХХ ст.): дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.08 / Леськова М. П.; КУ ім. Т. Шевченка. – К., 1996. – 232 л.

25. Кузіна Н. В. Роль "Літературно-наукового вісника" в національному відродженні України (київський період 1907–1919 pp.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Кузіна Н. В.; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 213 арк.

26. Шептицька Т. Л. Антималоросійський дискурс української літератури 1920-х – початку 1930-х років (на матеріалі "Літературно-наукового вісника"): дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.01 /

Шептицька Т. Л. ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 209 арк.

27. Кульчицька Т. Ю. "Хроніка" НТШ як джерело до біобібліографії / Т. Ю. Кульчицька // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Записки. – К., 1995. – Вип. 3. – С. 125–130.

28. Комариця М. Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка / Українські часописи Львова 1848–1939 рр. : іст.-бібліогр. дослідж. : у 3 т. / НАН України ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики ; уклад.: М. М. Романюк (кер. проекту), М. В. Галушко. – Львів : Світ, 2002.

Т. 2 : 1901–1919 рр. – С. 105–118.

29. Кровицька О. Гуцульські матеріали у виданнях НТШ як джерело мовознавчих та етнологічних студій / О. Кровицька // Гуцульські говірки. – Львів, 2000. – С. 86–96.

30. Періодичні та серійні видання Наукового Товариства імені Шевченка у Львові (1885–1939) : анотований покажчик / уклад. і авт. передм. Т. Ю. Кульчицька ; бібліогр. ред. Л. І. Ільницька ; Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові. Комісія бібліографії і книгознавства. – Л. : Вид-во НТШ, 1990. – 103 с.

31. Бібліографія записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи 1–240. 1892–2000 / Наукове товариство ім. Шевченка ; уклад. В. Майхер; ред. О. Купчинський. – Л. : Б. в., 2003. – 742 с.

32. "Етнографічний збірник" Наукового товариства ім. Шевченка. Томи I–XXXVIII, XXXIX–XL, XLI 1895–1916, 1976 : бібліографія / уклад. В. Майхер ; ред. О. Купчинський ; Наукове товариство ім. Шевченка. – Л. : Б. в., 2007. – 118 с.

33. Козлов М. В. Діяльність Філарета Колесси як етнографа та фольклориста: радянська історіографія 70-х – початку 90-х років ХХ століття / М. В. Козлов // Вісник Книжкової палати. – К., 2011. – № 4. – С. 34–39.

34. Козлов М. В. Етнографічно-фольклористична діяльність Філарета Колесси: дореволюційна історіографія / М. В. Козлов // Етнічна історія народів Європи. – К., 2010. – Вип. 32. – С. 43–48.

35. Козлов М. В. Історіографія етнографічно-фольклористичної діяльності Філарета Колесси 20-х – кінця 40-х років ХХ століття / М. В. Козлов // Вісник Книжкової палати. – К., 2011. – № 2. – С. 33–38.

36. Козлов М. В. Радянська історіографія етнографічно-фольклористичної діяльності Філарета Колесси 50-х – 60-х років ХХ століття / В. Козлов // Гілея: науковий вісник. – К., 2011. – Вип. 47. – С. 197–207.

37. Козлов М. В. Сучасна вітчизняна історіографія етнографічно-фольклористичної діяльності Філарета Колесси / М. В. Козлов // Вісник Книжкової палати. – К., 2011. – № 5. – С. 34–39.

38. Козлов М. В. Етнографічно-фольклористична діяльність Філарета Колесси: історіографія: дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05 / Козлов М. В. ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 265 арк.

39. Конта Р. Внесок Володимира Гнатюка у розвиток української етнології: історіографія проблеми / Р. Конта // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 30. – С. 45–53.

40. Конта Р. Етнологічна діяльність Федора Вовка: радянська історіографія / Р. Конта // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – К. : УНІСЕРВ, 2011. – Вип. 36. – С. 29–35.

41. Конта Р. Наукові здобутки Зенона Кузелі як етнолога – члена Наукового товариства ім. Шевченка: діаспорна історіографія / Р. Конта // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – К. : УНІСЕРВ, 2012. – Вип. 37. – С. 57–62.

42. Конта Р. Федір Вовк та його внесок у розвиток етнології: сучасна вітчизняна історіографія кінця ХХ століття / Р. Конта // Археологія і давня історія України. – К. : Стародавній Світ, 2012. – Вип. 9. Історія археології: дослідники та наукові центри. – С. 131–134.

43. Конта Р. Етнологічна наукова спадщина Зенона Кузелі: сучасна вітчизняна історіографія ХХІ століття / Р. Конта // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К. : ВПЦ "Київський університет". – 2012. – Вип. 112. – С. 19–22.

44. Конта Р. Етнологічні здобутки Федора Вовка: сучасна вітчизняна історіографія ХХІ століття // Література та культура Полісся. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – Вип. 71 : Регіональні проблеми розвитку літератури, історії та культури у загальноукраїнському контексті / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – С. 286–294.

45. Конта Р. Етнологічна діяльність Зенона Кузелі в Науковому товаристві ім. Шевченка: дорадянська історіографія // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України : наук.-практ. зб. – 2012. – № 4 (64). – С. 89–92.

46. Франко А. Д. Науково-організаційна і видавнича діяльність Івана Яковича Франка в науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка : дис. ... канд. іст. наук : спец. 00.07.02 / Франко А. Д. ; Львівський ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1995. – 226 л.

47. Франко О. О. Наукова та суспільно-політична діяльність Федора Кіндратовича Вовка : дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.05 / Франко О. О.; Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 1999. – 437 арк.

48. Таран О. Г. Наукова спадщина Федора Вовка в галузі антропології: спадкоємність традицій та сучасне бачення: дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.07 / Таран О. Г. ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 195 арк.

49. Мушинка М. І. Фольклорист Володимир Гнатюк і його місце в українській науці та культурі : дис. ... д-ра філол. наук у формі наук. доповіді : спец. 10.01.09 / Мушинка М. І. ; АН України ; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К., 1992. – 33 с.

50. Іванюта І. П. Наукова та громадсько-політична діяльність академіка Володимира Гнатюка в контексті українського національного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Іванюта І. П. ; Тернопільський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Т., 2002. – 192 арк.

51. Шеремета О. М. Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця ХІХ – початку ХХ століття : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05 / Шеремета О. М. ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка – Л., 2003. – 218 арк.

52. Подоляка Т. А. Народознавча діяльність Зенона Кузелі : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.05 / Подоляка Т. А. ; НАН України, Ін-т народознав. – Л., 2009. – 232 арк.

**Шевченківський ювілей 1914 р.
в Інституті князя Безбородька**

У статті розглядається маловідома подія нелегального пошанування пам'яті Тараса Шевченка студентами Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька в 1914 р. Також простежено розслідування факту відсилання студентами вітальної телеграми Шевченківському комітету до Києва.

Ключові слова: Шевченківський ювілей, Історико-філологічний інститут, вечір пам'яті.

В статье рассматривается малоизвестное событие нелегального чествования памяти Тараса Шевченко студентами Нежинского историко-филологического института князя Безбородко в 1914 г. Также исследован факт отсылки студентами приветственной телеграммы Шевченковскому комитету в Киев.

Ключевые слова: Шевченковский юбилей, Историко-филологический институт, вечер памяти.

The article reviews a little known event of Taras Shevchenko illegal commemoration by the students of Nizhyn Bezborodko history and philology institute in 1914. Also the fact has been traced that a greeting telegram was sent to Kyiv's Shevchenko committee by students.

Key words: Shevchenko anniversary, history and philology institute, commemoration meeting.

У Російській імперії ім'я Тараса Шевченка асоціювалося з найбільшими ворогами самодержавства. Заборонялося не тільки його слово, але й навіть панахиди по Шевченку, щоб витравити в народі пам'ять про пророка. Так, наприклад, коли елизаветградські селяни попрохали дозволу на таку панахиду в одеського архієпископа Назарія, той відповів їм: "О хулители пречистой Божией Матери Тарасе Шевченко молитесь усердно нужно, но по совести, чтобы Бог ему простил гнусные писания его; но панахиды пригласите служить у себя на дому, а не в церкви" [1].

І за життя і після смерті Тараса Шевченка видання його творів цензурувалися, вилучалися з продажу і заборонялися. Починаючи з 1905 р., прогресивна громадськість робила неодноразові спроби розірвати це зачароване коло замовчування і демонізації Шевченка з боку імперських властей. Дещо вдалося зробити

стосовно публікацій деяких заборонених творів поета. Крім того, ще 1904 р. з ініціативи земського зібрання міста Золотоноша при Київській міській думі було створено комітет зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві, а в 1906 р., з височайшого дозволу, розпочався збір пожертв. Комітет очолив київський міський голова, а членами його стали гласні міської думи [2]. До комітету допускалися особи та установи, які вносили від 1 тис. карбованців і більше. Але справа затягувалася через незадоволення результатами конкурсів проектів пам'ятника, через дискусії щодо місця його встановлення та інше.

Нове дихання в роботу громадськості з увічнення пам'яті надали плани відзначення в 1911 р. 50-річчя від дня смерті Кобзаря. Підготовка до цього з самого початку проходила під знаком пошанування Тараса Шевченка як натхненника українського національно-політичного руху. В українській пресі поета називали "винятковим явищем в історії всіх часів і народів" та "організатором української нації" [3]. Проведення урочистостей брав на себе київський Український клуб на чолі з головою клубу композитор Микола Лисенко.

Майбутні урочистості готувалися по всій Україні. Не залишився осторонь цього і ніжинський Історико-філологічний інститут князя Безбородька. Так, зокрема, на засіданні історико-філологічного товариства інституту 6-го грудня 1910 р. його секретар Петро Заболотський запропонував відзначити урочистими засіданнями 50-річчя визволення селян і 50-річчя від дня смерті "вдохновенного певца Украйны и ее народного горя Т. Г. Шевченка". Товариство підтримало цю пропозицію і ухвалило розпочати підготовку [4]. Проте і цього разу влада унеможливила як урочистості (у тому числі і в Ніжині), так і відкриття пам'ятника в Києві.

Ще більші пристрасті розпочалися на початку 1914 р., коли було зроблено спробу відзначити 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Справу підготовки урочистостей взяла на себе міська дума Києва, яка асигнувала на це 5 тис. крб. Гласні думи запропонували створити комісію для підготовки програми урочистостей. Планувалося нарешті поставити і пам'ятник поету. До роботи долучилися органи самоврядування інших міст України і загалом Росії.

Разом з тим київський клуб російських націоналістів на чолі з А. Савенком виступили проти нібито планованих спроб надати урочистостям політичного антиросійського характеру: *"Шайка мазепинцев как зарубежных, так и российских, являющаяся*

инициатором почитания памяти Шевченко, читит его не как поэта, а исключительно как политического деятеля, как заклятого врага единой и нераздельной России" [5]. У відповідь на такий демарш російських націоналістів міністр внутрішніх справ надіслав на місця циркуляр, у якому рекомендував губернаторам уникати офіційного характеру урочистостей. Це означало їх фактичну заборону.

11-го лютого група депутатів Державної думи подала запит стосовно заборони. Надалі протягом декількох тижнів у Думі відбулося п'ять засідань (11 лютого, 12 лютого, 19 лютого, 26 лютого і 5 березня 1914 р.), на яких багато депутатів таврували політику імперської влади. Зокрема, депутат І. Туляков (від області війська Донського), виступаючи 19 лютого на засіданні Думи дуже влучно охарактеризував політику царизму стосовно України: *"Венок терновый он получил еще при жизни, а теперь, через много лет после его смерти, мы присутствуем при акте безславной мести со стороны русского правительства всему украинскому народу за то, что он дал жизнь Тарасу Шевченко"* [6].

Проте, як і очікувалося, уряд імперії нічого не збирався змінювати в своїй національній політиці. Особливо це стосувалося освітньої політики царизму. Відповідно до вже згаданого циркуляру міністра внутрішніх справ попечитель Київського навчального округу видав своє розпорядження від 24 січня 1914 р., яке було розіслане по всіх навчальних закладах. У цьому розпорядженні вказувалося наступне: *"Как усматривается из газетных сообщений, различные городские и земские управления, вырабатывая план предстоящего 25 февраля сего года празднования столетней годовщины рождения малорусского поэта Т. Г. Шевченко, предлагают привлечь к этому празднованию в той или иной форме также и народную школу"* [7]. Директору Інституту князя Безбородька наказувалося *"не допускать как распространения тенденциозной украинской юбилейной литературы среди учащихся, так и вообще каких-либо отступлений от обычного хода будничной учебной работы в день Шевченковского юбилея во вверенном Вам учебном заведении"* [8]. Таким чином, будь-які заходи, пов'язані із вшануванням пам'яті Тараса Шевченка, були унеможливлені, а ті, хто вирішив не зважати на заборону, ризикували багато чим.

Нагадаємо, що Історико-філологічний інститут у Ніжині мав загальноімперське значення і був закритим навчальним закла-

дом з інтернатом і повним державним утриманням студентів. Серед його вихованців переважали росіяни, а українці ніколи не були більшістю. Отримуючи гарну освіту, студенти загалом мали критичне ставлення до російської дійсності. Особливо це було помітно після революції 1905–1907 рр. Студенти були досить чутливими до резонансних політичних подій в імперії і, незважаючи на заборони студентських зібрань, намагались у різний спосіб висловити або протест проти політики царизму, або співчуття і солідарність з тими, кого влада переслідувала. Інакше кажучи, опозиційні настрої ніжинського студентства були співзвучні зростаючим революційним тенденціям у державі. Так, зокрема, було і у випадку зі стихійним студентським мітингом в інституті 9 листопада 1910 р. у зв'язку зі смертю Льва Толстого [9].

Коли студентам інституту стало відомо про заборону офіційного святкування Шевченківського ювілею, то вони вирішили організувати це нелегально. Цікаво, що відразу виникло два осередки підготовки до відзначення ювілею – серед росіян і серед українців, які аж до 20-х чисел лютого 1914 р. не підозрювали про паралельну підготовку вшанування пам'яті Тараса Шевченка. Як згадував у своїх спогадах М. І. Митрофанов, у їхній кімнаті гуртожитку інтернату переважали росіяни, а був тільки один українець. Тоді як в іншій переважали українці. Обидві групи встановили між собою контакти і провели переговори стосовно планованого заходу. На переговорах домовились не об'єднувати разом обидва вечори, а провести їх нарізно з конспіративних міркувань і через відсутність достатньо великого приміщення [10].

До шести мешканців кімнати Митрофанова додалися ще два студенти-росіяни, які проживали не в інтернаті, а в місті. Студент-українець І. Дума висловив готовність бути доповідачем. У росіян вечір пам'яті Тараса Шевченка відбувся 24 лютого, напередодні дня народження поета, оскільки І. Дума хотів бути присутнім також на вечорі у студентів-українців 25 лютого. Увечері 24 лютого, коли зібралися всі запрошені, Н. Митрофанов відкрив урочистості і сказав вступне слово. Установленням студенти вшанували пам'ять Т. Шевченка. З промовою про Шевченка виступи І. Дума, декламуючи багато творів поета. Особливий наголос він зробив на творах, присвячених знедоленому люду і боротьбі українського народу за свою свободу. Доповідач наголосив на глибокій вірі Шевченка в те, що народ неодмінно завоює собі свободу. І. Дума завершив промову, прочитавши "Заповіт". Його

повний текст, за словами М. Митрофанова, справив на присутніх неабияке враження тому, що середина вірша у підцензурних виданнях творів Т. Шевченка неодмінно вилучалася, а саме від слів "*Як понесе з України У синєє море Кров ворожу...*" і до слів "*І вражою злою кров'ю Волю окропіте*" [11].

На вечорі були присутні росіяни Микола Митрофанов, Анатолій Рябов, Сергій Суєтін, Микола Садовський, Олександр Зарубкінський, Іван Дижін, Євген Золотов, Михайло Магнітський і українець Іван Дума. За свідченням М. Митрофанова, Шевченківський вечір став для них дуже важливою віхою в знайомстві з літературою, історією, культурою українського народу [12].

Наступного дня, 25 лютого (9 березня), в іншій кімнаті гуртожитку інтернату відбувся вечір, організований студентами-українцями. Були присутніми близько 30-ти студентів. Організаторами його були Михайло Гардецький, Іван Капустянський, Никанор Вишневський, Дмитро Заліський, Опанас Білич, брати Петро і Микола Волинські і вже згаданий Іван Дума. Доповідь зробив Микола Волинський. Після цього студенти проспівали "Заповіт", "Думи мої, думи мої...", дві пісні з поеми "Гамалія", прочитали уривки з поеми "Сон" і поему "Чернець" [13].

Так ніжинські студенти вшанували пам'ять великого Кобзаря в дні його сотих роковин від дня народження. Проте історія цього святкування ще не була завершена. Урочистості 24 і 25 лютого 1914 р., зважаючи на їх конспіративний характер, здавалось, не вийшли за межі інституту, оскільки по Ніжину ніякого розголосу не було. Але можна припустити, що інститутське начальство про це могло знати, однак зробило вигляд начебто нічого протизаконного не сталося. Все-таки в 1913 – на початку 1914 р. передова громадськість готувалась до офіційних урочистостей і була велика ймовірність такого пошанування Тараса Шевченка. Мало хто міг припустити, що влада заборонить столітній ювілей фактично у будь-якій формі. Викладачі інституту планували на засіданні історико-філологічного товариства заслухати доповіді викладачів і, можливо, реферати студентів. Серед викладачів не спостерігалось великоруського шовінізму, а їхні політичні уподобання були радше ліберальними. Те ж саме можна сказати і про директора інституту Йосифа-Ернеста Леціуса, на лібералізм якого і близькість до професора М. Грушевського (під час його роботи в Київському університеті) скаржились шовіністи і чорносотенці.

Є підстави стверджувати, що мало місце замовчування адміністрацією інституту факту вшанування студентами пам'яті

Т. Шевченка. Архівні документи засвідчують, що 5 липня 1914 р. попечитель округу надіслав директору Леціусу повідомлення про те, що 25 лютого студенти інституту Дмитро Заліський, Дмитро Свістельников і Микола Данчевський надіслали до Київських українських організацій вітальну телеграму у зв'язку із Шевченківським ювілеєм і попросив директора з'ясувати, як і що у цій справі [14].

З протоколу допиту Д. Свістельникова з'ясовується, що у лютому 1914 р. газета "Киевская мысль" повідомляла, що Київський Шевченківський комітет отримав у дні ювілею вітальну телеграму від студентів-українців Ніжинського історико-філологічного інституту. Попечитель округу став вимагати від директора Леціуса пояснень. Леціус, у свою чергу, доручив ніжинському поліцмейстеру з'ясувати по суті справи. З'ясування обставин та імен авторів телеграми було доручено приставу 2-ої дільниці Троїцькому. Він встановив, що цими студентами були Данчевський, Заліський і Свістельников [15].

Всі три студенти засвідчили тоді директору інституту, що ніякої телеграми вони не посилали. І це була правда. Невідомо, яким чином пристав Троїцький виявив ці прізвища. Оскільки ці студенти не визнали свого авторства телеграми, то директор і не повідомляв про це попечителю округу, який 5 липня і 30 вересня повторно прохав прискорити з'ясування справи. Тут варто нагадати, що в липні 1914 р. розпочалася Перша світова війна і в директора Інституту з'явилася безліч іншого клопоту. Проте пошуки "врага внутрєнного" продовжувалися і далі. До речі, німець за походженням Й.-Е. Леціус сам став жертвою антинімецької істерії в Російській імперії і восени 1914 р. був звільнений з посади директора [16].

Улітку 1915 р. почався своєрідний другий етап пошуку авторів телеграми. На той момент Заліський і Свістельников закінчили інститут (ще в 1914 р.) і працювали за отриманими направленнями, а Данчевський закінчив навчання в 1915 р. 7 липня 1915 р. судовий слідчий здогадався відвідати Ніжинську поштово-телеграфну контору і подивитися на ту телеграму, яка була відіслана (як виявилось) 24 лютого о 3-й год. 50 хв. дня до редакції київської газети "Рада". Текст був написаний на "осьмушке" (1/8 аркуша) білого паперу і наклеєний на бланк телеграми та містив 31 слово, а саме: *"Киев, Редакция Рады Б-Подвальная 6 Разом зо всією Україною співаємо гімн Тарасові Шевченкові і протестуємо проти того насильства і закидання болотом пам'яті нашого генія,*

яке чинять вороги Ніжинські студенти українці". Під текстом було проведено горизонтальну лінію, під якою було зазначено: "Николай Константинович Волинский" [17]. Ось так просто було встановлено автора цієї сміливої телеграми. Микола Волинський, усвідомлюючи можливі наслідки, все ж не побоявся написати своє ім'я під текстом телеграми.

11 липня 1915 р. судовий слідчий провів очну ставку між Миколою Волинським і поштовим чиновником Федором Білоровським, проте подавача телеграми за давністю часу Білоровський не міг впізнати. Микола Волинський визнав тоді ж своє авторство телеграми і заявив, що від імені Заліського, Свістельникова і Данчевського її не посилав, а послав від імені інших осіб [18].

Оскільки за Статутом інституту студентам заборонялося займатися політичною діяльністю, а справа з телеграмою мала політичний характер, то Микола Волинський, не чекаючи наказу про своє виключення з інституту, 1 вересня 1915 р. написав заяву про своє звільнення і видачу документів про прослуханий ним курс наук за третій курс. Прикметним є те, що у свідоцтві, виданому М. Волинському, є така фраза: "*Во время учения в Институте поведения был отличным*" [19].

Таким чином, відлуння від нелегального пошанування Тараса Шевченка ніжинськими студентами тривало аж півтора року до осені 1915 р. Боротьба царизму проти українського національного руху не знала перепочинку, а в роки війни ще більше посилилася. Проте зерно правди і волі, посяiane Тарасом Шевченком, не пропало марно, а зійшло. Мрія поета про Україну як "*сем'ю велику, сем'ю вольну, нову*" здобувала все більше щирих прихильників.

Література

1. Стенографический отчёт Государственной думы. Четвёртый созыв, сессия вторая. – Заседания 29–52 (с 22 января по 19 апреля 1914 г.). – СПб., 1914. – Ст. 1185.

2. Олійник В. Во дні "немудрого" царя / В. Олійник // Дзеркало тижня. – 2014. – 6 березня. – С. 9.

3. Цит. за: Лихутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / И. В. Лихутина. – М., 2003. – С. 136.

4. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1334, оп. 1, спр. 46, арк. 4–5 зв.

5. Цит. за: Лихутина И. В. Вказ. праця

6. Стенографический отчёт ... – Ст. 917.

7. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1901, арк. 5.
8. Там само, арк. 5.
9. Дет. див. : Карпеко А. А. Там, где учился Гоголь. Рукопис / А. А. Карпеко // Музей історії Ніжинської вищої школи. – С. 203–213.
10. Митрофанов Н. И. О Шевченковском дне в 1914 г. (Воспоминания). Рукопис / Н. И. Митрофанов // Музей історії Ніжинської вищої школи. – С. 5–6.
11. Там само. – С. 8–9.
12. Там само. – С. 10.
13. Самойленко Г. В. Т. Шевченко і Ніжинська вища школа / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2013. – С. 108.
14. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1955, арк. 57.
15. Там само, арк. 61.
16. Дет. див. : Моціяка П. П. Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів / П. П. Моціяка. – Ніжин, 2011. – С. 153–177.
17. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1955, арк. 57.
18. Там само, арк. 63.
19. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1964, арк. 20.

В. О. Прудько

**Освіта Ніжинщини в період Української Держави
П. Скоропадського**

У статті розглянуто складові чинники розвитку навчально-виховного процесу в Ніжинському повіті у період Української Держави П. Скоропадського. Проаналізовано кількісні та якісні зміни, що відбулись за цей час. Розкрито питання, пов'язані з організацією та проведенням курсів українознавства в Ніжині.

Ключові слова: Українська Держава, українізація, освіта, українознавчі курси, педагогічні працівники.

В статье рассмотрены составляющие факторы развития учебно-воспитательного процесса в Нежинском уезде в период Украинской Державы П. Скоропадского. Проанализированы количественные и качественные изменения, произошедшие за это время. Раскрыты вопросы связанные с организацией и проведением курсов украиноведения в Нежине.

Ключевые слова: Украинская Держава, украинизация, образование, украиноведческие курсы, педагогические работники.

The article investigates the state of education in Nizhyn district during the period of Ukrainian State of P. Skoropadsky. Quantitative and qualitative changes, which have taken place during this time are analyzed. Special attention is paid to the organization and conducting of Ukrainian courses for teachers of the schools of different levels, which were held in Nizhyn and Kyiv. It solves the issues associated with providing educational institutions with Ukrainian literature. The personal contribution into the process of Ukrainization of the certain teachers is determined. The main activities carried out by the Ministry of Education are indicated. The connection of ministerial orders with reality in Nizhyn district is established. The main achievements and failures in education during the period of Ukrainian State are determined.

Key words: Ukrainian State ukrainization, education, Ukrainian courses teaching staff.

В період Української національної революції 1917–1921 рр. відбувалося відродження усіх без винятку галузей суспільного життя України: політичної, державницької, духовної тощо. Загальнонаціональне відродження розповсюдилося також і на українське культурне середовище. Найбільшу динаміку в освітній

сфері ми спостерігаємо у період існування Української Держави П. Скоропадського. Після становлення Української Держави стало очевидним, що Міністерство освіти продовжуватиме і посилюватиме напрацювання попередників у справі української національної школи.

Перші спроби дати оцінку стану освіти в роки революції були зроблені учасниками тих подій. До таких праць належать дослідження С. Постернака, С. Сірополка. На відміну від праці С. Постернака, аналіз освітньої справи в Україні, здійснений С. Сірополком, є більш повним та виваженим, хоча наведена статистична інформація є загальною, що не дозволяє прослідкувати зміни в освітній справі на місцях [10; 11]. Особливе місце при вивченні подій, пов'язаних з українізацією навчальних закладів на Чернігівщині, займають сучасні дослідження А. Боровика, зокрема його монографія, "Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917–1920 рр.)", в якій дослідник значну увагу приділив і висвітленню роботи перших українознавчих курсів для учителів Чернігівщини [1; 2].

Метою даної статті є розгляд розгортання освітньої мережі в період Української Держави у межах Ніжинського повіту, з'ясування особливостей перебігу цього процесу, виявлення труднощів, з яким зіштовхнулися освітяни повіту.

Міністерство освіти УД розпочало роботу із з'ясування стану народної освіти. 1917–1918 навчальний рік добігав кінця, що сприяло формуванню узагальнюючих відомостей про становище навчальних закладів та планів їх роботи на майбутній навчальний рік. 2 травня 1918 р. Міністерство освіти видало наказ, за яким повітові та міські управи мали подати достовірну інформацію про стан та кількість навчальних закладів відповідно до розробленої анкети [12, арк. 177].

За інформацією Ніжинської повітової народної управи, на кінець 1917–1918 навчального року в повіті було 114 однокласових шкіл, 11 двокласових та 6 вищих початкових шкіл (далі – ВПШ). В них навчалось 10 702 учні. Підозру в міністерстві викликали дані про навчальні комплекти. Якщо в 1917–1918 н. р. по Ніжинському повіту на державному утриманні перебували 257 комплектів, що співпадає з числом комплектів на початку того ж навчального року, то не вже протягом останніх робочих днів кількість комплектів зросла до 437. Внаслідок таких непорозумінь уточнення щодо стану та планів розвитку шкільної мережі в повіті тривали до липня місяця. 3 липня 1918 р. Ніжинська повітова шкільна рада

повідомляла, що до 1 липня шкільних комплектів першого класу було 256, проектувалося відкрити з 1 вересня 1918 р. 55 нових. До того ж шкільний відділ наголошував на тому, що управою протягом навчального року було прийнято 19 комплектів першого класу колишніх церковнопарафіяльних шкіл [14, арк. 17]. У Ніжині початкова освіта надавалася у 8 початкових школах та 9 церковнопарафіяльних, які 1917 р. перейшли до відомої Ніжинської міської управи. Утримання церковнопарафіяльних шкіл повністю лягло на міську управу, проте через державний переворот самоврядування так і не одержало коштів на їх функціонування в розмірі 4 586 крб 64 коп., що призвело до подання чергового звернення до департаменту нижчої освіти при міністерстві 6 вересня 1918 р. [13, арк. 113].

Хоча відбулося певне розширення шкільної мережі в Ніжинському повіті, поза школою залишалася значна кількість дітей. Так, у с. Хотинівці Мринської волості продовжили навчання у 1918–1919 н. р. 88 учнів, було набрано 36, а отримало відмову в прийомі 93. Це свідчило про явну нестачу відкритих шкільних комплектів, бо лише для Хотинівської школи їх потрібно було відкрити, як мінімум 2.

Ключове місце у справі становлення національної школи займала українізація навчального процесу, тобто введення до навчальних програм українознавчих предметів та перехід на українську мову викладання. Початок цьому процесу було покладено під час 1917–1918 н. р. Для успішного продовження українізації потрібно було перевірити стан справи. Чернігівський губернський комісар освіти Г. Стаднюк 30 квітня 1918 р. звернувся до педагогічних рад ВПШ губернії з проханням відповісти на низку запитань, щоби повною мірою уявити хід українізації у школах. Результати цієї перевірки знайшли відображення у зверненні Г. Стаднюка до шкільних рад 1 червня 1918 р., де він заявляв: "... Минулий академічний рік, на превеликий жаль, пройшов при ненормальних умовах, які не дали змоги націоналізувати школу до певної міри, але вже з осені ми мусимо систематично і планомірно творити національну школу" [3, арк. 6].

Враховавши недоліки попереднього навчального року, Міністерство освіти вдалося до широкомасштабної організації під час літніх канікул курсів українознавства для вчителів шкіл різних рівнів. На літо 1918 р. міністерством було заплановано проведення низки курсів, спрямованих як на підвищення кваліфікаційного

рівня вчителів, так і на підготовку до викладання українською мовою.

Ініціативу у проведенні курсів українознавства у Ніжині взяв на себе департамент нижчої освіти. 19 травня 1918 р. Ніжинська повітова управа розпочала підготовчу роботу з організації курсів для учителів народних шкіл трьох повітів – Ніжинського, Борзнянського та частини Козелецького [9, арк. 5]. Зі свого боку, повітова управа надала помешкання для проведення курсів та облаштувала інтернат для слухачів. Забезпечити слухачів грошовими виплатами в розмірі 100 крб кожному управа не мала змоги, адже до кошторису на 1918 р. рік курси не були включені, та й без того місцеве самоврядування відчувало брак коштів на задоволення невідкладних потреб. Відповідно до інструкції від 25 травня 1918 р., наданої департаментом нижчої освіти, Ніжинська повітова земська управа мала проводити підготовчу роботу в тісному контакті з Борзнянською, Козелецькою та губернською управами [9, арк. 6].

Проте умови для співпраці склалися далеко не найкращим чином. Це видно з листа Чернігівської губернської управи, адресованого Ніжинській повітській управі: "Що стосується участі губернського земства у витратах на організацію курсів, то відповідно до постанови губернського зібрання минулої сесії, губернській управі надано фінансувати кожна повітову земську одиницю на організацію курсів українознавства не більше 10 тис. крб для кожного повітового земства і 5 тис. крб для Ніжина та Чернігова, однак, у зв'язку з повною відсутністю коштів, губернська управа не може надати фінансову підтримку повітам у даний момент із відкритого їй кредиту в 160 тис. крб на організацію курсів. У розпорядженні управи можуть бути тільки 30 тис. крб вже виданих міністерством освіти із розрахунку по 2 тис. на повіт для видачі повітовим земствам як відшкодувань за понесені витрати з організації курсів у 1917 р." [9, арк. 7].

Таким чином, проблема фінансування знову ставала на перешкоді організації курсів українознавства. У зв'язку з фінансовими труднощами, кількість курсистів, що мали прибути до Ніжина, була обмежена 300 особами. Їм потрібно було мати з собою "все необхідне для постелі, а також чай, цукор, харчування на першій порі" [9, арк. 14]. Робота курсів розпочалася 25 червня. Як і розраховували організатори, на курси прибуло близько 300 осіб 18, 29 червня (12 липня). Проте фінансові труднощі й надалі супроводжували роботу курсів. 2 липня відбулось засідання

комісії з організації українознавчих курсів у складі комісара освіти Ніжинського повіту В. Безсмертного, комісара освіти Козелецького повіту В. Ганцова, члена Ніжинської повітової управи І. Ковалевського, представника Козелецької повітової управи П. Рябухи, голови Ніжинської повітової шкільної ради Д. Герасименка, товариша голови тієї ж ради П. Кононенка, членів комісії з господарських справ від Ніжинського, Борзнянського та Козелецького повітів. Оцінивши становище слухачів курсів та й взагалі можливість їхнього існування надалі, вирішили "уповноважити голову шкільної ради Д. Герасименка і члена господарської комісії Т. Вітра поїхати до Києва в Міністерство освіти, де і повідомити, що як уповноваженим не будуть видані на руки 37 тис. крб, то курси припинять свою роботу 6 липня" [10, арк. 15].

Відсутність будь-яких відомостей про результати поїздки уповноважених до Києва дозволяє вважати, що поставлені вимоги залишилися незадоволеними. Відтак термін навчання скоротився з п'яти тижнів, як того бажало міністерство, до двох. Такі курси не могли задовольнити навіть мінімальних потреб, що стояли перед вчителями початкових шкіл, адже міністерство не потурбувалося навіть про призначення лектора з питань методики викладання української мови, про що повідомили в міністерстві уповноважені від ніжинських освітян.

Масове зібрання учителів трьох повітів сприяло активному обговоренню становища та проблем тогочасної сільської школи. Наслідком його стало колективне звернення до Міністерства освіти, в якому вчителі намагалися привернути увагу урядовців до катастрофічного стану освітньої справи та свого злиденного становища. Особливе місце у зверненні освітян відведено проблемі матеріального забезпечення шкіл: "Школа без підручників, наукового знаряддя, будинки валяться, застаються без палива, світла, сторожів" [14, арк. 112]. Таким чином, згуртоване вчительство подало до Міністерства освіти неофіційний звіт про стан нижчої початкової школи, що цілком відповідав тогочасному моменту і знаходив підтвердження як в пресі, так і в офіційних зверненнях до органів місцевого самоврядування та вищих державних інституцій.

Тоді як для учителів нижчих початкових шкіл проводилися курси українознавства на повітовому рівні, для викладацького персоналу ВПШ та гімназій Міністерство освіти влаштувало курси у Києві, які відбулись з 10 червня до 10 липня. Серед

учасників цих курсів були вчителі ніжинської чоловічої гімназії при Історико-філологічному інституті Г. Іваниця та В. Безсмертний, палкі прихильники українізації, а також декілька педагогів з повіту. Заручившись підтримкою керівництва інституту, викладачі отримали не тільки дозвіл на відрядження, а й матеріальну допомогу на поїздку [5, арк. 83].

Якщо в організаційних питаннях столичні курси були забезпечені належним чином, то з виплатою матеріальної допомоги виникло непорозуміння. Курси тривали до 11 липня. Власне, цього дня слухачі й мали отримати гроші, проте один з потягів для іногородніх курсистів було замовлено на 10 липня, що й викликало непорозуміння та відповідно занепокоєння з боку вчительства, яке ще протягом тривалого часу зверталось до міністерства з проханням виплати належних коштів [13, арк. 120–121].

Організація педагогічних курсів стала одним з кроків на шляху творення національної школи. Ще одним суттєвим моментом у цій справі була робота міністерства у напрямку законодавчої підтримки даного проекту. За таких умов протягом літа 1918 р. було видано низку звернень до педагогічних працівників повітового рівня, у яких лунали заклики до розбудови державності на підвалинах створення національної школи. Така позиція урядовців знайшла відображення в офіційному розпорядженні міністра освіти від 22 липня, відповідно до якого навчання в усіх групах початкової школи мало проводитися українською мовою [4, арк. 9]. Врахувавши помилки своїх попередників, працівники Міністерства освіти УД до початку навчального року надали освітянам новий навчальний план з чітко визначеною погодинною тарифікацією запровадження українознавчих дисциплін, до яких належали українська мова, історія та географія України. Поява нового навчального плану відкрила шлях до безперешкодного запровадження на практиці вже розроблених ініціативними групами навчальних програм, яке до цього часу гальмувалося шкільними радами, котрі чекали на офіційні вказівки міністерства. Саме за таких умов відбулося запровадження українознавчих дисциплін у гімназії при Історико-філологічному інституті в Ніжині [5, арк. 13].

Таким чином, єдність позиції Міністерства освіти та ініціативного патріотично налаштованого учительства сприяли українізації школи. Цей процес не міг охопити одразу всі ланки та заклади освіти, оскільки перед освітянами на початку 1918–1919 н. р. ще залишалася значна кількість перешкод у цій справі.

Питання українізації навчальних закладів губернії стало одним з ключових під час проведення в Чернігові з'їзду педагогічних працівників губернії (15–18 жовтня 1918 р.). На з'їзд прибули представники Чернігівського, Козелецького, Кролевецького, Городнянського, Борзнянського, Ніжинського, Суразького, Стародубського повітових земств, а також група учителів з Ніжина, що свідчило про активність місцевих педагогів [16, арк. 64]. Заслухавши доповідь про українізацію народних шкіл, зібрання висловилося на підтримку даного заходу і ухвалило відповідну постанову [8, арк. 36]. Відповідно до її першого пункту передбачалося проведення якнайширшого інформування учителів про вимоги нової української національної школи. 23 жовтня на засіданні Ніжинської повітової народної управи було вислухано доповідь представника управи Г. Лук'янченка, який у загальних рисах охарактеризував роботу педагогічного зібрання та ознайомив з його резолюціями. Подальше поширення відомостей про з'їзд шкільна рада спромоглася здійснити лише на початку січня 1919 р. [4, арк. 1]. Пояснити таке тривале затягування при виконанні постанови педагогічного зібрання можна відсутністю тісної взаємодії між шкільною радою та навчальними закладами повіту. Подібне непорозуміння виникло ще 16 серпня 1918 р., проте тоді управа не володіла інформацією щодо кадрового забезпечення навчальних закладів [6, арк. 26].

Таким чином, стає очевидним той факт, що шкільному відділу при народній управі не вдалося налагодити співпрацю та взаємодію всіх ланок освітньої мережі повіту.

Наближення початку навчального року поставило низку завдань, пов'язаних з українізацією школи. Шкільна рада при Ніжинській повітській земській управі, не маючи на руках спеціально розроблених анкет для обліку дітей української національності, звернулася до населення міста з оголошенням про початок запису учнів, батьки яких бажають навчати своїх дітей у школах з українською мовою викладання. Навчання в українізованих класах мало відбуватися паралельно з існуючими раніше. Такий підхід цілком вписувався в рамки демократичного вирішення цього завдання. Проте таке звернення ради викликало обурення шкільної комісії при Ніжинському товаристві "Просвіта". Просвітяни вважали, що дії шкільної ради суперечать розпорядженню Міністерства освіти від 22 липня 1918 р. Відомості про цей інцидент швидко стали відомі у департаменті нижчої освіти, оскільки шляхом Ніжинської шкільної ради збиралися йти й інші

міські самоврядування Чернігівщини. Для роз'яснення інциденту 5 жовтня 1918 р. до Ніжинської шкільної ради надійшов лист чернігівського губернського комісара з народної освіти з вимогою пояснити, на підставі якого пункту міністерського розпорядження шкільна рада розпочала запис учнів [16, арк. 48–49]. Губернський комісар зазначав, що "... міністерський обіжник ясно вимагає, аби з наступного 1918–1919 н. р. навчання в школах для українського населення проводилося українською мовою у всіх групах нижчої початкової школи, на всім просторі України. Отже, шкільній комісії лише потрібно встановити кількість дітей української національності (а не хто і якою мовою бажає вчитися) і для тих започаткувати школи з українською мовою викладання, забезпечивши їх відповідними педагогічними силами, підручниками і т. д." [16, арк. 52].

Яку відповідь отримав губернський комісар освіти, достеменно не відомо, проте діяльність Ніжинської шкільної ради була цілком закономірною, адже до початку навчального року міністерство так і не розробило спеціальні анкети для виявлення кількості дітей української національності, та і питання щодо фінансування відкриття нових навчальних закладів у потрібних масштабах теж залишалось без вирішення.

Одним з наболілих питань залишалось забезпечення навчальних закладів необхідною україномовною літературою. Урядові ініціативи у цій справі були підкріплені значними фінансами, що дало змогу налагодити видавництво потрібних підручників. 19 липня на сторінках "Черниговской земской газеты" з'явилося оголошення про замовлення україномовних підручників чернігівським книжковим складом. Поряд з переліком книжок подавалася і їх вартість, що давало змогу реально оцінити можливості місцевого самоврядування щодо обсягів майбутніх закупівель. Окрім підручників українською мовою, до складу планувалося завезти значну кількість української літератури для шкіл та бібліотек 18, 1918, 6(19) липня. 9 серпня на сторінках тієї ж газети повідомлялося про отримання першої партії літератури, що давало змогу охочим її придбати [18, 27 липня (9 серпня)].

Справою придбання навчальної літератури активно займалося й Ніжинське повітове земство. Так, 12 жовтня було затверджено угоду з Київським видавництвом "Друкар" про постачання навчальної літератури для початкових шкіл [8, арк. 10 зв]. За її умовами видавництво мало здійснити поставку літератури протягом місяця, але у зв'язку з припиненням прийому вантажів

залізницею управа отримала до 15 січня 1919 р. лише 1079 примірників "Оповідань" Г. Коваленка, 1000 примірників географії С. Русової і 1200 примірників задачника Бесараба. Решта ж замовлених підручників, крім букварів та читанок С. Черкасенка, за повідомленням "Друкаря", залишалися у пакунках, котрих видавництво не мало змоги доставити до Ніжина [15, арк. 36].

Напередодні навчального року шкільна рада Ніжинської повітової народної управи звернулася до початкових шкіл із листом, у якому земці подали коментар щодо забезпечення україномовною навчальною літературою: "... Завдяки сучасному стану і фінансовій кризі земством замовлено підручників у обмеженій кількості – не більше половини числа учнів школи, виключно для дітей бідніших громадян. Що ж до підручників для решти учнів, їх мають придбати на власні кошти. Спис замовлених підручників при цьому надсилається. Всієї кількості замовлених для початкових шкіл повіту підручників у цей час у розпорядженні управи нема, і тому педагогічний хист і дійсна щирість учителя-українця повинні допомогти йому під час відсутності підручників у школі провадити навчання рідною мовою, що було повсякчасною метою українського вчителства" [4, арк. 9].

Та одного педагогічного хисту було замало, потрібно було виявляти неабияку ініціативність та самопожертву. Зразком для українського вчителства у цій справі став викладач гімназії Ніжинського історико-філологічного інституту Г. Іваниця, який ще в жовтні 1917 р. особисто їздив до Києва за україномовною літературою, що на той час була практично недоступна через мізерну кількість україномовних видавництв [5, арк. 32].

Хоч існувало багато об'єктивних і суб'єктивних труднощів на шляху розвитку освіти, населення Ніжинського повіту і Ніжина перебувало у цьому відношенні в найкращому стані по всій Чернігівській губернії. Про це йшлося у матеріалах, надрукованих в головному губерньському виданні: "... Стосовно шкільної освіти Ніжин стоїть далеко попереду інших міст Чернігівщини. У ньому є історико-філологічний інститут, вищі жіночі курси, три чоловічі та три жіночі гімназії, середнє технічне училище, акушерсько-фельдшерська школа та ряд вищих та нижчих початкових шкіл. Розвитку шкільної справи багато сприяє місцеве міське самоврядування, громадські організації та ініціативні групи" [18, 14 (27) вересня].

Осередками національно-культурної роботи залишалися "Просвіти". Участь у створенні національної школи стала одним з

ключових напрямків їх роботи. 19 вересня 1918 р. після затвердження окружним судом статуту Ніжинського товариства "Просвіта" просвітяни оголосили про відкриття найближчим часом курсів українознавства та недільної школи для дорослих [18, 11 жовтня (28 вересня)]. Окрім того, просвітяни приділяли велику увагу нагляду за діяльністю шкільних рад повіту, особливо їх цікавили питання українізації.

Ще одним з напрямків діяльності земства та громадського активу стало створення дитячих будинків та майданчиків, які входили до системи дошкільного виховання. Ця ідея була реалізована на практиці Ніжинською міською думою. До ініціативної групи зі створення майданчика увійшли М. Будакер, М. Талпа, П. Заболотський. Очолив перший дошкільний заклад у Ніжині М. Будакер. Відповідно до проекту дитячого майданчика передбачалося зарахування 200–300 дітей. Така обмежена кількість вихованців стала наслідком аналізу запровадження ясел-притулків у 1917 р., коли в межах повіту було створено три такі заклади у селах Сальному, Татарівці та Смолянці [17, 15 грудня]. Коли ж ніжинський дошкільний заклад розпочав роботу, охочих віддати на виховання своїх дітей виявилось 800, що цілком виправдало сподівання організаторів дошкільного виховання. Це свідчило про нагальну потребу у створенні мережі подібних закладів. Тому Міська рада на засіданні 27 червня 1918 р. прийняла рішення про надання дозволу міській управі провести додаткове фінансування дитячого майданчика у розмірі 900 крб, причому цю витрату було вирішено негайно включити до додаткового кошторису витрат на 1918 р. [7, арк. 72]. Створення дошкільних виховних закладів набуло поширення не тільки в межах міста, особливо актуальним було існування таких закладів у селах повіту під час сезонних польових робіт, що сприяло залученню додаткових робочих рук, а відтак покращенню виконання сільськогосподарських робіт.

Таким чином, шляхом об'єднання зусиль низки організацій та установ повіту було створено цілісну систему, що сприяла навчально-виховному процесу і включала в себе дошкільну, шкільну та позашкільну ланки освіти. Звичайно, задовольнити потреби населення в повному обсязі за тих обставин, які переживала країна, було неможливо, проте початок у цій справі було покладено, що вселяло надію на покращення життя та надавало оптимізму пересічному обивателю.

Протягом семи з половиною місяців існування УД проводилася цілеспрямована робота з відродження національної школи

та культури українського народу. Великою заслугою міністрів гетьманського уряду стало продовження курсу у цій справі, започаткованого в період УЦР. Взявши до уваги всі прорахунки своїх попередників, нове керівництво Міністерства освіти та Головного управління мистецтва і національної культури досягло значних успіхів. Реальними кроками на шляху українізації в освіті стала розробка навчальних програм, а головне – виділення потрібних коштів, за рахунок яких було надруковано україномовну навчальну літературу та здійснено оплату праці вчителям, що викладали дисципліни українознавчого циклу.

Література

1. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.) / А. М. Боровик. – Чернігів : Чернігівські береги, 2008. – 323 с.
2. Боровик А. М. Формування мережі учительських професійних спілок та їх роль в українізації шкільної освіти / А. М. Боровик // Сіверянський літопис. – 2005. – № 1. – С. 3–9.
3. Ніжинське відділення Державного архіву Чернігівської області (далі – НВДАЧО), ф. 1239, оп. 1, спр. 32.
4. НВДАЧО, ф. 1268, оп. 1, спр. 11.
5. НВДАЧО, ф. 1367, оп. 1, спр. 2961.
6. НВДАЧО, ф. 1406, оп. 1, спр. 1.
7. НВДАЧО, ф. 341, оп. 1, спр. 1404.
8. НВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 1953.
9. НВДАЧО, ф. 342, оп. 1, спр. 3430.
10. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. / С. Постернак. – К. : Всеукр. кооп. вид-во "Союз". – 1920. – 127 с.
11. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – 2-ге вид. / С. Сірополко ; підгот. Ю. Вільчинський. – Львів : Афіша, 2001. – 664 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2201. оп. 1, спр. 889.
13. ЦДАВО України, ф. 2201. оп. 1, спр. 889.
14. ЦДАВО України, ф. 2201. оп. 1, спр. 892.
15. ЦДАВО України, ф. 2201. оп. 1, спр. 971.
16. ЦДАВО України, ф. 2201. оп. 1, спр. 976.
17. Черниговская земская газета. – Чернигов. – 1917. (30)
18. Черниговская земская газета. – Чернигов. – 1918. (9, 22, 23, 28, 29)

Створення вечірніх робітничих університетів в УСРР у 1920-ті рр.

*У статті досліджується процес становлення та розвитку системи вечірніх робітничих університетів в УСРР в 1920-ті рр. Аналізуються соціально-економічні передумови їх виникнення та роль у процесі підготовки кадрів для промисловості радянської України.
Ключові слова: вечірній робітничий університет, робітнича освіта, вечірнє навчання.*

*В статье исследуется процесс становления и развития системы вечерних рабочих университетов в УССР в 1920-е гг. Анализируются социально-экономические предпосылки их возникновения и роль в процессе подготовки кадров для промышленности.
Ключевые слова: вечерний рабочий университет, рабочее образование, вечернее обучение.*

Explores the process of formation and development of the University of night workers in the USSR in 1920. Analyzes the socio-economic background of the irorigin and role in the process of training for the industry. The government carried out extensive work on the preparation of managerial personnel of the lower and middle echelons of the industry. These shots were preparing of qualified workers. Carried out training on the job. The authors of the articles analyze the experience of the development of the system of education working in the first decade of Soviet power in Ukraine. The most radical attempt to bring into life the idea of working education was the creation of the evening working universities in the 1920s.

Evening working universities were established since the beginning of industrialization. It was the period when the working adult education eliminated illiteracy in enterprises and raised the General level of literacy of the main mass of the workers. In this period, distance learning even existed. The evening form of training in higher educational institutions was launched. Therefore, for the workers, who through the production or conditions did not had the opportunity to study at the Institute or College, could have continued their education in evening working universities. This gave them an opportunity to move up the career ladder.

In universities people took 20 years. They were to have a General education and a three-year work experience.

Ukraine's first work, the University was established on 26 January 1926 in the city of Dnepropetrovsk. In 1926-1927 academic year were organized evening working universities in Kiev, Lugansk, Nikolaev and Odessa. In these five night working universities enrolled 1142 listeners. In 1927, evening work, the University was opened in Kharkov, where they began to act in various departments (faculties). The aim of the University proclaimed "make work politically and socially conscious and technically competent". 29 December 1927, the Council of people's Commissars of Ukraine approved the "regulations on the evening working universities". The Position was developed model program. Thus, in 1926-1927 in Ukraine has formed a new type of educational institution with its specific features. The main of these specific characteristics was that they were opened by the initiative of workers and enterprises. In 1929, in Ukraine there were 22 evening working universities, where trained 9. 5 thousand people. In March 1931 Board of people's Commissariat of education adopted a resolution "On organization of the working of the education system" according to which on the basis of the work of universities recommended to create Plants working education.

Key words: evening work university business education, evening classes.

Пошук нових відкритих і демократичних моделей розвитку освітньої системи, забезпечення її розвитку з урахуванням кардинальних організаційно-економічних, правових, соціально-психологічних змін в суспільстві в цілому є одним із пріоритетних напрямків державної політики в галузі освіти. На цьому наголошується в Державній національній програмі "Освіта" ("Україна XXI ст.") та Національній доктрині розвитку освіти в Україні у XXI с. Ідея підготовки керівних кадрів нижчої та середньої ланки промисловості з найбільш кваліфікованих робітників, що здійснюється з мінімальним відривом від виробництва, сьогодні вважається однією з найдемократичніших освітніх ідей як у країнах Південно-Східної Азії, що динамічно розвиваються, так і в Європі. В цьому ключі досить цікавим є вивчення досвіду розвитку системи робітничої освіти в перші десятиріччя становлення української радянської держави.

Найбільш радикальною спробою втілення у життя ідеї робітничої освіти стало створення мережі вечірніх робітничих та селянських університетів в УСРР у 1920-ті рр.

Ця унікальна форма робітничої освіти становить особливий інтерес для дослідження. Однак на сьогодні в історичній літературі вона практично не висвітлена. Дана стаття ставить за мету заповнити цю лакуну в дослідженні системи робітничої освіти в Україні.

Вечірні робітничі університети почали створюватися з початком індустріалізації, коли, з одного боку, робітнича освіта для дорослих вже дала змогу в основному ліквідувати неписьменність на підприємствах і підняти загальний рівень грамотності основної маси робітників [1], а з іншого – швидкий розвиток промисловості в перші роки індустріалізації та необхідність залучення широких робітничих мас до керівництва виробництвом поставили перед закладами професійної робітничої освіти всіх типів вимогу більш високої підготовки тих, хто в них навчався. У цей період, коли катастрофічно не вистачало кваліфікованих кадрів на виробництві, яке стрімко зростало, отримання робітниками більш високої освіти в багатьох випадках тягло за собою їхнє висування на керівну посаду [2, с. 77–78].

В той же час мережа заочного навчання ще не існувала, вечірня форма навчання у вищих навчальних закладах не була достатньо розгорнута. Тому для робітників, які закінчили загальноосвітню школу підвищеного типу, але через побутові чи виробничі умови не мали змоги навчатися в інституті чи технікумі, навчання в вечірніх робітничих університетах могло стати шляхом для продовження освіти і одночасно – просування по кар'єрній драбині.

З самого початку Народний комісаріат освіти намагався "рішуче відкинути усякі спроби перетворити вечірній робітничий університет у школу малописьменних" [3, арк. 117–122].

В університети приймали осіб від 20 років, які мали загальноосвітню підготовку і трирічний виробничий стаж. При прийомі до вечірніх робітничих університетів було рекомендовано орієнтуватися на рівень знань чотирирічної освіти або вечірньої робітничої школи II ступеня. Термін навчання у вечірньому робітничому університеті визначався у три роки [3, арк. 121]. Перший в Україні робітничий університет був утворений 26 січня 1926 р. у Дніпропетровську, в 1926/27 навчальному році відкрилися також вечірні робітничі університети у Києві, Луганську, Миколаєві та Одесі. У цих п'яти вечірніх робітничих університетах навчалось 1142 слухачі [3, арк. 118, 120, 121].

У 1927 р. відкрився Харківський вечірній робітничий університет, у якому діяли три відділи (факультети). Метою університету проголошувалося "зробити робітника політично й суспільно свідомим та технічно грамотним" [4, арк. 54]. За соціальними показниками робітники становили 71 % його слухачів, однак робітничо-виробничники з них склали лише 65 % до загальної кількості

слухачів, решта ж 6 % були "висуванцями". Наступними за чисельністю соціальними категоріями серед слухачів Харківського вечірнього робітничого університету були червоноармійці, службовці й кустарі. Виробничий і трудовий стаж слухачів був таким: 46 % з них мали до 5 років стажу, 54 % складали працівники зі стажем від 6 до 15 років. Понад 70 % всіх слухачів мали початкову освіту і додаткову самоосвіту.

Розподіл за факультетами був наступним: на природничий факультет було прийнято 179 чоловік, на соціально-економічний – 242 чоловік, на технічний – 427 чоловік [4, арк. 17, 24–28, 36, 43]. Показово, що 80 % слухачів Харківського вечірнього робітничого університету постійно займалися так званою "громадською роботою", тобто у ході навчання в ньому перейшли до категорії "висуванців".

Бажання навчатись у вечірніх робітничих університетах було досить великим. Так, Харківський вечірній робітничий університет з самого початку був розрахований на 300 слухачів, проте вже в перший рік свого існування змушений був прийняти 780 слухачів і більше сотні так званих вільних слухачів. При цьому понад 250 претендентам на навчання в ньому було відмовлено у зарахуванні з огляду на слабкий підготовчий рівень та класовий стан абітурієнтів. Вже на наступний навчальний рік набір до цього навчального закладу було розширено до 1200 чоловік [5, с. 52]. Вечірній робітничий університет при Херсонському інституті народної освіти був відкритий у 1927 р.

В перший же рік у ньому був здійснений набір на два курси: підготовчий, куди приймалися робітники зі знаннями за три групи (концентри) професійні школи – 110 чоловік, та перший зі знаннями чотирирічної школи і вище – 85 чоловік. При вступі у цей навчальний заклад абітурієнти складали два іспити: з математики і української мови. Приймались лише члени профспілки. 96 % слухачів були у віці від 18 до 30 років, 72 % – до 25 років. У вступі з різних причин було відмовлено 60 абітурієнтам [6].

29 грудня 1927 р. РНК УСРР затвердив положення про вечірні робітничі університети [7], в якому було розроблено типovu навчальну програму вечірнього робітничого університету. Таким чином, вже у 1926/27 навчальному році вечірні робітничі університети в Україні оформилися як новий тип навчального закладу, зі своїми специфічними ознаками. Головними з них було відкриття їх за ініціативою самих робітників профспілок та

підприємств. Утримання цих навчальних закладів покладалось на підприємства та професійні спілки.

У 1929 р. в Україні вже діяло 22 вечірні робітничі університети із терміном навчання два-три роки. На кінець 1920-х рр. в Україні у вечірніх робітничих університетах навчалось 9,5 тисяч чоловік, в тому числі в індустріально–технічних – 6 тисяч [8, арк. 22–27].

У документах, які відносяться до досліджуваного періоду, вказується, що вечірні робітничі університети виникли з ініціативи самих робітників, яка була підтримана партійними, радянськими, профспілковими і комсомольськими організаціями. Проте деякі моменти історії виникнення та розвитку системи вечірніх робітничих університетів не дозволяють повністю прийняти на віру дане твердження. Головною проблемою при цьому є протиріччя між тими вимогами, які висували до вечірніх робітничих університетів самі робітники, що вступали до них на навчання, та тими завданнями, які ставили перед вечірніми робітничими університетами партійно-радянські органи того часу.

Згідно з Положенням про вечірні робітничі університети, вони створювались за ініціативою окружних виконкомів Рад робітничих і селянських депутатів, а також партійних, професійних і господарських органів з дозволу Народного комісаріату освіти УСРР і отримували права юридичних осіб. Джерелом фінансування вечірніх робітничих університетів мали бути кошти відповідних професійних, кооперативних і господарських організацій, а також кошти місцевих бюджетів [7]. В партійних же рішеннях підкреслювалося, що держава не бере на себе утримання вечірніх робітничих університетів і не несе відповідальності за їх зобов'язання [9]. Таким чином, вечірні робітничі університети одразу ж були оформлені як самодіяльні установи додаткової робітничої самоосвіти. Вони повинні були найбільш повно втілювати в собі ідею і принципи робітничої освіти: шляхом отримання знань на виробництві і у безпосередньому зв'язку з ним [7, с. 140]. Звідси – те місце, яке відводилося вечірнім робітничим університетам в системі робітничої освіти: вони не повинні були підміняти собою ні курси підвищення кваліфікації чи навчання партійно-господарського активу, ні шкільні навчальні заклади типу вечірніх робітничих технікумів. Отримання знань у вечірніх робітничих університетах мало стати "не щаблем у кар'єрі, а шляхом розвитку всього суспільства у цілому" [10]. Однак ця точка зору, що відображала теоретичні положення марксизму-ленінізму, які зумовлювали

місце і роль робітничої освіти в культурній революції, прийшла в зіткнення із реальною практикою господарського будівництва.

Нестача коштів на утримання освітніх установ та нерозвиненість їх мережі зумовила прагнення значної частини партійних, радянських і господарських керівників (і на загальносоюзному рівні, і на рівні керівництва України), які безпосередньо працювали у сфері народного господарства, використати вечірні робітничі університети як форму саме професійної освіти [11, арк. 17–21].

Вже в постанові Народного комісаріату освіти УСРР "Про організацію вечірніх робітничих університетів", прийнятій у липні 1926 р., на вечірні робітничі та селянські університети було покладено завдання популяризації знань з усіх галузей і підвищення загальноосвітньої й політичної підготовки та виробничої кваліфікації трудящих без відриву від виробництва.

Керівництво Народного комісаріату освіти республіки спочатку розглядало вечірні робітничі університети як тип вечірньої школи для дорослих, яка могла б без відриву від виробництва ознайомити трудящих із дисциплінами, котрі не входили до програм шкіл для дорослих підвищеного типу, а також навчати робітників основ комуністичної ідеології [12]. В українському Положенні про вечірні робітничі університети прямо вказувалося, що робітничі університети повинні створюватись для підвищення загальноосвітнього та культурного рівня робітників, поглиблення їх комуністичного світогляду, озброєння необхідними навичками громадської, професійної і культурної роботи, давати робітникам "потрібні для них науково-популярні знання" [7, с. 139–140].

У Положенні про вечірні робітничі університети, затвердженому колегією Народного комісаріату освіти у 1926 р., висувалась також мета сприяти підвищенню виробничої кваліфікації їх слухачів. Останнє положення дало можливість підприємствам і профспілкам, чиїми коштами здебільшого утримувалися робітничі університети, використовувати їх як школи підвищення кваліфікації робітників.

Так, керівництво Маріупольського вечірнього робітничого університету висловилося за те, щоб робітничі університети готували своїх студентів тільки для вступу до вищих навчальних закладів [13, арк. 79–82]. У грудні 1926 р. було визнано за необхідне "зробити робітничі університети професійною школою типу робітничого вечірнього технікуму" [14, арк. 72–81].

В ході Першої всеукраїнської наради вечірніх робітничих університетів, яка відбулася 16–20 червня 1929 р., представники

Народного комісаріату освіти УСРР неодноразово й різко критикували тезу про те, що "вечірній робітничий університет має готувати робітників для виробництва" [15]. У підсекції Луганського вечірнього робітничого університету прямо обговорювалось питання про "втягнення в обсяг своєї діяльності широкі робітничі маси, а не лише верхівку" [15, с. 137]. Однак у кінцевій постанові Першої всеукраїнської наради вечірніх робітничих університетів було зроблено серйозну поступку прагненню більшості слухачів до отримання через ці освітні заклади технічної освіти і переходу на більш високі посади на виробництві.

В рішеннях наради рекомендувалось створювати при вечірніх робітничих університетах "додаткові" курси, семінари та цикли для поглиблення професійних знань і "отримання практичних навичок роботи", обмежуючи термін додаткового навчання одним роком [15, с. 166].

Народний комісаріат освіти УСРР до 1930 р. формально розглядав вечірні робітничі університети як політосвітні школи вищого типу, які повинні надавати робітникам загальні знання та основи політичної освіти. При цьому в рішеннях партійних нарад неодноразово наголошувалося, що не можна перетворювати вечірні робітничі університети на установи типу вечірніх робітничих технікумів. Завданням вечірніх робітничих університетів вважалося піднімати загальний культурно-політичний рівень робітничої маси в цілому, а не сприяти утворенню "робітничої інтелігенції", яка була протиставлена "пролетарській масі" [15, с. 166–167]. Водночас Я. П. Ряппо у статті "Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні" розміщає вечірні робітничі університети "між вечірніми робітничими технікумами і фабрично-заводськими технічними курсами (ФЗТК)", тобто прямо відносить їх до закладів професійної робітничої освіти [16, с. 31]. Погляди Я. П. Ряппо, таким чином, були досить близькими до поглядів так званих "дипломістів" – досить потужного в радянсько-партійних органах УСРР напрямку, представники якого вважали, що вечірній робітничий університет повинен був діяти як вищий навчальний заклад на кшталт вечірніх робітничих технікумів, який надавав би робітникам без відриву від виробництва змогу підвищити кваліфікацію до рівня майстра, техника та інженера і отримати диплом про вищу освіту. Особливо активно цю позицію відстоювало керівництво Харківського вечірнього робітничого університету та Дніпропетровського губернського комітету КП(б)У.

Таким чином, в керівництві Народного комісаріату освіти України в 1920-ті рр. не було одноставної думки щодо цільового призначення вечірніх робітничих університетів.

Результатом подвійної позиції керівництва українського Народного комісаріату освіти щодо ролі вечірніх робітничих університетів стало те, що у багатьох робітничих університетах створювалися спеціалізовані відділи (факультети). Наприклад, Дніпропетровський робітничий університет, відкритий в жовтні 1926 р., мав технічне, математичне та природничо-наукове відділення. У складі Харківського вечірнього робітничого університету в 1928 р. відкрилися електротехнічний, механічний, хімічний, будівельний, кооперативний, професійний та адміністративно-господарчий відділи [17]. Однак більшість робітничих університетів надавала своїм слухачам переважно не професійні знання і вміння, а загальні та суспільно-політичні знання.

Лише на початку 1930 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення, в якому рекомендував Народному комісаріату освіти передати вечірні робітничі університети комбінатам робітничого навчання на правах відділів з підготовки кадрів для господарської і культурної роботи. Робітничим університетам було також дозволено готувати техніків, але без дипломів. У 1931 р. 19 вечірніх робітничих університетів отримали статус індустріально-технічних середніх навчальних закладів і були передані у відання ВРНГ УСРР [18]. Це стабілізувало їх становище у системі індустріально-технічної освіти. Вони почали працювати більш активно і цілеспрямовано.

В період наступу соціалізму "по всьому фронту" продовжувалась активна пропаганда необхідності подальшого підвищення рівня загальної грамотності дорослих трудящих через засоби періодичної преси. Завдяки цьому продовжувала розвиватись система робітничих університетів. Колегія Народного комісаріату освіти УСРР, що відбулася 28 березня 1931 р., прийняла нову постанову про вечірні робітничі університети, в якій фактично прирівняла їх до вечірніх технікумів з правом підготовки техніків. Згідно з постановою Колегії Народного комісаріату освіти УСРР "Про організацію системи робітничої освіти", саме на базі робітничих університетів (у тих місцях, де вони існували і мали міцну матеріальну і навчальну базу) рекомендувалось створювати Комбінати робітничої освіти, які б об'єднували всі форми професійної робітничої освіти – від шкіл і курсів підготовчого характеру до вечірніх робітничих технікумів і вечірніх вищих технічних навчальних закладів [19, с. 23].

З весни 1931 р. розпочалось утворення й двох типів комбінатів робітничої освіти: галузевих, що обслуговували одне чи кілька виробництв однієї галузі і організовувалися лише при великих підприємствах, і територіальних, що обслуговували кілька галузей народного господарства та соціально-культурне будівництво. Комбінат робітничої освіти в таких випадках включав у свою структуру всі основні ланки інших спеціальностей.

Територіальні Комбінати робітничої освіти підлягали віданню ВРНГ або Народного комісаріату освіти УСРР й фінансувалися з їх коштів, а галузеві підлягали виключно госпоб'єднанням і утримувалися за рахунок бюджету цих організацій.

Щодо всіх комбінатів робітничої освіти зберігалось програмно-методичне керівництво з боку Народного комісаріату освіти УСРР. Воно включало розробку програм і планів та керівництво справою українізації. Комбінати робітничої освіти утворювалися в містах, де діяли міцні робітничі університети і на їх базі, а в інших місцях – на базі наявних місцевих навчальних закладів, що входили до системи комбінатів робітничої освіти [9, арк. 90]. Водночас було прийнято рішення про відокремлення вечірніх робітничих університетів від вечірніх технікумів. Було також вирішено провести розділення системи вечірніх університетів на вечірні робітничі університети та вечірні комуністичні університети за окремими напрямками – масова професійно-технічна освіта та масова комуністична і радянська освіта, з передачею їх відповідно до відома або ВРНГ УСРР чи Народного земельного комісаріату УСРР, або до Народного комісаріату освіти УСРР. При цьому фінансування діяльності вечірніх робітничих університетів покладалося на їх "головні" установи [19]. Намагання представників ВРНГ УСРР перекласти фінансування переданих до цього відомства вечірніх робітничих університетів на державний бюджет були відхилені. В постанові РНК УСРР вказувалось, що додаткова вечірня робітнича освіта фінансується "в основному" за рахунок промисловості. Вечірні робітничі університети остаточно були визнані як форма додаткового робітничого навчання, окрема від технікумів. Саме в них була передбачена і заочна форма навчання [9, арк. 24].

Проте існування вечірніх робітничих університетів як окремого специфічного типу навчальних закладів, у якому прямо на виробництві можна було набути ту ж кваліфікацію, що і в технікумах, продовжувалося всього декілька місяців. Вже згідно з постановою РНК УСРР від 12 листопада 1931 р. [20, с. 47] всі робітничі та селянські університети було перетворено на Комбінати робіт-

ничо-колгоспного навчання для підготовки середнього технічного та адміністративно-господарського персоналу для народного господарства.

Таким чином, вечірні робітничі університети стали найбільш повним втіленням більшовицької ідеї робітничої освіти. Перед ними ставилося триєдине завдання: комуністичне виховання, підвищення загальної освіти і професійно-виробниче навчання.

При цьому держава з самого початку намагалася позиціонувати вечірні робітничі університети як самодіяльні заклади, що виникли і розвиваються під впливом прагнення звільненого революцією пролетаріату до підвищення культурно-освітнього рівня всього класу в цілому, причому за власний рахунок. Однак реальні потреби народного господарства та прагматичні прагнення робітників змусили більшовицьке керівництво піти на компроміс. Вечірні робітничі університети, залишаючись додатковою формою робітничої освіти, врешті-решт були перетворені на заклади, які готували кадри фахівців середньої ланки технічного та адміністративно-управлінського персоналу.

Література

1. Костюкевич Л. Н. Развитие профтехобразования в УССР (1917–1940) : автореф. дисс. ... канд. пед. наук / Костюкевич Л. Н. – К., 1982. – 24 с.

2. Бобров Х. П'ятнадцять років боротьби за масові технічні кадри / Х. Бобров // Комуністична освіта. – 1932. – № 11–12. – С. 76–89.

3. "Сводки про робітничу освіту" Президії Голвпрофосу УСРР в Секретаріату ЦККП(б)У // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУкраїни), ф. 1, оп. 20, спр. 2297, арк. 1–140.

4. Акти комісії про обслідування вечірнього робітничого університету. 21 червня 1927 р. // Центральний державний архів органів влади та управління України, ф. 166, оп. 3, спр. 1776, арк. 16–58.

5. 3 доповідної записки Харківського окрвиконкому Харківській окружній раді профспілок про роботу ХВРУ від 2 серпня 1928 р. // Культурне будівництво в УРСР, 1928 – червень 1941 : зб. документів і матеріалів. – К. : Держполітвидав УРСР, 1986. – С. 115.

6. Катинський М. Вечірній робітничий університет при Херсонському інституті народної освіти / М. Катинський // Шлях освіти – 1927. – № 8–9. – С. 139–141.

7. Положення про вечірні робітничі університети // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – Харків : Вид-во НК Юстиції УСРР, 1928. – № 67. – С. 139–142.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Матеріали та пропозиції щодо матеріально-побутового стану студентства, ф. 1, оп. 20, спр. 3099, арк. 21–47.

9. Там само. Партнарада при ЦК КП(б)У в справі технічних кадрів. (березень 1930 р.) : резолюції, спр. 3275, арк. 1–243.

10. Красновський Л. Професіоналізм у робітничому університеті / Л. Красновський // Новий студент. – 1927. – № 3. – С. 3–4.

11. ЦДАГО України. Циркулярні листи, ф. 1, оп. 20, спр. 3279, Матеріали комісії ЦК КП(б)У з питань робітничої освіти та самоосвіти. – арк. 1–21.

12. Державний архів Харківської області., ф. Р. 820, оп. 2, спр. 111, Інструкції НКО УСРР з питань прискореної підготовки спеціалістів. жовтень 1920–квітень 1921 рр. – арк. 8–11.

13. ЦДАГО України. Протоколи засідання Президії Голвпрофосу УСРР за 1924–1926 рр, ф. 1, оп. 20, спр. 2267, арк. 1–200.

14. Там само. Циркуляри КПУ "Про роботу в вузах", спр. 1075, арк. 1–114.

15. Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР. – Харків : Вид-во НКО УСРР, 1929. – № 41. – 653 с.

16. Ряппо Я. П. Що дала Жовтнева революція у галузі освіти на Україні? / Я. П. Ряппо. – Харків : Книгоспілка, 1928. – 113 с.

17. Центральний державний архів Дніпропетровської області, ф. Р. 2580, оп. 1, спр. 565, Доповідна записка Держплану УСРР та Наркомату промисловості про підготовку інженерних кадрів для промислових підприємств губернії за 1928/29 р. – арк. 21–23.

18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2462, Збірка найважливіших постанов Ради Народних Комісарів УСРР. Видання Організаційно-інформаційного відділу Управління справами РНК УСРР. План роботи Наркомату освіти УСРР, арк. 44–77.

19. Протокол колегії НКО України № 20 та № 21 від 5.07.31 // Бюл. НКО. – 1931. – № 43. – 4 с.

20. Бюллетень Народного Коміссариата Просвещения РСФСР. – М. : Госиздат, 1931. – № 10. – 150 с.

О. Л. Литовченко

Фото- та кіносправа на Чернігівщині у 20–30-ті рр. ХХ ст.

У статті йдеться про основні тенденції розвитку фото- та кіносправи на Чернігівщині у 20–30-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: фотосправа, кіносправа, націоналізація, Всеукраїнське фотокіноуправління, товариство фотоаматорів, кінопересувка, кінофестиваль.

В статье анализируются основные тенденции развития фото- и кинодела на Черниговщине в 20–30-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: фотодело, кинодело, национализация, Всеукраинское фотокиноуправление, общество фотоаматоров, кинофестиваль.

The article is about the maintrends of the development in photography and cinema to graphy in Chernihiv regionin the 20–30-ies ofthe 20th century.

Keywords: Photography, cinematography, nationalization, All-Ukrainian Photoand Cinema Administration, a society of amateurphotographers, a portable filmprojector, a filmfestival.

Соціально-економічні зміни, що відбулися в країні після революційних подій 1917 р., сприяли поширенню ідеологічного впливу радянської влади у суспільстві. Нові політичні та економічні процеси впливали на інші сфери суспільної життєдіяльності, в тому числі і культурний розвиток. Безперечно, такі види мистецтва, як фотографія та кіно, не могли залишатися осторонь соціалістичних віянь та мали перетворитися на активний інструмент агітаційного спрямування. Тому дослідження вказаного культурно-рознавчого аспекту розвитку українського соціуму є важливим історичним питанням. Вивчення функціонування фото- та кіносправи на Чернігівщині 20–30-х рр. ХХ ст. є актуальним дослідницьким завданням також і тому, що ця тема залишається малодослідженою в українській історіографії.

Слід підкреслити, що у вітчизняному історіографічному доробку існує небагато спеціалізованих праць, в яких би комплексно досліджувалися питання розвитку фото- та кіносправи в період 20–30-х рр. ХХ ст. по Україні в цілому, не кажучи вже про окремі її регіони. Винятків із зазначеної тенденції дуже мало, і

серед них слід виокремити праці О. Кузюк, в яких висвітлюються процеси кінофікації УРСР у 30-ті рр. ХХ ст. [16], історія управління українським кінематографом [18], розкривається суспільно-політичний аспект розвитку українського радянського кіно революційного періоду [17], а також досліджується фінансування кінематографу в УРСР у роки першої п'ятирічки [19].

Питання становлення та функціонування органів політичної цензури та українського радянського кіно у 20-х рр. ХХ ст. висвітлене в праці Т. Стояна [32]. Прикладом історичного дослідження окресленої тематики, здійсненого у джерелознавчому руслі, є праця Б. Гершевської, в якій проблема висвітлюється стосовно Східної Галичини [11]. Питання становлення кіноосвіти в Україні періоду першої третини ХХ ст. вивчав Р. Росляк [31]. Про основні тенденції кінематографу незалежної України йдеться в монографії І. Зубавіної [14]. Значну увагу історії українського кінематографу (з урахуванням історичних періодів життя країни) приділяв і французький дослідник Л. Госейко [12].

Отже, здебільшого досліджувалися питання, пов'язані з історією розвитку кіносправи в Україні в цілому та окремі аспекти мистецтвознавчого аналізу проблеми. Натомість фотосправі (як одній з галузей промисловості), фотомистецтву та фотодокументалістиці дослідники приділяли значно менше уваги. Так, однією з перших спроб цілісного дослідження розвитку вітчизняної фотографії є праця О. Трачуна "Фотографія в Україні 1839–2010". У даній книзі йдеться про комплексне дослідження історії розвитку українського фотомистецтва з точки зору вивчення різних напрямків його життєдіяльності [33].

Щодо регіонального аспекту проблеми необхідно зазначити, що не існує окремих праць з дослідження фото- та кіносправи на Чернігівщині у 20–30-ті рр. ХХ ст. Втім можливість реалізації історичного дослідження із зазначених питань характеризується не тільки цікавою тематичною спрямованістю, але й цілковитою забезпеченістю необхідними джерелами. Окрім архівних справ, зокрема, щодо діяльності Губернського відділу народної освіти, деякі відомості з даної тематики можна одержати з періодичних видань того часу (матеріали газет "Червоний стяг", "Известия" та "Більшовик"). Найважчий комплекс джерел потребує ґрунтовного вивчення, що сприятиме здійсненню всебічного історичного аналізу проблеми.

Метою статті є виявлення на базі архівних документів та місцевих періодичних видань того часу основних тенденцій

розвитку фото- та кіносправи на Чернігівщині в післяреволюційні часи та у період становлення радянської держави.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: з'ясувати ступінь наукової розробки проблеми, вивчити основні тенденції розвитку фото- та кіносправи на Чернігівщині у 20–30-х рр. ХХ ст. як однієї з галузей промисловості та знаряддя ідеологічного впливу на суспільство.

Відповідно об'єктом дослідження стали установи та організації, що створювалися для розвитку фото- та кіносправи. Предметом вивчення є діяльність цих установ та організацій, їх вплив на агітаційну та пропагандистську роботу радянської влади.

Хронологічно дослідження охоплює період 20–30-х рр. ХХ ст., який безпосередньо пов'язаний із становленням тоталітарної радянської влади та всеохоплюючим процесом соціалістичного будівництва в країні.

Територіальні межі дослідження – територія колишньої Чернігівської губернії та Чернігівської області (після 1932 р.).

Початок 20-х рр. ХХ ст. увійшов в історію України як період становлення радянської влади та всеохоплюючого процесу націоналізації усіх галузей промисловості. Не оминув процес виведення з приватної форми власності в державну і фото- та кіноустанови [4, арк. 6]. Були націоналізовані й приватні фотомайстерні Чернігова, зокрема, фотомайстерня В. Гольдфайна – одного з найвідоміших чернігівських фотографів першої половини ХХ ст. [5, арк. 25].

У цей період відбулася повна реорганізація фото- та кіногалузі. У 1922 р. було сформовано Всеукраїнське фотокіноуправління (далі – ВУФКУ), яке мало монопольний вплив на фото- і кіновиробництво та контролювало всі кінематографи України і підсобні їм установи. Губфотокіно, яке існувало до цього часу, реорганізувалося у Губвідділ. Були видані розпорядження, згідно з якими відповідні органи на місцях мали здійснити невідкладну передачу ВУФКУ всіх кінематографів та установ кіновиробництва [30, с. 2].

Так, у грудні 1922 р. до Чернігівського губвиконкому було направлено офіційного листа від ВУФКУ, де йшлося про те, що до Чернігівського відділення ВУФКУ не було передано кінотеатр "Міраж". Такий факт вступав у протиріччя з існуючими урядовими вимогами, які передбачали, що по всій території України, за допомогою місцевих органів влади, має бути здійснено плановий та систематичний прийом до ВУФКУ всіх діючих та недіючих

кінотеатрів. Наголошувалося на тому, що зосередження всієї кіносправи в руках одного державного органу (ВУФКУ) регулюється цілою низкою наказів вищих органів влади, в яких зазначено те, що місцеві органи влади не тільки мають не чинити опір у справі передачі всіх кінотеатрів з усім їхнім майном ВУФКУ, але і сприяти цьому процесу. До того ж у жовтні 1922 р. сесія ВУЦВК прийняла "Кодекс законів про народну освіту УСРР", де було прописано і те, що всі права на майно кіноустанов (будівлі, інвентар) мало отримувати ВУФКУ. Саме тому в кінці вищезгаданого листа зазначалося про те, що Чернігівський губвиконком має в дуже стислі терміни передати кінотеатр "Міраж" до Чернігівського відділення ВУФКУ та всіляко сприяти виконанню згаданого закону про кінематограф [1, арк. 171].

На Чернігівщині в ці роки працювали і так звані кінопересувки (пересувні кінотеатри. – Авт.), одна з них постійно обслуговувала Чернігів, а інші – села та агітпункти. В 1921 р. і в м. Конотоп було створено постійно діючу кінопересувку та організовано діапозитивну майстерню [36, с. 2]. Цей процес відзначався інтенсивністю: в планах роботи Чернігівської Губполітпросвіти на жовтень, листопад та грудень 1924 р. планувалося організувати 5 кінопересувок [6, арк. 21, 23].

У кінці 1926 р. визначався такий перелік документів, необхідних для подачі до Окрадмвідділу приватною юридичною особою для того, щоб одержати дозвіл на роботу театру, кінотеатру, книжкової крамниці, книжкового кіоску, клубу, бібліотек чи кінопересувок:

1. Заяву про дозвіл (зазначити прізвище, ім'я та по батькові відповідальної особи).
2. Гербову оплату 3 крб 30 коп.
3. Список персонального складу службовців підприємства за формою № 3, в 2-х примірниках.
4. Обліковий лист підприємства за формою № 4 в 3-х примірниках.
5. Персональну анкету за формою № 5 в 3-х примірниках на відповідальну особу.
6. Дві посвідчені фотокартки на відповідальну особу.
7. Копію статуту або договору.
8. Підписку про обов'язок щомісяця подавати до Окрадмвідділу та Державне політичне управління (далі – ДПУ) відомості за формою № 3 про зміну службовців.

9. Підписку про обов'язок повідомляти Окрадмвідділ про зміну відповідальної особи.

10. Коли порушується клопотання про дозвіл на місце прилюдних видовищ, треба ще, крім вищезазначеного, подати акт огляду помешкання.

Також пропонувався перелік документів, які повинні подавати до Окрадмвідділу державні установи та професійні й громадські організації для реєстрації підприємств, яким належать театри, кінотеатри, кінопересувки, книжкові крамниці, книжкові кіоски, клуби, бібліотеки, музеї, виставки, сільбуду:

1. Заяву про реєстрацію, де зазначалося прізвище, ім'я та по батькові відповідальної особи.

2. Список персонального складу службовців підприємства за формою № 3 у 3-х примірниках.

3. Обліковий лист підприємства за формою № 4 в 3-х примірниках.

4. Персональну анкету на відповідальну особу за формою № 5 в 3-х примірниках.

5. Дві посвідчені фотокартки на відповідальну особу.

6. Підписку про обов'язок щомісяця подавати до Окрадмвідділу та ДПУ відомості за формою № 3 про зміну службовців.

7. Підписку про обов'язок повідомляти Окрадмвідділ про зміну відповідальної особи.

8. Коли реєструється місце прилюдних видовищ (театри, кінотеатри тощо), треба, крім зазначеного, подати акт огляду помешкання [12, арк. 15].

Також визначалися і документи, котрі повинна подавати до Окрвідділу приватна особа для того, щоб одержати дозвіл на відкриття театру, цирку, кіно, книжкової крамниці та книжкового кіоску:

1. Заява про дозвіл (зазначити прізвище, ім'я та по батькові, де мешкає, соціальний стан, що робив до революції і до часу подачі заяви).

2. Гербову оплату 3 крб 30 коп.

3. Копію посвідки на проживання.

4. Опис персонального складу службовців підприємства в 3-х примірниках за формою № 3, що при цьому додається.

5. Обліковий лист підприємства в 3-х примірниках за формою № 4, що при цьому додається.

6. Персональну анкету власника або адміністратора в 3-х примірниках за формою № 5.

7. Дві посвідченні фотокартки власника або адміністратора.
8. Підписку про обов'язок, щомісяця подавати до Окрадмвідділу та ДПУ відомості за формою № 3 про зміну службовців.

9. Підписку про обов'язок повідомляти Окрадмвідділ про зміну відповідальної особи.

10. Підписку про те, що прохач не судився, не притягався до адміністративної відповідальності та про те, що він не служив в органах поліції та жандармерії.

11. Коли приватна особа звертається за дозволом на діяльність театру або кінотеатру, треба було, окрім вищезазначених документів, ще подати акт огляду помешкання.

12. Висновок Райвиконкому про те, що він не заперечує проти дачі дозволу [12, арк. 15 зв.].

Для одержання дозволу на фото справу до Оркадмвідділу приватній особі потрібно було подати такі документи:

1. Заяву про дозвіл (зазначити прізвище, ім'я та по батькові, де мешкає, соціальний стан, що робив до революції та до моменту подачі заяви).

2. Гербову оплату (3 крб 30 коп.).

3. Копію посвідки на проживання.

4. Персональну анкету в 2-х примірниках за формою № 5, що при цьому додається.

5. Обліковий лист підприємства в 2-х примірниках за формою № 4, що при цьому додається.

6. Підписку про обов'язок вести пронумеровану та прошнуровану за печаткою Райвиконкому книгу для запису замовлень на фотографування.

7. Підписку протягом 2-х років зберігати всі негативи.

8. Підписку про те, що не був засуджений, не притягався до адміністративної відповідальності і що не служив в органах поліції та жандармерії.

9. Висновок Райвиконкому про те, що він не проти видачі дозволу.

При цьому додавалася примітка, що визначних моменталістів (фотографів. – Авт.) лише реєстрували в Райадмвідділі.

Також визначалися і документи для приватних юридичних осіб, які потрібно було подати до Окрадмвідділу, щоб одержати дозвіл на фотосправу:

1. Заява про дозвіл (зазначити, хто буде відповідати за роботу, та його прізвище, ім'я та по батькові).

2. Гербову оплату 3 крб 30 коп.

3. Обліковий лист підприємства в 2-х примірниках за формою № 4.

4. Персональну анкету в 2-х примірниках за формою № 5 на відповідальну за роботу особу.

5. Підписку про обов'язок вести пронумеровану та прошнуровану за печаткою Райвиконкому книжку для запису замовлень на фотографування.

6. Підписку про обов'язок зберігати протягом 2-х років всі негативи.

7. Копію статуту або договору.

8. Висновок Райвиконкому про те, що він не заперечує проти видачі дозволу [12, арк. 16].

Для реєстрації комерційної фотосправи державними установами, професійними та громадськими організаціями до Окрадмвідділу повинні були подаватися наступні документи:

1. Заяву з проханням зареєструвати в Окрадмвідділі фототательє (в заяві зазначити, хто буде відповідати за роботу: його прізвище, ім'я та по батькові).

2. Обліковий лист підприємства за формою № 4 в 2-х примірниках.

3. Персональну анкету за формою № 5 в 2-х примірниках на відповідальну за роботу особу.

4. Підписку про обов'язок вести пронумеровану та прошнуровану за печаткою Райвиконкому книжку для запису замовлення на фотографування.

5. Підписку про обов'язок зберігати всі негативи протягом двох років [12, арк. 16 зв.].

22 грудня 1926 р. начальник ДПУ надіслав керівнику Адмінвідділу Чернігова лист, в якому говорилося про реєстрацію кінопересувок. Зокрема, зазначалося, що не з'явилися на реєстрацію низка кінопересувок: робпартклубів у Чернігові, м. Добрянці (сьогодні – селище міського типу Добрянка), м. Острі, стаціонарна установа при сільбуді, кіноустанова при сільбуді та залізнично-дорожній клуб у Сновську (сьогодні – м. Щорс), кіноустаткування в м. Городні та інших місцях.

У кінці листа Окрвідділ ДПУ просив у найстисліший термін провести облік всіх кінопересувок та стаціонарних кіноустановок як у Чернігові, так і на периферії. Організації ж, які уникали реєстрації, згідно з постановою № 64 та доповненнями до неї, пропонувалося притягнути до відповідальності [2, арк. 427].

Так, у квітні 1927 р. до Городнянського адмінвідділу було подано заяву від жителя м. Городні Рафаїла Мойсеєва Гафмана, який просив дозволу займатися фотографією. У цій заяві він також зазначав, що займався фотографією до революції та до моменту подання заяви [2, арк. 339]. Також у фондах Державного архіву Чернігівської області зберігається і звітна інформація про підприємство, на якому працював Рафаїл Гафман [2, арк. 346], а також його особиста анкета [2, арк. 348–348 зв.].

Рафаїл Гафман подав довідку про те, що він дійсно є мешканцем м. Городня та проживає по вул. Черновуса, 4 [2, арк. 340]. Ним також було надано низку розписок: про зобов'язання вести прошнуровану та пронумеровану книгу, в яку буде внесена інформація про всіх, хто фотографувався [2, арк. 341], про те, що зобов'язувався зберігати негативи терміном два роки [2, арк. 342], та про те, що під судом і слідством не перебував, у поліції і жандармерії не служив [2, арк. 343].

Станом на 22 вересня 1927 р. на Чернігівщині за архівною інформацією існували такі кінотеатри, клубні кіноустановки та фотостудії: кінотеатр ім. Раковського, що знаходився за адресою Чернігів, вул. Шевченка, 17, клубні кіноустановки при Партклубі (обслуговувала всі клуби Чернігова), при сільбуді у м. Остер, при Нардомі у м. Городня, при сільбуді в с. Дроздовиця Городнянського району, при сільбуді в с. Тупичів, при Залізничному клубі в м. Сновськ (сьогодні – м. Щорс), фотостудія В. Ю. Гольдфайна в м. Чернігів по вул. Карла Лібкнехта, 19, фотостудія І. І. Ібаєва в м. Чернігів по вул. Радянська, 13, фотостудія А. З. Гитіна у м. Чернігів по вул. Радянська, 13, фотостудія І. М. Утевського у м. Чернігів по вул. Шевченка, 42, фотостудія В. Н. Вольфоської у м. Сновськ (сьогодні – м. Щорс), фотостудія Я. С. Кутана у м. Любеч, фотостудія Х. І. Фрейдкина в м. Сновськ (сьогодні – м. Щорс), фотостудія М. Г. Насідкина у м. Добрянка (сьогодні – селище міського типу Добрянка), фотостудія Г. Є. Осадченко (адреса не вказана- Авт.), фотостудія О. С. Леонова у м. Радуль (сьогодні – селище міського типу Радуль) [2, арк. 532, 533–533 зв.].

Фотознімки мали різну тематику: фото жертв бандитизму, фото, де зображувались землеробські роботи, та ін. Ці знімки переводилися на діапозитиви та надавалися для кінопересувок [36, с. 2]. Такі кінотеатри працювали також для різних організацій та установ. Наприклад, в одному з номерів газети "Красное знамя" за травень 1922 р. йдеться про те, що в клубі конвойного

полку Чернігівського гарнізону демонструвалися фільми революційного змісту [27, с. 2].

Разом з тим проводилися різноманітні тематичні заходи. Наприклад, 26 червня 1922 р. просто неба було влаштовано фотосеанс, на якому демонструвалася фотопостановка на тему "Про хлібний займ", а також показували діапозитиви з приводу голоду у Поволжі [35, с. 2]. Також для Всеукраїнської виставки "Голод" робили знімки голодуючих дітей в Чернігові [29, с. 2]. Така тематика фотовиставок мала під собою певний ідеологічний підтекст.

На поч. 1920-х рр. діяльність радянського кінематографу полягала в щоденному показі кіносеансів, що включали в себе тематику побутового, наукового та історичного характеру, велика увага приділялася картина́м революційно-агітаційного змісту. Саме фіксування революційних моментів входило і до основних завдань роботи фотографів [3, арк. 9].

Та незважаючи на те, що відбувалися досить активні дії влади з розбудови фото- та кіносправи, в місцевій пресі зазначалося, що на кінець березня 1922 р. становище у чернігівських кінематографах було досить скрутним: кінофільмів у наявності не було, тому доводилося по декілька разів ставити одну і ту ж кінокартину. Тільки в травні 1922 р. ситуація покращилась — було отримано нові кінокартини [10, с. 2].

Фотомистецтво з часом все більше охоплювало любителів даної справи. Тому не випадково, що на початку 1927 р. у Чернігові було організовано товариство фотоаматорів (тоді до нього входило близько 30 осіб). Ця організація навіть облаштувала спеціальну бібліотеку, виставку та оголосила конкурс фоторобіт серед членів товариства. Також у пресі зазначалося про організацію секції фотоаматорів по всіх робітничих клубах, а Окрпрофрада при помешканні клубу радторгслужбовців надавала кімнату для лабораторних занять товариства [25, с. 4].

Товариство фотоаматорів уже з листопада 1927 р. почало влаштовувати лекції з техніки фотографування та його значення для радянської влади. Так, перша лекція, яка проходила в будинку ім. К. Лібкнехта (сучасний Чернігівський обласний філармонійний центр фестивалів та концертних програм. – Авт.), мала назву "Моментальне знімання". Ця лекція влаштовувалась у зв'язку зі зйомкою членами товариства святкування десятиріччя Жовтневої революції в Чернігові. Лектором зазначався Лукашевич, вхід для бажаючих був вільний [8, с. 4].

Чернігівське товариство фотоаматорів організувало і різноманітні фотокурси. Наприклад, керівництво цього товариства зверталося до культвідділу Окрпрофради з проханням, щоб кожна профспілка командувала по кілька своїх осіб на курси фотографії. Це робилося з метою підготовки майбутніх інструкторів фотогуртків при робітничих клубах. Навчання планувалося проводити по вечорах. Для тих осіб, яких командувала профспілка, курси були безкоштовні, а інші мали внести невелику плату для того, щоб можна було організаторам покрити витрати на різноманітні навчальні досліди та матеріали [26, с. 4]. Так, планувалося 15 % всієї кількості місць на курсах надавати членам профспілок безкоштовно [20, с. 4].

Зокрема, 16 листопада 1927 р. товариством фотоаматорів була організована лекція з фотографіями-початківцями на тему раціонального проявлення експонованих фотопластин. Розмову мав проводити Зайцев, який був одним із членів цього товариства [21, с. 4].

Фотокурси мали на меті здійснити серйозну теоретичну і практичну підготовку організаторів та керівників фотогуртків при робітничих клубах, а також кадрів робітничих фотокореспондентів. З боку влади наголошувалося на тому, що цій громадській засаді повинні приділити серйозну увагу всі професійні організації, що командують на фотокурси своїх працівників, а також усі культурно-освітні організації [22, с. 4].

Фотокурси, лекції та різноманітні фотогуртки достатньо добре популяризували фотосправу в Чернігові. Так, у квітні 1935 р. у газеті "Більшовик" виходить стаття про школяра, який за допомогою шкільного фотогуртка змайстрував фотоапарат. Також він мав виконати шкільне завдання – зробити фотогазету про кращих учнів школи. Однак внаслідок того, що в місті існувала проблема з фотоприладдям, цей школяр не міг досить тривалий час купити фотоплівку [9, с. 4].

Дефіцитною була і кіноплівка, вітчизняне виробництво якої збільшилося тільки з середини 1930-х рр. Так, в одному з випусків газети "Більшовик" за 1935 р. вийшла стаття М. Яришева (начальника основного цеху Шосткинської кіноплівочної фабрики), в якій йшлося про вітчизняну кіноплівку, яка поступово витісняє з торгових полиць іноземну [37, с. 4].

Таким чином, розвиток виробництва фото- та кіноприладдя з часом зростав, але в середині 1930-х рр. повністю задовольнити попит населення та організацій без імпортової продукції не міг.

23 вересня 1933 р. відбулася нарада кінобригадирів Конопського міжрайагентства Українфільму, де було зазначено, що профінплан виконано лише на 30 % щодо пересувних і на 50 % щодо стаціонарних кінотеатрів. Причинами цього визначили великі розтрати, крадіжки та відсутність культмасової роботи навколо кіно. Постановили всю роботу по кіносправі поставити на рейки соціалістичного методу праці (соцзмагання, популяризація рішень партії та уряду, здійснювати гасла Й. Сталіна про культурно-заможне життя колгоспників і т. д.) [7, арк. 2].

Також у 1933 р. на збиральницьку кампанію в Менському районі було організовано культкомбайн, але бажаних результатів він не приніс у зв'язку з недобросовісним виконанням його членами своїх обов'язків. У Городнянському районі створений культкомбайн влаштував фотовиставку. Конопському району, в свою чергу, бракувало кіномеханіків [7, арк. 3].

На поч. 1934 р. по області організовувалися пересувні колгоспні кінотеатри з таким складом: пересувка, масовик, патефон або гармоніст, актори естради та адміністратор. Вони мали проводити роботу перед показом фільму: розповідати про зміст фільму, популяризувати рішення партії, проводити підготовку до посівної кампанії [7, арк. 31].

На 1934 р. Трестом Українфільм були визначені такі завдання по кіносправі: забезпечити роботу кожної пересувки не менш 24 екрано-днів по пересувках та 10 – по стаціонарних кінотеатрах, проводити культурно-просвітницьку роботу і відвідувати з пересувками та культурно-просвітницькою роботою найвіддаленіші населені пункти [7, арк. 32].

У 1935 р. для покращення посівної кампанії для пересувок та стаціонарних кіноапаратів по Чернігівському облвідділу Українфільму було розроблено план зйомки так званих просвітницьких кіногазет [7, арк. 72]. Вони у I декаді (1–10 серпня) мали висвітлювати хід збиральної кампанії по колгоспах та одноосібному сектору, виконання збору врожаю, розгортання соцзмагань, а також розповідати про ударників та лжеударників праці. У II декаді (10–20 серпня) кіногазети мали сповіщати про стан сільськогосподарського реманенту, про боротьбу з втратами врожаю і тому подібне. Під час III декади (20–30 серпня) в просвітницьких матеріалах мало йтися про виконання хлібопоставки державі, про роль комсомолу в збиранні врожаю, про культобслуговування колгоспників (стінгазети, польові газети) та про те, як колгосп виконує постанови партії та уряду про розвиток тварин-

ництва. У IV декаді (1–10 вересня) ці газети мали висвітлювати виконання виробничого плану по бригадах та результати хлібозаготівельної компанії [7, арк. 73]. Отже, кіносправа, була невід'ємною частиною агітаційної політики Радянської влади.

Середина 1930-х рр. ознаменувалася переходом кінотеатрів на звукове кіноустаткування. Так, у 1935 р. у Чернігові вже демонструвалися звукомовні фільми: "Крестьяне", "Партизанська дочка", комедія "Три товариша" [34, с. 4]. А вже в квітні того ж року вживалися заходи для будівництва 20-ти нових звукових кінотеатрів по районах, зокрема в Городні та Бобровиці. Так, Облвідділ Українфільму командировав своїх інструкторів до районів для організації будівництва нових кінотеатрів [24, с. 3].

У квітні 1935 р. до Чернігова прибула бригада "Союзкінохроніки" на чолі з оператором Т. Койфманом. Бригада мала завдання зняти звуковий кіножурнал про М. Щорса [13, с. 4].

У період травневих свят влаштовувалися дитячі кіносвята, де протягом кількох днів школярі дивилися кінокартини [23, с. 4]. Окремо по районах організовувалися кінофестивалі колгоспної молоді. Наприклад, Ріпкинський кінофестиваль відкрився доповіддю "Про історію кіно та досягнення радянської кінематографії" [15, с. 4]. У грудні 1935 р. такий кінофестиваль охопив 16 районів [28, с. 3].

Загалом 1930-ті рр. характеризувалися високою популярністю серед населення фото- і кіносправи, розвитком інфраструктури цієї галузі, впровадження звукового кіноустаткування та появою багатьох фотолюбителів, навіть серед школярів. За допомогою товариства фотоаматорів, влаштування різноманітних фотоконкурсів та фотовиставок, організації кінопересувок та проведення кінофестивалів, фотомистецтво та кіносправа на Чернігівщині в післяреволюційний період поступово розвивалися і слугували засобом пропаганди революційної ідеології в суспільстві та агітації за соціалістичне будівництво в країні.

Література

1. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-15, оп. 1, спр. 183, 183 арк.
2. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-67, оп. 5, спр. 36, 660 арк.
3. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 472, 9 арк.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 675, 141 арк.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 686, 79 арк.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-593, оп. 1, спр. 1850, 62 арк.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-771, оп. 1, спр. 44, 85 арк.
8. Альперович Г. Лекція по фотографії / Г. Альперович // Червоний стяг. – 1927. – 5 листопада, № 555. – С. 4.
9. АНСО. "Без платівок не сфотографуєш" // Більшовик. – 1935. – 14 квітня (№ 85). – С. 4.
10. В кинотеатрах: [Хроника] // Красное знамя. – 1922. – 17 мая, № 107. – С. 2.
11. Гершевська Б. Джерела з історії кіно у Східній Галичині у 1896–1939 рр. / Б. Гершевська // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія "Історичні науки". – 2010. – № 22. – С. 59–63.
12. Госейко Л. Історія українського кінематографа. 1896–1995 / Л. Госейко. – К. : КИНО-КОЛО, 2005. – 461 с.
13. Звуковий кіножурнал про М. О. Щорса // Більшовик. – 1935. – 6 квітня, № 79. – С. 4.
14. Зубавіна І. Б. Кінематограф незалежної України: тенденції, фільми, постаті : монографія / І. Б. Зубавіна // ІПСМ АМУ. – К. : Фенікс, 2007. – 296 с.
15. Кінофестиваль // Більшовик. – 1935. – 15 грудня, № 286. – С. 4.
16. Кузюк О. М. Кінофікація УРСР в 1930-ті роки / О. М. Кузюк // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 44, № 2. – С. 150–155.
17. Кузюк О. М. Українське радянське кіно 1930-х років: суспільно-політичний аспект / О. М. Кузюк // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 41, № 11. – С. 123–128.
18. Кузюк О. М. Управління українським кінематографом у 1930-х роках / О. М. Кузюк // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 48, № 6. – С. 156–164.
19. Кузюк О. М. Фінансування кінематографа в УСРР в роки першої п'ятирічки / О. М. Кузюк // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 53 (№ 10). – С. 114–118.
20. Курси фотоаматорів // Червоний стяг. – 1927. – 26 листопада № 571. – С. 4.
21. Лекції по фотографії: [У фотоаматорів] // Червоний стяг. – 1927, 16 листопада, № 562. – С. 4.
22. Лукашевич Ю. Допомогти роботі фотокурсів / Ю. Лукашевич // Червоний стяг. – 1927. – 23 грудня, № 594. – С. 4.
23. Ми задоволені з кіносьвята // Більшовик. – 1935. – 8 травня, № 103. – С. 4.

24. Нові звукові кінотеатри у районах // Більшовик. – 1935. – 10 квітня, № 82. – С. 4.
25. Організація товариства фотоаматорів // Червоний стяг. – 1927. – 23 лютого, № 370. – С. 4.
26. Організація фотокурсів: [У фотоаматорів] // Червоний стяг. – 1927. – 16 листопада, № 562. – С. 4.
27. Передвижний кинематограф: [Хроника] // Красное знамя. – 1922. – 17 мая (№ 107). – С. 2.
28. Перші дні кінофестивалю // Більшовик. – 1935. – 17 грудня, № 288. – С. 4.
29. Работа по фото: [Хроника] // Красное знамя. – 1922. – 17 мая, № 107. – С. 2.
30. Реорганизация фото-кино: [Хроника] // Красное знамя. – 1922. – 17 мая, № 107. – С. 2.
31. Росляк Р. В. Кіноосвіта в Україні (перша третина ХХ століття) / Р. В. Росляк. – К. : ПП "ЕКМО", 2006. – 226 с.
32. Стоян Т. А. Українське радянське кіно та політична цензура 1920-х років / Т. А. Стоян // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 51, № 9. – С. 58–63.
33. Трачун О. Й. Фотографія в Україні 1839–2010 / О. Й. Трачун. – Харків, 2010. – 216 с.
34. У Чернігові // Більшовик. – 1935. – 14 березня, № 59. – С. 4.
35. Фоторабота: [Народное образование] // Красное знамя. – 1922. – 15 июля (№ 158). – С. 2.
36. Что делает губернский политпросвет: [По Чернигову] // Известия. – 1921. – 2 июля, № 143. – С. 2.
37. Ялишев М. За високу марку радянської кіноплівки / М. Ялишев // Більшовик. – 1935. – 11 листопада, № 258. – С. 4.

К. П. Двірна

**Педагогічна освіта в м. Ніжині у перші повоєнні роки:
за матеріалами звітів Ніжинського педінституту
та Ніжинського учительського інституту
(1945–1948 рр.)**

У статті на основі архівних матеріалів розкрито особливості функціонування Ніжинського педагогічного інституту та Ніжинського учительського інституту у перші повоєнні роки 1945–1948 рр. Використавши матеріали річних звітів, автор розкриває основні напрями підготовки педагогічних кадрів у Ніжині, систему навчання, ідеологізацію та політизацію навчального процесу, а також наступ на вишівську інтелігенцію в другій половині 40-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: педагогічна освіта, Ніжин, повоєнні роки, звіт, педінститут, учительський інститут, війна, голод, архівні документи, статистичні дані, буржуазний націоналізм, інтелігенція, система освіти.

В статье на основе архивных материалов раскрыты особенности функционирования Нежинского педагогического института и Нежинского учительского института в первые послевоенные годы 1945–1948 гг. Использовав материалы годовых отчетов, автор раскрывает основные направления подготовки педагогических кадров в Нежине, систему обучения, идеологизации и политизации учебного процесса, а также наступление на вузовскую интеллигенцию во второй половине 40-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: педагогическое образование, Нежин, послевоенные годы, отчет, пединститут, учительский институт, война, голод, архивные документы, статистические данные, буржуазный национализм, интеллигенция, система образования.

This article is based on archival material peculiarities off unctioning of Nijinsky Pedagogical Institute and the Teachers' Institute in the early postwar years 1945–1948. Using materials of annual reports, the author focuses on the main areas of teacher training at the beautiful ancient city, a system of training ideologization and politicization of the educational process and attack on university intellectuals in the second half of the 40's of the twentieth century.

Key words: teacher education, Nizhin postwar years, a report Pedagogical Institute, Teachers' Institute, war, famine, archival documents, statistics, bourgeois nationalism, intellectuals, the education system.

Перші повоєнні роки стали важкими випробуваннями для студентів, викладачів та обслуговуючого персоналу вишів УРСР. Наслідки війни, голод та розруха, заідеологізованість, боротьба з ідейними ворогами та представниками "буржуазного націоналізму" стали характерною ознакою цього часу.

Напрацьовані архівні документи, що містять переважно статистичні дані, дозволяють автору виявити особливості відновлення та функціонування Ніжинського педінституту та Учительського інституту, які стали основними освітянськими осередками з підготовки учителів у тяжкі холодні та голодні повоєнні роки.

У повоєнний період за матеріалами звіту педагогічних інститутів за 1945–1946 навчальний рік [1, арк. 3] в Ніжинському педінституті ім. М. В. Гоголя навчалося 920 студентів. На перших курсах інституту навчалося 298 студентів, на других курсах – 248, на третіх – 240, на четвертих – 134. Процес зарахування студентів до вишів так само, як і в інших містах УРСР, був не стабільним, а постійно змінювався. Так, у вказаний вище період 45 студентів прибуло на навчання з інших міст, переведено чи поновлено у складі студентів. В силу цих обставин у другому семестрі число студентів на початок екзаменаційної сесії становило вже 700 осіб на трьох курсах педагогічного інституту. На перших курсах сесію склали 278 студентів, на других – 247, на третіх – 245. Враховуючи постійні зміни у контингенті студентів вишу, було переведено на наступний курс 709 студентів, а також 56 переведено умовно з обов'язковою ліквідацією заборгованості [2, арк. 31].

На той час у Ніжинському педінституті готували фахівців наступних спеціальностей:

<i>Курс / спеціальність</i>	1 курс (студ.)	2 курс (студ.)	3 курс (студ.)
Історики	59	41	31
Природничі	56	56	60
Фізмат	77	56	63
Укр. мова та літ-ра	54	55	64
Рос. мова та літ-ра	32	39	27
Всього	278	247	245

Захист дипломних робіт та здача державних іспитів у Ніжинському педагогічному інституті мала наступний вигляд: всього випускників – 137, число осіб, які захистили дипломи, – 133. На історичному факультеті з 14 випускників захистили дипломи 13 студентів [2, арк. 31].

Протягом 1945–1946 навчального року в Ніжині діє ще один навчальний заклад з підготовки вчителів – Ніжинський учительський інститут. Кількість студентів у цьому навчальному закладі була значно меншою. Як свідчать архівні документи, на першому курсі у звітний період навчалось 86 студентів, а на другому – 266. Всього в Учительському інституті в цей час здобували освіту 352 студенти. В другому семестрі тут навчалися лише 81 студент першого курсу. Архівні документи та статистичні дані є переконливим фактом того, що навчання проходило в три семестри [3, арк. 89].

Період 1947–1948 рр. став особливим в освітянських педагогічних осередках з підготовки вчителів у м. Ніжині. На 1947 р. у педінституті навчання проходило не на трьох курсах, як у попередні роки, а на чотирьох. Однак загальна кількість студентів зменшилась.

Як переконає статистика звіту, на 15 серпня 1947 р. в інституті навчається 833 студенти на 4-х курсах. Звичайно, вказані вище цифрові показники приховують жахливі сторінки голодомору в Україні, про які не те що писати, а навіть говорити було неможливо.

Проблемним питанням, що потребувало вирішення, стало в цей час кадрове забезпечення вишу. Статистичні матеріали звіту за 1947 р. констатують факт відсутності висококваліфікованих педагогічних кадрів у цьому навчальному закладі. Згідно зі штатним розписом Ніжинського педагогічного інституту ставки професорсько-викладацького складу залишалися вакантними, а саме:

Зав. кафедри	По штату	Фактично	док кан. Ж.
Професори	3	1	– – –
Доценти	13	5	4
Без вчених звань	–	8	– – 2
В складі кафедр:			
Професори	2	2	–
Доценти	13	7	6 –
Асистенти	–	–	–
Старші викладачі та викладачі	82	70	27
Всього	113	93	10 29

Обслуговуючого персоналу (лаборанти та старші лаборанти) в інституті на цей час було 34 чоловіки. Із них жінки становили

більшість – 22 особи. Адміністративно-управлінський апарат складав 57 чоловік, а молодший обслуговуючий персонал – 45 чол. [4, арк. 24].

Річний звіт Ніжинського педагогічного інституту 1947–1948 рр. розкриває нові складові освітньої та виховної роботи цього навчального закладу щодо підготовки педагогічних кадрів, а також суспільно-політичні процеси повоєнного часу, заідеологізованість, відкритий наступ на українську інтелігенцію, в тому числі й освітянську [5, арк. 3].

Важливими документами до виконання стали Наказ начальника Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР від 19 вересня 1947 р. "Про покращення викладання і політико-виховну роботу у вищих навчальних закладах УРСР", Наказ Міністра УРСР "Про результати навчальної роботи педагогічних вузів за 1946–1947 рр. та про завдання на 1947–1948 рр." [6, арк. 1].

У звітних документах вказувалось, що "на цей час інститут є забезпеченим навчальним закладом, адже має 38 великих та світлих аудиторій, 10 лабораторій, читальний зал на 220 міст, 3 зали для заняття фізичною культурою, клуб на 380 місць тощо. Бібліотека інституту – це окрема двохповерхова будівля, яка містить 14 кімнат загальною площею 520 кв. м. За минулий рік появилосся нове оснащення, хоч є велика потреба в нових меблях".

На 1947–1948 р. в інституті працює 113 штатних одиниць професорсько-викладацького складу (на початок навчального року було лише 96 працівників професорсько-викладацького складу: доцентів – 8, старших викладачів – 32, викладачів-асистентів – 38. Члени і кандидати ВКП(б) – 28, безпартійні – 68. Стаж роботи більше 15 років мають лише 6 чоловік. За національною належністю більшість викладачів є українці – 74 викладачі, росіяни – 12, євреї – 10 [7, арк. 4].

На цей час в інституті було створено 17 кафедр. Найбільша кількість годин була відведена на дисципліну "Основи марксизму-ленінізму" (12 ставок за штатним розписом, в наявності – 10) [7, арк. 4].

Підконтрольна система освіти, політизація всіх сфер життя вишу, кадрові чистки, постійні пошуки ворогів народу стали складовою роботи закладу освіти. Навіть теми семінарських занять, які були обов'язковими в навчальному процесі інституту, відтворювали пролетарський дух того часу, непохитність правлячої партії та її вождя. Так, тематика семінарів у виші є наступною: "Ленін і Сталін – вожді і організатори Великої Жовтневої со-

ціалістичної революції", "Історія західно-європейської філософії", "Вивчення доповіді т. Молотова про 30-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і його виступ на ювілейній сесії Верховної Ради УРСР" тощо [8, арк. 6].

Тематика конференцій, які проходили в інституті в той період, була заідеологізованою та розкривала особливості життя вишу, а саме: "30 років Радянської влади на Україні", "Боротьба ВКП(б) проти українських буржуазних націоналістів", "Перемога Жовтневої революції – перемога великих ідей Леніна–Сталіна", "Історична справка Радянського інформбюро "фальсифікатори історії" [9, арк. 7].

Відзначимо, що система навчання у виші передбачала обов'язковість проведення політичних занять, які проводили 38 доцентів та викладачів інституту в цей час. Однією зі складових ідейно-виховної роботи у виші було виявлення ворогів народу серед професорсько-викладацького складу Ніжинського педагогічного інституту. В матеріалах звіту знаходимо наступне: "Случаи проявления низкопоклонства перед буржуазной наукой и культурой и недооценка роли русской науки, русских ученых были на лекциях Каменева А. А. (кафедра химии). В своих лекциях он мало уделял внимания вопросу развития химии в 4-й Сталинской пятилетке" [9, арк. 7]. Саме такий підхід до вивчення хімії ставав основною причиною звільнення з роботи талановитих педагогів та науковців. У звіті Міністерства освіти УРСР рекомендаційно писалося про наступне: "Професора Каменева как преподавателя, ведущего ответственный курс и несправляющегося с работой, необходимо заменить" [9, арк. 7]. Такі ж самі "претензії" були до викладача фізики В. А. Руденка. "Націоналістичні викрутаси" в історії української мови віднайшли у лекціях та семінарських заняттях викладачки Людмили Кузьмінічної Рак, яку з лютого 1948 року звільнили з роботи [10, арк. 8]. Звинувативши у непрофесіоналізмі, у небажанні постійно підвищувати свій ідейно-політичний рівень, в цей час також було звільнено з роботи викладача історії СРСР Олександра Йосиповича Лисовця та викладачку української мови Ксеню Степанівну Погорілко [10, арк. 8].

Тяжкі наслідки війни, суспільно-політичні процеси в суспільстві, особливості політики держави щодо української інтелігенції, ідеологізація та політизація системи підготовки учительства, безперечно, вплинули і на студентство. В цей час за планом Міністерства вищої освіти на перші курси потрібно було набрати

студентів до педінституту 175 студентів (7 груп), а до Учительського інституту – 200 студентів (8 груп.) Студентів набрали повністю згідно з планом, однак значна частина була відрахована в зв'язку з недостатньою освітньою підготовкою.

На початок року в педінституті нараховувалось 833 студенти, а в Учительському інституті – 1231 студент. Протягом року до інституту прибуло 17 студентів, а вибуло з інституту 134 студенти [11, арк. 10]. Зі 134 студентів найбільша кількість відраховано за неуспішність – 51 [11, арк. 10].

Однією з найважливіших проблем і на цей час залишалася проблема забезпечення студентів житлом. У Звіті вказувалось, що ця проблема стоїть гостро і в 1948–1949 навчальному році необхідно збільшити асигнування на оплату квартир для студентів. В гуртожитку є лише 457 місць, а студентів, які потребують житло, – 950. Стало нагальною потребою відремонтувати будівлі гуртожитків, які були знищені німецькими окупантами.

На цей час у Ніжинському педагогічному інституті було чотирирічне навчання, як і в усіх вишах УРСР. На історичному факультеті навчалось 193 студенти. На кінець навчального року залишилося 142. Учасників війни було 42 чол. 142 студенти історичного факультету отримували стипендію за результатами екзаменаційної сесії, а 51 студент – були звільнені від оплати за навчання [12, арк. 11].

На природничому факультеті навчалось 157 студентів. На кінець навчального року залишилось 101. 96 студентів отримували стипендію, а 27 були звільнені від оплати.

На фізико-математичному факультеті на кінець навчального року залишилося 149. Стипендію отримували 145 студентів, а 54 були звільнені від оплати [12, арк. 11].

На факультеті мови та літератури, де було Українське відділення, навчалось 148 студентів. 83 залишалося на кінець навчального року. 81 студент отримував стипендію, а 33 були звільнені від оплати.

На факультеті мови та літератури (російське відділення) навчалось 117 студентів. На кінець навчального року залишилося студентів 75. 73 студенти отримували стипендію, а 28 – звільнені від оплати [12, арк. 11].

Загалом з 833 студентів 93 були учасниками війни, 537 забезпечені гуртожитком, а 193 – звільнені від оплати за навчання. У Звіті звичайно не розкривається графа "на кінець навчаль-

ного року залишилося студентів". Без сумніву, ця статистика є закритою сторінкою голодомору цього періоду.

Ніжинський Учительський інститут в цей період діяв, як і раніше. На історичному факультеті Учительського інституту навчалося 47 студентів на першому та другому курсах, на фізмати – 145, на факультеті мови та літератури: українське відділення – 104, російське – 102. Із 398 студентів гуртожитки мали 146, а звільнені від оплати – 111.

У Звіті є графа наступного змісту: "Отчислено лиц, захищавших диплом, проект, гос. экз." :

Педінститут	Всього студент.	Закінчили
Історичний	193	36
Природничий ф-т	157	39
Фіз.-мат	218	48
Ф-т мови (укр.)	148	46
Ф-т мови (рос.)	117	29

В матеріалах звіту вказувалося, що навчальний процес у виші недостатньо організований, адже є недовиконання плану, а також перевиконання. В інституті відсутні програми з історії української літератури, історії української мови, сучасної української мови, політичної економії, історії УРСР, загальної біології та ін. [13, арк. 13]. Підручників та навчальних посібників з указаних вище дисциплін теж немає.

Велику роботу провела кафедра марксизму-ленінізму, яка керувалася в своїй роботі Постановою ЦК ВКП(б) від 9 липня 1945 р. "О недостатках преподавания основ марксизма-ленинизма в Саратовском государственном университете им. Чернышевского", постановами ЦК ВКП(б) про літературні журнали, театри та кіно, Постановами ЦК КП(б)У про завдання ідеологічної роботи в Україні, а також наказами вищої освіти СРСР [14, арк. 18].

На історичному факультеті Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя за 1947–1948 навчальний рік заплановано та виконано 709 годин лекційних та 490 годин практичних занять. Історія України складала лише 34 лекційні години без практичних занять, в той час як основи марксизму-ленінізму на 1 курсі істфаку – заплановано та виконано 81 година лекційна та 42 практичні, історія СРСР – 193 години лекційні та 70 годин практики [15, арк. 37]. В цей же час за планом на історичному факультеті Учительського інституту при Ніжинському державному

педагогічному інституті сітка годин була значно більшою – 795 лекційних і 413 семінарських. Педпрактика становила 225 годин. Програма була занадто насиченою, адже на відміну від педагогічного інституту студенти Учительського інституту навчалися лише 2 роки.

Політико-виховна робота проводилась згідно з планом – 2 години на тиждень. Організація та контроль за проведенням політичних занять проводили декани факультетів та секретарі партійних організацій факультетів. Для прикладу теми занять були наступні: "Жовтнева революція і радянська демократія", "Соціалістична виборча система – найбільш демократична система у світі", "УРСР – невід'ємна частина СРСР", "День Сталінської Конституції", "Виступ т. Жданова про міжнародне положення", "Історична справка Радянського Інформбюро "Фальсифікатори історії".

В інституті викладачі готували кандидатські дисертації – 12 чоловік [16, арк. 71]. Працювали 13 наукових гуртків.

В 1947–1948 навчальному році проведена студентська наукова конференція, присвячена 30-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, де розкривалась сталінсько-ленінська концепція перемоги у революції [17, арк. 75].

Звіт містить наступну інформацію про харчування у педінституті. "Столова у вузі працює, перебоїв у постачанні хлібом не було. Велику допомогу в організації харчування надало підсобне господарство інституту. Воно забезпечило їдальню овочами, жирами та крупою. При відділі постачання, крім столової та магазину, працювали майстерні по ремонту взуття та пошиву одягу" [18, арк. 76].

Фонд житла в інституті складав 452 місця, що могло забезпечити лише 45 % студентів, які потребували житло. Загальна кількість студентів, що хотіли мати гуртожиток, складала 1022 чол.

Житлове питання викладачів також стояло дуже гостро. В матеріалах Звіту вказувалось: "Є 51 інститутська квартира, а ще потрібно 10. Інститут потребує також матеріал для ремонтних робіт" [19, арк. 78].

Запропонований авторкою аналіз звітів керівництва Ніжинського педінституту та Ніжинського учительського інституту в 1945–1948 рр., які знаходяться у Державному архіві вищих органів влади та управління в м. Києві, є важливим інформаційним джерелом вивчення окремої сторінки відновлення та становлення одного з визначних педагогічних вишів України, що випишує

свою славетну історію ще з початку XIX ст. Безумовно, нині діючий Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя в своїй історичній скарбниці містить сторінки піднесення та розквіту, пишається видатними постатями, які, здобувши освіту в цьому навчальному закладі, зробили нові наукові відкриття, стали видатними педагогами, науковцями чи політиками. Сьогодні це храм знань та духовної величі, що пережив у минулому тяжкі періоди історії, серед яких і перші повоєнні роки.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.166, оп. 15, спр.143, арк. 3.
2. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 143, арк. 31.
3. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 143, арк. 89.
4. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 259, арк. 24.
5. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 451, арк. 3.
6. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 451, арк. 1.
7. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 451, арк. 4.
8. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 451, арк. 6.
9. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 451, арк. 7.
10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 451, арк. 8.
11. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 451, арк. 10.
12. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 451, арк. 11.
13. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 451, арк. 13.
14. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 451, арк. 18.
15. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 451, арк. 37.
16. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 451, арк. 71.
17. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 451, арк. 75.
18. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 451, арк. 76.
19. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 451, арк. 78.

Ю. В. Кузьменко,
Л. М. Семененко

Повсякденне життя студентів УРСР у роки перебудови

У статті здійснена спроба реконструкції типових повсякденних практик українського студентства другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. На основі свідчень чотирьох респондентів, які навчалися у різних вишах УРСР у роки перебудови, висвітлено матеріально-побутові умови життя, дозвілля та моду студентів.

Ключові слова: повсякденні практики, студентство, перебудова, матеріально-побутові умови, стипендія, дозвілля, мода.

В статье предпринята попытка реконструкции типичных повседневных практик украинского студенчества второй половины 80-х – начала 90-х гг. ХХ в. На основе свидетельств четырех респондентов, которые учились в разных вузах УССР в годы перестройки, освещены материально-бытовые условия жизни, досуг и мода студентов.

Ключевые слова: повседневные практики, студенчество, перестройка, материально-бытовые условия, стипендия, досуг, мода.

The article aims at reconstructing the everyday routine of Ukrainian students in the second half of 1980s – at the beginning of 1990s. The author depicts the living conditions, leisure and fashion of the students on the basis of evidence given by the four respondents who studied at different universities in the USSR at the time of Perestroika.

Key words: routine, students, Perestroika, living conditions, scholarship, leisure, fashion.

Наукове осмислення повсякденності, яке набуло популярності в західноєвропейській історіографії ще наприкінці 70-х рр. ХХ ст., лише останнім часом стало предметом історичних студій українських науковців. Історичне дослідження, що ґрунтується лише на державницьких, суспільно-політичних та соціально-економічних підходах, не дає повної картини минулого та робить його безособистісним. Повсякденне життя, на думку сучасних істориків, це не просто зворотній бік, фонове забезпечення "великої історії" чи "історії великих", а самостійний і необхідний чинник історичного процесу [2, с. 175].

Підвищена увага істориків до історичної антропології в цілому та історії повсякденності зокрема зумовила появу чималої кіль-

кості праць, присвячених способу життя різних верств та категорій суспільства у радянську добу. Серед соціальних груп пізнорадянського суспільства особливий інтерес становить повсякденне життя студентства, яке завжди гостро відчувало економічні й політичні перетворення в суспільстві та було найбільш активною та схильною до мімікрії спільнотою. Саме в студентські роки у більшості людей формуються їх світоглядні засади, політичні уподобання, принципові погляди тощо. Проблемам українського студентського повсякдення присвячені праці таких вітчизняних дослідниць, як О. Рябченко, яка сконцентрувала свою увагу на дослідженні повсякденних практик та конфліктів ідентифікації студентів УРСР 20–30-х рр. ХХ ст. [9], та Н. Хоменко, дисертаційне дослідження якої присвячене студентству 50–60-х рр. ХХ ст. [13]. Побут і дозвілля студентів Київського університету 60–70-х рр. ХХ ст. стали предметом вивчення А. Ебель та О. Панчук [1]. Структури студентського повсякдення другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. залишилось поза увагою науковців. Разом з цим саме ці речі можуть суттєво доповнити картини економічного, соціального чи політичного життя радянського суспільства у період суттєвих трансформацій. До того ж, доки існує така можливість, необхідно розглянути й використати не лише офіційні джерела, а й суб'єктивно-особистісний досвід людей – сучасників минулих подій [4]. Отже, пропонується стаття – це спроба реконструкції повсякденного життя українського студентства років перебудови, що ґрунтується переважно на усних свідченнях чотирьох респондентів, чії студентські роки припали саме на досліджуваний період.

Побутові умови проживання значного відсотка студентства були пов'язані з проживанням у гуртожитках. За роки брежнєвського "застою" та початкового етапу перебудови матеріально-побутові умови студентських гуртожитків значно покращилися. Наталія Мигун, яка навчалася в ЧДПІ у 1984–1990 рр., так описує побут студентів гуртожитку: "Студенти жили в гуртожитку, але не всі, в першу чергу селили багатодітних студентів з інших областей. За проживання в гуртожитку платили 7 крб за рік. Хто жив на квартирі, платили 10 крб за місяць. При ЧДПІ збудовані 3 дев'ятиповерхові гуртожитки, з гарними, як на той час, умовами. Гуртожиток був поділений на два крила, які з'єднувались кімнатою відпочинку, де стояв телевізор (на першому поверсі кольоровий, на інших чорно-білі). Тут студенти могли проводити вечори, чаювання, виховні заходи. На кожному крилі було три блоки,

кухня, кімната побуту (де прали білизну, пральних машин не було; були тазики для прання і сушка-шафа, де можна було все сушити. Для прання використовували відомий в ті часи "Лотос" – брусок мила. На кухні було багато висячих шаф для зберігання продуктів. Була одна газова плита, але це було краще, ніж дві електричні (такі електроплити БІІЗТ були у багатьох гуртожитках тих часів), бо вони довго грілись. На кухні стояли столові столи, табурети, 2 раковини для миття посуду. На кожному крилі була кімната для занять, де студенти готувались до семінарів. Кожен блок складався з чотирьох кімнат, двох тримісних і двох дво-місних. У кожному блоці душ, туалет, два умивальники. У кожній кімнаті внутрішні шафи з антресолями. Кожному студенту постіль, яку міняли кожні десять днів, настільна лампа, взимку в гуртожитку було тепло, постійно була холодна і гаряча вода. У гуртожитку був кабінет зубного лікаря. Два гуртожитки з'єднувались переходом, де був буфет, диско-зал для студентських дискотек, ательє, де самі студенти шили одяг на замовлення" (*записано Л. М. Семененко від Мигун Наталії Борисівни, 1970 року народження, яка навчалася в ЧДПІ у 1984–1990 рр., 29 березня 2014 р., зберігається в архіві авторів*).

Повсякденні практики студентів, що проживали у гуртожитках, були сповнені обов'язків та доручень, які виконувалися на громадських засадах і були спрямовані в основному на дисциплінарний контроль та організацію побуту. Колишня студентка НДПІ імені Гоголя Алла Качур згадує про побутові умови студентів наступне: "За роки навчання довелось змінити три гуртожитки, але мені пощастило всі п'ять років жити в одній дружній сім'ї (з одними й тими ж дівчатами). В кімнаті нас було четверо, а інколи "підселяли" п'яту дівчину, тоді ставили ліжко на другому ярусі. У гуртожитку були свої правила і обов'язки. Це чергування по поверху, по кухні, по гуртожитку біля вахтера. Один рік я була листоношою, розносила по кімнатах газети і журнали: "Молодь України", "Студентський меридіан", "Комсомольський гарт" та інші газети й журнали. Студенти отримували листи від батьків і знайомих. Дзвонити ходили на пошту, де був переговорний пункт. В гуртожитку на кожному поверсі було по дві кухні, на кожній з них по три газові плити. Не досидівши останньої лекції, черговий біг в гуртожиток готувати обід. В кімнаті завжди було чисто, прибирали разом, так як вдома. Також в гуртожитку був буфет. Пам'ятаю, я завжди там їла ввечері сметану з булочкою. Мені подобалось, що в гуртожитку проводили ранкову зарядку.

Викладач фізкультури вишиковував нас в коридорі, й під його керівництвом ми виконували вправи. В гуртожитку були душові кабінки, завжди можна було помитись, була сушилка, кімната для прасування. Читальний зал теж знаходився в приміщенні гуртожитку, який працював цілодобово. Була кімната для перегляду телепередач. Студенти разом готувались до різноманітних святкувань, в гуртожитку випускалась стінгазета, де повідомлялись новини, вміщувались привітання" (*записано Л. М. Семененко від Качур Алли Леонідівни, 1968 року народження, яка навчалася в НДПІ у 1984–1990 рр., 29 березня 2014 р., зберігається в архіві авторів*).

Тоталітарне суспільство завжди було заручником пануючих у ньому суспільно-політичних цінностей, ідеологічних стереотипів, які в першу чергу нав'язувалися молоді. Однак перебудова, демократизація та гласність давали студентству вперше за десятиліття тоталітарного тиску можливість вільного вибору. Студентська молодь намагалась внести свіжий струмінь у своє дозвілля і своє життя. Якщо в гуртожитку всі жили схожим життям, то поза його межами перед студентами відкривалося розмаїття варіацій для організації власного дозвілля як у стінах офіційних розважальних, освітніх, спортивних та інших закладів, так і поза їх стінами (у так званому неформальному середовищі). "Вихідні дні і канікули студенти проводили, відвідуючи кінотеатри, філармонії. Ходили на концерти відомих співаків, в цирк, на футбольні матчі. Часто організовувались екскурсії по містах України, Росії, Білорусії. Відвідували студенти історичні та художні музеї. Взимку на вихідні можна було взяти ліжко на прокат і всією студентською групою поїхати на прогулянку.

"В п'ятницю та суботу були дискотеки. Приходили студенти з технікуму механізації, запрошували дівчат на танці, на дискотеках проводились різноманітні конкурси. Всією компанією ми відвідували кінотеатр "Космос", відвідували вітамінні бари, їли морозиво. Любили ходити по магазинах, частіше відвідували книжковий і "Жіночий одяг". Вільний час проводили в парку відпочинку. Дуже цікавою була дорога додому – автобусом, електричкою, "робочим поїздом". Ми часто їздили до Києва за дешевою ковбасою та іншими продуктами. Дозвілля студентів було веселим, виступали агітбригади, художня самодіяльність" (*записано Л. М. Семененко від Качур Алли Леонідівни, 1968 року народження, яка навчалася в НДПІ у 1984–1990 рр., 29 березня 2014 р., зберігається в архіві авторів*).

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. театр почав "здавати свої позиції", не витримуючи конкуренції популярних відеосалонів, що масово відкривалися у 1987–1988 рр. В приміщенні розміщувалося 50–100 стільців, телевізор "Електрон" і відеомагнітофон "Електроніка ВМ-12" – аналог закордонного "Panasonic". Коштували відеомагнітофони космічно дорого – до 2000 крб, а через те були доступні одиницям, які цими перевагами користувалися. Розташовувалися по всіх можливих місцях: магазинах, школах, підвалах, квартирах і навіть в залізничних вагонах, автобусах і в далекобійних машинах. Якщо квиток в державному кінотеатрі у 1989 р. коштував 50–70 коп., то вартість сеанса у відеосалоні сягала до карбованця і вище. Зокрема, денний сеанс коштував 1 крб; показ мультфільмів "Том і Джеррі", "Дональд Дак" – 50 копійок; еротика на зразок "Емануель", "Грецька смоковниця" – 1 крб 50 коп. Тим не менш, бажаючих долучитися до заокеанської масової культури завжди було більше ніж достатньо. Низькоякісний західний кінематограф поглибив "конфлікт поколінь" в радянському суспільстві, оскільки відеосалони відвідували переважно школярі та студенти, у той час як люди середнього та похилого віку відеофільмами цікавилися значно менше. Молодь швидко переймала агресивний стиль поведінки та манеру спілкування героїв голлівудських фільмів, що спровокувало формування специфічного молодіжного сленгу, сповненого англо-американських, переважно нецензурних, слів [8, с. 218].

Студентство подекуди вдавалося до хитрощів, щоб потрапити до відеосалону у навчальний час: "У 1988 році ми групою технікуму заявили викладачу, що йдемо здавати кров для жертв землетрусу у Вірменії, а самі пішли у відеосалон. До початку сеансу було ще 3 години, але у відеосалоні нам зраділи і показали позаурочно фільм "Горець". Туди я ходив ледве не щодня, міг витратити значну частину своєї стипендії. Переглянув всі хіти того часу: "П'ятниця 13", "Кошмар на вулиці В'язів", "Поліцейська академія", "Командосс". Відеосалони вивішували свої афіши на найбільшчих зупинках, тому у виборі репертуару ніколи не було проблем. У перші відеосалони потрапити можна було лише за знайомством і лише за попередньою домовленістю" [12].

У роки перебудови в радянське життя міцно увійшла музична масова культура, яка розділила студентство на прихильників рок і поп-музики. Як і в західному суспільстві, музичні вподобання перетворилися на засіб самоідентифікації молоді. Обираючи той чи інший напрямок, молода людина визначала свій "стиль

життя", манеру поведінки, коло спілкування. В умовах політизації молоді, загострення "конфлікту поколінь" та зростання впливу західних культурних тенденцій для значної кількості українських студентів рок-музика стала засобом виявити свою незгоду з політичним режимом, усталеними радянськими нормами, "кинути виклик" своїм батькам та всьому суспільству. Один з респондентів Станіслав Крапив'янський у своїх спогадах відзначив, що на "Дні відкритих дверей" в ЧДПІ у 1984 р. так був вражений виступами рок-гуртів, що це навіть зіграло вирішальну роль у виборі нами виша (записано Ю. В. Кузьменко зі слів С. М. Крапив'янського, 1967 року народження, який навчався в ЧДПІ у 1984–1991 рр., 15 лютого 2014 р., зберігається в архіві авторів). З початком перебудови на рубежі 1986/87 рр. рок-рух виринається на поверхню суспільного життя. Відбувається легалізація концертів явочним порядком, створюються рок-клуби, з'являються нові автори, що сформувалися в останні роки підпілля. Навесні-влітку 1987 р. організовується серія всесоюзних рок-фестивалів, відбувається зміцнення взаємодії з іншими жанрами і традиційним фольклором. Російський рок стає реальною суспільною силою, що об'єднує багатотисячні молодіжні аудиторії навколо усвідомленої ще в підпіллі антибюрократичної й інтернаціоналістської програми [10, с. 52–53]. Серед студентства популярними стали такі російські гурти, як "Акваріум", "Кіно", "Аліса", "Зоопарк". Українська рок-музика була популярна дещо менше, однак широковідомими стають "Воплі Відоплясова", "Кому вниз", "Брати Гадюкіни" тощо. Поширення магнітофонів давала можливість студентам самостійно тиражувати аудіозаписи на касетах. Поширення набули так звані "квартирники" – концерти, що проводилися у звичайних квартирах, в домашніх умовах. Були зняті кілька фільмів, що стали невід'ємною частиною російської рок-культури: "Взломщик" (1986) з Костянтином Кінчевим, "Игла" (1988) з Петром Мамоновим, а також короткометражка "Ия-хха" за участю відомих рок-музикантів.

Вільний від навчання час студенти часто проводили не лише розважаючись, а й виконували різного роду роботу. Влітку формувались будзагони, що працювали на будівництві сільгоспоб'єктів, приміщень для худоби, складів і т. д. Восени їздили на збирання картоплі. "В ті часи, під час релігійних свят, особливо на Великдень, студентів зазвичай відправляли на якусь роботу", – згадує Наталія Мигун (записано Л. М. Семененко від Мигун

Наталії Борисівни, 1970 року народження, яка навчалася в ЧДПІ у 1984–1990 рр., 29 березня 2014 р., зберігається в архіві авторів).

"Картоплею" в СРСР називали примусові роботи зі збору врожаю. Цікаво, що вона мала б сприйматися молоддю як чергова радянська "повинність", але ті, хто пережив її, думають зовсім інакше. "На картоплю" їздили всі: від малого до великого – школярі, студенти, військовослужбовці та працівники держустанов. Студенти приїжджали для збору врожаю восени на цілий місяць. За результатами роботи стежили уважно. Наглядачами найчастіше були аспіранти з того ж вузу, які прагнули зробити кар'єру по комсомольській лінії. Втім, важелів впливу на студентів у них було мало – тоді не існувало ніяких офіційних покарань за погану поведінку або неявку. Максимум, що відповідальні аспіранти могли собі дозволити, – присоромити та пригрозити проблемами, але студенти, звичайно, працювали не заради грошей і хорошої характеристики. "Перші три курси поспіль ми копали картоплю, як ми її називали, – "картофан". Виїжджали в поле на світанку і поверталися затемна. За весь час не отримуємо за цю роботу ні карбованця – та хіба це біда? Зате скільки пісень склали-пересклали, скільки фольклору назбирали, філфак як ніяк, для нас це безцінно!" [11].

В умовах реалізації антиалкогольної кампанії дозвілля студентів мало бути не лише суспільно корисним, але й "тверезим". Слід зауважити, що унаслідок дії "сухого закону" станом на 1987 р. вживання легально виробленої алкогольної продукції скоротилася втричі, проте самогоноваріння зросло в десятки разів, суттєво збільшилась кількість випадків отруєння технічними сурогатами горілки, справа доходила навіть до вживання шампунів, антифрису, одеколонів. Останній в цьому переліку був найбільш бажаним, особливою популярністю користувався одеколон "Огуречный", про який жартували: "Два в одному – і випивка, і закуска". Респондент Людмила Висовень згадує: "Коли ми були студентами, у нас не було такого вільного доступу до алкогольних напоїв, як зараз. Хоча це в жодному разі не означає, що ми його не вживали. Студенти – народ кмітливий і завжди знаходив спосіб придбати в магазині щось заборонене. Ми з нашою групою часто робили наступне (тільки не подумайте, що ми часто вживали): коли було якесь свято, нам доводилося шукати підставну особу (зазвичай це була людина, яка частенько випивала), домовлятися з нею про те, що вона купить нам випити, але при цьому ми маємо і з нею поділитись. Зрозуміло, що для студентів, це було не дуже

вигідно, тому шукали й купувати спиртні напої ми зазвичай на свята" (*записано Л. М. Семененко від Висовень Людмили Іванівни, 1971 року народження, яка навчалася в Бобровицькому технікумі у 1985–1990 рр., 13 лютого 2014 р., зберігається в архіві авторів*).

За свідченнями одного зі студентів, студенти-історики ЧДПІ майже щодня після навчання проводили своє дозвілля в чернігівському кафе "Українські страви", де можна було не лише повечеряти стравами домашньої кухні, але й придбати пиво. Така вечеря обходилася студенту в 1 крб "Загалом у нас проблем з тим, як дістати алкоголь, не було, – згадує респондент. – У нас на потоці навчалася дівчина, мати якої працювала на спирт-заводі. Через неї можна було дістати 1–2 літри спирту. Тому з нею всі намагалися дружити. Окрім того, з дому привозили спиртне домашнього виробництва"

В роки перебудови зберігалася традиція організації "комсомольських весіль", але тепер порядні й відповідальні члени ВЛКСМУ мали святкувати весілля без алкоголю. Однак, незважаючи на те, що на весіллях зазвичай були присутні секретарі комсомольської організації, молодь знаходила можливість оминути "сухий закон". Одним з наших респондентів став Володимир Половець, який у роки перебудови був секретарем з ідеології Чернігівського обкому Компартії України. Він так згадує про весілля свого сина: "Мій син одружувався у роки "сухого закону" і весілля мало бути безалкогольним. Спиртного на столах не було, але я дивлюся, що молодь вся "весела" вже. Виявилось, що вони коньяк десь дістали й у чайники замість чаю поналивали" (*записано Ю. В. Кузьменко зі слів В. М. Половця, 1937 року народження, 2 липня 2010 р., зберігається в архіві авторів*). Вчинок сина змусив партійного діяча серйозно похвилюватися, проте загалом така практика була широко розповсюджена в СРСР.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. західні тенденції у моді стали дедалі більше проявлятися, що суттєво вплинуло на зовнішній вигляд студентської молоді.

У роки перебудови покази мод стали вперше демонструватися по телебаченню, широко розвивалася мережа ательє з пошиття одягу. Кожна поважаючи себе модниця просто зобов'язана була мати номер журналу "Бурда" із викрійками. Радянські дизайнери намагалися не поступатися своїм західним колегам, створюючи колекції, що відповідають всім останнім віянням. Інша справа, що промисловість була настільки неповоротка, що навіть

найкращі моделі, поставлені на конвеєр, перетворювалися на досить непривабливий продукт.

"Нове політичне мислення" і налагодження відносин із Заходом викликало стрімке поширення "моди на Америку". На одязі були написи англійською; використовувалися англійські слова у повсякденному житті, перетворюючись на специфічний сленг: "хаза", "дрінкі", "піпли", "все хоккей", "фейсом об тейбел".

Студенти, які "мали зв'язки" або кращі фінансові можливості, носили джинси, однак у моді тепер були не темно-сині з потертими колінами, а рівномірно "збліднілі варенки". Фірмові варені джинси мали назву "stonewashed", однак більш доступною і широко розповсюдженою були фабрично зварені джинси марки "Мальвіна" польського виробництва. Серед студенток популярними стали лосини, які носили зі спідницями. Причому поєднання кольорів повинно було бути "убійне". Наприклад, жовта футболка, синя джинсова спідниця та зелені лосини [7].

В багатьох випадках одяг та аксесуари, що носили студенти, допомагали їм самоствердитися та продемонструвати свою належність до тієї чи іншої субкультури.

Важливим аспектом студентського життя був бюджет, основу якого становила стипендія. Інформація про розміри стипендії дає змогу проаналізувати "споживацький кошик" середньостатистичного студента, адже вона найчастіше була єдиним фінансовим надходженням.

"Студентська стипендія в 1984 р. дорівнювала 40 крб. За ці гроші студент міг відвідати кафе, бо в студентській їдальні можна було харчуватись в обід, який коштував в середньому 50 коп. В міських їдальнях обід коштував близько 1 крб. Для студентства був читальний зал, бібліотека, міський басейн, відвідування якого коштувало 75 коп. Любили ласувати морозивом, воно було дешевим – 15 коп." *(записано Л. М. Семененко від Качур Алли Леонідівни, 1968 року народження, яка навчалася в НДПІ у 1984–1990 рр., 29 березня 2014 р., зберігається в архіві авторів)*. Звичайно, студентам допомагали й батьки, а деякі підприємливі студенти починали заробляти на торгівлі. Особливо вигідними були на той час поїздки до Польщі. Туди відвозили електроприлади, інші товари, що мали попит, а привозили одяг та взуття. У 1986–1987 рр. зародилась "комсомольська економіка", батьком якої вважається перший секретар ЦК ВЛКСМ Віктор Мироненко. На думку російського соціолога Ольги Криштановської, вона була створена, щоб дати можливість першим особам держави та

республік не псувати кар'єри комерційними авантюрами та ризикованими справами. З цією метою підбиралися молоді "уповноважені", у чиїх руках опинялися суттєві капітали та важелі впливу на хід розгортання ринкових відносин у країні. Для формування когорти "уповноважених" використовувався кадровий резерв партії – комсомол, серед членів якого відбиралися менш помітні чиновники середньої ланки, що відзначалися активною позицією та прагматизмом [3, с. 6].

25 липня 1986 р. ЦК КПРС прийняв положення про структуру та керівні органи єдиної громадсько-державної системи науково-технічної творчості молоді (НТТМ), що діяла під патронатом партії на засадах госпрозрахунку. Протягом 1987–1988 рр. партія дозволила центрам НТТМ займатися економічною діяльністю, зокрема випускати товари народного споживання, здійснювати зовнішньоекономічні контакти в установленому ЦК ВЛКСМ порядку та організовувати дозвілля молоді. Звісно, ціни на товари та тарифи на платні послуги, що надавалися центрами НТТМ, визначалися підприємствами та організаціями комсомолу самостійно.

Проте такі центри насправді нічого спільного з творчістю не мали, а їх діяльність вкладалася у банальну схему "купи-продай": за державною ціною закуповували сировину, яку потім "з наваром" перепродавали кооперативам. Вивозили телевізори, відеомагнітофони, дефіцитні комп'ютери, які коштували за кордоном копійки, а у нас тисячі. З'явилися перші відеосалони, де комсомольці крутили напівзаборонені зарубіжні відеофільми [6, с. 24]. 4 серпня 1988 р. Постановою РМ СРСР № 956 "Про сприяння господарській діяльності ВЛКСМ" НТТМ було дозволено не сплачувати податків [3, с. 9]. Вони відраховували лише 3 % доходів у загальносоюзний фонд НТТМ і 27 % – у місцеві. Зрештою, створені умови давали свої плоди – комсомольський капітал зростав шаленими темпами і охоплював абсолютно різні сфери бізнесу. Таким чином, серед студентства відбулося суттєве майнове розшарування, що загалом було характерним і для всього радянського суспільства. Звичайно, відсоток студентів, яким була надана честь бути "уповноваженими" Компартії, а відповідно, суттєво покращити своє матеріальне становище, був незначним, проте вагомість та політичний вплив цих колишніх комсомольців і сьогодні є суттєвими в Україні.

Зрештою, українських студентів кінця 80-х рр. ХХ ст. цікавили не лише фільми, рок-музика та джинси. Перебудова і гласність

перетворила студента того часу на студента-політика, з чіткою громадянською позицією та політичними поглядами. Студентство було активним учасником екологічних мітингів і демонстрацій після Чорнобильської катастрофи, а у жовтні 1990 р. перейшло до політичного етапу діяльності, втіленням якого стала "революція на граніті", речником якої був Олесь Доній.

Таким чином, доба перебудови – це час докорінних трансформацій не лише в соціально-економічній та політико-ідеологічній сферах, але й в структурах повсякденності радянського студентства. У житті молоді еклектично переплелися елементи звичного радянського побуту та віяння західної культури, комсомольські традиції безоплатної добровільної праці та перший досвід підприємницької діяльності, показна комуністична риторика та систематичні порушення радянських норм права. Такий стан речей, з одного боку, свідчив про поглиблення роздвоєності моралі радянського студентства, проте з іншого – дає підстави зробити висновок про високу здатність радянської молоді до соціальної мімікрії. А отже, поява вказаних практик у повсякденні студентів стала відповіддю на нові соціально-економічні та політичні умови в державі.

Література

1. Ебель А. Побут та дозвілля студентів Київського університету у 1960-х – середині 1970-х років / А. Ебель, О. Панчук // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – Вип. 39. – С. 124–128.

2. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / Ольга Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 174–184.

3. Крыштановская О. Бизнес-элита и олигархи: итоги десятилетия / О. Крыштановская // Мир России. – 2002. – № 4. – С. 3–60.

4. Маслова О. М. Количественная и качественная социология: методология и методы (по материалам "круглого стола") / О. М. Маслова // Социология. – 1995. – № 5–6.

5. Нечаева Е. С. Структуры и социальные практики повседневности в условиях трансформации советского общества / Е. С. Нечаева // Общество: социология, психология, педагогика. – 2012. – № 1. – С. 57–62.

6. Панченко А. Держатели "общака" / А. Панченко // Сегодня. – 2008. – 27 октября. – С. 24

7. Парфёнов Л. Намедни. Наша эра. 1981–1990 / Л. Парфёнов. – М. : Колибри, 2010. – 288 с.

8. Российская повседневность: вторая половина XIX – начало XXI века : учеб. пособие / под ред. Л. И. Семенниковой. – М. : КДУ, 2009. – 244 с.

9. Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія / О. Рябченко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х. : ХНАМГ, 2012. – 456 с.

10. Свечников С. К. Молодежь и рок-культура: в помощь учащимся, студентам, педагогам, слушателям курсов повышения квалификации. – Йошкар-Ола : ГОУ ДПО (ПК) "Марийский институт образования", 2007. – 67 с.

11. Сковорода О. Все – на картошку / О. Сковорода // Возвращение в прошлое. – 2013. – № 2.

12. Сковорода О. Киномания / О. Сковорода // Возвращение в прошлое – 2013. – №13.

13. Хоменко Н. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Хоменко Наталія Михайлівна; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2008. – 20 с.

S. Bakhanova

**Lighting the Y. Pilsudsky's activity at the end
of the 20th–30th years of the XX century
in school history textbooks**

У статті на основі аналізу шкільних підручників з новітньої історії кінця XX – початку XXI ст. простежено еволюцію оцінок "режиму санації" у Польщі 1926–1939 рр.

Ключові слова: "режим санації", Ю. Пілсудський, підручник з новітньої історії.

В статье на основе анализа школьных учебников новейшей истории конца XX – начала XXI вв. прослеживается эволюция в оценках "режима санации" в Польше 1926–1939 гг.

Ключевые слова: "режим санации", Ю. Пилсудский, учебник по новейшей истории

Processes of the reforming of different spheres of Ukrainian life motivate to study the historical experience of conversion and reformer's personality, one of them was Y. Pilsudsky. At the same time singularity of modern historiographical situation suggests to attract new historiographical sources, in particular, school textbooks, the main requirement for which is scientificity suggesting the orientation of the content on new facts and modern interpretation. The activity of Pilsudsky at the end of the 20th – 30th years was the subject of historical researchers which did not consider the aspect of its lighting in school textbooks.

In the article on the base of the analysis of school textbooks in newest history there can be seen the evolution in evaluation of Pilsudsky's activity at the end of the 20th–30th years from the founder of the dictatorial regime, like fascist (last soviet textbooks) to authoritarian rule (N. Rozhik, M. Ersenuk, M. Pasechnik, A. Sykhoy, I. Fedik), transition from "constitutional reforms of democracy to constitutional authoritarianism" (S. Belonozhko), establishment of authoritarian regime in conditions of crisis of parliamentarism directed to consolidation of nation (Y. Berdychevsky, T. Ladychenko), authoritarian regime with some features of totalitarianism (P. Polyansky).

Key words: Pilsudsky, "sanation", Poland, school textbook in newest history.

The process of reforming that takes place in different fields of modern life of Ukraine promotes to detail study of historical experience of social changes in countries that find themselves in similar historical situations and historical persons who realized them. One of such reformers was Y. Pilsudsky. On the other hands uniqueness, the uniqueness of modern historiographical situation is not only enlarging the research topic, but also attracting new historiographical sources, including textbooks. The essential requirement to modern textbooks in history is its scientific approach – orientation the content on the latest achievements of the historical science which includes new scientific facts and modern interpretations. Important changes that have been taking place over the past two decades in the content of school curricula and textbooks in contemporary history demand to carry out its analysis with the aim to determine the displaying in textbooks the main tendencies of modern historiography including the lighting Pelsudsky's activity.

The Pilsudsky's activity at the end of the 1920th – 1930th years was the subject of research of N. Alixeevets, Z. Baran, S. Bocharov, T. Zaretsky, M. Krikun, O. Parnetoy, O. Paslavskaya but only historical not touching the aspect of their presentation in study literature. However, there are a great number of works which describe the events of contemporary history in modern school textbooks. In particular, these works are devoted to school textbooks as a specific historiographical sources (in Russian historiography T. Volodin, A. Orlovsky, N. Povalyaeva, O. Kruchkova, O. Fuks, M. Shabelnikov, in Ukrainian – I. Girich, Y. Gritsak, G. Kasyanov, L. Zashkilnyak, O. Udod, N. Yakovenko); didactic aspects of presentation of historical material in the textbook (K. Bakhanov, I. Gyrych, N. Hupan, W. Misan, O. Pometun), analysis of lighting of certain topics and perspectives of school textbooks (N. Goncharenko, M. Kushnariov, M. Mudry, V. Sereda, Y. Shapoval, N. Yakovenko). However, there is the lack of research devoted to lighting the J. Pilsudsky's figure in school textbooks.

The aim of the article is to trace the evolution in estimation of Pilsudsky's activity at the end of the 1920–1930 years in Ukrainian school textbooks in history of the end of the XX – beginning the XXI century.

In soviet textbooks in history in the 70th – beginning the 80 years of the XX century the questions of Polish history were absent the author played attention first of all on leading countries (USA, Great Britain, France, Germany and Italy). About the history of Poland pupils

learned in the context of the beginning the Second World War and more detail since the establishment in Poland the pro-Soviet regime and involvement of Poland to socialist camp. In the second half of 80th years with the rise of democracy in Eastern Europe the increasing influence of this region on Europe policy in school programs and especially in textbooks there was included the subject "Central and Eastern Europe" which specifically dealt with setting the reaction regime [1, p. 93]. In the textbooks the activity of Pilsudsky was associated with "rehabilitation regime", which was considered as the illustration of general process of capitalist stabilization, which was "accompanied by a dramatic struggle between different groups for economic and politic dominance, which in some cases led to changes in political system, directed to liquidation of bourgeois-democratic and setting the dictatorship" [2, p. 102]. The author of the chapter S. Stetskevich defines the "rehabilitation regime" of Y. Pilsudsky as a dictatorial that disguised be attractive slogans: "Pilsudsky was supported be left parties, including communists who mistakenly saw in him a representative of petty bourgeoisie which opposed the bourgeois reaction. In fact, Pilsudsky proclaimed the slogan "rehabilitation" had the aim to chance the political system by means of creating the strong executive power, limiting the role of parliament and political parties. The constitution of 1921 has been kept, but practically in the country was established the dictatorial regime, which was called "rehabilitation" and realized the policy in the interests of bourgeoisie and landlords" [2, p. 103].

In the first Ukrainian textbooks in history of evaluation of Pilsudsky's activity had more balanced character, but at the beginning dominated the negative tone. So, in textbook written by Lviv authors M. Pozhyk, M. Erstenuk, M. Pacechnyk. O. Sykhoy, I. Fedyk is defined that uphold the authority of Y. Pilsudsky combined with inner apolitical instability and using him popular at that time socialistic slogans ("he struggled for creating workers a and peasands government, land for peasands, for taking pert of workers and peasands in the management of production" [3, p. 77]). The "rehabilitation regime" which was established by Pilsudsky gave him the dictatorial powers, helped the strengthening the position of the ruling circles and stabilization of the economy" thanks to the support of polish and foreign capital. However, in the nearest future the country was covered be crisis ("In the conditions of economic and political shocks Pilsudsky tried to establish in the country the totalitarian regime. He fought against any manifestation of opposition; "the new constitution which

subordinated the Seim and the Senate to president, and put away a number of civil rights" [3, p. 78]).

The same evaluation to Pilsudsky's activity give Donetsk authors Y. Temirov, N. Temirova, I. Todorov. Historians emphasize on modesty of marshal: "He lived near Warsaw and kept quite vicious lifestyle", "he was modest and had a position of military ministry", he was elected as a president but he refused from this position" [4, p. 228]. Consolidation of the regime established by J. Pilsudsky, they associate with economic recovery in the middle of the 1926, which gave large foreign exchange earnings and support the most influential and richest people in the country (In stale collection in October 1926). Characteristic features of J. Pilsudski's policy at that time the historians consider "putting Institute of deputy ministers from the military people, which has appointed marshal aging", "with its political opponents rehabilitation power dealt quite dramatically". Some weakening for national minorities that took place at the beginning of "rehabilitation" turned into confrontation" [4, p. 229]. As an example there is a policy of "reconciliation" (pacification) as for Ukrainian people. The recovering from the crisis Pilsudsky saw "in establishing more authoritarian government and its constitutional recognition" [4, p. 229]. Duration of the treatment of the regime authors explain by the weakness of the left forces and negative influence of the Soviet Union: "The attempt to create a people front was not successful. Besides, according to the decision of the Executive Committee of the Commenter (the suggestion of Stalin) the communist party of Poland was blame and dissolved" [4, p. 230].

In the textbook, created by historians of Zaporizhzhya National University, Y. Pilsudsky's activity at the end of the 20th beginning of the 30th years divided into two periods. The first had positive signs – the liquidation of unemployment, the termination process for some time depreciation of money – that is associated with the successful policies of the Y. Pilsudsky ("not belonging to any of the parties, the President skillfully used the tactics of maneuvering and conflicts between political opponents, creating yourself the image of irreconcilable and fair leader" [5, p.155]), favorable conditions and successful economic measures: 1) improving economic conditions in Europe (monopoly Polish coal strike in 1926 under the British miners), 2) enhancing the impact of foreign capital and achievements of economic stability, 3) corporatization of large enterprises in Poland by foreign investors, 4) to encourage the process of monopolization of economy by the power, 5) modernization of production [5, p. 156]. The second period

is from the end of 1927 and it is linked to the economic disaster that "touched upon the Republic of Poland is much deeper and more seriously than other European countries" [5, p. 156]. This is explained by personal failures of Y. Pilsudsky: "But Pilsudsky couldn't use the growth of economic indicators for political stability, which was in state terrorism and the pressure on the left-wing forces" [5, p.156]. Politics of Y. Pilsudsky, from their point of view, led to the gradual fascist society: "In the society very often appeared fascist ideas, which were reflected in the new constitution of 1935. Ideas parliamentary democracies were completely destroyed. Divine Predestination has only unlimited presidential power, that indicate about the establishing the authoritarian tendencies in the country" [5, p. 157]. In conclusions Y. Pilsudsky's regime is classified as "transitional forms of constitutional democracy with constitutional authoritarianism" [5, p. 157].

The author of another textbook Y. Berdychevsky, T. Ladychenko in opened biographical note characterize Y. Pilsudsky as "one of the leading politicians and ideologists of Polish liberation movement, advocated the development of a strong Polish state, which is able to withstand the neighboring countries" [6, p. 225], "supporter of authoritarian methods of government, the country's unity, based on the values of Catholicism" [6, p. 230]. Coming back Y. Pilsudsky to power is associated with frequent changes of governments, political instability, lack of strong government, worsening of social and economic problems and the intensification of left forces which supported Y. Pilsudsky and the requirements of emergency. The installed regime is estimated by historians ambiguous. On the one hand, they do not hide the positive changes in the economy (creating 165 new cartels, reducing unemployment, easing social conflicts), but believe it is not the result of Y. Pilsudsky but general European situation: "Coming Y. Pilsudsky to power coincided with the partial stabilization of Polish economy, helped both the improvement of the economic situation in Europe and the British general strike of miners" [6, p. 232]. On the other hand, emphasizes the negative moments of the policy of marshal and his supporters: "they tried to centralize the administration of the country, by means of military force", "activities of opposition parties ... strongly pursued", "the majority of voters voted for parties that were in opposition to the regime", "did nothing to stop the anti-Ukrainian policy of the local administration in Western Ukraine" [6, p. 232]. Such characteristic of the regime encourages students to generally negative estimation of his activity. However, giving arguments discord with questions addressed to pupils "Why

Y. Pilsudsky in modern democratic Poland is one of the most respected figures? How, in your opinion, is it possible to consider the regime of "rehabilitation" as a fascist, as some researchers have argued especially in Soviet times? [6, p. 233].

Kharkov author A. Ovsyannikov considers the Y. Pilsudsky's activity in this period as an "economic recovery" [7, p. 87] and inclines to the negative estimation of him: "Pilsudsky had no clear program of recovery, he used repression. To win the election Pilsudsky has declared "the state of emergency in the country" [7, p. 88]. In conclusion, the author stresses that the regime established by Y. Pilsudsky was authoritarian, while maintaining multi-party system and parliamentary power in the hands of the dictator, "Pilsudsky was unable to solve the national problem, leaning towards the idea of colonization of non-polish people" [7, p. 88]. T. Ladychenko, S. Osmolovsky characterizing Y. Pilsudsky regime in general, see it in it first of all a political component: "the indefinite slogan of" rehabilitation "declared by Pilsudsky, his past of socialist gave the hope that the coming to power the last give good results in political and economic life" [8, p. 247]. But it was the authoritarian regime ("In fact, he has controlled domestic and foreign policy. It was called "chief of the state" [8, p. 248].

The more detail way the Pilsudsky's activity at the end of the 20th – beginning of the 30th years is characterized in textbooks of P. Polyansky. In the first textbook (A. Trubaychuk, P. Polyansky, O. Zadorozhna, Y. Komarov, T. Remeh) Y. Pilsudsky is given as a ambitious authoritarian ruler. In 1918 as a real dictator of Poland first directed by means of socialist parties then became the leader of all parties [9, p. 190], "all power concentrated in his hands", "all people think that he is better for MPs and party knows and understands the needs of the people, and he had not to help the Seim in building state but vice versa", "Y. Pilsudsky became the president in parliamentary republic" [9, p. 191]. In 1922–1925 Y. Pilsudsky formally moved away from the leadership of the state and left the Belvedere Palace in the belief that the nation, "tied from inability of parliament and parties, call him back" [9, p. 184]. The revolution in 1926 the authors regard as a kind of revenge Y. Pilsudsky: "During the next government crisis marshal decided that it was his time", "demonstratively refused from the position of president, Y. Pilsudsky has become the master of the country and did not pay attention on the Seim" [9, p. 194]. Historians call the board of Y. Pilsudsky the "readjustment" period that has been successful to varying degrees in Poland. The most attractive they find

him in the economy (increase in exports of coal, grain and timber, attracting foreign capital, reducing unemployment, strengthening the gold, managed to balance the budget), but not so much because of politics. Pilsudsky, but because of the favorable international factors were offset by the economic crisis [9, p. 196]. In domestic politics Y. Pilsudsky at the beginning has loyal attitude to those who fought against him in May in 1926, and then began to persecute his opponents, sending thousands of them to prison. Even more ugly was a national policy of "regime rehabilitation" (Uniate and Orthodox churches were turned into churches, forced population polonised, liquidated Ukrainian organizations, schools were closed, the apex of this was the policy of "pacification" (tranquility) and creation of concentration camp in Kartuzskiy coast (1934)) [9, p. 196].

In his textbook P. Polyansky has identified four components of Y. Pilsudsky's policy ("rehabilitation regime"), detailing each of them: 1) state policy: a) President (I. Mostsitsky) and Prime Minister (Karl Bartel) elected by Sejm. After the revolution in 1926 Y. Pilsudsky nominally retained only the position of Military Minister; b) the constitution of 1935 limited the powers of president, who is now shared power with the Prime Minister and marshal of the Sejm; c) significant limitations as Parliament while expanding the powers of the executive power; 2) the political regime: a) limit the influence of the parliamentary parties, b) complex electoral system (over 30 electoral lists during voting), c) prohibition officers, most of which supported the "reorganization" to join political parties, d) limit the freedom of the press and printing; e) temporary and minor (compared to the USSR and Germany) the extent of repression against the opposition (1935 was released from prison 3.5 thousand political prisoners); 3) social life: a) personality cult Y. Pilsudsky existed along with criticism of its activities by the opposition; b) the absence of the dominant ideology, c) the legal existence of diverse youth (religious, nationalist, scouts, "red hashers"), 4) economic and social – lack of centralized management, the existence of businesses and farms of different ownership forms [10, p. 167]. The author avoids common assessments of Y. Pilsudsky's regime, giving students an opportunity to draw your own conclusions, but given the historian list of his signs (temporary, minor scale repression, a cult of personality along with criticism of its opposition, the absence of the dominant ideology, the legal existence of youth organizations) shows the author's attitude him as an authoritarian, but not totalitarian regime. It highlights questions to the students: "Identify common and different features between "rehabilitation" and totalitarian

regimes of the 30th. What do you think was the "rehabilitation regime" totalitarian?" [10, p. 168]. In the next edition of the textbook P. Polyansky refused from cautious characteristics of scales and duration of the repression against the opposition [11, p. 212].

However, the author does not hide the importance of the figure of Y. Pilsudsky for Polish history, talking about the honor of his memory: "According to the testament his heart was buried next to the mother's ashes in the cemetery in Vilna Ross under the plate that says "Mother and son's heart", and his brain he left the University of Stefan Bator. In France, USSR and Germany were declared mourning [10, p. 168].

Thus, in textbooks in history the end of the XX – beginning the XXI century there was a significant overestimation of Y. Pilsudsky's activity at the end of the 20th – beginning of the 30th years of the XX century from the founder of dictatorial regime, like fashists (the late soviet textbooks) to authoritarian board (M. Rozhyk, M. Erstenuk, M. Pasichnik, O. Sykhoy, I. Fedik), transition from "constitutional forms of democracy to constitutional authorotarism" (S. Bilonozhko), setting the authoritarian regime in the conditions of crisis of parliamentary, directed to consolidation of nation (Y. Berdychevsky, T. Ladychenko), authoritarian regime with some signs of totalitarianism (P. Polyansky).

Література

1. Программы восьмилетней и средней школы. История. 4–10 кл. Основы Советского государства и права. 8 кл. – К. : Радянська школа, 1986. – 18 с.

2. Новейшая история. 1917–1939 : учеб. для 10 кл. средней школы / А. Я. Матусевич, С. М. Стецкевич, В. К. Фураеви др. ; под ред. В. К. Фураева. – М. : Просвещение, 1991. – 143 с.

3. Всесвітня історія. Новітні часи (1914–1945) : підруч. для 10 кл. серед. шк. / М. Є. Рожик, М. І. Єрстенюк, М. С. Пасічник та ін. – К. : Генеза, 1996. – 192 с.

4. Темиров Ю. Т. История (1914–1945 гг.). Интегрированный курс : учебное пособие для 10 кл. общеобразовательной школы / Ю. Т. Темиров, Н. Р. Темирова, И. Я. Тодоров. – Донецк : Центр подготовки абитуриентов, 1998. – 488 с. [синх. табл. С. 457–465, Предмет. указатель терминов и понятий. – С. 466–467].

5. Давлетов А. Р. Всемирная история. Новейший период. 1914–1939 : учеб. пособие для 10 кл. общеобразоват. школы / А. Р. Давлетов, С. В. Белоножко, В. Г. Космина и др. – Запорожье : Просвіта, 2003. – 416 с.

6. Всемирная история : учеб. пособие для 10 кл. общеобразоват. Школы. – 4-е изд. перераб. / авт.-сост. Я. М. Бердичевский, Т. В. Ладиченко. – Запорожье : Премьер, 2000. – 496 с.

7. Всемирная история. 1914–1939 гг. : учеб. пособие для 10 кл. / А. И. Овсянников. – Харьков : Ранок, 2000. – 192 с.

8. Ладиченко Т. В. Всесвітня історія : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закладів / Т. В. Ладиченко, С. О. Осмоловський. – К. : Генеза 2010. – 304 с.

9. Всесвітня історія. XX ст. 1900–1945. Нарис з історії : навч. посіб. для загальноосвітніх навч. закладів / А. Трубайчук, П. Полянський, О. Задорожна та ін. – К. : Генеза, 2000. – 312 с.

10. Полянський П. Всесвітня історія. 1914–1939 : підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / П. Полянський. – К. : Генеза, 2002. – 288 с.

11. Полянский П. Всемирная история : учеб. для 10 кл. общеобразоват. учеб. завед. : уровень стандарта, акад. уровень / П. Полянский. – К. : Генеза, 2010. – 256 с.

Структурна реорганізація районного відділу освіти в Україні на початку XXI ст.

У статті розглянуто роль методичних служб з розвитку професійної компетенції педагогічних працівників, необхідність здійснення структурної реорганізації відділу освіти, створення інформаційно-аналітичного центру та соціально-психологічної служби.

Ключові слова: районний методичний кабінет, інформаційно-аналітичний центр, соціально-психологічна служба.

В статье рассмотрена роль методических служб по развитию профессиональной компетенции педагогических работников, необходимость структурной реорганизации отдела образования путем создания информационно-аналитического центра и социально-психологической службы.

Ключевые слова: районный методический кабинет, информационно-аналитический центр, социально-психологическая служба.

The article examines the role of the methodical services regarding to the development of the teachers' professional competence, also the necessity of structural reorganization of the educational department in the way of making information-analytical center and social-psychological office.

Key words: regional-methodical office, informational-analytical center, social-psychological office.

Аналіз нормативно-правової бази та наукових праць щодо організації роботи відділу освіти засвідчив, що програмові документи зазвичай визначають мету діяльності державних службовців різного рівня, а наукові – спрямовують пошук нових форм і методів роботи. При цьому державні документи враховують лише ієрархічні рівні підпорядкування (тобто визначають зміст і компетенції діяльності окремих суб'єктів і структур), а наукові – визначають специфіку управління системою освіти (наприклад, регіональні пріоритети, шляхи формування мережі освітніх закладів, можливості ресурсного забезпечення, особливості культурних потреб і запитів громадськості тощо).

Вивчення джерельного масиву дослідження показало, що за останні роки різні аспекти цієї проблеми були висвітлені в

стратегічних освітніх документах (Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки, державна національна програма "Освіта", державна програма "Вчитель", концепція педагогічної освіти тощо), неодноразово були обговорені на державному рівні (підсумкові колегії Міністерства освіти і науки України, засіданнях учених рад ДВНЗ "Університет менеджменту освіти" та Інституту педагогіки НАПН України, інших наукових установ), були розглянуті вітчизняними дослідниками (Б. Бегей, Л. Даниленко, Д. Дейкун, Г. Дмитренко, Г. Єльнікова, О. Зайченко, Л. Калініна, О. Купченко, В. Луговий, Н. Островерхова, В. Пікельна, К. Старченко та ін.).

Обґрунтувати доцільність структурної реорганізації відділу освіти районної державної адміністрації.

У процесі дослідження встановлено, що провідна роль у роботі з розвитку професійної компетентності педагогічних працівників належить районним методичним службам як структурним одиницям відділу освіти районної державної адміністрації, тому зупинимось детальніше на аналізі їх діяльності. Вивчення досвіду роботи районних відділів освіти показало, що найбільш поширеними структурами методичної роботи в районах є районні методичні кабінети (РМК), які діють відповідно до "Положення про районний (міський) методичний кабінет" (2008 р.). Відповідно до цього документа, вони покликані задовольняти потреби та професійні інтереси педагогічних кадрів, розвивати їх творчий потенціал і професійно-особистісні риси, сприяти розвитку рівня професійної компетентності й методичної культури. Іншими структурними одиницями відділу освіти, на які покладена відповідальність за розвиток професійної компетентності педагогічних працівників, є науково-методичні та інформаційно-методичні центри як інноваційні елементи.

Отже, "інформаційно-методичний центр – це служба, що створює на підставі діагностико-прогностичного аналізу освітньої ситуації в районі ефективну систему науково-методичної роботи й забезпечує цілісність системи підвищення якості навчально-виховного процесу на базі випереджальних комплексних технологій" [2, с. 4]. Основними напрямками діяльності інформаційно-методичного центру виступають: організація експертизи освітніх процесів; створення банку інноваційних технологій та їх практичне впровадження в різних організаційно-методичних формах (індивідуальних, групових, колективних); створення й реалізація психолого-педагогічних програм підтримки освітніх закладів та інформаційно-

комп'ютерного забезпечення педагогічного процесу; проведення соціологічних досліджень, вивчення громадської думки щодо розвитку освіти в районі.

Зауважимо, що необхідність перетворення районного методичного кабінету на районний науково-методичний центр за наявності певних інноваційних процесів у районі розкрито в праці вітчизняних дослідників О. Зайченко та Н. Острроверхової, які відзначили актуальність оновлення функціональних обов'язків працівників РМК, удосконалення форм організації науково-методичної роботи, введення до штатного розпису посад науковців-консультантів [3, с. 196].

Розглядаючи діяльність районних методичних структурних підрозділів з позицій системного підходу, виділяємо такі компоненти: мета, завдання, зміст, форми й методи роботи, результат діяльності. У "Положенні про районний (міський) методичний кабінет" зазначено, що головною метою діяльності методичного кабінету є навчально-методичне забезпечення педагогічного процесу в дошкільних закладах освіти, середніх загальноосвітніх школах трьох ступенів, спеціалізованих школах, гімназіях, загальноосвітніх школах-інтернатах, закладах позашкільної освіти [4]. Вивчення досвіду роботи районного методичного кабінету надає можливість констатувати, що вирішальними факторами у формуванні цільового компонента їх діяльності виступають регіональні та місцеві потреби щодо розвитку системи освіти в районі та запити, потреби й професійні інтереси педагогічних кадрів, рівень їх професійної підготовки.

Аналіз нормативних документів і психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження, практики функціонування районних методичних структурних підрозділів будь-якого типу дозволяє зробити висновки про те, що залежно від умов їх діяльності, потреб і проблем педагогічних працівників існують різні погляди на постановку і визначення пріоритетних завдань їх діяльності. Вивчення педагогічного досвіду показує, що основними завданнями діяльності відділу освіти та районного методичного кабінету сьогодні виступають:

- 1) створення, апробація та впровадження освітніх технологій та систем, перспективного педагогічного досвіду в дошкільних, середніх загальноосвітніх, позашкільних закладах і поліпшення на цій основі управління ними;

- 2) вивчення: стану організації педагогічного процесу й методичної роботи в освітніх закладах; стану викладання предметів і

курсів регіонального та шкільного компонента базового навчального плану та спеціальних дисциплін; організація навчально-виховного процесу та методичної роботи в освітніх закладах; рівня освітньо-кваліфікаційного забезпечення навчально-виховного процесу кадрами з відповідною базовою освітою;

3) проведення системи заходів, спрямованих на розвиток творчого потенціалу педагогів і керівників закладів освіти, вивчення й узагальнення їх перспективного педагогічного досвіду та його впровадження, залучення кращих із них до конкурсів професійної майстерності (зокрема, "Учитель року"), навчально-методичної та науково-дослідної роботи;

4) створення умов (організаційних, кадрових, матеріально-технічних, науково-методичних) для безперервного професійного вдосконалення, підвищення кваліфікації педагогічних і керівних працівників освіти.

У педагогічних працях дослідників [3; 5] перелік основних завдань методичних структурних підрозділів розширений такими:

1) здійснення зв'язку загальнодержавної системи освіти, педагогічної науки, передового досвіду із системою методичної роботи в районі (виконання соціального замовлення держави щодо науково-методичного забезпечення системи загальної середньої освіти);

2) підвищення професіоналізму педагогічних колективів освітніх закладів (вироблення єдиного педагогічного стилю; запобігання й подолання недоліків і труднощів, формалізму в педагогічній діяльності тощо);

3) підвищення рівня загальнодидактичної й спеціальної підготовки; оволодіння педагогічними працівниками передовим педагогічним (вітчизняним і зарубіжним) досвідом, який дає кращі результати в навчально-виховному процесі; формування в педагогів умінь запроваджувати у власний досвід ефективні педагогічні технології, що використовують колеги як в одному навчальному закладі, так і найближчих територіальних;

4) підвищення рівня професійної майстерності вчителів: розвиток професійно-ціннісних орієнтацій і переконань; розвиток мотивів професійного вдосконалення; розвиток педагогічної техніки й виконавчої майстерності;

5) забезпечення цілісності й безперервності підвищення професійної майстерності.

На нашу думку, цей список необхідно доповнити такими позиціями:

– організація ефективної системи науково-методичної адресної підтримки, спрямованої на розвиток творчої індивідуальності педагогічних працівників;

– організація та навчально-методичне забезпечення діяльності соціально-психологічної служби району;

– організація діяльності бібліотеки методичної структури як інформаційного центру району.

У процесі дослідження встановлено, що зміст і перелік завдань діяльності методичних структурних підрозділів окремих районів відрізняються, але в кожному разі включають взаємопов'язані напрями роботи, які репрезентовано нами в такі групи:

– навчально-методичне *консультування* педагогічних і керівних працівників освіти, методичних кабінетів закладів освіти;

– *організація* безперервного вдосконалення фахової освіти та кваліфікації педагогічних і керівних кадрів, зокрема через *організацію* пошукових досліджень у галузі створення та впровадження методики, технології навчання й виховання, удосконалення форм і методів роботи з педагогічними та керівними кадрами освіти;

– експертна *оцінка* якості та результативності навчально-виховної роботи педагогічних працівників відповідно до державних освітніх та освітньо-кваліфікаційних стандартів;

– *здійснення* інформаційно-довідкової роботи, створення картотек, банків педагогічної інформації тощо;

– *координація* методичної діяльності з відповідними інститутами післядипломної освіти, вищими педагогічними навчальними закладами освіти, науково-дослідними установами.

Виділяючи зазначені "дієслова активної дії" – оцінювання, організація, здійснення, координація, консультування, – підкреслюємо, що організаційно-педагогічна діяльність районного відділу освіти з розвитку професійної компетентності педагогічних кадрів є типом соціального управління, а отже – підпорядкована всім його закономірностям.

Мета й завдання діяльності методичних структурних підрозділів районних відділів освіти визначають доцільний вибір засобів їх розв'язання – форм і методів роботи з педагогічними кадрами. Як відомо, форму слід визначати як внутрішню структуру, побудову, зв'язок і спосіб взаємодії частин і елементів явищ [1, с. 1034]; форма завжди перебуває в єдності зі змістом, залежить від нього, але вона має відносну самостійність, сприяє його прогресивному розвитку або ж знецінює його.

У межах нашого дослідження ми не розглядали питання класифікації організаційних форм роботи з педагогічними кадрами, вивчали лише проблему щодо умов їх ефективного використання. З цієї позиції встановлено, що результативним є органічне поєднання різних форм роботи, насичення їх новим змістом з урахуванням адресної специфіки, об'єднання функцій методичного керівництва з інспекторськими.

Вивчення досвіду роботи відділів освіти надає підстави констатувати, що в більшості районів проблемним є питання надання соціально-психологічної підтримки педагогічним працівникам. Так, у 13 % випадків створено районні навчально-методичні кабінети психологічної служби (але головною метою їх функціонування є робота з учнями); у 54 % випадків у штатному розкладі районного методичного кабінету наявна посада методиста з психологічної служби (з них 86 % працівників не мають відповідної фахової освіти); в інших випадках взагалі ніяк не розв'язані питання з надання консультативно-методичної допомоги щодо підвищення ефективності освітнього процесу, захисту психічного здоров'я й соціального благополуччя практичними психологами та соціальними педагогами. На наш погляд, така ситуація є неприпустимою, оскільки психічне й соціальне здоров'я педагогічних працівників є не лише нормативним складником їх професійної компетентності, а й необхідною умовою результативності навчально-виховного процесу.

Ґрунтуючись на висновках аналізу джерельного масиву дослідження щодо функціонування методичних служб району та спираючись на власний управлінський досвід, для підвищення якості освітніх послуг вважаємо доцільним і необхідним здійснення такої структурної реорганізації відділу освіти райдержадміністрації:

- 1) створення інформаційно-аналітичного центру (ІАЦ) як управлінської структури, що здійснює системний моніторинг якості освіти в районі (зокрема рівня професійної компетентності педагогічних працівників та результатів їх професійної діяльності);

- 2) відкриття соціально-психологічної служби району або забезпечення її функціонування в структурі районного методичного кабінету (РМК).

Як засвідчує аналіз досвіду діяльності районних відділів освіти, існування районного інформаційного аналітичного центру можливе або як спонукання окремої структури в системі освіти району, або як структурного підрозділу відділу освіти райдерж-

адміністрації (залежно від фінансових та кадрових можливостей). Ураховуючи мету створення такої структури – підвищення якості освітніх і управлінських послуг завдяки своєчасності отримання інформації, її адресного надання, об'єктивності перетворення та цільового призначення, налагодження каналів зв'язку для інформаційних потоків та їх обміну в мережі, – основними завданнями інформаційно-аналітичного центру щодо роботи з педагогічними кадрами виступають:

- збір, опрацювання та збереження інформації щодо забезпечення навчально-виховних процесів у закладах освіти та можливостей освітньо-культурного простору району;
- утворення тематичних банків даних, зокрема щодо розподілу педагогічних працівників за спеціальностями, кваліфікаційними категоріями, рівнями професійної компетентності, нагородженнями, розвитку особистісно-професійного потенціалу тощо;
- здійснення освітнього маркетингу з метою вивчення соціального попиту на освітні послуги;
- накопичення відомостей про результати педагогічної діяльності окремих працівників та освітніх закладів, отримання середньостатистичних даних по району;
- регулювання інформаційних потоків між закладами освіти, функціонування як віддаленого інтернет-серверу.

Такий центр дозволяє отримувати управлінську інформацію, яка являє собою множинність певним чином упорядкованих і проаналізованих даних про різні освітньо-культурні процеси в районі, результати та умови функціонування всіх навчально-виховних закладів і закладів позашкільної освіти, які використовують працівники відділу освіти (суб'єкти управління) для організації управлінського впливу на освітні процеси. На нашу думку, саме інформатизація управління забезпечить якісно новий рівень управлінської підтримки розвитку професійної компетентності педагогічних працівників різних спеціальностей, виключить стихійність і невизначеність у використанні відомостей і гарантуватиме об'єктивність управлінських рішень і дій.

Зауважимо, що такий центр, на наш погляд, не лише підвищить якість документообігу в системі освіти району, швидкість надходження та якість опрацювання інформації, а й дозволить суб'єктам управління отримувати необхідні відомості для прийняття обґрунтованих управлінських рішень, а педагогічним працівникам забезпечить можливість у реалізації дистанційної освіти

(зокрема при проходженні курсів підвищення кваліфікації) та участі в тематичних інтернет-проектах.

З огляду на зміст окремих проблем навчально-виховного процесу освітніх закладів та сучасних потреб педагогічних працівників вважаємо за доцільне створення соціально-психологічної служби району, цільовим контингентом якої будуть не лише учні та їхні батьки, а й педагоги. Як показав констатувальний експеримент, педагогічні працівники різних категорій, фаху й досвіду потребують соціально-психологічної допомоги в розв'язанні складних проблем, зокрема щодо вирішення різних конфліктних ситуацій, збереження психологічної рівноваги та соціального статусу (що дуже важливо для менталітету сільського мешканця).

Соціально-психологічну службу ми розглядали як сукупність підрозділів і посад, що складають єдину систему, основу якої становлять фахівці у сфері практичної психології й соціальної педагогіки, основною метою діяльності яких є психологічний супровід професійної діяльності педагогічних працівників і захист їх психічного здоров'я й соціального благополуччя. Така служба має тісно співпрацювати з органами охорони здоров'я, соціального захисту населення та громадськими організаціями.

Ґрунтуючись на власному багаторічному управлінському досвіді та результатах пілотажного дослідження, можна визначити такі завдання соціально-психологічної служби району з розвитку професійної компетентності педагогічних працівників (з огляду на психологічний зміст їх діяльності):

- розвиток характерологічних якостей та професійно необхідних здібностей особистості, які забезпечують найпродуктивніше виконання професійних функцій;
- культивування принципу маневровості професійного розвитку;
- "навчання впродовж усього життя" (зокрема перспективна можливість зміни профілю професійної діяльності);
- надання допомоги в розв'язанні питань щодо адекватного сприйняття себе та інших людей відповідно до ситуації, уникнення й розв'язання конфліктів, мотивування рішень;
- ознайомлення з ефективними технологіями й методами взаємодії з іншими суб'єктами навчально-виховного процесу та оволодіння прийомами впливу на співрозмовника, методикою встановлення "педагогічного діагнозу" (формулювання висновків про ті прояви рис особистості чи особливостей колективу, на які повинна бути спрямована професійна діяльність) та визначення

"педагогічного маршруту" (система роботи педагогічного працівника від мети до результату);

- консультування щодо визначення особистісно-професійної перспективи педагогічного працівника – дія за алгоритмом: побудова плану за зразком, побудова плану під керівництвом, самостійне складання плану розвитку (сприяння в усвідомленні плану й допомога в його реалізації).

Провідним завданням працівників соціально-психологічної служби виступало керівництво просуванням педагогічних працівників у встановленні діагнозу від симптоматичного до типологічного рівня.

Вдале визначення особистісно-професійної перспективи ми вважали однією з необхідних умов розвитку професійної компетентності педагогічного працівника, оскільки саме ця перспектива відтворює внутрішню мотивацію професійного вдосконалення особистості й дозволяє прорахувати ресурсно-енергетичний показник розвитку. Оволодінню цією технологією присвячений цикл тренінгів особистісного розвитку, укладених і реалізованих автором.

Під час проведення експерименту також внесені певні корективи в традиційні види діяльності соціально-психологічної служби, а саме:

- включення до переліку діагностичних процедур психолого-педагогічного тестування педагогічних працівників;

- здійснення патронажних і профілактичних заходів (зустрічі з вузькими спеціалістами з метою надання допомоги й корекції відносин, організація спільного відпочинку);

- надання професійної допомоги у стресових ситуаціях;

- створення ситуативних моделей поведінки з урахуванням місцевих особливостей.

Уведення нових структурних підрозділів – інформаційно-аналітичного центру та соціально-психологічної служби в систему роботи районного відділу освіти спричиняє трансформацію змісту діяльності працівників відділу, що віддзеркалене в оновленні їх професійних функцій і посадових обов'язків. Наголосимо, що успішність роботи працівників зазначених структур залежить безпосередньо від рівня їх кваліфікації в особистісному й професійному ракурсах, тобто вони мають бути доскональними професійно і особистісно.

Дане дослідження не є вичерпним. В майбутньому потребує дослідження, як творчо будуть реалізовуватись посадові обов'язки, володіння новими освітніми технологіями, обирання опти-

мальних механізмів оцінювання результатів діяльності суб'єктів і закладів освіти.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2001. – 1440 с.
2. Єрмола А. М. Технологія організації науково-методичної роботи з педагогічними кадрами : навч. посіб. / А. М. Єрмола. – К., 1998. – 124 с.
3. Зайченко О. І. Теорія і практика управлінської діяльності районного відділу освіти : монографія / О. І. Зайченко, Н. М. Островерхова, Л. І. Даниленко. – К. : ВПЦ "Техпрінт", 2000. – 352 с.
4. Законодавчі акти України з питань освіти : офіц. вид. / Верховна Рада України. Комітет з питань науки освіти – К. : Парламентське вид-во, 2004. – С. 281–289.
5. Маслов В. І. Теоретичні основи педагогічного менеджменту : навч. посіб. для працівників освіти / В. І. Маслов. – К. : ІПК ККО, 1996. – 86 с.

Bringing up successful people in the universities of the USA

У статті розглядаються проблеми підготовки та виховання успішного члена суспільства засобами заохочення студентів до активного суспільного життя.

Ключові слова: волонтерство, суспільна допомога, оцінювання навчання, академічна успішність.

В статье рассматриваются проблемы подготовки и воспитания успешного члена общества путем вовлечения студентов в активную общественную жизнь.

Ключевые слова: волонтерство, общественная помощь, оценка обучения, академическая успешность.

The article deals with educating and upbringing of students as successful members of the society by ways of their engagement in the active community services.

Key words: volunteering, community service, assessment of learning, academic success.

This case study was possible by a grant from IREX (the International Research & Exchange Board) with funds provided by the Carnegie Corporation of New York.

Universities have always been learning institutions, where people have not only been taught but brought up either. Have you ever thought why a number of academically successful students may not or never succeed in life? While those who have been average students make careers? It is not the first time I am giving it a thought. I have come to the conclusion that what really matters in life is skills, experience and habits you have learned and gained.

Students at the University are people who attend classes, participate in different activities, meet their academic and career advisors, communicate with faculty members, use the library, pay bills, play games, eat meals, hang out with friends, live in the residence hall. This environment provides many opportunities for students to learn something new. Here is where student services play the leading role. The student affairs professionals engage students in learning, but learning here stands for what students do out of their classrooms. "Learning happens as students develop

competences by designing student activities, participating in service learning, gaining experience through student employment. They acquire knowledge and integrate it with their experience in leadership programs, community service, and student government activities. They learn about themselves when an event fails, when they struggle to work with others who are different from them, or when they experience the success of a group project. Students are empowered as they navigate campus financial aid and academic support system" [2, p. 11].

I have been very lucky to observe it at Emporia State university, Kansas, the USA. The Student Affairs professionals are not only people who assist, advise or coach, they are also educators. As educators they have opportunities to create environments that engage students in richer and broader learning. To utilize day-to-day activities for students' learning is what should be and is done intentionally by the student life professionals. The student affairs educators develop ways to train student leaders through experiential education activities such as trips, adventure programs, ropes courses. The student affairs practitioners collaborate with faculty in residential living, developing opportunities for students to practice skills of leadership, communication, self-awareness, and self-agency. The student affairs professionals also teach, but as my advisor, Lynn Hobson, says the subject they teach is life.

The Student Success department was set up six years ago at ESU. The goal of it is to help students strike a healthy balance between academic and non-academic activities. The department offers a number of programs for the students. Here they may find out all about their strengths and the way to use them at studying. Much support is given for those who want to prepare for the exams successfully. Surveys, tests will give you an idea what method of studying is preferable for you. All this is interesting but not new for me. The same though done in a different way we have at my Institute. The students are taught such things at the psychology or pedagogy classes.

What I have found really interesting and attractive is the way the department cooperates with parents. I have never known about FERPA, Family Educational Rights and Privacy Act [3]. According to the act parents cannot be informed about a student's proficiency without the student's consent. In Ukraine we are not restricted as to cooperation with parents. The need to reach parents usually emerges when a student shows low grades and is not willing, or

doing nothing to improve them. First they are warned by the faculty member, later they are given the second warning at the meeting of the corresponding faculty chair. In this case the supervisor of the group writes to the parents informing them about the student's low grades (giving general information). If this is not enough I as an Assistant Dean have a right to call the student's parents. Very often I ask them to come to the Institute to speak about their son/daughter's proficiency. In many cases it works for the better. But there are always such families where parents and children are not on good terms. In this case my students do not have much. We do not have any special office that advises them. All is done by the supervisors (who are faculty members) or by me. The support I can provide can vary from giving advice to arranging a meeting with the member of the faculty. Then it is the students' responsibility whether they use it or not.

I was really impressed by what is done at ESU to reach the parents. Within a short period of SWARM parents are given as much information as possible. Newsletters, brochures, booklets, calendars and different handouts give parents an idea what is their student expected to do. They come to know about the services the students can receive at the University, the organizations for the students to join. Parents are encouraged to get in touch with the Student Success department if they worry about their child. The staff may find an approach and intervene unless it is too late.

The idea of informing parents about the ways to make students successful is really worth using. Even with little money it is quite possible to have a web-site for parents and their students' success. The Student Life Offices in all Universities of the USA are well structured. The existence of such offices as separate divisions has its drawback as it has broadened the gap between the faculty and the student service professionals. The need to bridge the two divisions was emphasized at both conferences I attended, the Kansas Student Affairs Conference and NASPA Region IV-West Conference. Dr. June Griffin, a faculty of University of Nebraska-Lincoln involved in student affairs, spoke about charting a map for student success through effective Academic Affairs and Student Affairs partnerships at 2010 NASPA Region IV-West Conference in Omaha, Nebraska. I cannot but mention what is being done in ESU in respect of this issue. Now the Student Success office is shifting to the Academic Advising one. The collaboration of the two offices professionals will enhance the students' academic proficiency. The

flexibility of the structure reflects the needs of the students and the University. This attitude of adjusting is a positive feature of the ESU Student Life Office.

The students at ESU are known for their volunteering service. Programming and Community Service department was structured in a different way last year. The goal of the department is to engage the entire campus in creating a better community through service and learning [4]. It is not only words. Last year the students of the University performed 33,000 hours of service and were recognized on the President's Higher Education Community Service Honor Roll.

To improve the way of cooperation the Programming and Community Service staff interviewed the community in Emporia to open up new needs of the community a year ago. The programs offered at the department are GIVE, Bonner Leader, Service Corps, ESU Alternative Spring Break. The GIVE program (Getting Involved in Volunteering in Emporia) was designed for international students. Participating in the program they could experience new aspects of American culture, become involved in the local and campus communities, learn new career skills, improve the language. The Bonner Leader Program is a nationally recognized program through AmeriCorps. The demand is to serve 300 hours a year. The department cooperates with many organizations (44) and can match the student's passion with the community need by placing the student taking into consideration the major. The Service Corps has identified five issue groups of needs in the Emporia community. They are animal welfare, housing, hunger and poverty, senior citizens and special needs, environment, youth development, mentoring and tutoring. This program offers Leadership positions for students. The last but not the least is the Alternative Spring Break Program that is planned with Habitat for Humanity, Collegiate Challenge. The program is for those students who want to travel and perform community service during their spring break where students are involved in building houses for poor or homeless people. Every month the department plans an awareness event for volunteers to be involved in the community of Emporia or on the ESU campus. I had a chance to observe the event that was a bit of fun as it took place in Camp Alexander and was prepared for kids.

Volunteering is part of American life and I must admit worth following. The programs mentioned above get the students ready for the future life. To volunteer means to give but at the same time you receive more than you have given. It is always a two-way process.

Sure the students will have a good record and resume. But what really matters is that with this experience they will have better developed problem-solving skills and understanding of cognitive complexities, have increased connections to the community and ability to make changes in it. It has been proved that students engaged in active life usually have better academic results. The students become attached to the community and the University, improving self-concept, political engagement and tolerance of others.

In Ukraine volunteering is gaining more popularity with every year coming. In the former Soviet Union community service was obligatory for students, and everybody took part either in harvest gathering or city cleaning. Nobody doubted the need to do so. The building brigades were also popular with the students. They could work in summer and even earn some money. This tradition was broken with the collapse of the USSR. Now we can observe changes for the better, when the society and the Universities as part of it have realized the importance of volunteering. The students of my Institute for many years volunteer at the orphanages and homes for disabled children. They usually visit the children once a month. For St. Nicolas' holiday with the raised funds the students traditionally bring children presents. Unfortunately the community service volunteering is not well developed yet. The students of my Institute are engaged in volunteering when the community needs many English or other languages speaking people. It happens at European Championships which are held in Ukraine. One of the important events the Institute participated in volunteering was Youth Football Championship held in Donetsk. The students received the official appreciation for their services. Another big one the Institute took an active part was for Euro 2012.

I believe that the volunteering service I have observed at ESU is a good example to follow, especially what is being done for the community. Even such simple practice of cleaning the territory does much good to the students and the community. People in Ukraine have much to reconsider and come back to the tradition of serving those who are in need and trouble.

Changes in the society, broader access to higher education, public expectations have promoted the importance of the assessment use. The assessment of learning explores how effectively increased students' ability, skills, competencies as a result of various learning experiences such as academic major, curriculum, classroom activities, student development experience. Hence the

educators need to know how those elements of learning increased students' capacity to think critically, analyze and solve problems, work with people of similar or different background, lead or follow the leader. Other questions are whether students develop life skills and learn how to learn. "Making meaning of how, what, when, and where students learn is vital, exciting, and inspiring component of higher education" [1, p. 6].

As stated in the assessment plan for 2010 at ESU the purpose of the Assessment Division is to support ESU's mission and strategic plan, define and measure student learning experiences, validate decisions, focus efforts, confirm Student Life mission and goals. It took almost four years to build the assessment program used at the Student Life Division now. In 2008 the Assessment Committee adopted 7 Learning Themes of Learning Outcomes. They are as follows Practical Competence, Cognitive Complexity, Civic Engagement, Interpersonal and Intrapersonal Competence, Persistence and Academic Achievement, Knowledge Acquisition, Integration, and Application, Humanitarianism. The Committee defined 23 Learning Outcomes to be guided by at implementing programs. In 2009-2010 the Assessment Committee crafted a common set of rubrics to match up with the Division's Learning Themes and Learning Outcomes. They were adopted from American Association of Colleges and Universities with slight changes. They were Civic Engagement, Creative Thinking, Ethical Reasoning, Ethical Thinking, Foundations and Skills for Lifelong Learning, Information Literacy, Integrative Learning, Intercultural Knowledge and Competence, Oral Communication, Problem Solving, Team Work, Written Communication. The Committee designed some rubrics that filled voids of the AACU rubrics. They were the following Practical Competence (Spirituality, Emotional Wellness, Intellectual Wellness, Occupational Wellness, Physical Wellness, Social and Environmental Wellness), Persistence and Academic Achievement (Institutional Commitment Rubric), Interpersonal Competence (Personal Relationships). I cannot but mention that the Student Life Assessment Poster took the 3d place at the 2010 ESU Annual Assessment Forum. Since then the Student Life Departments programs and events have been guided by the template of Learning Themes and Learning Outcomes. The assessment program allows the staff to see what has been done well and what should be improved. It has nothing to do with grades and rankings. Properly used the assessment program helps answer the question "How do

we know that we are successful in doing the things we do?" The assessment programs shows how the University educates learners in ways that support their emergence as intellectually mature, civically engaged, community-minded individuals.

The assessment is a means and tool through which Universities accomplish important purposes and goals. Student affairs professionals have long had as their professional mission to support personal and social maturation. Becoming mature is a complex learning process, very often taking place outside the classroom. To understand oneself as an educator is the obligation of the student affairs professionals to assess the learning that happens in one's programs and services. Learning outcomes measure change in students. In this assessment system I have found confirmation of my assumption that grades do not reflect learning and being ready for work does not mean the ability to recite new knowledge.

References

1. Assessment Reconsidered: Institutional Effectiveness for Student Success / Richard P. Keeling, Andrew F. Wall, Ric Underhile, Gwendolyn J. Dungy. – ICSSIA, NASPA, Keeling & Associates, 2008. – 114 p.

2. Learning Reconsidered 2: Implementing a Campus-Wide Focus on the Student Experience / Richard P. Keeling, M. D., Editor. – ACPA, ACUHO-I, ACUI, NACA, NACADA, NASPA, and NIRSA, 2006. – 88 p.

3. Parks, Sharon Daloz Leadership can be taught: a bold approach for a complex world. – Harvard Business School Publishing Corporation, 2005. – 287 p.

4. <http://www.emporia.edu/communityhorns/>

Наші автори

Артюх Михайло Степанвич, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри менеджменту освіти Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. К. Д. Ушинського.

Бабка Володимир Леонідович, аспірант кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Бардашевська Юлія Іванівна, аспірантка кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

Баханова Світлана Степанівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та всесвітньої історії Бердянського державного педагогічного університету.

Босенко Наталія Петрівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Висовень Оксана Іванівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

Гордієнко Юлія Федорівна, Горлівський інститут іноземних мов ДВНЗ "Донбаський державний педагогічний університет".

Демуз Інна Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

Двірна Катерина Петрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Дятлов Володимир Олександрович, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Іванцова Ніна Іванівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Казіміров Дмитро Вікторович, кандидат історичних наук, спеціаліст Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій.

Каросва Тетяна Робертівна, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Конончук Іван Миколайович, кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Конта Ростислав Михайлович, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Крупенко Оксана Василівна, старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Кузьменко Юлія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Лавріненко Лідія Іванівна, кандидат історичних наук, доцент Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського.

Лейберов Олексій Олегович, старший викладач кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Леп'явко Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Лесик Людмила Василівна, здобувач кафедри історії та археології України, Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету.

Литовченко Олександр Леонідович, молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній".

Маршицька Вікторія В'ячеславівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української словесності та культури Національного університету державної податкової служби України.

Михайленко Галина Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Мицик Лариса Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Мідько Аліна Сергіївна, старший викладач Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського, здобувач кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Моціяка Петро Петрович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Потій Наталія Миколаївна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського.

Прудько В'ячеслав Олександрович, кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Самойленко Олександр Григорович, кандидат історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної та методичної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Самойленко Григорій Васильович, доктор філологічних наук, професор кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Сидорович Олександр Сергійович, кандидат історичних наук, доцент ВП НУБіП України Ніжинського агротехнічного інституту.

Тарапон Оксана Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

Шаповаленко Євгеній Юрійович, аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Шебуренкова Тетяна Володимирівна, науковий співробітник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Ярошенко Михайло Олексійович, старший викладач кафедри правознавства Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

ЗМІСТ

Історія

Босенко Н. П. Суспільно-політичний устрій Київської Русі (історіографічний нарис).....	3
Леп'явко С. А. Перед Хотинською війною (1617–1620).....	15
Ярошенко М. О. Політичні та соціально-економічні передумови української національно-визвольної війни в середині XVII ст.	29
Лесик Л. В. Стан пожежної безпеки в місті Ніжині у XVIII ст.....	39
Казіміров Д. В. Населення міста Мени за матеріалами Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.	47
Самойленко О. Г. Формування кадрового складу професійних істориків у вищих навчальних закладах України в першій половині – середині XIX ст.	60
Дятлов В. О., Шебуренкова Т. В. Іноземна діаспора в конфліктах влади і суспільства Російської імперії у XIX – на початку XX ст. Регіональний аспект.	81
Демуз І. О. Церковно-археологічні товариства і установи України XIX – початку XX ст.: сучасна вітчизняна історіографія.....	90
Крупенко О. В. Промислове підприємництво на Лівобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Історіографічні засади дослідження.....	107
Лейберов О. О. "Око й ухо народне" – організація та діяльність комісії Конгресу Трудового Народу України.....	121
Конончук І. М. Доля поляків України та Ніжинщини 1920–30-х рр.	137
Тарапон О. А. Житлово-комунальне забезпечення міських мешканців України 1920–1930-х рр.	147
Шаповаленко Є. Ю. Повсякденність селянства Чернігівщини в умовах німецької окупації 1941–1943 рр.: заборони й покарання.....	157
Маршицька В. В., Болтаєвський І. Ю. Примусові робітники з Київщини у системі економічної експлуатації Третього Рейху (1942–1945 рр.).....	170
Mytsyk L. M. Stalinist Regime from the British Perspective: English Parliamentarians' Reflections on the Visit to the USSR in 1945.....	180
Сидорович О. С. Проблеми розвитку сільських споживчих товариств України в 1940–1980-х рр.....	189
Лавріненко Л. І. Проблематика охорони здоров'я сільського населення Чернігівщини в 1960–1980-ті рр.	198

Висовень О. І. Боротьба радянського тоталітарного режиму з Євангельськими християнами-баптистами України (60–70-ті рр. XX ст.).....	208
Бардашевська Ю. І. Миський ринок повсякденних товарів на території Криму в умовах соціально-економічних перетворень Перебудови (1985–1991 рр.).....	218
Бабка В. Л. Історична пам'ять доби Перебудови в Україні: вектори трансформації.....	227

Історія культури

Потій Н. М. Особливості діяльності земських установ Чернігівської губернії у сфері початкової освіти у 80-х рр. XIX ст. ...	239
Самойленко Г. В. Будівництво та архітектура Чернігівщини у XIX – на початку XX ст.	252
Мідько А. С. Тарновський-молодший – громадський діяч і благодійник чернігівської землі.....	299
Кароєва Т. Р. Книговидавничі практики у поширенні політичних ідей на підросійських українських теренах другої половини XIX – початку XX ст.	308
Михайленко Г. М. Становлення О. Лотоцького як інтелектуала-гуманітарія.....	322
Конта Р. М. Сучасний стан та перспективи історіографічного дослідження розвитку етнології в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові (1892–1940 рр.).....	334
Моціяка П. П. Шевченківський ювілей 1914 р. в Інституті князя Безбородька.....	345
Прудько В. О. Освіта Ніжинщини в період Української Держави П. Скоропадського.....	353
Іванцова Н. І. Створення вечірніх робітничих університетів в УСРР у 1920-ті рр.	364
Литовченко О. Л. Фото- та кіносправа на Чернігівщині у 20–30-ті рр. XX ст.	375
Двірня К. П. Педагогічна освіта в м. Ніжині у перші повоєнні роки: за матеріалами звітів Ніжинського педінституту та Ніжинського учительського інституту (1945–1948 рр.).....	389
Кузьменко Ю. В., Семененко Л. М. Повсякденне життя студентів УРСР у роки перебудови.....	398
Vakhanova S. Lighting the Y. Pilsudsky's activity at the end of the 20–30th years of the XX century in school history textbooks.....	410
Артюх М. С. Структурна реорганізація районного відділу освіти в Україні на початку XXI ст.	419
Gordienko Y. F. Bringing up successful people in the universities of the USA.....	429
Наші автори	436

CONTENTS

History

Bosenko N. P. Social and political divisions of Kievskia Rus (historiographical essay)	3
Lepyavko S. A. Before the Khotyn War (1617–1620).....	15
Yaroshenko M. O. Political and socio-economic precondition of Ukrainian national revolution in the mid 17 th century	29
Lesyk L. V. Fire safety in Nizhyn in the 18-th century	39
Kazimirov D. V. Population of the Mena according to Left-bank Ukraine General census of 1765 – 1769.	47
Samoilenko O. H. Professional Historian Staff Formation in Higher Educational Institutions of Ukraine in the First Half - the Mid 19-th Century.	60
Dyatlov V. O. Foreign Diaspora in the conflicts of Government and Society in Russian Empire in the second half of XIX century. Regional aspect.....	81
Demuz I. A. Church and archaeological societies and institutions of Ukraine in XIX – early XXth centuries: modern national historiography	90
Крупенко Industrial enterprise on Left Bank Ukraine in the second half XIX – at the beginning of XX century. Historiography principles of research.	107
Leiberov A.O. "Eye and ear of the people" – organization and activity of the commissions of Congress of the working people of Ukraine.	121
Kononchuk I. M. The fate of the Polish in Ukraine and Nizhyn region in 1920-30's.....	137
Tarapon O. A. Housing and communal ensuring for city dwellers of Ukraine in 1920–1930s.	147
Shapovalenko E. Y. The daily life of the peasantry the Chernihiv region under German occupation in 1941–1943: the prohibitions and punishments	157
Marshytska V. V, Boltayevskyy I. Y. Forced laborers of the Kyiv region in the system of economic exploitation of the Third Reich (1942–1945 years).	170
Mytsyk L. M. Stalinist Regime from the British Perspective: English Parliamentarians' Reflections on the Visit to the USSR in 1945.....	180
Sydorovych A. S. Problems of rural consumers' societies of Ukraine in 1940–1980 years.	189
Lavrinenko L. I. The issue of health care in rural the Chernihiv region 1960–1980-s.....	198

Vysoven O. I. Soviet totalitarian regime in struggle against the faithful gospel Christian-Baptist Ukraine (1960s–70s).	208
Bardashevskaya Y. I. City Market everyday goods on the territory of Crimea in perestroika Years (1985–1991 years) in terms of socio-economic transformations.	218
Babka V. L. Historical memory of the Perestroika era in Ukraine: transformation vectors.	227

History of culture

Potiy N. M. Peculiarities of work of the Chernihiv province local self-government institutions in the field of primary schooling (in the 1880s).....	239
Samoylenko G. V. Main trends in construction and architectural sites of Chernihiv Region in the 19 th century at the beginning of the 20-th century	252
Karoyeva T. R. Book Publishing Practices in Dissemination of Political Ideas over Ukraine Territory Governed by Russian Empire within the Period from the Second Half of XIX till the Early XX Century.....	308
Mychajlenko H. M. Development of O. Lototsky as an intellectual-scholar in the field of the Humanities.....	322
Konta R. M. Current state and prospects of historiographical research of Ethnology in Shevchenko Scientific Society in Lviv (1892–1940 years).....	334
Motsiyaka P. P. Shevchenko anniversary 1914 at Duke Bezborodko Institute.....	345
Prudko V. A. Education in Nizhyn District during Ukrainian State Skoropadsky.....	353
Ivantsova N. I. Creation Evening University working in the USSR in 1920	364
Litovchenko O. L. Photo and movie case in the Chernihiv region in 20-30 years of the 20-th century.....	375
Dvirna K. P. Teacher education in Nizhin in the early postwar years: Based on reports of the Nizhin Pedagogical Institute and Nizhin Teachers Institute (1945–1948)	389
Kuzmenko Y. V., Semenenko L. M. The routine life of students USSR in the Perestroika period	398
Bahanova C. The coverage of J. Pilsudski in the school history books at the end 20–30 years of the 20-th century.....	410
Artyukh M. S. The structural reorganization of the Regional Education Departments in Ukraine at the beginning of XXI century.....	419
Gordienko Y. F. Bringing up successful people in the universities of the USA.....	429
Our authors	436

ШАНОВНІ АВТОРИ!

При поданні рукописів у наступні випуски журналу "ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ" Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя

просимо дотримуватися ПРАВИЛ оформлення та подання рукописів до журналу

До опублікування у журналі приймаються наукові статті, що раніше не друкувалися. Матеріали подаються українською, російською, англійською, білоруською мовами у **друкованому** та **електронному** виглядах. Друкуються на одному боці аркушів білого паперу формату А4 (210 x 297 мм) у форматі Word 97 або пізнішої версії, шрифт Times New Roman, кегль 14, з 1,5 інтервалом та розмірами полів: верхнє – 20 мм, лівє – 30 мм, правє – 15 мм, нижнє – 25 мм.

Обсяг статті – від 10 до 17 сторінок.

До рукопису додаються:

– **рецензія**, підписана спеціалістом вищої кваліфікації в тій галузі науково-технічного знання, до якої належить стаття за своїм змістом (для осіб, що не мають наукового ступеня);

– **витяг із протоколу** засідання кафедри чи іншого наукового підрозділу, де ця стаття обговорювалася, з увагою про рекомендацію її до друку в "Літературі та культурі Полісся" (для осіб, що не мають наукового ступеня);

– **дані про автора** (прізвище, ім'я, по батькові, адреса, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, службовий та домашній телефони, e-mail), із котрим редакція матиме справу щодо опублікування рукопису;

– **квитанція про оплату** за друк статті – **20,00 грн за 1 стандартну сторінку**.

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

СТРУКТУРА РУКОПISУ

1) Рукопис починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті першої сторінки тексту.

2) **Назва** друкується великими літерами по центру.

3) **Прізвище та ініціали автора** – надд заголовком малими літерами.

4) **Короткі анотації українською, російською та англійською мовами** (до 6 речень).

5) **Ключові слова** українською, російською та англійською мовами.

6) **Основний текст** статті може розбиватися на розділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки ((7, с. 64)) у підзаголовку "Література".

7) **Список джерел** подається у порядку їх використання у розділі "Література".

У кінці статті подаються прізвища та назва статті англійською мовою.

Усі значення фізичних величин подаються в одиницях Міжнародної системи СІ.

У тексті використовується науковий та науково-популярний стиль, за винятком цитованих праць в статті.

Усі малюнки подаються на електронних носіях в одному зі стандартних форматів (jpeg, tiff). Усі малюнки і таблиці потрібно послідовно пронумерувати арабськими цифрами (**Рис. 1.**, **Таблиця 1**). До кожного малюнка подають короткий підпис, а до таблиці – заголовок. Необхідно уникати дублювання графічного матеріалу і довгих заголовків таблиць.

Рішення про публікацію статті приймає редколегія. Вона має право направити статтю на додаткову рецензію або експертизу, а також на літературну правку статті без погодження з автором.

Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.

Авторам надається коректура статті. Ніякі зміни верстки, за винятком помилок під час набору, не допускаються. Виправлену і підписану автором коректуру слід протягом трьох днів повернути в редакцію.

Думка редколегії не завжди збігається з думкою автора статті.

За достовірність фактів, цитат, імен, назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

ШАНОВНІ АВТОРИ!

Матеріали направляти за адресою:

м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2 (кафедра російської і зарубіжної літератури та історії культури)

E-mail: svit.lit@mail.ru

Самойленко Григорій Васильович (тел. робочий: (04631)7-19-77; дом.: (04631)2-41-10)

У разі недотримання авторами усіх вищезазначених умов редакція має право повернути статтю на доопрацювання чи відмовити в її друкуванні

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 76

Серія "Історичні науки"

№ 2

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – І. П. Борис
Комп'ютерна верстка та макетування – В. М. Косяк
Літературний редактор – О. М. Лісовець
Коректор – А. М. Конівненко

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 25,08
Ум. друк. арк. 25,80

Папір офсетний
Тираж 100 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.